

STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY

NO. 11559

Copyright in this work is held by Fundación IWO Buenos Aires,
Argentina. The Yiddish Book Center is grateful to the copyright
holders for the permission to include this work in the Steven
Spielberg Digital Yiddish Library.

OYSGEKLIBENE SHRIFTN

Max Weinreich

YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS

*This book
once owned by a South African reader
has been presented
for future use to the
National Yiddish Book Centre of Amherst, Mass. USA*

**Jewish Studies Library of the University of Cape Town
Jacob Gitlin Library, Cape Town
Cape Town Yiddish Cultural Federation**

מאקס וויינרדיך

אויסגעקליבענע שריפטן

יוסף ליפשיץ-פאנד

פון דער ליטעראטור-געזעלשאפט ביים יווא

Max Weinreich - Oisgeklibene Shriftn

Max Weinreich - Idioma, Literatura, Estudios

Copyright 1974, by
ATENEO LITERARIO EN EL IWO
Pasteur 633
Buenos Aires

Impreso en la Argentina
Printed in Argentina
Queda hecho el depósito que previene la ley 11.723

Este libro se terminó de imprimir el día 25 de octubre de 1974,
en los Tall. Gráf. "Zlotopioro S.A.C.I.F.", Sarmiento 3149, Bs. As.

מאקס וויינרייך

אויסגעקליבענע שריפטן

אונטער דער רעדאקציע
פון
שמואל ראזשאַנסקי

60סטער באַנד פֿון ציקל

מוסטער־ווערק פֿון דער ייִדישער ליטעראַטור

אַרויסגעגעבן פֿון

יוסף ליישיץ - פֿאַנד

פֿון דער

ליטעראַטור־געזעלשאַפֿט ביים יוואָ

אין אַרגענטינע

אונטער דער רעדאַקציע

פֿון

שמואל ראָזשאַנסקי

קאַרקטור

יעקב־יהושע לערמאַן

טיראַזש 1.500 עקזעמפּלאַרן

יאָר : ה'תשל"ה — 1974

ליטעראַטור־געזעלשאַפֿט ביים יוואָ אין אַרגענטינע

תוכן

7 בילד
8 ביאגראפישע שטריכן
	שמואל ראזשאַנסקי — מאַקס ווינרייך, דער וועגווייזער
11 אין דער ייִדיש־פֿאַרשונג
23 /1 די שוואַרצע פינטעלעך
	2 / דאָס ערשטע יאָרהונדערט פֿון דער
95 ייִדישער שפראַכפֿאַרשונג
179 /3 „ווער ביי אונדז פֿאַרשטייט דאָס?“
180 האַרבע עבֿרי
195 וואָס הייסט שרײַבן ייִדיש־לעך?
210 די געשיכטע פֿון ביזן ביז
237 /4 די געשיכטע פֿון דער ייִדישער שפראַך
313 /5 דער וועג צו אונדזער יוגנט
314 ייִדישע יוגנט־פֿאַרשונג: צוויי צילן
339 /6 היטלערס פראַפעסאָרן
	דער חלק פֿון דער דײַטשישער וויסנשאַפֿט אין דײַטשלאַנדס
340 פֿאַרברעכן קעגן ייִדישן פֿאָלק

- 369 / אין דער געשיכטע פון דער יידישער ליטעראטור
- 370 שלמה עטינגער, זיין פערזענלעכקייט
מענדעלעס אנהייב (בילדער פון דער יידישער ליטעראטור-
געשיכטע)
- 375
- 384 / 8 דער כאראקטעריסטיק
- 384 דער יווא און די פראבלעמען פון אונדזער צייט
- 405 בריוו פון מאקס ווינרניך
- 408 חנה גארדאן-מלאטעק — ד"ר מאקס ווינרניך
- 411 ביאגראפיע פון אוראל ווינרניך
- 412 ש. ר. — נאכאמערקונגען

בילדער און רעפראדוקציעס

**אין 1974 זיינען שוין דערשינען אַט די בענד
"מוסטעררוערק פון דער יידישער ליטעראטור"**

- (59) פון דור צו דור — א. וויטער, דוד איינהארן, ז. י. אַנכי (304 זייטן)
- (60) מאקס ווינרניך — אויסגעקליבענע שריפטן (416 זייטן)
- (61) אַנטאַלאָגיע — אין סאָוועטישן פֿרילינג (248 זייטן)

אין 1974 גייט נאך אַרויס

(62) אַנטאַלאָגיע — קאַנאַדיש

אין יאָר 1975 וועלן אַרויס:

- (63) דוד איגנאַטאָו — אויסגעקליבענע שריפטן
- (64) לייב פֿינבערג — פֿון רעוואַלט צו תשובה
- (65) י. י. זינגער — אויסגעקליבענע שריפטן
- (66) אַנטאַלאָגיע — אַרגענטיניש: א/דער חלום פֿון פֿעלד.

מאקס ווינרניץ אין די לעצטע יארן

ביאגראַפישע שטריכן

דער שוועל פון זיין טויט (1969) און וואָס איז אַרויס אין 4 בענד (1524 זײַ-טן, ניו-יאָרק 1973), ווי די קרוין פאַר דער פּילזנטיקער שעפּערישער אַרבעט, וואָס האָט צו זיך קיין גלזכנס נישט אין דער יודישטיק.

*

צו די 13 יאָר האָט מ. וו. דעבוטירט ווי אַ שריבער. געדרוקט קאָרעספּאַנ-דענצן אין דער בונדישער צייטונג „די האַפענונג“ (ווילנע 1907) און פאַרגע-זעצט אויך אין אַנדערע בלעטער און זשורנאַלן, אין ריגער „אידישע שטי-מע“, אין „לאַזשער טאַגעבלאַט“, אין פעטערבורגער „צייט“ (1913), אויך אויף דייטש און רוסיש. אין ליטעראַ-רישע זשורנאַלן אָנגעהויבן מיט איר בערזעצונגען: אין אַברהם רייזענס „איראַפעאישע ליטעראַטור“ אונטערן פּסעוּדאָנים מ. וו. ריין און אין וויל-נער „יודישע וועלט“ (1915) געדרוקט אַ מוסטער פון איליאַדע און אַדיטייע, אין ניו-יאָרקער „די צוקונפט“ סאַפּאַ-קלעס' קעניג אוידיפּוס. די ביידע זשאַ-נערס, זשורנאַליזם און איבערזעצונג, האָבן אים אויך שפּעטער פאַראינטע-רעסירט, אַפילו ווען ער איז געווען מיט לייב-און-לעבן אַרזינגעטאָן אין פאַר-שונג. האָט מיטגעאַרבעט אין דער רו-סישער „זויעזאָ“ (1912), „נאַזי וואָס-כאַד“ (1915). געווען פרעסירעפּערענט

מאַקס (מאיר) ווינרניץ, הער לאַנג-יאַריקער דירעקטאָר פון יידישן וויסנ-שאַפּטלעכן אינסטיטוט — יוואָ, פּרזער אין ווילנע און דערנאָך אין ניו-יאָרק, איז שוין אויפן האַלבבויעג פון זיין לע-בן געווען דער בעסטער פאַרשטייער און אויסדריקער פון דער יודישער שפּראַכפאַרשונג און פון יודישפאַר-שונג בכלל. די וויכטיקסטע אויפטוען פון יוואָ זינען געווען בנוסח ווינרניץ.

*

געבוירן 22 אַפּריל 1894 אין גאַלד-דינגען, קורלאַנד, אין אַ סוחרישער היים פון אַ מאַהערנעם שניט, האָט מ. וו. געלערנט אין אַ ניימאַדישן חדר, אין אַן אַריסטאָקראַטישער גימנאַזיע, אין רוסיש, אין דייטש, וווּ עס איז דערצו געווען אַנטיסעמיטיזם. 1909 פאַרט ער דערפאַר לערנען אין דווינסק, אין אַ יידישער גימנאַזיע, און קומט אָן 1912 אין פעטערבורגער פּאַקולטעט פאַר גע-שיכטע און פּילאָלאָגיע. און היות עס פאַראינטערעסירט אים יודישע שפּראַכ-פאַרשונג, פאַרט ער שטודירן 1919 אין בערלין און מאַרבורג, וווּ ער גראַדוירט זיך אין 1923 פאַר זיין טעזע וועגן דער געשיכטע פון דער יודישער פּילאָלאָ-גיע. האָט איז געוואָרן זיין לעבנס-טע-מע: „געשיכטע פון דער יודישער שפּראַך“ איז זיין לעבנסווערק, וואָס ער האָט באַוווּן צו פאַרענדיקן אויף

פרעממעלנא" און ווערט פאַרזיצער פון
 „ווינער יידישער בילדונגס-געזעל-
 שאַפט“ („וילביג“).

*

1924. נחום שטיף האָט געמאַכט אַ
 רוף צו גרינדן אַ יידישע אַקאַדעמיע,
 וועלכע זאָל פאַרשן יידיש, די שפראַך,
 איר ליטעראַטור און אַלע פראַגעסן,
 וועלכע זינען פאַרבונדן מיטן יידישן
 לעבן און יידישן שאַפן. מאָס ווינרנדיך
 פאַררופט דעם 24סטן מאָרץ 1925 און
 זיין היים אַ צוזאַמענקום פון פאַראייני-
 טערעסירטע און באַרופענע מענטשן און
 דאַרט איז טאַקע געבוירן געוואָרן דער
 נאַמען יידישער וויסנשאַפטלעכער אינ-
 סטיטוט און זיין ראשי-יתומותדיקער
 נאַמען ייוואָ. און הגם אין בערלין האָבן
 זיך דעמאָלט געפונען באַרופענע גע-
 לערנטע, ווי לעשטשינסקי, טשעריקאָ
 קאווער א"א, ווערט מ. וו. דירעקטאָר
 פון ייוואָ אין ווילנע, ביי אַזעלעס אַני-
 פירערס ווי ז. רייזען און ז. קלמנאווי-
 וויטש. אין זיין שטוב איז טאַקע אַ לאַנג-
 גע צייט געווען דער סעקרעטאַריאַט פון
 יידי וויסנשאַפטלעכן אינסטיטוט. און אַז
 דער ייוואָ האָט באַשלאָסן אַרויסצוגעבן
 (פון 1926) די זאַמליכער פילאָלאָגישע
 שריפטן און חודשלעך (פון 1931)
 ייוואָ-בלעטער, איז פאַר קיינעם גאַר
 קיין פראַגע נישט געווען, אַז מ. וו.
 דאַרף זיין זייער רעדאָקטאָר. זיין אומ-
 פאַרגליכלעכע פינקטלעכקייט און אַפ-
 געהיטקייט איז געוואָרן אַ שם דברי, און
 זיין שטרענגקייט אין די פרטים איז
 נישט איין געלערנטן שטאַרק נישט גע-

1914—1917) ביי די יידישע דעפוטאַטן
 ספעציעל פאַר דער לעטישער פרעסע.
 1916 רעדאַקטירט דאָס רוסישע זאַמל-
 בוך „נאַש פוט“ (אונדזער וועג) פון די
 בונדישע סטודענטן אין פעטערבורג.
 מיטגעאַרבעט אין דער טאַגצייטונג
 „דער וועקער“ (מינסק 1917), רעדאַק-
 טירט (ווילנע 1918) „אונדזער שטימע“,
 בונדישער טעגלעכער אַרגאַן פאַר לי-
 טע. 1919 געווען מיט־רעדאַקטאָר פון
 „ווינער טאַג“ און שפעטער מיטאַר-
 בעטער. און פון 1919 מיטאַרבעטער פון
 ניו־יאָרקער „פאַרווערטס“, וווּ געדרוקט
 וועגן געשיכטע, קונסט, קולטור, שריי-
 בערס און ביכער, באַניצנדיק די פּסעווי-
 דאַנימען פ. בערמאַן, שרה ברענער,
 יוסף פערל. געלעגנהייטלעך געדרוקט
 אַרטיקלען אין וואַרשעווער „פּאָלקס-
 צייטונג“, ליטעראַרישע בלעטער, רע-
 צענזיעס אין „ביכערוועלט“ און סעריעס
 אַרטיקלען אין גיי „די צוקונפט“.

אין 1918 האָט מ. וו. זיך באַזעצט
 אין ווילנע. דאָ האָט ער חתונה מיט
 דער גימנאַזיע־לערהערין רעגיינע שאַבאַד,
 וואָס איר פאָטער, ד"ר צמח שאַבאַד,
 איז געווען דער פירגייסט פון דער
 יידישער פּאָלקספּאַרטיי פון פוילן.
 מ. וו. ווערט לערער פון יידיש און
 יידישער ליטעראַטור אינעם לערער־סע-
 מינאַר. פירט אויף מיט סעמינאַריסטן
 „מכירת יוסף“ (דערשינט אין בוכ-
 פאַרעם, 1923), אַן „אַחשוורוש־שפיל“,
 אינספירירט משה קולבאַקן צו רעזשי-
 סירן וואָלפּזאַהנס „ליכטזיין אונד

שריבעררי. אַ ווינטערדיקער שריט איז דאָס בוך פּסיכאָנאָליז: זיגמונט פּרויד און זײַן שיטה (1937). דאָס אַלץ שטערט נישט מ. וו. צו איבערזעצן אַ ריי ביכער: וויפּערס געשיכטע, ערנסט טאַלערס דראַמעס, ז. פּרוידס אַרײַנפיר אין פּסיכאָנאָליז א.א. זײַן לעצט ווערק, אין ווילנע 1939, איז די שוואַרצע פּינטעלעך, געשײַ פון ייִדישן כתב.

*

מ. וו. האָט זוכה געווען צו ראַטע־ווען זיך פון היטלערס אייראָפּע, ווייל ראיז אין 1939 געווען אויף אַ לינג־וויסטן־קאָנגרעס אין בריסל (ער האָט מיט זיך מיטגענומען זײַן עלטערן זון, אוריאל). איז אָנגעקומען 1940 אין ניו־יאָרק, און דאָ שוין פאַרבליבן. אַ דאָנק אים איז אויסגעלייגט געוואָרן אַ ניער וועג פאַר ייִדיש־בילדונג. פון איין זײַט: ווי דער דירעקטאָר פון ייִוואָ אַרענ־טירט די ייִדישע פאַרשונג אויף נייע טעמעס, כאַראַקטעריסטישע פאַר אַמע־ריקע, ווי פאַר דער מאַימדיקער צײַט, בעיקר טאַציאלע פאַרשונגען; פון דער אַנדערער זײַט, מיט זײַן בוך היטלערס פּראָפּעסאָרן (1947), געוויזן ווי צו באַהאַנדלען אַקאַדעמיש פּראָבלעמען, וואָס מײַנט געוויינטלעך נישט געקאָנט אַפֿ־טײַלן פון דערדיקנדיקע עמאַציעס.

באַטייליקט אַליין ווי אַ פּראָפּעסאָר פון ייִדיש אין הויכשולן פון ניו־יאָרק, ווערט מ. וו. אַ מאַדעל פון אַ ייִדישן אוניווערסיטעט־פּראָפּעסאָר אין נאַרד־אַמעריקע, אין פֿײַש ווי אין קאַנאַדע. און די פּראַקטיק ווייזט, אַז יודן קענען איבערצײַגן די נײַ־ייִדישע אַקאַדעמישע

פּעלן געוואָרן... מ. וו. איז אַבער נישט אַפּגעטראַטן פון זײַנע גרויסע פּאָדע־רונגען. די גרעסטע פּאַרדראַסן האָבן אַרויסגערופּן (איבער הויפט בײַ צײַט טונגלייט) זײַנע פּאַדערונגען פאַר דער ייִוואָ־אַרטאָגראַפיע, וואָס איז געווען בעיקר זײַן אויפּטו. בלי שום ספּק האָט מ. וו. אַ גרויסן חלק, וואָס אַ דאַנק זײַן רעדאַקציע איז נחום סטוטשקאַווס „אוצר פון דער ייִדישער שפּראַך“ (1950) אַ מאָלמענטאַל ווערק, פּונקט ווי י. ל. כהנא פּאַלקאַר־עובון (1952), (1957) אונטער זײַן רעדאַקציע.

*

שטאַפּלען, אַרויס אין בערלין 1923, די 4 עטיודן פון ייִדיש פּראַכפּאַרשונג און ליט־געשיכטע, שטעלן־פאַר מ. וו. ווי גאַר אַן אייגנאַרטיקן אַקאַדעמיקער. אין 1925, אין ווילנע, קומט דערנאָך די 2 בענדיקע אויסגאַבע אַלע כתב־ים פון שלמה עטינגער. אין 1927: שטורעמ־ווינט, ייִדי געשײַ פון 17טן ייִה. אין 1928: בילדער פון דער ייִדישער ליט־טעראַטור־געשיכטע. אין 1928-1929: אַ פּראַקטישע גראַמאַטיק פון דער ייִדיש פּראַך (צוויי מיט פּאַלק היילפּערן). היות ער איז ווי אַ סטיפּענדירטער פון דער דאָקפּעלער־פּונדאַציע געווען אַ יאָר (1932-1933) אין פֿײַש, וווּ ער האָט זיך פאַרטיפּט אין סאַציאַלאָגיע, האָט ער נאָכן צוריקקומען אין ווילנע אַרײַניג באַקומען בערך 600 אויטאָביאָגראַפֿישע און מיט זײַנער דאָקומענטאַציע דורכ־געפירט אַ יוגנט־פּאַרשונג (1935), דער וועג צו אונדזער יוגנט, אַ נייע טע־מאַטיק און ניער דרך אין ייִדישער

גן פון מ. וו. דערפאר האָט ער געשאַפן און אָנגעפירט מיט דער צמח שאַבאד־אָספיראַנטור אין דעם ווילנער ייִוואָ. און ווען עס זיינען נאָך פאַר דעם קיין פאַר סיקע מעגלעכקייטן נאָך ניט געווען — דאָס זעליקע געשאַפן אין ניו־יאָרקער ייִוואָ. ער איז דער איניציאַטאָר פון יוגנטרוף אין אַמעריקע. אין זיין היים האָבן זיינע צוויי זין געגעבן דעם טאָן אין דער פראַקטישער אַרבעט, אָבער דער פראַקטישער פירגיסט פון יוגנטרוף איז ער. פונקט ווי ער אַרענטירט דעם פאַלקלאַרקריז אי. י. ל. כהן.

*

צעבראַכן פון זיין זונס טויט — אוריאל, זיין אמתער יורש, איז גע־שטאַרבן אין עלטער פון 41 יאָר דעם 30סטן מאַרץ 1967 — האָט מ. וו. גע־זאָרגט מסירת־נפשדיק, אַז אוריאל ווינרניכס מאַדערן ענגליש־ייִדיש־ייִדיש־ענגליש ווערטערבוך זאָל צובאַקומען אַלץ, וואָס דער זון האָט געוואָלט אַז דאָס בוך זאָל האָבן, אָבער נישט באַ־וויזן (הגם דאָס ווערק אין דער גאַנ־גאַנצער גרייס איז געווען פאַרענדיקט). ער האָט אויך באַוויזן אַרזיסצווענדיקן זיין לעבנסווערק, געשיכטע פון דער ייִדישער שפראַך.

מ. וו. איז אַוועק דעם 29סטן יאַנואַר 1969, און זיין אַוועקגיין האָט אַ סך פאַרערעס זיינע אַזוי דערשיטערט גלאַנץ ווי תּוֹרַה וואָלט אַוועקגעריסן גע־וואָרן פּרינציפּליק, נאָך אין מיטן בלוי־ענדיקן שאַפּן...

וועלט, אַז ס'איז וויכטיק און בפּירוּש ניצלעך פאַר סטודענטן צו לערנען ייִדיש און ייִדישע לעבנס־געשיכטע. אַנ־געוויבן מיט „סיטי קאַלעדזש“ און ייִדי־קאַטעדראַ אין קאַלומביער אוניווערסי־טעט איז די אידיי אויפגענומען געוואָרן ווי אַ נויטווענדיקייט אין פאַרשיידענע אַקאַדעמישע אינסטיטוטן, סײַ צו שאַפּן ספּעציעלע קאַטעדראַס, סײַ צו באַשטי־מען דורך פאַרשיידענע נייִטי־ייִדישע פּונאַציעס גרויסע סובסידיעס פאַר ייִדיש־פאַרשונג.

*

די שטיִלע אַרבעטן, אַז ייִוואָ אין ניו־יאָרק זאָל ווערן דער אמתער ממ־לא־מקום פון חרובן ווילנער ייִוואָ, אונטערגענומען פון מ. וו. דורך פאַר־שיידענע איניציאַטיוון, האָבן געבראַכט אויסערגעוויינטלעכע רעזולטאַטן. די רע־גירונג פון וואַשינגטאָן האָט איינגעזען, אַז די פאַדערוג צו אָנערקענען פאַרן ייִוואָ דאָס רעכט אַפּפּראַטעווען די אוצרות פון ווילנער ייִוואָ, וואָס די נאַ־ציוס האָבן צוגערויבט און אַריבערגע־געפירט אין דייטשלאַנד, איז אַ גערעכ־טע, און אַזוי אַרום איז צוריקגעבראַכט געוואָרן צום ייִוואָ אַזאַ פאַרמעג, וואָס איז אין לשע־ר. די אויטאָריטעט פון ייִוואָ איז געשטיגן אומגעהיפּער אין אַקאַדעמישע קריזיס, און גראַד אין אַ צייט פון ביטערער אַסימילאַציע בני אַ־מערקאַנער ייִדן...

*

אויסצובילדן יוגנט פאַר פאַרשונג איז געווען איינע פון די גרעסטע זאַר־

מאָקס וויינרײך, דער וועגווייזער אין דער יידיש-פּאַרשונג

דער ערשטער יידישער אַקאַדעמיקער

יידיש-פּאַרשונג, אַ תורה לשמה, איז ביז מאָקס וויינרײך אַינ-געשטאַנען ביי אויטאָדידאַקטן אין די הענט. אַפֿילו נאָך דער גרינדונג פֿון יידישן וויסנשאַפֿטלעכן אינסטיטוט האָט מען זיך געחידושט, ווען אַ גראַדוירטער מיט אַ תכלית-דיפּלאָם פֿון אַן אוניווערסיטעט האָט זיך פֿאַראינטערעסירט מיט יידיש-פּאַרשונג. „אַזאַ באַקערעניש פֿון אַ געלט-פּראַפּעסיע צו תורה לשמה, נאָך דערצו צו אַ תורה וואָס די גאַנצע וועלט לאַכט אויס איר, איז איינציק אין דער געשיכטע פֿון דער וויסנשאַפֿט“¹. אַ פּשיטא שוין, אַז עס האָט זיך געפֿונען אַזאַ איינער, וועלכער האָט מלכתחילה אויסגעקליבן פֿאַר זיך דעם דרך פֿון אַן אַקאַדעמיקער פֿאַר אַזאַ אַנטי-תכלית-באַרוף...

אַזאַ איינער האָט גלייך פֿון אַנהייב באַדאַרפֿט זײַן גרייט צו גיין קעגן שטראָם. אַ דרך קעגן אַנגענומענע יחידישע און קהלשע פֿירונגען. קעגן פֿאַרטיקע נוסחאות. נישט נתפעל ווערן פֿון מחן גיין אַליין. נישט אויסקוקן אויף דערפֿאַלג און נישט זוכן קיין אַפּלוזין...

אַ דאַנק די דאָזיקע מידות האָט מאָקס וויינרײך, אַ יחיד במינו, באַוויזן אויפֿצוטאָן דאָס, וואָס באַפֿרוכטיקט די יידיש-וועלט פֿון יאָר צו יאָר אַלץ מער און מערער. אוריאל וויינרײך, אויסגעשולט תחת פּנפי הטאַטן, הגם פֿריצנטיק אַוועקגעריסן נאָך אַ טראַגיש-העראַזשן

¹ פּראַפּעסאָר לעאַן קעללנער (וויז) — „אַן אַפּעגער בריוו צו ד״ר אַלפרעד לאַנדווײ, 1טער באַנד שריפטן פֿון יידישן וויסנשאַפֿטלעכן אינסטיטוט, פּילאַלאָגישע סעריע, באַנד 1, לאַנדווײבון, ווילנע 1926, עמוד 11.

גערענגל, איז פרי געווארן זיין קרוין פון קאפ. ער איז געווען צווישן די פיאנערן פון לינגוויסטיק מיט זיין נאכאנאנדיקן שטינגן אין וויסן, וואס ער האט אנגערופן פסיכאלאגישע און סאציאל-קולטורעלע אייגן-שטעלונג פון שפראכן-קאנטראקט². שוין דער טאטע, מאקס ווינערנך, האט געזוכט דעם שפראכן-קאנטראקט. אמעריקע האט אים צו דעם געפירט. דער זון, אוריאל, האט דעם קאנטראקט אויסגעברייטערט און פארטיפט. דערפאר האט ער געהאט הצלחה אין זיין ארבעט פארן שפראכאטלאס. פארן טאטן איז עס געווען א חלום, א באגער, א פרא-יעקט; פארן זון — א תכליתדיקע פראגראם, צו געפינען און געווינען בידזשעטן פון אמעריקאנער פונדאציעס, ס'רוב נישט קיין יידישע און בפירוש אנגעפירטע פון ניט-יידישן. אזוי ארום האט זיך אנגעגעבן אין אמעריקע צו פירן א גרויסצוגיקע דיאלעקטן-פאראשונג פארן יידישן שפראכאטלאס.

דער אקאדעמיקער מאקס ווינערנך האט, בכח, פון תורה לשמה אינעם אלטן גלות-נוסח אריבערגעפירט די יידיש-פאראשונג צו פריע-דע אוניווערסיטעטן און פונדאציעס, געפאדערט און דעראבערט פאר איר ככל-הגוי:מדיקע אנערקענונג און גלייכבארעכטיקונג, עפענענדיק נייע מעגלעכקייטן פאר יידישע געלערנטע, אקאדעמיקערס, פארשערס און סטודענטן. ער האט אנגעצונדן אמביציעס אין יונגע מענטשן. דאס איז א נצחון פאר הומאניזם אין אמעריקע.

וואס די יידישע פאלקשול אין אמעריקע האט נישט באוויזן צו דערגרייכן, דאס האט אינספירירט די הויכשול און דער ניער יידיש-אקאדעמיקער.

מיטן באקומען דאס רעכט אויסצופילן אוניווערסיטעט-פראגראם מען אויך מיטן לערנען יידיש האט א קייט הויכשולן אין פאראייניקטע שטאטן און קאנאדע געגעבן די מעגלעכקייט און ארויסגערופן די אמ-ביציע צו לערנען יידיש, און אזוי ארום געעפנט נייע באדערפענישן

² Joshua A. Fishman, "Advances in the sociology of language", The Hague - Paris; pag. 104.

פֿאַר ייִדישע לערערס פֿון אַלע מדרגות. אויך דרדקי-מלמדים זינען געוואָרן פּראָפֿעסאָרן.

די דאָזיקע אַרבעט איז נישט אָנגעקומען גרינג. אַ סך האַרצוויי-טיק האָט ווּזינרניכן געקאָסט אויסצוקעמפֿן — דער עיקר אויף דער ייִדישער גאַס — די באַרעכטיקונג פֿאַר אַט דער איידי אין אַמעריקע. די פֿאַרשאַבלאָנישטע טעאָריע וועגן פֿאַלקסטימלעכקייט האָט זיך פֿאַר-באַריקאָדירט אין די נעבעכדיקע פּאָזיציעס פֿון דער עלעמענטאַרער אַרעמער ייִדישער פֿאַלקשול, אַ געבונדענע מיט מורא פֿאַר גרעסערע השִׁגות. יעדער פּראָוו צוצוקומען צו העכערע מדרגות, אַזוי דורך ייִדן ווי דורך דער הילף פֿון ניט-ייִדן, איז באַטראַכט געוואָרן ממש ווי אַ זינד קעגן דער פֿאַרהייליקטער פֿאַלקסטימלעכקייט... דלות איז גע-וואָרן דער סינאָנים פֿון „היימישקייט“.

מיטן עפֿענען פֿאַר ייִדיש די טירן פֿון אַמעריקאַנער אוניווערסי-טעטן האָט מען אָנגעהויבן אַרזינפֿירן אין דער פּראָקטיק יענע הומאַ-ניסטישע אידיען, וועלכע זינען פֿרעזער געווען הוילע טעאָריע, שיינע רייד, געלעגנהייטן פֿאַר בית-מדרשדיקע פּילפּולים, מיט וועלכע אַפֿילו אַפּיקורסים און מאַרקסיסטן האָבן זיך געקוויקט, אָבער נישט געוואָגט צו פֿאַרזוכן... מאַקס ווּזינרניך האָט יענע הומאַניסטישע לאַזונגען צני-עותדיק פֿאַרוואַנדלט אין מעשים אויפֿן באַדן פֿון ייִדיש-בילדונג. נישט דער „מאַסאָוויק“ האָט דאָס דערגרייכט, נאָר דער אַקאַדעמיקער. ער האָט געוווּזן דעם וועג צום אמתן ייִדישזום. און בעת אַנדערע האָבן זייערע אידעאָלן אָפּגעגרענעצט בלויז אויף זיך, אויף „איד“, נאָר אויף זיך און „איד“, האָט מאַקס ווּזינרניך, דער עכטסטער טבעכטסטער אַקאַדעמיקער, פּסדר געזוכט דעם „שפּראַכן-קאַנטאַקט“ מיט די איי-גענע קינדער און דערנאָך מיט יוגנט בכלל.

דער איבערגאַנג פֿון פֿאַלקסטימלעכקייט צו אינטעליגענץ

דאָס איז אַ פֿונדאַמענטאַלער פֿאַקט, מיט וועלכן מיר מוזן זיך רעכענען.

בנים סוף פֿון 19טן יאָרהונדערט האָט די אינדוסטריאַליזאַציע אָפֿ-
 געהאַלטן אַ גרויסן טריומף, וואָס איז אויסגעניצט געוואָרן מיט חסיד-
 דיין ברען פֿון סאָציאַליסטישע פריידיקערס און טעאַרעטיקערס פֿון
 פראָדוקטיוויזאַציע. פֿרעזער — די לענדער וואָס האָבן אויפֿגענומען
 מאַסן עמיגראַנטן, און דערנאָך — די לענדער וואָס האָבן דורכגעמאַכט
 אַ סאָציאַלע רעוואָלוציע, אַלע האָבן זיי געקענט אויפֿוויזן די היס-
 טאָרישע ריכטיקייט און וויכטיקייט פֿון דער פראָדוקטיוויזאַציע.

דער אויפֿקום פֿון יידישן אַרבעטער-קלאַס האָט בפֿירוש געענ-
 דערט דעם גאַנג און דעם גניסט פֿון יידישן לעבן. אָבער קוים מיט
 איין דור שפעטער, און אַוודאי און אַוודאי מיט אַ האַלבן יאָרהונדערט
 שפעטער, דערווייזט דאָס לעבן, ווי שנעל פֿאַרעלטערט עס זינען גע-
 וואָרן די דאָזיקע לאַזונגען און טעאַריעס. נישט בלויז אין די קאַפּי-
 טאַליסטישע לענדער, נאָר אַפֿילו אין דער מדינה פֿון דער פראַלע-
 טאָרישער דיקטאַטור קומט-פֿאַר אַ האַסטיקער פראַצעס פֿון אויספראַ-
 לעטאַריזאַציע. די קינדער פֿון שנידערס און שוסטערס ווערן דאָך
 טוירים, פראַפֿעסיאָנאַלן, פֿאַבריקאַנטן און סוחרים. און אין אייניקע פֿון
 די נייע ישובֿים, וווּ בנים אָנהייב פֿון 20סטן יאָרהונדערט זינען צו
 מאַל 90 פראַצענט פֿון דער יידישער באַפֿעלקערונג געווען אַרבע-
 טערס, טייל פֿון זיי מיט שלאַגלערישן פראַלעטאַרישן טעמפּעראַמענט,
 זינען שוין אַפֿילו נישטאָ קיין היים-אַרבעטערס... זייערע קינדער באַ-
 נוגענען זיך נישט מיט מלוכישע מיטלשולן, נאָר אַ סך פֿון זיי שטרענ-
 גען זיך אָן „צו גיין“ אין אוניווערסיטעט, אַפֿילו ווען „דאָס איז נישט
 פֿאַר זיי“. און אויב זיי ווערן נישט פּסיכאָלאָגן, דאָקטוירים, אינווע-
 נירן, זינען זיי ווייניקסטנס משפּחהדיק פֿאַרבונדן מיט דעם קלאַס און
 טוען אַלץ, כדי זיך צו געפֿינען אין אַט דער סביבֿה.

די יידישע פֿאַלקסטימלעכקייט פֿאַרלירט, בכּו, אירע לעצטע פּאַ-
 זיציעס. מוז מען זיך רעכענען מיט די דאָזיקע פֿאַקטן, וועלכע האָבן
 געשאַפֿן נייע פֿאַקטאָרן. דאָס איז די סיבה, די גרעסטע סיבה, וואָס
 די יידישע פֿאַלקשול און מפּל שפּן די „אַרבעטער-שול“ איז אַוועק
 געבראַכן. זי האָט נישט קיין אַרט אין די נייע לעבנס-באַדינגונגען.

וויננדיך האָט באַנומען די דאָזיקע שיינויים אין דער נייער יידישער ווירקלעכקייט און דערפֿאַר האָט ער בני ציטנס גערופֿן צו דער נײַער ווענדונג; אַז דער יוואָ זאָל אין דער ערשטער ריי אין זינען האָבן די יידישע אינטעליגענץ, די יוגנט פֿון די אוניווערסיטעטן, וועל מיט דער אָפּגעשוואַכטער פֿאַלקסטימלעכקייט וועט די העכערע יידישע קולטור וועט נישט אָנשפּאַרן... און מיט דער דרדקי־קולטור וועט זי אַוודאי נישט געדייען. און נאָר די סאַציאַלע שול, מיטן אויסקוק אויף סטור־דענטן פֿון אוניווערסיטעטן, זי קען די יידיש־וועלט שטאַרקן. וועט־רײַך האָט דעריבער זיך קעגנגעשטעלט דער שיטה, אַז דער יוואָ אין ניו־יאָרק דאַרף זײַן אַ קאַפּיע פֿון יוואָ אין ווילנע. ער איז געווען אי־בערגעצײגט, אַז אין פֿאַראיניקטע שטאַטן קען דער יידישער וויסנ־שאַפֿטלעכער אינסטיטוט נאָר דעמאָלט זײַן יוואָ, ווען ער וועט זיך אַנגלידערן אין אוניווערסיטעט־פּראָגראַמען און אַזוי אַרום הייבן זײַן אַנזען, השפּעה, ווירקנדיק ממשותדיק, פּדי צו געווינען נײַע קרייזן פֿאַר דער קולטור־געזעלשאַפֿטלעכער אויסשטראַלונג און אויף אַרײַנבאַ־קומען נײַע פֿאַרשערס פֿאַר דער יידיש־וועלט. אָן זיי וואָלט נישט מעג־לעך געווען צו פּרעטענדירן אויף קאַטעדראַס פֿאַר יידיש אין אוניווער־סיטעטן. אַז עס איז נישטאָ קיין געהעריקע מיטלשול מיט יידיש ווי אַ לערנשפּראַך, איז שווער צו דערוואַרטן בעלנים און באַרופֿענע צו פֿאַרנעמען זיך מיט אַט דער דיסציפּלין. בֿפֿרט אַז „די לינגוויסטיק האָט בימינו זיך אַזוי צעוואַקסן, אַז קיין איין יחיד קען זי מער נישט אַרומ־נעמען; פֿון דאַנען די ספּעציאַליסטישע צעגאַפֿלונג: איינער — אַ דיאַ־לעקטאַלאָג, דער אַנדערער — אַ שפּראַך־היסטאָריקער, דער דריטער — אַ גראַמאַטיקער, דער פֿערטער — אַ לעקסיקאָגראַף; און אַרומ־טראַכטן דעם ענין דאַרף מען מיט די נײַסטע וויסנשאַפֿטלעכע באַ־גריפֿן. מען טאַר נישט אין 1964 צוגיין צו לשון מיטן באַגריפֿנוואַרג פֿון 1914 צי נאָר 1904“³.

³ מרדכי שעכטער — „מ. וויננרײַכס צושטעלער צום אויסוואַקס פֿון יידיש“, די גאַלדענע קײט ג' 50, חל־אָביב 1964, ז' 159.

האַט מאַקס ווינערניך טאַקע געזוכט צו שאַפֿן אַ סינטעז צווישן דעם „באַגריפֿנוואַרג“ פֿון דער ננער צייט — מיט דער פֿאַלקסטימ- לעכער ירושה פֿון דעם ייִדישן לעבן — פֿון איין זייט אים באַפֿרייען פֿון פֿרעמדקייטן און פֿון דער אַנדערער זייט אים באַשיצן מיט יענעם נוסח, וואָס קעגן מעג און דאַרף בלייבן ייִדיש.

ווי אַקאַדעמיש ער האָט געזוכט צו ליטערן ייִדיש, האָט ער גע- וואַלט פֿאַרזיכערן דעם לשון פֿון לעבן, גישט בלויז פֿון די ביכער... קולטור-לשון, ווי אַן אינסטרומענט פֿאַרן לעבן.

געשיכטע ווי אַן אַריענטאַציע פֿאַרן מאַרגן

מאַקס ווינערניך איז גישט בדרך צופֿאַל אזוי פֿראַדוקטיוו געווען ווי אַ זשורנאַליסט. אַט דער חוש פֿאַרן לעבן, וואָס דאַרף וויברירן אין זשורנאַליסט, האָט געפֿונען אויסדרוק אין אַלע זיינע זוכענישן און גע- פֿינסן. יעדע פֿאַרשונג וועגן אַמאָל האָט ביי אים געהאַט אַנצוהערע- נישן אויפֿן היינט, ווייל „געשיכטע איז אַ שטראַם וואָס רייסט זיך גיט איבער. אין דער געשיכטע פֿון דער ייִדישער שפּראַך אַ שטייגער איז דער טראַגער די גאַנצע צייט דער אייגענער — דער ייִדישער קיבוץ האָט זיך געשאַפֿן אין לותיר אין נננטן יאָרהונדערט און האָט זיך שפּעטער צעוואַקסן אונטערן נאַמען אַשכּנז“⁴. געענדערט האָבן זיך נאָר די פֿאַקטאָרן און די פֿונקציעס. מיר קענען גישט, למשל, קיין געשריפֿטסן פֿון די ערשטע הונדערטער יאָרן ייִדיש, דערפֿאַר אָבער איז אין דער לעצטער צייט דער עיקר דאָס געדרוקטע וואָרט. דאָס קינסטלערישע האָט אַריבערגעיאָגט דאָס רעליגיעזע. פֿונקט ווי העב- רעיש און מורח-ייִדיש האָבן אַריבערגעיאָגט דעם דייטשישן קאַמפּאַ- נענט. קיינער האָט אזוי פֿיל ווי ער, אַן אויסגעשולטער אין דייטש, גישט אויפֿגעטאָן אזוי פֿיל צו באַזייטיקן די גיט-פֿאַרדייטע איבער- בלייבעכצן פֿון דייטשישן קאַמפּאַנענט אין ייִדיש און פֿאַרפֿעסטיקן די

⁴ מאַקס ווינערניך — געשיכטע פֿון דער ייִדישער שפּראַך, ב' 2, ו' 383.

שותפות מיטן העברעזישן קאמפאגענט. אפילו מיטארבעטנדיק אין די ערשטע יארן פון דער רעוואלוציע אין סאָוועטישע וויסנשאַפֿטלעכע אויסגאָבעס (אויף וויפֿל ס'איז נאָך וביי עמעצן געווען אַן אילוזיע צו קענען אויפֿהאַלטן דורך דער מלוכה ייִדישע קולטור) האָט ער געשריבן ייִדיש־לעך, באַניצנדיק ״טעמים״ און ״פּשט״, ווי ״תּקנות״ און ״מקור״, אַנשטאָט מאַטיוון, טיִטעס, נאַרמעס, קוואַל. ״ס'לאָזט זיך אין דעם קאַנ־סטאַטירן — האָט ער פֿאַרענדיקט אַזאַ אָפּהאַנדלונג — אַ זעלבשטענ־דיקע אינעוויניקסט־ייִדישע אַנטוויקלונג, וואָס האָט אַוועקגעשטעלט צווישן ייִדיש און דײַטש אַ קענטיקע מחיצה״⁵. ווי אַן ענטפֿער האָט ער אָבער באַקומען — זידלערניען פֿון די ראַטן־פֿאַרבאַנדישע וויסנ־שאַפֿטלעכע טריבונעס. צוליב זײַן באַניצן זיך מיט אַ געמיטלעכן דער־ציילערישן טאָן אין שרייבן ליטעראַטור־געשיכטע — האָט מען גע־זאָגט — פֿירט ער גאַר אַרײַן ״נאַציאָנאַליסטישן שמן־זית״, וואָס איז נישט מער און נישט ווייניקער ווי ״אַ דאַקומענט פֿאַר דער דעגראַד־ציע און צעפֿוילטקייט פֿון ייִדישן קליינבירגערטום און זײַן וויסנ־שאַפֿט״⁶. און אפֿילו ווען אַן ערנסטער סאָוועטישער ליטעראַטור־פֿאַר־שער אַנערקענט, אַ צום ערשטן מאַל זײַנען די ווערק פֿון אַ ייִדישן קלאַסיקער אַרויסגעגעבן געוואָרן אויף אַזאַ זאַרגעוודיקן אופֿן, אַז ״איצט האָט יעדער די מעגלעכקייט צו לייענען און אויספֿאַרשן עטיב־גערס ווערק״, קלאַסיפֿיצירט עס דער זעלביקער קריטיקער (נאָך 48 גרויסע זײַטן אַנאַליז!) ווי אַ ״באַגרענעצטן רעאַקציאָנערן צוגאַנג אין דער היסטאָרישער באַליכטונג און די אומוויסנשאַפֿטלעכע ״שייב־

⁵ מ. וו. — ״וועגן די דײַטשישע עלעמענטן אין ייִדיש״, צײַטשריפט פֿאַר ייִדי געשיכטע, זעמאַגראַפֿיע און עקאָנאָמיק, ליטעראַטור־פֿאַרשונג, שפּראַכױס־שאַפֿט און עטנאָגראַפֿיע״, באַנד 32, אינסטיטוט פֿאַר וויסנשאַפֿטלעכע קולטור — ייִדישער סעקטאָר, מינסק 1928, קאָלום 678.

⁶ מאַקס עריק — ״אַ בינמל בריוו וועגן דער עלטערער ייִדישער ליטעראַטור״, ביבליאָלאָגישער זאַמלבוך, 1, אינסטיטוט פֿאַר ייִדישער קולטור באַ דער אוקראַיִנישער וויסנשאַפֿטלעכער אַקאַדעמיע, מאַסקױע־כאַרקאָוו, מינסק 1930, ז' 214.

שרייבערני⁷. און באַשר ווייניג האָט געשריבן וועגן טערמינאָלאָגיע פֿון ייִדישן רעליגיעזן לעבן און געהאַלטן, אַז ס'איז נישט מעגלעך אויסצומינדן אַזעלכע ווערטער ווי מנין, וועלכע דינען שוין אויך פֿאַר אַנדערע באַגריפֿן, נישט בלויז פֿאַרן רעליגיעזן קולט, ווערט ער פֿאַר־רעכנט צו „דער פֿאַשיסטישער רעאַקציע — דאָס איז דער טאַב פֿון זייער שפּראַך־פֿאַליטיק“⁸...

ווייניג האָט נישט אָפּגעענטפֿערט אויף די אַלע אָנפֿאַלן, נאָר זיך נאָך מער פֿאַרפּאַנצערט מיט זיין פֿאַרשאַרבעט. און די ציטן האָט גע־זאָגט ווער עס איז גערעכט. די אויסגעהרגעטע ייִדישע געלערנטע אין ראַטן־פֿאַרבאַנד זינען שטומע עדות... בעת ווייניגס דערגרייכונגען, די ביכער און די קאָטעדורעס, ריידן פֿאַר זיך אַליין. אויך די תּלמידים, דורך דער נעצער ווענדונג צו ייִדיש־בילדונג, ווי די יונגע געלערנטע — זיי זינען דאָ! נישט אַזוי פֿיל ווי מיר דאַרפֿן האָבן, אָבער זיי זינען דאָ. זיי זינען נישט געקומען „פֿון דער לופֿט“, פֿון דעם אַלטן אָנ־געלאָדענעם ייִדישן פֿאַלקסלעבן, נאָר גראַד אין אַן אויסגעליידיקטער, גייסטיק פֿאַראַרעמטער ייִדישער וועלט — — — דערפֿאַר איז דער אויפֿטו נאָך גרעסער, טייערער און מערער לעבנסגייטיק. דער, וועלכער איז מיט אַ קנאַפּן האַלבן יאָרהונדערט צוריק פֿאַרגעשטעלט געוואָרן ווי „איינער פֿון די באַדייטנדיקסטע פֿאַרשטייערס פֿון דער מאַדערנער ייִדישער פֿילאָלאָגיע“⁹, איז געוואָרן דער וועגווייזער אין דער ייִדיש־פֿאַרשונג. ער ווייזט־אויף, אַז פּונקט ווי די שפּראַך אַזוי זינען „די ספּרים און עלעמענט פֿון לעבן אין אַלע תקופֿות“¹⁰. ייִדיש, פּונקט ווי די ייִדישע ליטעראַטור, איז דער מעדיום פֿון אַ ציוויליזאַציע. אין די

⁷ מ. ווינער — „די אויסגאַבע פֿון עטינגערס שריפטן“, ד"ז, ז' 163.

⁸ מ. גיטליץ — „די שפּראַך־בויונג“ פֿון די פֿאַשיזירטע ייִדישיסטן, אָפּן וויסנשאַפֿטלעכע פּראָט, נב' 5—6, מינסק 1934, ז' 98.

⁹ זלמן רייזען — לעקסיקאָן פֿון דער ייִדישער ליטעראַטור, פרעסע און פֿילאָלאָגיע, ב' 1, ווילנע 1926, עמוד 952.

¹⁰ מ. וו. — געש' פֿון דער ייִדישער שפּראַך, ב' 3, ז' 226.

גרוע טעג ווירקט טייל מאָל די שפראַך און איר ליטעראַטור נישט ווייניקער ווי אין צויערטעג פֿון יום-טובֿ. און „דאָס איז דער זין פֿאַר דער „הומאַניזירונג און נאַציאָנאַליזירונג פֿון דער ייִדישער שפראַך“ 11. באַראַכאַוו האָט פֿון איר געחלומט; וויננרייך האָט זי געזען אין איר ערשטער פֿאַזע פֿון רעאַליזירונג.

דער דערציילערישער ליטעראַטור־היסטאָריקער

ווי שטאַרק עס איז אין וויננרייכן געווען די תּשוקה צו פֿילאַלאָג־ גיע, איז אָבער אין אים אויך שטאַרק געווען דער באַגער אָפּצוגעבן זיך צו ליטעראַטור־וויסנשאַפֿט, צו איר געשיכטע, ווי צום אָפּשאַצן תקופֿות און שעפֿערס. ער האָט אַנטדעקט ווערק וואָס זינען הונדער־טער יאָרן געווען פֿאַרבאָרגן. דער דערציילערישער טאָן, וואָס וויננרייך האָט אַרײַנגעבראַכט אַפֿילו בײַם באַהאַנדלען האַרבע פֿילאַלאָגישע טע־מעס און זײַן חשק צו דערציילן געמיטלעך, וואָס מענטשן האָבן דורכ־געמאַכט אין דער צײַט, ווען אַ שרײַבער אָדער אַ געלערנטער האָט געשאַפֿן זײַן ווערק, אין וועלכן עס ווערט אָפּגעשפּיגלט זײַן עפּאַכע, צי דער מחבר איז דאָס יאָ אויסן געווען אָדער נישט, גיט־צו מאַקס וויננרייכס שטודיעס בעלעטריסטישן חן. און אַודאי ווערן מיר אַרײַנגעצויגן אין דער מעטא־היסטאָריע, ווען ער מאַלט־אויס, למשל, די קאָנפֿליקטן וואָס אַ מענדעלע האָט דורכגעמאַכט, ווען ער איז אַרויס־געטראָטן קעגן „דאָס קליינע מענטשעלע“. ער הייבט־אָן, למשל, זײַן בוך וועגן רעוואָלוציאָנער אורי קאַוונער מיט אַ פּלאַקאַט גאַר, אַ רע־פּראָדוקציע פֿון אַ פּאַליצייִישן יאַגבריוו צו העלפֿן כאַפֿן (פֿאַר אַ באלוי־נונג פֿון 3000 רובל) דעם ניהיליסט וואָס האָט באַרויבט אַ באַנק. „אַט די מודעה האָט זיך דעם 23סטן מײַ 1875 באַוויזן אין עטלעכע בער־לינער צײַטונגען צוזאַמען מיט אַ בילד... גאַנץ רוסלאַנד האָט יעמאַלט

¹¹ בער באַראַכאַוו — שפּראַכפּאַרשונג און ליטעראַטור־געשיכטע, תּל־אָביב 1966, „פּלאַן פֿאַר אַ געשיכטע פֿון ייִדיש“, ז' 143.

געקלונגען מיט דער געשיכטע" ¹². ער וויל בפירוש שילדערן די שטי-
מונגען, דעם טעמפעראמענט, די איבערלעבונגען פֿון דעם רעוואָל-
ציאָנער, נישט בלויז זינע מעשים, און ער מאַכט עס ווי אַ פֿאַלקס-
טימלעכער ראַמאַניסט, הגם אין דער שפראַך ווערן כסדר אַרזינגע-
בראַכט איידלקייטן און אייגנקייטן, ווי אויך אַזעלכע פרטים, וואָס נאָר
אַ היסטאָריקער פֿאַרגינט זיך זיי אַרזינגוּפֿירן. דער ראַפֿינירטסטער
וויסנשאַפֿטלעכער שרייבער שאַפֿט מוסטערן פֿון ייִדישלעכן לשון און
בעלעטריסטישן נוסח פֿאַר געשיכטע-שרייבעריי.

ער איז אַ מניסטער צו שילדערן דעם קולטור-קלימאַט פֿון אַן
עפֿאַכע, ממש ווי אַ פייסאָזשיסט. דהיינו: „ווען דוד אָפּענהיימער איז
אָוועקגעשטאַרבן — מאַלט ער אויס אַן עפיזאָד פֿון מיט קרובֿ צוויי
הונדערט יאָר פֿריער, גלייך ווי ער וואָלט געווען דערביי — איז די
ביבליאָטעק אַריבער בירושה צו זינע קינדער. אָבער דער צווייטער
דור איז שוין ניט געווען אַרזינגעטאָן אין ענין ספֿרים ווי דער אַלטער
פראַגער רבֿ, און ענדלעך האָט זיך זון יוסף גאָר פֿאַרזעצט די גאַנצע
ביבליאָטעק און אויסגעליען דערויף מזומן געלט פֿופֿציק טויזנט מאַרק.
ווען ס'איז געקומען די צייט צו באַצאָלן, האָט ער נישט געהאַט. דער
מלווה האָט נישט געוואָלט הערן פֿון קיין חכמות, אַרויפֿגעלייגט אַן
אַרעסט אויף דער גאַנצער זאַמלונג און געהייסן פֿאַרקויפֿן זי אויף אַ
ליציטאַציע. די סומע איז געווען אַ נישטיקע אין פֿאַרגלייך מיטן ווערט
פֿון דער זאך, אַ צוויי טויזנט פֿונט אין גאַנצן. אָבער דזיטשלאַנד איז
דאָן געווען אַרעם (ס'איז געווען גלייך נאָך די מלחמות מיט נאַפֿאַלעאַ-
נעז), האָט זיך נישט געפֿונען קיין קונה. דאָ האָט זיך אונטערגערוקט
די ביבליאָטעק אין אַקספֿאַרד: זי האָט געגעבן די געפֿאַדערטע סומע,
און אַלע ביכער און מאַנוסקריפטן זינען אַריבער צו איר. אין אַ יאָר
צען אַרום האָט דער דזיטש-ייִדישער געלערנטער פֿ. לעבערעכט שוין
געוויינט מיט ביטערע טרערן, וואָס דזיטשלאַנד האָט אַווינס אַרויס-

¹² מ. וו. — פֿון ביידע זייטן פֿלויט, בוענאָס-אירעס 1955, ז' 11.

געלאזט פֿון דער האַנט. אַט דאָס איז די געשיכטע פֿון דער העברעיִש־
יִדישער אַפֿטיילונג אין דער באַדלעיאַנט¹³.

נאַטירלעך, אַז איר האַט אין דער געשמאַק־אויסגעמאַלענער גע־
שיכטע אַ מוסר־העטל פֿאַר ייִדן: דער עס הספֿר האַט נישט אין מאַל
נישט אַפּגעהיט זינע אוצרות. וואָרן וואָלטן ייִדן טאַקע געווען אַזוי
איפֿעריק, וואָלטן זיי נישט דערלאָזט, אַז יענער אוצר — און אַ סך
אַנדערע אוצרות שפּעטער — זאָלן זיך אַרויסגליטשן פֿון יִדישע הענט.
והאַ ראַיה: ביז דאָ נישט לאַנג זינען די דרוק־אוצרות פֿון עס הספֿר
אויפּגעהיט געוואָרן נישט פֿון ייִדן, נאָר פֿון פֿרעמדע: די ערשטע
גרויסע יִדישע זאַמלונגען פֿון ביכער און ספֿרים זינען אַפּגעקויפֿט
און אויפּגעהיט געוואָרן אין גויִשע אוניווערסיטעטן, אין ביבליאָטעקן
פֿון פֿרעמדע מדינות.

דער ניער דרך איז: די פֿרעמדע זאָלן באַטראַכטן אונדזער וואָרט
און זיין שאַפֿן פֿאַר פֿילבאַרעכטיקט צו געניסן, ווי עס פריידיקן די
אידעאָלן פֿון הומאַניזם, אויך לטובֿת דער „הומאַניזירונג און נאַציאָ־
נאַליזירונג פֿון דער יִדישער שפּראַך“, פֿון וואָס בער באַראַכאָוו האַט
געטרוימט און וואָס מאַקס ווינעריץ האַט אַנגעהויבן פֿאַרווירקלעכן,
מיט דער האַפֿענונג אַז זינע תּלמידים און יורשים וועלן דאָס ממשיך
זיין מיט וויסן און געוויסן.

שמואל ראזשאנסקי

¹³ מ. ו. — בילדער פון דער יִדישער ליטעראַטור־געשיכטע, ווילנע 1928.

די שווארצע פינטעלעך

הנהוממפרסי הפרסה את חגמל

פון א כתב-יד פון פטן י"ה, וואָס
געפינט זיך היינט אין ברוטישן מוזיי,
לאַנדאָן

געמער 66

נמוג פלשת בלך כימצפון עשן באואון בודרע

פון א כתב-יד פון נבנאים אהרונים, געשריבן
אין יאר 916, וואָס געפינט זיך אין דער עפנט-
לעכער ביבליאָטעק אין לעינגראד. דאָס איז דער
העברעישער כתב-יד מיט דער עלטסטער דאטע

געמער 67

פון דער רעדאקציע: צוליב דער שיינקייט פון שריפט און אריגינעלקייט
פון אַריינשליסן די אילוסטראַציעס אינעם טעקסט ווערן די קאָפיטלעך פון דעם
דאָזיקן ווערק געדרוקט פאַטאָסטאָטיש און דערפאַר ווערט אַפילו איבערגעלאָזט די
גומעראַציע פון די געמעלן ווי זי איז אין דעם בוך וואָס איז דערשינען אין ווילנע
1939 און וואָס איז שוין אַ סך יאָרן גישטאַ אויפן ביכערמאַרק.

אונדזער אלף-בית אין מיטל-עלטער

גיכשריפֿט

די אותיות וואָס מיר האָבן געזען אויף געמעל 66
און 67 קענען אונדז יאָ געפֿעלן אָדער ניט געפֿעלן, נאָר
מיר זאָלן ספֿעציעל פֿאַרהינדושט ווערן פֿון זיי — דאָס
ניט. מיט אַנדערע ווערטער: מיט אַ טויזנט יאָר צוריק
האָט שוין די כתבֿ יבֿה אונדזערע אויסגעזען אזוי ווי היינט.
אַבער אויסכתבֿהנען אַ וואָרט געמט דאָך ציט.
ווען אַ סוףֿר האָט געשריבן אַ הייליקן טעקסט, האָט ער
קוין ברירה גיט געהאָט: וויפֿל עס האָט געדויערט האָט
געדויערט. נאָר אין ווינציקער חשובֿע טעקסטן — אין בריוון,
אין אַפּמאַכן, אין פֿריוואַטע פֿאַרצייכענונגען, — האָט מען זיך
געפֿוילט צו צאָצקענען זיך אזוי פֿיל און מען האָט גענומען
ניצן פשוטערע אותיות. אויף געמעל 69 איז געוויזן די

חתומה פֿון דעם
גרויסן ייִדישן גע-
לערנטן פֿון מיטל-
עלטער, דעם רמבם
(רבי משה בן
מימון), געבוירן
אין קארדאָווע, אין

מאָס גיבֿט מימון זײַ

אני משה ברבי מימון ז"ל — איך משה דער זון
פֿון מימון זכרוננו לברכה.
אזוי פֿלענט זיך אונטערשריבן דער רמבם
געמעל 69

שפּאַניע, אין 1135, געשטאַרבן אין קאַרדאָ, מיצרים, אין
1204. זײַן כתבֿ ווייזט אונדז, ווי אזוי עס האָבן אויסגעזען
געשריבענע אותיות מיט אַן אַכט הונדערט יאָר צוריק.

די געפחתיגהיטע אותיות האָט מען גענומען רופֿן, וועדליג זייער פֿאַרם, כתבֿ מרובע (מרובע הייסט קוואַדראַט, קוואַדראַטיש); די אותיות קומען טאַקע אויס קוואַדראַטיש לגבי דער מער פֿאַרקנילעכטער גיכשריפֿט. די גיכשריפֿט האָט מען גערופֿן כתבֿה קטנה, וואָס דאָס מיינט „קליינע כתבֿה“ נאָך אַ גאַמען איז געווען: מ ש ק י ט אָדער מע שיט; פֿון וואַנען דער גאַמען נעמט זיך ווייס מען גיט.

די שרייבשריפֿט פֿון מיטל-עלטער האָט זיך צעצוווינגט אין צוויי גרויסע גרופּעס. עס זאָגט אונדז וועגן דעם ערות איינער פֿון די גרויסע לומדים פֿון מיטל-עלטער, אַשר בן יחזקאל, וואָס איז געבוירן געוואָרן אַרום 1250 אין דייטשלאַנד, נאָך דערנאָך איז ער אַוועק קיין שפּאַניע און האָט אין טאַלעדאָ געהאַלטן אַ גרויסע ישיבֿה. שרייבט ער אזוי: „דאָס געשטאַלט פֿון די אותיות איז גיט אין אַלע לענדער דאָס זעלביקע. זייער גרויס איז דער חילוק פֿון דער שריפֿט בני אונדז אין לאַנד [דייטשלאַנד] ביז דער שריפֿט אין דעם לאַנד [שפּאַניע].“

רשי כתבֿ

בני יענע יידן וואָס זינען געווען צעשפּרייט אין דרום-אייראָפּע, איבערן געברעג פֿון מיטלענדישן ים, האָט זיך אויסגעאַרבעט אַ שניט אַנחיות וואָס האָט שפּעטער באַקומען דעם גאַמען רשי-כתבֿ. דער גאַמען קען פֿאַרפֿירן, וויל מען קען מיינען, אַז דעם סאַרט אותיות האָט אויס-געטראַכט דער גרויסער געלערנטער רשי¹ וואַקסן וואַקסט

¹ רשי = רב שלמה יצחקי; געלעבט אין פֿראַנקרייך; געשטאַרבן אין יאָר 1105. רשי האָט געשריבן די וויכטיקסטע פֿירושים אויף חנוך און גמרא. ווען אַ לערנער וויל קלאָר ווערן אין אַ האַרבן עניין, פֿרעגט ער פֿריער פֿאַר אַפֿק, וואָס מאַכט דערויף רשי.

דער נאַמען גאַר פֿון עפעס אַנדערש: ווען מען האָט גענומען דרוקן ביכער, האָט זיך אינגעשטעלט אַ מינהג, אַז דעם טעקסט פֿון תּנך און גמרא דרוקט מען מיט געפּתּיבּהטע אותיות און רשים פּירושים — מיט אותיות וואָס זינען

א ב ג ד ה ו ז ח ט י כ ל מ נ ס ע פ ק ר ש ת

דער אַלף-בית אין רשי-שריפּט (גערדוקט)
 קוק זיך אַינ: דער ם איז אָן אַז עקעלע לינקס, דער ם דוקא מיט אָן עקעלע

געמעס 70

נאַכגעמאַכט נאָך יענער שרייבשריפּט. אַנדערע ספּרים, איבער הויפט טאַקע גאַנצע ספּרים פּירושים, דרוקט מען אויך מיט די זעלביקע אותיות; און כאַטש די ספּרים קערן זיך גאַרניט אָן מיט רשין, איז רשים נאַמען שוין געבליבן צוגעבונדן צו דעם סאַרט שריפּט.

אַט ווי ס'זעען אויס אַ פאַר שורות אויסגעזעצט מיט רשי-כתב:

סיאז געווען אַ מאל אַן עילוי,
 ניט געקענט די וועלט אפילו,
 ניט געווען אין קלאַס;
 פרום דער טאַטע, פרום די מאַמע,
 די מיטפּחה — לומדים סאַמע...

געמעס 71

געשריבן האָט מען—לאַמיר דאָס געדענקען—רשי-כתב
 לאַנג איידער מען האָט זיך אויסגעלערנט דרוקן. נאָך ביז היינטיקן טאַג שרייבן די ספּרדישע יידן דורכויס מיט רשי-כתב; אונדזער שרייב-אַלף-בית איז זיי אין גאַנצן

פֿרעמד. זיי שרײַבן און דרוקן מיט רשי-כתב סיני העברעיִש (אחוץ די הייליקע ספֿרים, דאָרטן ניצן זיי אויך כתב־בה), סיני זייער אייגענע שפראַך וואָס טראָגט דעם נאָמען דזשודעזמע.¹ אויף געמעל 72 זעט מען אַ פֿאַקסי-מילע פֿון אַן אויטאָגראַף פֿונעם באַוואָסטן העברעיִשן שרײַבער שַׁדֿל² וואָס האָט געלעבט אין איטאַליע אין 19טן יאָרהונדערט. די ערשטע שורה („ידידי הנכבד“) איז דער אָנהייב פֿון אַ בריוו, די צווייטע שורה („ידיך ועבדך שד“ל“) איז די חתמה.

ג.ד. הנכבד

ידיך ועבדך שדל

געמעל 72

מעשיט

פונקט ווי דער רשי-כתב איז געווען אַ מין גיכ-שריפֿט בײַ די ייִדן אַרום מיטלענדישן ים, אַזוי איז בײַ ייִדן פֿון צפֿון-אייראָפּע — פֿראַנקרײַך, דײַטשלאַנד, האַלאַנד, פּוילן, לײַטע — אויפֿגעקומען אַן אַנדער מין גיכשריפֿט (זע געמעל 73). מיר האָבן שוין געזען, אַז טייל מאָל האָט מען די אותיות גערופֿן משקיט אָדער מעשיט; נאָך אַ שטאַרק אָנגענומענער נאָמען איז געווען „ווינבערטייטש“.

¹ פֿאראַן אין טערקײַ, אין צפֿון-אַפֿריקע א״א אַ וואָכערע 350,000 ייִדן, קינדסקינדער פֿון די וואָס זײַנען אוועק פֿון שפּאַניע אין 1492, רײדן זיי אויף אַן אייגענער שפּראַך וואָס מען רופֿט „דזשודעזמע“. אין דער שפּראַך גײַען אַרויס צו ביסלעך ביכער און אויך צײַטונגען.
² אויטאָגראַף — אייגענע שרײַפֿט (גרויכיש: אויטאָס — אַליין, גראַפֿירן — שרײַבן). פֿאַקסי־מילע — פינקטלעכע נאָכ-מאַכונג (פֿאַטרין: fac — מאַך, simile — גענליכן). שַׁדֿל = שמואל־דוויד לוצאַטאָ, געלעבט פֿון 1800 ביז 1865.

הטכיע עליו חמישה פעמים כין במע

פֿון אַ העברענישן פֿתח-בֿיר פֿון יאָר 1281; ט
געפֿינט זיך איצט אין דער אוניווערסיטעטיסער
ביבליאָטעק אין לירן, האָלאַנד

געמעל 73

א מאָדנער נאָ-

מען, ס'פֿאָדערט זיך

א פֿירוש.

יידן אין מיטל=

עלטער האָבן די

ידישע שפראך גע-

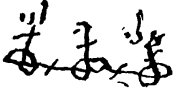
רופֿן „טיטש“¹. מיר זאָגן נאָך הינט: פֿאַרטיטשן -
איבערזעצן; וואָס טיטש? - וואָס מיינט דאָס? (אין עצם:
„ווי אזוי איז דאָס אויף יידיש?“). הייסט עס דער נאָמען
„טיטש“ לייגט זיך אויפֿן שכל. אָבער וואָס עפעס
ווי בערטיטש?

בני די געלערנטע לייט אין מיטל-עלטער איז געווען
אַנגענומען, אַז די „פֿראַסטע“ שפראַכן, וואָס די פֿראַסטע
מענטשן ריידן אויף זיי, האָבן גאָר אַ קנאַפע ווערדע. אַזוי
איז געווען בני די קריסטלעכע פֿעלקער פֿון אייראָפע, וווּ מען
האַט פֿאַרהייליקט לאַטיין און אַוועקגעמאַכט מיט דער האַנט
איטאַליעניש, פֿראַנצייזיש, דייטש, און אַזוי איז געווען בני
אונדז אויך. אונדזערע לומדים האָבן דעם אמתן פֿבוֹד געלייגט
נאָר אויף די לשון-קודשע ספֿרים. ווער דאַרף עס אַ ספֿר אויף
דער טאַג-טעגלעכער היידישפראַך, אויף „פֿראַסט יידיש“? סיידן
די וואָס קענען קיין לשון-קודש ניט. און דאָס זינען געווען
קודם-כֿל פֿרויען. פֿרויען זינען ניט געזעסן ווי לערגערס
אין די בתי-מדרשים, פֿרויען האָבן ניט געלערנט אין ישיבֿות,
גאָר ווינציק מיינלעך זינען אַפֿילו געגאַנגען אין חדר. איז

אַן אנדערט מאָל פֿלעגט מען זאָגן: „עבֿר-טיטש“, יידיש-
טיטש, כדי צו נעבן צו פֿאַרטיין, אַז דאָס איז פֿאַרט נאָר אַן אנדער
טיטש“ איידער די שפראַך פֿון די דייטשן.

אויסגעקומען, אז דאָס וואָס מען שרייבט אויף יידיש איז דער עיקר פֿאַר פֿרויען, ס'איז „ווייבערטייטש“.

געמעל 74

דאָס איז די תּחילה פֿון דעם באַוואַסן יידישן שרייבער אַ 59 הַפּוּר (אַנדערש הייסט ער: אַ 59 בַּהוּר) וואָס האָט געלעבט פֿון 1469 ביז 1549. אַליה בַּהוּר איז געווען אַ גרויסער קענער פֿון העברעיִשן דיקדוק; ער האָט עס דער ערשטער אַרײַפֿגע-ווּיזן, אז ניט אין תּנך און ניט אין גמרא איז גאַרניט ניט דערמאָנט וועגן די נקודות - אַ סךמאָ, אז דער גאַנצער ענין נוקד שטאַמט פֿון אַ שפעטיקערער צייט.

אַליה בַּהוּר איז געווען גאַר אַחשוּבֿער שרייבער אין יידיש אויך. ער האָט אָנגעשריבן אין יידיש צוויי גרויסע ראָמאַנען (וועגן זיי שטייט אַ ביסל ווײַטער) און אַ פֿאַר קלענערע זאַכן. אויך האָט ער אָנגעשריבן עטלעכע ביכער וואָס זײַנען היינטיק פֿאַר דער פֿאַרשונג פֿון דער יידישער שפּראַך.

הינט קלינגט דער נאָמען אַ ביסל אומגעלומפערט, וואָרעם מיר האָבן זיך שוין צוגעוויינט צום געדאַנק, אז מיידלעך דאַרפֿן זיך לערנען פונקט אזוי ווי יונגלעך. אַגבֿ איז דער נאָמען קיין מאָל ניט געווען אין גאַנצן באַרעכטיקט. מען האָט טאַקע געשריבן מיט דער דאַזיקער גיכשריפֿט. דער הויפט יידיש, אָבער ניט זעלטן האָט מען דאָס געניצט פֿאַר-העברעיִש אויך, ווי עס ווייזט אונדז אַ שטייגער געמעל 73. און צווייטנס האָט זיך גאַר גערעדט אזוי, אז ניט מער ווי „ווייבער“ קוקן אַרײַן אין אַ יידיש ביכל. אַ למדן איז אויך געווען אַ בעלן צו האָבן אויף יידיש דאָס שמואל-בוך (זע געמעל 75) אָדער די ווונדערלעכע דערציילונג וועגן קיניג אַרטוסעס הויף, מערניט וואָס ער האָט זיך ניט געוואָלט מוֹדה זײַן, אז ער אינטערעסירט זיך

מיט די „גאַרישקייטן“. איז ווי באַלד דער נאָמען ווייבער-טייטש פֿאַסט שוין גיט מער, קענען מיר די שריפֿט משונה-שם זײַן. מיר האָבן שוין געזען, אז דאָס וואָרט מִשְׁקִיט

דאָס שמואל-בוך

דאָס „שמואל-בוך“ איז פֿון די אינטערעסאַנטסטע ווערק אין דער אַלטער ייִדישער ליטעראַטור. דאָס איז אַ פּאָעמע וואָס דערציילט וועגן דוויד המלֶכס לעבן און גבורות; זי איז אויפֿ-געקומען סוף מיטל-עלטער.

אין מיטל-עלטער איז פּאָעזיע פֿאַרשפּרייט געוואָרן ניט אַזוי דורך לייענען ווי דורך הערן. אַזוי איז געווען ביי ניט-ייִדן און אַזוי איז געווען ביי ייִדן. געווען זינגערס וואָס פֿלעגן אומגיין פֿון ייִשובֿ צו ייִשובֿ, אויפֿקלייבן אַן עולם און געבן דאָס וואָס מען וואָלט היינט אָנגערופֿן „אָונטן פֿון רעציטאַציע“. זיי האָבן געהאַט אין זייער רעפּערטואַר אי קורצע לידער און דערציילונגען אין גראַמען, אי לאַנגע זאַכן, ראַמאַנען גאַנצע. דאָס שמואל-בוך איז אויך געשאַפֿן אויפֿן שניט פֿון יענע געזונגענע פּאָעמעס. דאָס שמואל-בוך האַלט ביי זיבעצן הונדערט סטראַפֿעס, צו פֿיר לאַנגע שורות אין יעדער סטראַפֿע; ביים רעציטירן האָט אַזאַ ווערק אַליין געמוזט פֿאַרנעמען עטלעכע אויפֿדערנאַכטן. דער נייגון פֿון „שמואל-בוך“ איז גיך געוואָרן אויף אַזוי פֿיל אָנגענומען ביים עולם, אַז מען האָט מיט אים גענומען זינגען אַנדערע פּאָעמעס אויך.

דאָס שמואל-בוך איז דערגאַנגען צו אונדז אין עטלעכע פּתֿ-ידן. אַז מען האָט זיך אויסגעלערנט דרוקן, האָט מען די פּאָעמע עטלעכע מאַל געדרוקט אויך.

דאָס זיטל וואָס ווערט דאָ געוויזן אויף געמעל 75 איז גענומען פֿון אַ פּתֿ-יד וואָס געפֿינט זיך אין דער „נאַציאָנאַלער ביבליאָטעק“ אין פּאַריז.

(מעשיט) האָט מען געניצט אי פֿאַר רשי-כתב, אי פֿאַר וויבערטייטש. קענען מיר אָפּמאַכן, אַז „משקיט“ וועלן מיר טאַקע איבערלאָזן אויף צו באַצייכענען ביידע גיכשריפֿטן; דערביי וועלן מיר די ערשטע, די דרומדיקע, רופֿן רשי און די צווייטע, די צפֿונדיקע, וועלן מיר רופֿן מעשיט.

כ ת י ב ה

רשי-כתב מעשיט (וויבערטייטש)
משקיט

נאָכן אויסגעפֿינען די קונסט פֿון דרוקן

מען הייבט אַן דרוקן

גוטעבערגס אויפֿטו: צו דרוקן גיט פֿון אַ בלאַט האַלץ, וואָס אויף דעם זינען אויסגעשניצט גאַנצע זיטן, נאָר פֿון איינציקע מעטאַלענע אותיות וואָס מען שטעלט אויס איינס לעבן דעם צווייטן—האָט געמאַכט אַן איבערקערעניש אין גייסטיקן לעבן פֿון דער גאַנצער וועלט. אַנשטאַט וואָס אַן איבערשרייבער פֿון אַ מאַנוסקריפֿט, האָט געמווט שרייבן יעטווידער זיטל פֿון יעטווידער עקזעמפּלאַר באַזונדער, האָט מען איצטער געקאָנט אָפּציען אויפֿן פּרעס צו פֿיר זיטלעך מיט איין מאָל און צו עטלעכע הונדערט עקזעמפּלאַרן נאָך אַנאָד.

היינטיקע צייטן מאַכט זיך אַלצדינג פֿלינק. ראַדיאָ האָט מען גענומען ברייטער ניצן אין דער וועלט-מילחמה;

ניט-מיליטערישע ראדיא-סטאציעס פֿאַר טוֹב־ה-הכלל האָט מען גענומען בויען אין די טעכניש אנטוויקלטע לענדער ניט פֿריער ווי עטלעכע יאָר נאָך דער וועלט-מילחמה; און אין צען יאָר אַרום איז שוין ניט געווען ממש קיין איין ווינקל אויף דער ערד, וווּ עס זאָל זיך ניט הערן אַ ראַדיאָ-טראַנסמיסיע. אמאָליקע יאָרן פֿלעגט געדויערן אַ סך מער צייט, ביז וואָנען טעכנישע אויסגעפֿינסן פֿלעגן זיך אָנוועמען.

די ערשטע דרוק איז געוואָרן אין	
1460	שטראַסבורג אין יאָר
1467	רוים
1469	ווענעציע
1470	פאָרז
1473	פֿיאָז
1473	אוסטרעכט
1474	קראַקע
1474	וואַלענסיע
1474	וועסטמינסטער (ענגל)
1475	פֿראַג
1482	ווין
1483	סטאָקהאָלם
1487	אַדענזע (דענעמאַרק)
1525	ווילנע
1537	מאָסקווע אַרום
1578	וואַרשע

ס'איז ניט באַווסט, ווען פֿונקט גוטענבערג האָט גענומען דרוקן מיט איינציקע אותיות. ער האָט לאַנג עקספערימענטירט, און 1450 איז ער שוין געווען פֿאַרטיק. אַנדערע פֿאַרבינדן זיינען ערשטע דרוקווערק נאָך מיטן יאָר 1440, און אַפֿילו מיט 1438. אָבער עס גייט אַוועק צייט, ביז וואָנען „גוטענ-בערגס קינדער“ — אַזוי האָט מען גערופֿן די ערשטע

דרוקערס — צעשפרייטן זיך איבער אַנדערע שטעט און לענדער.

אינקונאַבלען

די דרוקווערק וואָס זיינען אויסגעפֿאַרטיקט געוואָרן אין 15טן י"ה, דאָס הייסט פֿון סאַמע אָנהייב דרוקן ביזן

1500 יאנואר, איז אַנגענומען צו רופֿן מיטן נאָמען אינקונאַבלען. דאָס וואָרט *incunabula* מיינט אין לאַטיין: ווינדעלעך, וויקעלעך, וויגעלע; אַן אינקונאַבלע איז הייסט עס אַ דרוקזאך פֿון יענער צייט, ווען דאָס דרוקן איז נאָך געלעגן אין די וויקעלעך.

מען איז משער, אַז די אַלגעמיינע צאָל ווערק, גרעסערע אָדער קלענערע, וואָס זיינען אָפּגעדרוקט געוואָרן ביזן יאָר 1500, שטייגט שטאַרק אַריבער דרייסיק טויזנט. פֿאַראַן ווערק וואָס זיינען דערגאַנגען ביז אונדזער צייט אין אַ פֿאַרעך גרעסערער צאָל עקזעמפּלאַרן, אַנדערע (אייבער) הויפּט קלענערע, וואָס מען האָט אויף זיי געלייגט אַווינציקער אַכט) האָבן זיך אויפֿגעהיט סך-הכל אין געציילטע, און אַ מאָל מערניט אין איין עקזעמפּלאַר. קיין גאַר גרויסע צאָל האָט זיך אַגבֿ ניט געקענט אויפֿהיטן, וואָרעם אַ בוך פֿלעגט זיך אין 15טן יאָרהונדערט דרוקן אין גאַנצן אין אַ 225—350, און אַז פֿיל, איז אין 500 עקזעמפּלאַרן; מער האָט מען ניט געקאָנט אַפֿילו ווען מען וואָלט געווען געוואָלט, ווייל די מעטאַלענע אַותיות פֿלעגן זיך אָפּרייבן.

אין אָנהייב האָט מען דאָס דרוקן אויך גערופֿן „שרייבן“; וויטער האָט זיך אינגעשטעלט אַ נאָמען טיפּאָגראַפֿיע, וואָס דאָס מיינט: שרייבן (גראַפֿיין) מיט מעטאַלענע אַותיות (אַזאַ אַות האָט מען אַנגערופֿן מיטן גריכישן וואָרט: טיפּאָס).

דאָס רובֿ אינקונאַבלען זיינען געדרוקט שיין, מיט גוטער פֿאַרב אויף גוטן פּאַפּיר.

אויף זייער פֿיל אינקונאַבלען איז ניטאָ קיין שום סימן, ווען און זיי זיינען געדרוקט געוואָרן. פֿאַראַן אָבער

פֿאַרשערס וואָס מען מעג זיך אויף זיי פֿאַרלאָזן: אָט די טיפּאָגראַפֿישע דעטעקטיוון, ווי מען וואַלט זיי געקאָנט אַנרופֿן, זינען קלאַר אין יעטווידער פּרֿטעלע פֿון דער פֿאַרם פֿון יעטווידער אות, און לויט דעם אידענטיפֿיצירן זיי שוין די דרוקזאָך.

דער ווייט גרעסטער טייל זאָכן וואָס מען האָט געדרוקט אין 15טן יאָרהונדערט זינען גוגע רעליגיע. איינער אַ קענער האָט אויסגערעכנט, אַז גיט ווינציקער ווי זעקס זיבעטלעך פֿון אלע אינקונאַבלען זינען פֿון אַ רעליגיעזן אָדער אַ רעליגיעז-פֿילאָסאָפֿישן כאַראַקטער; די רעשט איז וויסנשאַפֿט און אַלטע אָדער נייערע ליטעראַטור. ווי באַלד אזוי פֿאַרשטייען מיר שוין, פֿאַר וואָס אַזאַ גרויסע צאָל אינקונאַבלען זינען אויף לאַטיין.

מען הייבט אַן דרוקן מיט יודישע אותיות

דער 15טער יאָרהונדערט איז אויך געווען פֿאַר יידן אין דייטשלאַנד גאָר אַ שווערע צייט. און קומען קומען די רדיפות אין יענער צייט, פּונקט ווי היינט. צום גרעסטן טייל גיט פֿון המון, נאָר פֿון די מאַכטהאַבערס. עס איז די תקּוּפֿה פֿון גירושים; דאָס האָט מען זיך פֿאַרמאָסטן „אויף אייביקע צייטן“ פֿטור צו ווערן פֿון יידן. היינט ווייסן מיר, אַז דאָס יידישע פֿאָלק האָט אַריבערגעלעבט די קאָמס פֿון 15טן יאָרהונדערט און אַז אַפֿילו יידן אין דייטשלאַנד האָט מען גיט געקאָנט אויסהאַבן; אָבער פֿאַרביטערן יידן דאָס לעבן האָט מען געקאָנט. 1426 איז געווען אַ גירוש פֿון קעלן, 1430 האָבן יידן געמוזט פֿאַרלאָזן גאַנץ זאַקסן, 1438 — גוטענ-בערגס שטאָט מיניק, 1450 — גאַנץ בייערן, און אזוי

דבר וטענות
גמליה אמרה קל

פילם דבר העולם קול על חיל ועל האם והן הפיל
 שיר חרד יונה לו אין פירוש ששכיל א רצול
 אילך נברא העולם שרר בתולדות העיר ארא על
 שלשה דברים העולם קשר ואים אילו שואט ב
 ברו אלא מתולדה אב שבכיל א ררים נברא העול
 ורזח חחרת והעבורה ועלולת חטרים תודח רבול
 ורש קבני ראשית רדבנ אברוח אורח אני גבראמי לם
 למני כל הנבראים ועשבורי נבראו כל הקבראים
 וכן בשביל העבורה שבתר חפכה בשרא מכל חש
 ותאמרות וכתר בנית העקוש מבבל המקדמות שיק
 שיעבורו בו ובכילך נברא העולם וכן נעלית
 חסרים שהיא מרת חסר שבורות לחיות לרעך לפ
 למני חש ותכלי זמאן אב העולם קיים מי אורי שב
 שברא מתקיים על ויר אילו של חייכון פדון ב
 בין איש לחבור העולם קיים ו כן אילעלא חר
 חרין כל האלים נבר וכן ונאמת בקר שאנו שר
 אילו לו רגלים אבל האמת הוא יסוד ומעמי גדול ל
 לכל דברים הם השלום כמו שאנו רדי מתפלל
 בשלוחם של מלכות שלמלא מורא מלכות איש נא
 יעידו חיל בליו על וזהו כבוד רבוהו באמר ול כל
 רשע רין אמת לאפנתו כילו נעשה שמתח לחפכה
 במקשה בראשית בו חפכה ברא העולם לחיות קול
 וחשישים שגולתי וחמסיו מתוודית אהו בעשי
 ורש כמו שמינו כבוד המבול שלא נחאם נדי ריש
 ריגם אלא על החול רבול בו מלאת העיר ורש רב
 בתרי האר משראית אה חרדי נאמא חרדי ורש

פילם דבר העולם קול על חיל ועל האם והן הפיל
 שיר חרד יונה לו אין פירוש ששכיל א רצול
 אילך נברא העולם שרר בתולדות העיר ארא על
 שלשה דברים העולם קשר ואים אילו שואט ב
 ברו אלא מתולדה אב שבכיל א ררים נברא העול
 ורזח חחרת והעבורה ועלולת חטרים תודח רבול
 ורש קבני ראשית רדבנ אברוח אורח אני גבראמי לם
 למני כל הנבראים ועשבורי נבראו כל הקבראים
 וכן בשביל העבורה שבתר חפכה בשרא מכל חש
 ותאמרות וכתר בנית העקוש מבבל המקדמות שיק
 שיעבורו בו ובכילך נברא העולם וכן נעלית
 חסרים שהיא מרת חסר שבורות לחיות לרעך לפ
 למני חש ותכלי זמאן אב העולם קיים מי אורי שב
 שברא מתקיים על ויר אילו של חייכון פדון ב
 בין איש לחבור העולם קיים ו כן אילעלא חר
 חרין כל האלים נבר וכן ונאמת בקר שאנו שר
 אילו לו רגלים אבל האמת הוא יסוד ומעמי גדול ל
 לכל דברים הם השלום כמו שאנו רדי מתפלל
 בשלוחם של מלכות שלמלא מורא מלכות איש נא
 יעידו חיל בליו על וזהו כבוד רבוהו באמר ול כל
 רשע רין אמת לאפנתו כילו נעשה שמתח לחפכה
 במקשה בראשית בו חפכה ברא העולם לחיות קול
 וחשישים שגולתי וחמסיו מתוודית אהו בעשי
 ורש כמו שמינו כבוד המבול שלא נחאם נדי ריש
 ריגם אלא על החול רבול בו מלאת העיר ורש רב
 בתרי האר משראית אה חרדי נאמא חרדי ורש

דאָס עלטסטע אשון-קורשע דרוקווערק וואָס איז צו אינדז דערנאָנגען
 איר זעט דאָ אַ זעט פֿון דעם, אַרבע טורים, אַ ספֿר וואָס נעמט צונויף אין
 איינעם אַלע דינים, מען האָט עס פֿאַרענדיקט דרוקן 1475 אין פּיאָווע די סאַקאָ,
 גיט ווייט פֿון פּאַדאָווע, איטאַליע.

ווינטער. אין אזא סיטואציע, ווען מען איז ניט געווען זיכער מיטן מאַרגעדיקן טאָג, האָבן יידן ניט געקאָנט קלערן וועגן אויפבויען אין דײַטשלאַנד ייִדישע דרוקערייען. די ערשטע ייִדישע דרוקערס, טאַקע יידן אויסגעוואַנדערטע פֿון דײַטש-לאַנד, באַווייזן זיך אין אײַטאַליע אין די יאָרן 1473-1474. אין איין צײַט עפֿענען זיך דרוקן אין דריי שטעט. מען נעמט זיך זעצן גרויסע ספֿרים, פֿון עטלעכע הונדערט זײַטן; געדויערט דעריבער דאָס זעצן לאַנג. אַ יאָר און לענגער.

**די ערשטע דרוקווערק אין לשון-קודש
זינען ארויס אין איטאליע אין 1475**

הײַנט איז דרוקן אַ פשוטע זאַך. מען דרוקט אָפּ איינס און צוויי אַ גרויסע צײַטונג, וואָס מאַרגן איז זײַ שוין פֿאַר-עלטערט און אַראָפּ פֿון מאַרק. יעמאַלט איז דרוקן געווען גאָר אַ האַרבער עײַנין; גרינגער איידער איבערשרײַבן איינציקע עקזעמפּלאַרן, אָבער אַלץ אַ זאַך וואָס מען האָט דערין געדאַרפֿט אַרײַנגיגן אַ סך צײַט, געלט און האַרעוואַניע. מען האָט דעריבער געדרוקט נאָר זײַער חשובֿע זאַכן, און דאָס רובֿ — הייליקע זאַכן.

ווי באַלד אַזוי, קען מען זיך שוין מעלן, אַז אַלע אינקונאַבלען מיט ייִדישע אַותיות וואָס זײַנען צו אונדז דערגאַנגען זײַנען לשון-קודשע ספֿרים; מיר האָבן דאָך שוין געזען, אַז בכלל זײַנען פֿון די אינקונאַבלען $\frac{6}{7}$ געווען פֿאַרבונדן מיט רעליגיע, און יידן זײַנען אין יענער תקופֿה געווען אַרײַנגעטאָן אין רעליגיע נאָך מער ווי גײַט-יידן. אפֿשר

בראשית ברא

מאמר ר' יצחק לא היה מדרך להפחית את המורה אז מהימנע הוא לכם שהיא מנונה ומעולה שנתנו ישרי ומה נעם פתח בבראשית
 ששנים כח שששין הנני לעמי למה להם כחלה צוים שמים יאמרו "ימותו העולם וישרי לחסי" ומהם שכבשתם מרץ שששין גוים השגורין
 להם כל המרץ של החבה הוא והוא בראוה נמנה: לא ישר בעיניו ברמנו נמנה להם וברמנו נמנה מהם נמנה להם . בראשית ברא
 ונאמר אין המצדקה הוה אומר לא דרטי . כמו שדרמנו רבותי . בטביל המורה שטקדמה ומשית דרכו ובטביל ישר שטקדמו ראשית
 ומבואר: עור הכה אדרש רבויי ואם בואה לדרשו כפסנתו כפרטיה: בראשית בראוה טטיס וארץ המאריך הוה: פתח ומה ומסך וימטר
 חקקה: יתי אור ולא בא השקמה למחנה סדר הברמנה לסדר סמלו דמינו סמסם בא להודוה . כן היה לו להקבוב בראשיתנו ברא מההסטיס

בקרמו ברא

ית טימו ויה ארמי : וורעול
 הוה פריא חקניא ומסכא פ
 פיל אפי תבושא נוחא סן קר
 קרק ל סכבא פיל אפי פיל
 : ומסך ל יתי כהורא ומה כ
 כהורא: נוחא ל ית כהורא מרי
 טב חפרס ל כין כהורא ובין
 חסכא : וקרא ל להננה ית
 ססא חלמסכא קרא ליליא ג
 והוה חסס והוה כפר יוסא גר

בראשית ברא אלהים את השמים ואת הארץ: והארץ
 היתה תהו ובהו וחשך על פני תהום ורוח אלהים
 סרפופ על פני המים: ואמר אלהים יהי אור ויהי אור:
 ורא אלהים את האור כי טוב ויבדל אלהים בין האור
 ובין החשך: ויקרא אלהים לאור יום ולחשך קרא לילה
 והערב ויהי בקר יום אחד:

די ערשטע זייט פון חופש, געדורקט אין באאָנטיק, 1482
 אויבן גיט רשימ פירוש, זינקס דער תרגום — ביזע אין רשימת

האַט מען יאָ עפעס געדרוקט אויף יידיש און מען האָט עס
 ניט דערהיט, און אפשר האָט מען טאַקע אויף יידיש
 אָנגעהויבן דרוקן שפּעטער (באַלד וועלן מיר זען, ווען). קיין
 חידוש וואָלט עס ניט געווען: אויבן אָן איז יעמאַלט
 געשטאַנען די הייליקייט און די שפּראַך פֿון דער הייליקייט.

**פֿון 15טן י"ה זינען באַוווּסט
 יידישע דרוקערייען אין 18 שטעט**

די רשימה ווייזט, ווען די דרוקע-
 רייען האָבן צום פֿריסטן אַרויס-
 געגעבן דרוקווערק אויף לשון קודש

קיין פֿעסטן נאָמען אין
 העברעיש האָט נאָך דאָס דרוקן
 צום אָנהייב ניט געהאַט. מען
 פֿלעגט דאָס רופֿן קַח־שרייבן
 אָדער העתק - איבערשרייבן.
 אין אַנדערע ספֿרים ווערט
 געניצט דאָס וואָרט פֿקק -
 אַנצייכלענען, אויסקריצן, און
 דער דרוקער ווערט אָנגערופֿן
 מחוקק. דאָס וואָרט דפֿוס,
 וואָס היינט איז עס אין העברעיש
 אָנגענומען צום מערסטן, באַ-
 ווייזט זיך שוין אויך אין די
 אינקונאַבלען, אָבער נאָר אויף
 אַנצורופֿן דעם באַוועגלעכן
 מעטאַלענעם אוח; דפֿוס איז
 טאַקע נאָר אַ פֿאַרהעברעישטע
 פֿאַרם פֿונעם אינטערנאַציאָ-
 נאַלן, פֿון גריכיש גענומענעם
 וואָרט „טיפּאָס“.

א י ט א ל י ע	
רעדזשיאַ, קאַלאָבריע	1475
פּיאָווע די סאַקאַ	1475
מאַנטוע	1475
רוים (ניט זיכער)	1475
פֿעראַרע	1477
באַלאָניע	1482
סאַנטשינאַ	1483
קאַזאַל-מאַדזשאַרע	1484
נעאַפּאָל	1487
ברעשיע	1491
באַרקאַ	1496
ש פ א ג י ע	
גוואַדאַלאַכאַרע	1482
איכאַר	1484
זאַמאַרע	1484
פ א ר ט ו ג א ל	
פֿיסאַבאַן	1489
פֿעריע	1494
פֿאַראַ	1497
ט ע ר ק י	
קאַנסטאַנטינאַפּאָל	1493

טענות צום דרוקן זינען קענטיק געווען. בני י'דן אויך; אַ סימן האָבן מיר לַמשל, אַז צום סוף פֿון אַ ספֿר וואָס האָט זיך אָפּגעדרוקט 1490 אין נעאַפּאָל זאָגט דער אַרויסגעבער אַזוי (איך זען דאָס איבער פֿון העברעיִש): „אַלע וואָס וועלן ריידן קרומע זאַכן אויף דער דאָזיקער מלאַכה וועלן טראָגן אויף זיך אַ זינד.“

די דרוקערס גופֿא זינען אַרבעט געווען זייער האַפֿערדיק בני זיך; זיי האָבן געהאַלטן, אַז זייער אַרבעט פֿון דרוקן הייליקע ספֿרים איז כּמעט דאָס אייגענע וואָס שרייבן הייליקע ספֿרים מיט אַ גענדזענער פֿעדער. זיי זינען נאָכגעגאַנגען נאָך די ספֿר-תּוֹרוֹת אַפֿילו אין קלייניקייטן. אַ שטייגער איז אַ מצווה בני פֿרומע י'דן צו שרייבן אַ ספֿר-תּוֹרה; אויב מען קען ניט אַליין, באַשטעלט מען בני אַ ספֿר, און אַליין שרייבט מען צו מערניט דאָס לעצטע אַדער דאָס ערשטע וואָרט; דער ספֿר לאָזט איבער דאָס אַרט פֿריי. דאָס אייגענע געפֿינט מען צווישן די העברעיִשע אינקונאַבלען אַזאַ אויסגאַבע פֿון חומש, וווּ דאָס וואָרט בראַשית איז ניט אויסגעזעצט— ס'איז געלאָזן אַ פֿריי אַרט: אַרייַנצושרייבן דאָס וואָרט מיט דער האַנט, און דערמיט ערשט וועט דער ספֿר זיין פֿאַרענדיקט, — ווי אַ ספֿר-תּוֹרה ממש. אַדער עס איז אַנגענומען אין די ספֿר-תּוֹרות, אַז אויב עס קלעקט ניט מער קיין ווערטער צו פֿאַרפֿולן די גאַנצע לעצטע זיט, שרייבט מען די שוֹרוֹת וואָס ווייטער קירצער, זיי זאָלן אויסקומען אַזוי ווי אַ דרייעק. מיטן שפּיץ אַראָפּ. די פֿרומע דרוקערס האָבן זיך אין זייערע אויסגאַבעס אויך אַזוי נוהג געווען.

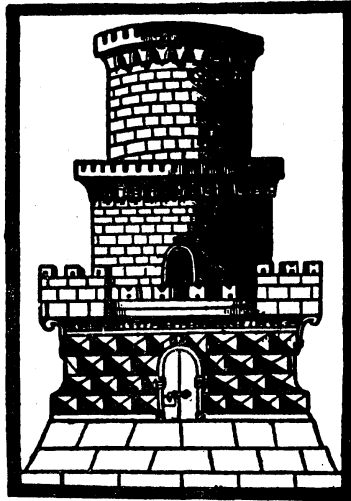
אַ בינאַמען האָט באַקומען דאָס דרוקן: מלאַכתּ הקודש. דער אינהאַלט פֿון די דרוקווערק לאָזט דאָס גוט

פֿאַרשטיין: דער אויסדרוק איז גענומען פֿון שמוח לד, פסוק ל, אָבער דאָרטן מיינט דאָס פֿאַרשטייט זיך ניט די קונסט פֿון דרוקן, נאָר דאָס בויען דעם מישפּן. עס איז כאַראַקטעריסטיש פֿאַר דער טראַדיציאָנעלער ייִדישער גייסטיקער וועלט, וואָס מען איז גערן געווען צו נעמען אַלטע תּנכישע ווערטער און אַרייַנצולייגן אין זיי אַ נייעם אינהאַלט. דער טערמין „מלאכת הקודש“ האָט זיך געהאַלטן הונדערטער יאָרן; און דער זעצער פֿלעגט זיך אַנרופֿן צום סוף בוך: „הַעוֹסֵק בְּמִלְאֲכַת הַקּוֹדֶשׁ“—דער וואָס פֿאַרנעמט זיך מיט דער הייליקער מלאכה. אַמאָליקע צייטן פֿלעגט דער זעצער אויך שטעלן זיין נאָמען, ניט נאָר דער בעל-הבית פֿון דער דרוק; און דאָס איז גאַנץ באַרעכטיקט, וואָרעם אויסזעצן אַ בוך איז אַ גאַנץ חשובֿ שטיקל אַרבעט. שפעטער האָט מען גענומען ניצן, אַפֿילו אין העברעיִשע ספֿרים, דעם אויסדרוק: „הבחור הזעצער“.

קיין שער-בלעטער האָבן די אינקונאַבלען בדרך-כלל ניט געהאַט, דער ספֿר האָט זיך אָנגעהויבן באַלד אויף דער ערשטער זייט; אַ מאָל פֿלעגט מען איבערלאָזן די ערשטע זייט אַ ווייסע און אָנהייבן דעם טעקסט פֿון דער צווייטער זייט, אָבער קיין טיטל אַלץ ניט שטעלן.

ווען מען האָט אָנגעהויבן דרוקן לשון-קודש, האָבן די שריפֿטגיסערס אויסגעפֿאַרטיקט עטלעכע מינים דרוק-שריפֿט: געפּתֿיבֿהטע אִותיות ממש (דאָס האָט מען געניצט דער עיקר פֿאַר קעפלעך), קלענערע פּתֿיבֿה (פֿאַר די הייליקע טעקסטן) און רשי-פּתֿבֿ (סירובֿ פֿאַר טעקסטן וואָס זיינען ניט אזוי חשובֿ, אַ שטייגער פּירושים). פֿאַרשיידענע דרוקן האָבן זיך אָבער געלאָזט אויף פֿאַרשיידענע וועגן; פֿאַראַן

צווישן די העברעישע אינקונאבלען אויך אזוינע וואָס
ברענגען הייליקע טעקסטן מיט רשי-פּחב.

בו
ירון
צוים
ונטוב

מגדל
עון
טם
וי

דער דרוקער-צייכן פֿון דער מישפּחה סאַנטשינאַ

געמער 78

פֿון די דרוקערס וואָס האָבן זיך אויסגעצייכנט מיט
שיינע העברעישע דרוקווערק דאַרף מען ספּעציעל דערמאָנען
צום גוטן די מישפּחה סאַנטשינאַ. זייער פֿאַמיליע-נאַמען
האָבן זיי אָנגענומען פֿון דער שטאַט סאַנטשינאַ, וווּ
זיי האָבן אָנגעהויבן אַרבעטן אין 1483. זיי אליין האָבן גיט
ווינציק געשטאַלצירט מיט זייער אַרבעט. צום סוף פֿון אַ ספֿר
וואָס זיי האָבן אָפּגעדרוקט אין 1485 האָבן זיי אַריינגעשטעלט
אַ זאַץ וואָס ברענגט אַרויס זייער גדולה. זיי האָבן גענומען
דעם פּסוק פֿון ישעיה ב, ג: כּי מציון תּצא תּורה ודבֿר יהוה
מירושלָים (וואָרעם פֿון ציון וועט אַרויסגיין אַ תּורה
און גאָטס וואָרט פֿון ירושלים) און האָבן אים איבער-

געמאכט אזוי: „כי מציון תצא תורה ודבר יהוה משונצינו“
 אזוי גרויס זינען זיי געווען ביי זיך מיט זייער אויפטו!
 שפעטער האָבן זיי געהאַט דרוקן אין פֿאַרשיידענע
 אַנדערע שטעט, נאָר דער נאָמען סאַנטשינאַ (געשריבן
 האָבן זיי עס: שונצינו) איז ביי זיי געבליבן.

מען הייבט אָן דרוקן ייִדיש

ייִדיש האָט מען מיסתמא גענומען דרוקן אַ ביסל
 שפעטער, שוין אין אָנהייב 16טן יאָרהונדערט. מיר מוזן
 זאָגן „מיסתמא“, ווייל וועגן די עלטסטע ייִדישע ביכער
 וויסן מיר גאַרניט. באַלד וועט איר הערן.
 אין 1514 האָט איינער בעשענשטיין, אַ קריסט, אַרויס-
 געגעבן כּללים פֿון לייענען און אויסלייגן ייִדיש און

די עלטסטע געדרוקטע ווערטער אין ייִדיש
 זינען צו אונדז דערגאַנגען פֿון יאָר 1514

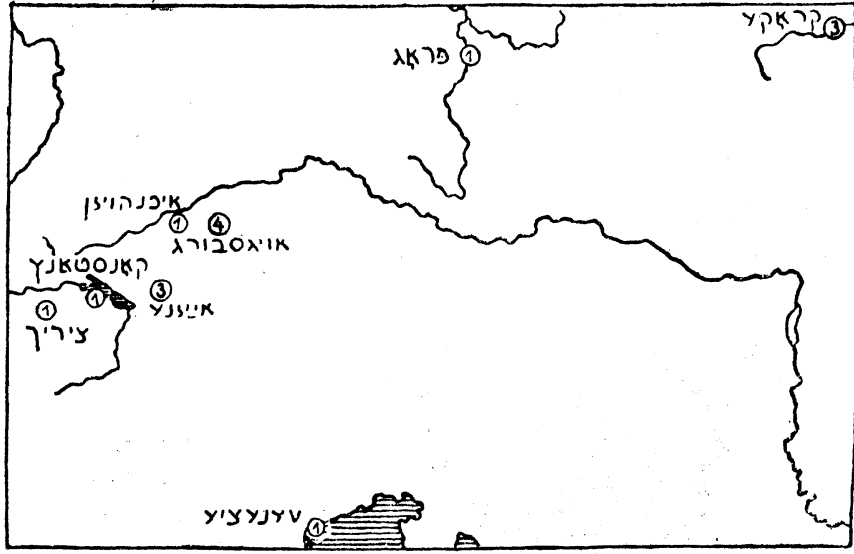
העברעיש. אין דעם ביכל, וואָס מיר וועלן עס נאָך באַלד
 דערמאָנען, זינען אָפּגעדרוקט אַ פֿאַר ווערטער אין ייִדיש אויך.

דער דרוקער-צייכן פֿון
 דער מישפּחה נרשורי
 אין פּראָג. דער עלט-
 סטער פֿון דער מישפּחה,
 נרשם כּהן, האָט גע-
 דרוקט די פּראָגער
 הגדה פֿון יאָר 1526

די שטעט, וווּ עס זיינען אין 15טן יאָר געווען ייִדישע דרוקערייען

די שטעט, וווּ עס זיינען אָפגעדרוקט געוואָרן (ביזן יאָר 1546) די סרעפֿן-עלטסטע דרוקווערק אין ייִדיש אין קייקעלע לעבן דעם נאָמען פֿון דער שטאָט שטייט די צאָל דרוקווערק וואָס איז דאָרטן געדרוקט געוואָרן

אלפֿעכטיג גוט בריאָרדיין טעמלל שריי אלז שרי אין אַמזון טז
 טאָגן שרייאַ שריי ברמהערציג גוט גרעכט גוט
 דעמטיג גוט רוכער גוט ווידעג גוט
 זענט גוט זענט גוט טרייט גוט
 יוד גוט פרעטיג גוט דעבריד גוט
 מעכטיג גוט נאָמיהטיג גוט עיביג גוט
 סאַרעטמור גוט צאָרט גוט קדינגליכ גוט
 רייב גוט שטרוק גוט דובישט גוט
 און צימלע מער און בריאָרדיין טעמלל שרייאַ אלז שרי אין אַמזון
 טאָגן שרייאַ שריי

פֿון דער פּראָגער הגדה פֿון יאָר 1526:
 דאָס עלטסטע שטיקל דרוק אין ייִדיש, וואָס איז באַוווסט
 געמעל 82

אויף געמעל 82 זעט איר דאָס עלטסטע געדרוקטע שטיקל
 טעקסט אין ייִדיש, וואָס איז באַוווסט. ס'איז פֿון יאָר 1526.
 ס'איז אַ פֿרום ליד, און עס שטייט צום סוף פֿון אַ פּרעכטיק
 געדרוקטער הגדה וואָס איז אַרויס אין דעם דערמאָנטן יאָר

דאָס עלטסטע געדרוקטע שטיקל טעקסט אין ייִדיש,
 וואָס איז צו אונדז דערגאַנגען, איז פֿון יאָר 1526

אין פּראָג אין דער גערימטער דרוק פֿון גרשם כהן. אָבער
 די גאַנצע הגדה איז אין לשון-קודש, אַחוץ די צען שורות
 איז דאָרטן מער קיין איין וואָרט ייִדיש ניטאָ.¹

1 וועגן דעם ליד קענט איר געפֿינען פרטים אין: מ. היינרייך-
 בילדער פֿון דער ייִדישער ליטעראַטור-געשיכטע, ווילנע 1928, ז' 53.

דער ספֿר מְרַכְבֶּת הַמִּשְׁנָה

אויב ניט רעכענען אָט די פּראָגער הגדה, איז דאָס עלטסטע בוך אין ייִדיש, וואָס מיר קענען, אַ העברעיִש-ייִדיש ווערטערבוך אויף תּנך „מְרַכְבֶּת הַמִּשְׁנָה“, געדרוקט אין קראַקע אַרום 1534. פֿאַר וואָס מוזן מיר זיך באַוואַרענען אזוי פֿיל: „וואָס איז אונדז באַוואַסט“, וואָס מיר קענען? מחמת טאַקע אין דער הקדמה צו דעם ווערטערבוך שטייט, אַז ביז יענער צייט זינען שוין אַרויס אַ סך ביכער אין ייִדיש. טאָ וווּ זשע זינען זיי אַהינגעקומען? עס קען געמאַלט זיין נאָר איין תּשובָה: זיי זינען צו אונדז ניט דערגאַנגען, זיי זינען פֿאַרפֿאַלן געוואָרן. ביי אַ גירוש, אַ שרָפָה, אַ פֿאַרפֿלייצונג האָט מען קודם-כל געכאַפט ראַטעווען די סאַמע הייליקע, די לשון-קודשע ספֿרים; און חוץ דעם האָט מען טאַקע די ביכער אין ייִדיש מער געניצט, האָט מען זיי אָפֿט „צעלייענט“ אויף פּיץ-פּיצלעך.

אויפֿן ערשטן זייטל פֿון ספֿר — קיין שער-בלאַט מיט אַ טיטל איז ניטאָ — זינען אָפּגעדרוקט פֿיר הערבן. אויבן איז דער ליטווישער הערב (אַ רייטער אויף אַ פֿערד). לינקס אין מיטן איז דער פּוילישער אָדלער. רעכטס (אַ שלאַנג מיט אַ מענטש אין מויל) איז דער הערב פֿון דער איטאַליענישער פֿאַמיליע ספֿאַרצאַ; דאָס האָבן די דרוקערס אַרויפֿגעשטעלט לכּבֿוד דער קיניגין באַנאַ, פֿון דער מישפּחה ספֿאַרצאַ; זי איז געווען די פֿרוי פֿונעם פּוילישן קיניג זיגמונט דעם אַלטן, וואָס אין דער צייט פֿון זיין קיניגן איז אַרויס דער ספֿר. גאָר אונטן איז דער הערב פֿון דער שטאָט קראַקע. אויפֿן אַרנאַמענט¹ צווישן די הערבן איז אַנגעשריבן

¹ אויף לאַטיין הייסט ornare באַצירן, ornamentum — באַצירונג.

דאָס ערשטע זייטל פֿון „מרפֿתּ המשנה“

אונזי שטאקט פונט ד אונזי וילן בלונ באדער 4 זיין בלונ בלונ י ד	וההקעו	דיינסנין יונגה 4 ד	הפיד	טראמ אכע ד	תנח
אונזי וילן בלונ באדער 4 זיין בלונ בלונ י ד	והקעו	אראב דער טטין אוכי אכע וו זיהנס יעני 1 א	ההכה	זי ופער דין א פילטי ה יא זי קאליר יא וו	ותני
אונזי וילן בלונ איר וולט בלונ יג	והקעוהם	אומל אשלי בה יא	הפרה	אוראפול שאות כט 3 אמבן בראש טו יו	לתת
אונזי וילן בלונ יג	תתקעו	אונזי ופול בויס פיר רשיר 4 ב זיט אפול 4 ב	כהפוח	אונזי וילן בלונ שאות 4 ב	הגד
אונזי וילן בלונ יג	הקח	אונזי ופול בויס פיר רשיר 4 ב זיט אפול 4 ב	בתפוחים	אונזי וילן בלונ שאות 4 ב	הגדר
אונזי וילן בלונ יג	הקפו	אונזי ופול בויס פיר רשיר 4 ב זיט אפול 4 ב	המלה	אונזי וילן בלונ שאות 4 ב	התגדרן
אונזי וילן בלונ יג	התקעוהו	אונזי ופול בויס פיר רשיר 4 ב זיט אפול 4 ב	המל	אונזי וילן בלונ שאות 4 ב	העכה
אונזי וילן בלונ יג	שהקיה	אונזי ופול בויס פיר רשיר 4 ב זיט אפול 4 ב	ותמל	אונזי וילן בלונ שאות 4 ב	הקבת
אונזי וילן בלונ יג	הר	אונזי ופול בויס פיר רשיר 4 ב זיט אפול 4 ב	המל	אונזי וילן בלונ שאות 4 ב	ותעב
אונזי וילן בלונ יג	הרזה	אונזי ופול בויס פיר רשיר 4 ב זיט אפול 4 ב	ויתפרז	אונזי וילן בלונ שאות 4 ב	התעבנו
אונזי וילן בלונ יג	כהרז	אונזי ופול בויס פיר רשיר 4 ב זיט אפול 4 ב	הפרתי	אונזי וילן בלונ שאות 4 ב	התעב
אונזי וילן בלונ יג	הרנם	אונזי ופול בויס פיר רשיר 4 ב זיט אפול 4 ב	למתפורת	אונזי וילן בלונ שאות 4 ב	ותעביו
אונזי וילן בלונ יג	הקעוהם	אונזי ופול בויס פיר רשיר 4 ב זיט אפול 4 ב	ותפש	אונזי וילן בלונ שאות 4 ב	הקעב
אונזי וילן בלונ יג	הרפים	אונזי ופול בויס פיר רשיר 4 ב זיט אפול 4 ב	ותתפשטהו	אונזי וילן בלונ שאות 4 ב	הקעו
אונזי וילן בלונ יג	הש	אונזי ופול בויס פיר רשיר 4 ב זיט אפול 4 ב	ואתפוש	אונזי וילן בלונ שאות 4 ב	במתקתעו
אונזי וילן בלונ יג	השע	אונזי ופול בויס פיר רשיר 4 ב זיט אפול 4 ב	ויהפיש	אונזי וילן בלונ שאות 4 ב	ותתע
אונזי וילן בלונ יג	השעים	אונזי ופול בויס פיר רשיר 4 ב זיט אפול 4 ב	בתפשה	אונזי וילן בלונ שאות 4 ב	הקעה
אונזי וילן בלונ יג	השע	אונזי ופול בויס פיר רשיר 4 ב זיט אפול 4 ב	ותפשו	אונזי וילן בלונ שאות 4 ב	ויתעם
אונזי וילן בלונ יג	השע	אונזי ופול בויס פיר רשיר 4 ב זיט אפול 4 ב	להפשה	אונזי וילן בלונ שאות 4 ב	הקעו
אונזי וילן בלונ יג	כהשעה	אונזי ופול בויס פיר רשיר 4 ב זיט אפול 4 ב	תק	אונזי וילן בלונ שאות 4 ב	הקער
אונזי וילן בלונ יג	התשיעית	אונזי ופול בויס פיר רשיר 4 ב זיט אפול 4 ב	לתמו	אונזי וילן בלונ שאות 4 ב	ביתקעה
אונזי וילן בלונ יג	כריז	אונזי ופול בויס פיר רשיר 4 ב זיט אפול 4 ב	ותקז	אונזי וילן בלונ שאות 4 ב	תם
אונזי וילן בלונ יג	סליק	אונזי ופול בויס פיר רשיר 4 ב זיט אפול 4 ב	הקעו	אונזי וילן בלונ שאות 4 ב	בתה
אונזי וילן בלונ יג		אונזי ופול בויס פיר רשיר 4 ב זיט אפול 4 ב	הקעו	אונזי וילן בלונ שאות 4 ב	בתמים
אונזי וילן בלונ יג		אונזי ופול בויס פיר רשיר 4 ב זיט אפול 4 ב	ויתקעהו	אונזי וילן בלונ שאות 4 ב	ותפשהו

דאס לעצטע זייטל פון מרפעת המשנה

אויף לשון-קודש: „מלך מלכי מלכים ירים ויגביה כוכב מערכתם“— „דער קיניג פֿון די קיניגן איבער די קיניגן זאל דערהייבן און דערהייכן דעם שטערן פֿון זייער מעכטה“¹.
דאָס אַלץ קענט איר זען אויף געמעל 83.

איצטער גיט אַ קוק אויף געמעל 84, וווּ איר האָט אַ זינטל פֿונעם ווערטערבוך גופא. איר זעט, אַז עס איז אינגעאַרדנט אויף אַ מאַדנעם אָפֿן: ס'איז געגעבן גיט דער שוֹרש פֿון אַ וואָרט, נאָר דאָס וואָרט אין אַלע פֿאַרמען זינע וואָס באַגעגענען זיך אין תּנך. אַ ווערטער-בוך וואָס גיט אַלע פֿאַרמען (מיט אַן אַנווייז, וווּ זיי שטייען) רופֿט זיך קאַנקאַרדאַנץ. אין אַ פשוטן ווערטערבוך וואָלט געשטאַנען פֿאַש און גענוג, אויף אַלע אַרויסגעפֿירטע פֿאַרמען וואָלט מען זיך שוין אַליין געמוזט אַנשטויסן. דאָ אָבער געפֿינט איר (אין צווייטן סלופֿיקל) גיט ווינציקער ווי זיבן פֿאַרשיידענע פֿאַרמען פֿונעם וואָרט, און איטלעכע באַזונדער פֿאַרטייטשט.

נאָר גיט דאָס אַרט אונדז איצטער צום מערסטן. מיר ווילן דאָך וויסן די געשיכטע פֿון שריפֿט. איז קוקט זיך איין אין די אַותיות, מיט וועלכע „מרפֿבת המשנה“ איז געדרוקט. די לשון-קודשע ווערטער גייען מיט כתֿיבָה; דערויף האָבן מיר זיך געריכט. אָבער די ייִדישע ווערטער און די מראה-מקומות² זינען געדרוקט מיט אַ סאָרט דרוקשריפֿט וואָס מיר האָבן ביז איצט גיט געזען און וואָס מיר וועלן

¹ וועגן דער „מרפֿבת המשנה“ איז געווען געדרוקט ב. שלאָסבערגס און אַרבעט אין זשורנאַל „יוואָ-בלעטער“ באַנד וווא, נומ' 3-4, ז' 313-324.
² מראה-מקום — אין רבים: מראה-מקומות — רובֿט מען דעם אַנזייען אויף אַן אַרט, וווּ אַ וואָרט (אָדער אַ פֿוסק) געפֿינט זיך.

אַנרופֿן: געדרוקטער מעשיט¹ מיט אַט דעם געדרוקטן מעשיט. האָט מען געזעצט כמעט אַלע ייִדישע ביכער שיער ניט ביז אין 19טן י"ה אַרנין.

דער ספֿר „מוסר און הנקגה“

דאָס צווייטע ווערק אין ייִדיש — לאַמיר ווידער צוגעבן פֿון זיכערקייט וועגן: פֿון די וואָס זינען צו אונדז דערגאַנגען — איז אַ ספֿרל מיטן נאָמען „מוסר און הנקגה“. ס'איז איבערגעזעצט פֿון לשון-קודש אויף ייִדיש. אין לשון-קודש איז דאָס געשריבן אַרום 1300, אין ייִדיש איז דאָס אָפּגעדרוקט געוואָרן אין קראַקע אין דער זעלביקער דרוק, וווּ ס'האָט זיך געדרוקט דער „מרכבֿת המשנה“. דער מחבר איז יענער רבינו אָשר, וואָס פֿון אים האָבן מיר פֿריער אויף ז' 177 געבראַכט דעם זאַץ, אַז ס'איז פֿאַראַן אַ גרויסער חילוק פֿונעם שפּאַניש-ייִדישן כּתבֿ ביזן דייַטש-ייִדישן. דאָ איז שוין פֿאַראַן אַ מין שער-בלעטל: פֿריער גייט דער הערב פֿון דער שטאַט קראַקע — מיר האָבן אים אויפֿן שער פֿון „מרכבֿת המשנה“ גאָר אונטן — און אונטער דעם דער טעקסט וואָס איז רעפּראָדוצירט אויף געמעל 85.

ווען עס האָבן זיך שוין באַוויזן שער-בלעטער אויף ביכער (סיי אין ניט-ייִדישע ביכער, סיי אין ייִדישע און אין העברעיִשע) זינען זיי ניט געווען אזוי ווי אין הינטיקע ביכער: דער שעה האָט פֿאַר איינס געגעבן אַ קורצן אינהאַלט, געלויבט דאָס בוך און דעם מחבר, אַ מאָל אויך

¹ אמאָליקע צייטן פֿלעגט מען דאָס רופֿן (זע ז' 181): רוריב ער-
טריטש.

דען מוסר און הנהגה

זוי זיך זיין מענטש האטן זאל די הוט ניומכט הרב
 זבינו אָשר זכר נדיק לזכרה דעם רבינו יעקב וואָס
 דער די אַרבע טורים ניומכט הוט ; אונז דער
 עש גיט מלש ור טוין קמן מין לשון החרש דאָ הוט
 טר עש הויפש וואָל בפורש טויטש דש זיין מילאזכר
 מוישן זאל וואָס ער טון זאל אונז וואָס ביר ער זיך זאל
 הויטן דש ערש גיט טון זאל אונז טויך
 מוין הויפּשן מוסר דער הייסט קערת כסין דען הוט
 ניומכט רבי ווסף בון סרפריינגא אונז הוט עש
 ניוטיקט זיין זון מן זיין זינר הקדמה שטיט

דאָס שער-בלעטל איז פאַרשטייט זיך געדורקט, פונקט ווי דאָס גאַנצע
 ספּראַך, מיטן אויסלייג האָט איז געווען אָנגענומען אין 16טן יאָרהונדערט. אָס
 גיט דער זעלביקער טעקסט גאָך אַ מאָל—לויט דער אויספראַך פֿון יענער צייט, אָבער
 מיט אונדזער היינטיקן אויסלייג און מיט אונדזערע היינטיקע אָפּטעל-צייכנס,
 עס זאָל זיין גרינגער צו ליינען :

דען מוסר און הנהגה

ווי זיך אַ מענטש האַלטן זאָל. די האָט געמאַכט הרב רבינו אָשר
 זכר צדיק לברך ה, דעם רבינו יעקב פֿאַטער, דער די אַרבע טורים
 געמאַכט האָט. און דער עס גיט אַלץ פֿאַרשטיין קאָן אין לשון-
 קודש, דאָ האָט ער עס היפש וואָל מפורש טייטש, דאָס אָן איטלעכער
 וויסן זאָל, וואָס ער טון זאָל און וואָפֿיר ער זיך זאָל היטן, דאָס
 ער'ס גיט טון זאָל. און אויך אַ היפשן מוסר דער הייסט קערת
 פֿסוף, דען האָט געמאַכט רבי נוסף פֿון פֿאַרפֿריינגע און האָט עס
 געשיקט זיין זון, אַז נון אין זינער הקדמה שטייט.

הנהגה — אויפֿפיר. מוסר און הנהגה — לערנונג דעגן
 אויפֿפיר. רבינו אָשר איז געווען אַ גרויסער מלומד, געלעבט
 פֿון בערך 1250 ביז 1327; זיין זון איז געווען רבינו יעקב, דער מחבר
 פֿון די „אַרבע טורים“ („פֿיר שוורח“), ווען ס'זיינען צונויפֿגענומען און
 אויסגעסדרט די דנים און מינהגים פֿון דער ייִדישער אמונה. היפש —
 פֿיין. וואָל — וויל. מפורש — אנוסגעטייכנט. טייטש — דער אַלעמער
 נאָמען פֿון דער ייִדישער שפּראַך. וואָפֿיר — פֿאַר וואָס, פֿון וואָס. פֿאַר-
 פֿריינגע — דער מיטל-עלטערשער ייִדיכער נאָמען פֿון דער שטאָט
 סערפֿיניאָן אין די פֿראַנצויזישע פירענען. אַז נון — אָט אזוי ווי.

געהייסן עס קויפֿן וואָס גיכער, איידער מען האָט עס
אויסגעכאַפט

דאָס וואָרט שער גופּא איז אַ העברעיִזם; שער
הייסט אויף העברעיִש „טויער“. ס'איז דער טויער; דער
אַרינגאַנג, צום בוך; גאַנץ אָפֿט איז אויף די שער-בלעטער
פֿון עלטערע ספֿרים טאַקע אויסגעמאַלט אַ טויער אַזוי
ווי אַ רעם אַרום דעם גאַנצן זיטל, און אין דער רעם קומט
דער טיטל און די באַשרייבונג פֿונעם ספֿר. טייל מאָל
איז אויך צוגעשריבן: „זֶה הַשֵּׁר לֵה' צְדִיקִים יבֹּאוּ בוֹ" –
„דאָס איז דער טויער פֿון גאָט, די גערעכטע זאָלן אַרייַנ-
גיין אין אים" ¹

נאָך אַ כאַראַקטעריסטישער סימן פֿון די עלטערע
ביכער אין ייִדיש: גאַנץ אָפֿט האָבן זיי אַ העברעיִשן
נאָמען; דורך דעם דערנענטערט מען זיי צו דער „שפּראַך
פֿון דער הייליקייט" און מילא מאַכט מען זיי מער
חשובֿ. לויט די השָׁגות פֿון יענער צייט. די זעלבע
זאָך האָט מען אויף פֿראַנצייזישע, דײַטשע, ענגלישע,
פּוילישע ביכער אָפֿט פֿון פּאַראַד וועגן געגעבן לאַטייַן-
נישע טיטלען.

דער „מוסר און הנָהגה" שטעלט זיך צונויף פֿון 155
אויפֿפֿיר-בללים, אַ שטייגער (מיר גיבן דאָס אין אונזער

¹ דאָס איז אַ פּסוק פֿון תּהיִלִּים קיח, כ. – דעם אייבערשטראַך ביים הַ
שטעלן פֿרומע ירדן וואָס ווילן נישט אַרויסשרייבן אין גאַנצן גאָטס נאָמען:
אין תּהיִלִּים שטייט טאַקע „יהוה", אָבער אויפֿן שער-בלאַט איז דאָס אָרט
נישט אַזוי הייליק, מען זאָל דאָ מען ברענגען דעם פֿולן נאָמען. אַרויסריידן
וועט דאָס אַ פֿרומער יוד נישט „אדוני", נאָר „אדוֹשֵׁם".
ווי באַלד שער-בלאַט = טויערבלאַט, אַרייַנגאַנג-בלאַט, איז שוין
קלאָר, אַז מען דאַרף עס אַרויסריידן מיטן קלאַנג א, נישט מיטן קלאַנג ע.

הינטליקער שפראך, ניט אין דער שפראך פֿון 16טן י"ה):
 מען זאָל פֿון יעטווידער רווח אַראָפּנעמען מעשׂר פֿאַר אַרעמע
 ליט; מען זאָל געבן צדקה איצטער וויפֿל מען קען, וויטער נאָך
 יעטווידער חודש צוויי גראָשן און סוף יאָר אַנדערטהאַלבן
 גילדן; מען זאָל דאַוונען אַלע טאַג בני נאָכט און אין דער פֿרי
 מיט קהל, און אזוי וויטער. יעטווידער כּלל גייט פֿריער אין
 לשון־קודש, דערנאָך אין ייִדיש. — נאָך די אויפֿפֿיר־כּללים
 איז נאָך צוגעגעבן די איבערזעצונג פֿון אַ מוסר־ליד „קעצבת
 קסוף“ (א זילבערנע שיסל), געשריבן פֿון יוסף פֿון פֿאַר־
 פּריינע אין 13טן י"ה.

דער ספֿר „אַזְהַרַת נָשִׁים“

דאָס דריטע ווערק אין ייִדיש, וואָס מיר ווייסן, רופֿט זיך
 „אַזְהַרַת נָשִׁים“ — אַ וואָרענונג פֿאַר פֿרויען. ס'איז וועגן די
 מצוות וואָס פֿרויען דאַרפֿן אָפּהיטן. ס'איז אויך געדרוקט אין
 קראַקע אין דער זעלביקער דרוק וואָס די אַקערשט דערמאַנטע
 צוויי ספֿרים; מען האָט עס געענדיקט דרוקן 24 טעג אין אייר
 ה'רצ"ה (= 5295), וואָס דאָס מיינט דעם 28טן אַפּריל 1535.

די „באַבע־מעשה“

די אַלע ספֿרים, וועגן וועלכע מיר האָבן גערעדט
 ביז איצטער, האָבן געהאַט אַ רעליגיעזן כאַראַקטער. דאָס
 עלטסטע געדרוקטע בעלעטריסטישע ווערק וואָס
 איז צו אונדז דערגאַנגען איז די „באַבע־מעשה“.

ווען איך זאָג הינט אַן אינפֿעסער צו מיין חבר: „וואָס
 דערציילסטו מיר באַבע־מעשיות?“, מיינט דאָס: דריי מיר
 ניט קיין קאַפּ מיט מעשיות וואָס ניט געשטויגן ניט

**דאָס שער-בלעטל פֿון דער ערשטער אויסגאַבע
פֿון דער „באַבע-מעשה“, פֿונעם יאָר 1541**

דאָס שער-בלעטל איז פֿאַרשטייט זיך געדרוקט, פֿונקט ווי דאָס גאַנצע בוך, מיטן אויסלייג וואָס איז געווען אָנגענומען אין 16טן יאָרהונדערט. ליינקס איז געגעבן דער זעלביקער טעקסט נאָך אַ מאָל לויט דער אויסשפּרעך פֿון יענער צייט, אָבער מיט אונדזער היינטיקן אויסלייג און מיט אונדזערע הענטליכע צייכנס, עס זאָל זיין גרינגער צו ליענען:

בְּכֵן דֶאָנְטֶאָנאַ

היישט דש בוך איין הושש נ
טרעכט . מן קענט וואל
אליה בחורש נ

מעכט :

איז ווארדן

נדרוקט

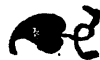
בו

איינה אין דער שטאט . אונ

אליה המיחבר איז גליך

דש סרט :

באָוואָ דאָנטאַנאַ הייסט דאָס בוך. אַ היפש געטרעכט, מען קענט וואָל אליה בחורש געמעכט. איז וואָרן גע-דרוקט צו איינצע אין דער שטאָט, און אליה המיחבר איז גלייך דאָס פּרט.

היפש — פֿיין. געטרעכט — צוטראַכטעניש. קענט — דער-קענט. געמעכט — מאַכונג, אַרבעט. צו — אין. דאָס פּרט — די צייט-רעכענונג.

געפֿלויגן. פֿרעגט בני אַ יידן פֿון אַ גאַנץ יאָר, וואָס עפעס דווקא „באַבע-מעשה“, וועט ער איך זאָגן: אַלטע באַבעס האָבן אַ טבע צו דערציילן זייערע אייניקלעך מעשיות.

אין דער אמתן וואַקסט דער אויסדרוק גאָר פֿון ערגעץ אַנדערש. „באַבע-מעשה“ פֿלעגט מען אַ מאָל אַרויסריידן „באַווע-מעשה“, און עס האָט געמיינט: די מעשה וועגן קָבָא (באַווע), אַ באַהאַרצטער העלד וואָס האָט אומגעוואַגלט אַ לאַנגע צייט, ביז וואַנען ער איז צוריק געקומען אַהיים צו זיך אין זיין שטאָט אַנטאַנע און גענומען קיניגן דאָרטן. דאָס איז אַ לאַנגער ראַמאַן אין פֿערזן, אויף עטלעכע הונדערט זייטלעך, וואָס איז סוף מיטל-עלטער געווען פֿאַר-שפּרייט אין גאַנץ אייראָפּע.

אין יאָר 1507 האָט אליה בחור דאָס איבערגעזעצט פֿון איטאַליעניש אויף ייִדיש. אליה בחור, שפּעטער דער גרויסער מדקדק, איז קענטיק אין זיינע יונגע יאָרן געווען אַ וואַנדערנדיקער זינגער, און „קבָא“ איז איינע פֿון די זאַכן וואָס ער פֿלעגט אַליין זינגען פֿאַר עולם; אַז צום ווערק איז געווען אַ ניגון, שטייט אין דער הקדמה. אין 1541, ווען ער איז שוין אַלט געווען 72 יאָר, האָט אליה בחור אָפּגעדרוקט דעם ראַמאַן אין פּוילוס פֿאַגיוסעס דרוק אין אַניזע. אויף געמעל 86 זעען מיר דאָס שער-בלעטל. דאָס ווערק הייסט דאָ „קבָא דאַנטוֹנאַ“¹. אין די אויסגאַבעס פֿון 17טן און 18טן יאָרהונדערט הייסט עס שוין: „בבא בוך“, און סוף 18טן י"ה באַווייזט זיך

¹ אַרויסצוריידן: באַוואָ דאַנטאַנע. ס'איז פּינקטלעך נאָכגעמאַכט דער איטאַליענישער טיטל Buovo d'Antona — קבָא פֿון אַנטאַנע. אליה בחורן איז אַלערנאָך געפֿעלן געוואָרן, וואָס אויך אין אַרמיש אין דער טייַטש: פֿון.

שוין דער נאָמען: „בבא מעשה“, וואָס דערפֿון איז געוואָרן אונדזער הינטיקע אויסשפראַך באַבע-מעשה. מען האָט דאָס געדרוקט צענדלינגער מאָל, און וואַרשעווער פּאַקן=טרעגערשע אַרויסגעבערס דרוקן דאָס נאָך איבער שיער גיט ביז היינט.

גיט אַ קוק. אויפֿן שער פֿון דער ערשטער אויסגאַבע (געמעל 86). עס שטייט דאָרטן, אַז ס'איז געדרוקט 1541? ניין. טאָ פֿון וואַנען האָבן מיר עס גענומען? פֿון די ווערטער: „אליה המחבר איז גלייך דש פרט“.

דאָס איז זייער אַ וויכטיקער ענין. וועלן מיר דעריבער לאָזן אויף אַ ווילע אונדזערע אַלטיידישע ספֿרים און פֿרעגן אַ פֿראַגע:

ווי אַזוי רעכנט מען איבער די יאָרן?

די יאָרנאַצאַל הייסט אין דער ייִדישער טראַדיציע פֿרֿט. פֿאַראַן אַ פֿרֿט גִדּוֹל (גרויסער פרט) און אַ פֿרֿט קִטָּן (קליינער פרט). גרויסער פרט מיינט, אַז מיר רעכענען צו די טויזנטער אויך, אַ שטייגער ווי מיר האָבן אויף זי 206 אַנגעשריבן ה'רצה, וואָס דאָס האָט געמיינט: 5295; מיט אַנדערע ווערטער: 5295 יאָר פֿון זינט ס'איז, לויט דער ייִדישער טראַדיציע, באַשאַפֿן געוואָרן די וועלט. ביים קליינעם פרט וואָלט מען דאָס אַנגעשריבן רצה (=295), אויסן לאָזנדיק די טויזנטער.

אויב עס איז גיטאָ דער מינדסטער ספֿק, קען מען אַנרופֿן אַ יאָר בקיצור. ווען מיר הערן למשל: „אין 14טן יאָר, בשעת עס האָט זיך אַנגעהויבן די וועלט-מילחמה...“ וועלן מיר גיט איבערפֿרעגן, וויל מיר וויסן אַליין, אַז דאָס

איז געווען אין 1914. דאָס זעלבע איז מיטן ייִדישן חשבון יאָרן: אויב מען רעדט וועגן אונדזער טויזנט (פֿולע פֿינף טויזנט), רופֿט מען ס'רובֿ אָן דאָס יאָר אָן די טויזנטער (לפֿרט קטן), און די טויזנטער האַלט מען אין זינען.

„לפֿרט קטן“ שרייבט מען ווי אַ ראַשי-תיבֿות: לפֿק, און מען רעדט עס אַרויס ווי אַ באַזונדער וואָרט: לפֿק,¹ מיטן אַקצענט אויפֿן פֿ.

דאָס ייִדישע יאָר, וואָס זינע חדשים גייען פֿון תּישׁרי ביז אָלוּל, דעקט זיך ניט מיטן אַלגעמיינעם יאָר יאָנואַר — דעצעמבער; תּישׁרי געפֿאַלט דאָך אין האַרבסט; און דעריבער שניידן זיך איבער ביידע רעכענונגען. אָט גיבן מיר אַ קוק אין אַ לוח פֿון דעם יאָר, ווען אָט דאָס בוך ווערט געשריבן: אָדער מיר זעען תּרצט = 1938/1939, אָדער 1938 = תּרצח/תּרצט. תּרצט ציט זיך פֿון סעפטעמבער 1938 ביז סעפטעמבער 1939; 1938 ציט זיך פֿון טבת תּרצח ביז טבת תּרצט. אָבער אויב עס גייט אונדז ניט אַזוי שטאַרק אין די חדשים, רעכנט מען פֿון האַנטיקייט וועגן תּרצט = 1939; דאָס איז איבער דעם וואָס ביידע צאָלן ענדיקן זיך אויף

¹ וועגן ראַשי-תיבֿות זע ווייטער, אין פֿעצטן קאַפיטל. „עד לפֿק“ הייסט אין ייִדיש: ביזן סוף, אָן אַן איבערבֿלייב. אַ שטייגער דערצווישן טבֿיה דער מיכיקער אין „א בירעם“: „בקצור, אויסגעפֿאַרקויפט אין נאַנצן, עד לפֿק. פֿון וואַנען נעמט זיך אַזאַ מאָדנער טייַטש פֿונעם ראַשי-תיבֿות לפֿק? פֿון ז. קלמנאוויטשן האָב איך געהערט אַן אויסטייטונג וואָס לייגט זיך מיר שטאַרק אויפֿן שכל. אין דאָקומענטן (אַן אַפּמאָך, אַ דאָחתיבֿות ארזגל) פֿלעגט מען פֿרײַערדיקע צייטן שטעלן גאָר צום סוף די דאָטע לפֿק; איז אויסגעקומען, אַז לפֿק איז אויף אַ דאָקומענט דאָס פֿעצטע, דער סוף, און ממילא האָט „לפֿק“ גוטאַ באַקומען דעם טייַטש: סוף.

9, איז גרינגער צו מאַכן די אָפּעראַציע פֿון חיסור. און דעם
 חיסור דאַרפֿן מיר אָט צוליב וואָס:

אויב מיר ווייסן, אַז דאָס יאָר ה'תרצט = 5699 איז דאָס
 זעלבע וואָס 1939 נ"ק, איז דאָס יאָר פֿינף טויזנט פונקט
 (ה') דאָס זעלבע וואָס 1240 נ"ק. איצטער לאַמיר באַרעכענען,
 וויפֿל וועט זיין לויט דער אַלגעמיינער רעכענונג דאָס יאָר
 ה'תח (=5408). זייער פשוט: אויב ה' איז 1240 איז ה'תח
 $1240 + 408 = 1648$. וויפֿל איז ה'רצה (=5295)? ווידער
 אַ מאָל: אויב ה' איז 1240, איז ה'רצה $1240 + 295 = 1535$.
 אַנדערש גערעדט, מיר באַקומען אזאַ כּלל: אויב מיר
 האָבן אַ ייִדישע יאַרנצאַל מיט פֿולע פֿינף טויזנט און מיר
 ווילן זי אַריבערפֿירן אויף דער אַלגעמיינער ציט-רעכענונג,
 דאַרף מען צו דער ייִדישער יאַרנצאַל, אָן די טויזנטער,
 צוגעבן 1240.

אויב אָבער מיר ווייסן בפֿירוש, אַז מיר האָבן צו טון
 מיט די ערשטע פֿיר חדשים פֿון ייִדישן יאָר (ביזן
 קריסטלעכן נייַיאָר), דאַרף מען צוגעבן ניט 1240, נאָר
 1239.

רעכנט איצט אויס, וויפֿל עס באַטרעפֿט לויט דער
 אַלגעמיינער ציט-רעכענונג: ה'קיא? ה'שן? ה'תקעג?
 אויב עס גייט וועגן אַ יאַרנצאַל וואָס איז געווען פֿריער
 ווי די פֿולע פֿינף טויזנט, דאַרף מען באַרעכענען אַנדערש.
 אַדרבא, געפֿינט אַליין אויס די פֿאַרמל און רעכנט איבער
 אויף יאָרן פֿון דער אַלגעמיינער ציט-רעכענונג: ד'תק,
 ד'יא, ד', ג'תקעג, ב'תרסט. דער ערשטער קרייצצוג, פֿון
 וועלכן יידן האָבן אַ סך געליטן, איז באַוווסט אין די ייִדישע
 קראַניקעס פֿון מיטל-עלטער אונטערן נאָמען גזרת תּתּוּן;

וויפֿל באַטרעפֿט דאָס לויט דער אַלגעמיינער רעכענונג,
אויב מיר ווייסן, אַז לויטן פֿרט גדול וואָלט מען דאָס
געדאַרפֿט אַנשרייבן ד'תתנו?

איצטער אַפּאָר אויפֿגאַבעס אויף פֿאַרקערט. יצחק-לייבוש
פֿרץ איז געבוירן געוואָרן אין 1852; ווי אַזוי איז דאָס
ייִדישע יאָר? די ערשטע ייִדישע צייטונג „קוראַנטן“ איז
ארויסגעגאַנגען אין אמסטערדאַם צוויי מאָל אַ וואָך אין
1686–1687; די ייִדישע יאָרן? אין וואָסער ייִדישן יאָר
איז אויפֿגעדעקט געוואָרן אמעריקע? אין וואָסער ייִדישן יאָר
איז געשטאַרבן רשי (זע ז' 177)? אין וועלכן יאָר, לויט
דער ייִדישער רעכענונג, איז חרובֿ געוואָרן דער צווייטער
בית-המקדש (70 נ"ק)? אין וואָסער ייִדישן יאָר (458 פֿ"ק)
איז עזרא הסופֿר אַוועק פֿון בבֿל קיין ירושלים?

ערשט איז נאָך וויכטיק צו ווייסן, אַז ניט אַלע מאָל
ווערט דאָס ייִדישע יאָר אַנגעוויזן פֿשוט, ווי אין די ביז-
איצטיקע דוגמאות. אַ מאָל ניצט מען דעם וועג פֿון
גימטריאות. גימטריא¹ איז אַזאַ המצאה: מען רעכנט
אותיות פֿאַר ציפֿער. אַ שטייגער אין בראשית יד, יד
שטייט, אַז אַבֿרהם איז אַרויס קעגן זינע שונאים מיט
318 מאַן. מאַכט רשי, אַז ער האָט מיטגענומען ניט מער
ווי אליעזרן אליין; וואָרעם אליעזר = 1+30+10+70+7
200 = 318. דאָס פֿאַרמולירט מען אַזוי: אליעזר איז
בגימטריא² 318. אַ מאָל קען איין וואָרט זיין בגימטריא
אַ צווייט וואָרט. מען זאָגט למשל: „יין [ווינן] איז בגימטריא

¹ אַרויסצוריידין: גימאַטריע, אין מערצאָל: גימאַטריעס; אַקצענט
אויפֿן אַ.

² אַרויסצוריידין: בעגימאַטריע (דאָס הייסט: אין גימטריא).

סוד. " יין $= 10 + 10 + 50 = 70$; סוד $= 4 + 6 + 60 = 70$; און מען טיטשט דאָס: דאָרטן וווּ עס גייט אַרײַן ווינן (וווּ מען שיכורט זיך אָן), איז אויס סוד.

דעם ערשטן שטייגער גימטריאות טרעפֿן מיר אָפֿט אויף שער-בלעטער פֿון ביכער אויף אַנצוווינן דאָס דרוקיאָר. למשל אויף אליה בחורס בוך, וואָס זײַן שער איז רעפּראָ-דוצירט אויף געמעל 86, לייענען מיר: „אליה המחבר איז גלייך דש [=דאָס] פרט." דאָרפֿן מיר איבערציילן, וויפֿל באַטרעפֿט בגימטריא „אליה המחבר": $1 + 30 + 10 + 5 + 5 + 40 + 2 + 200 = 301$. קומט אויס, אַז דאָס בוך איז געדרוקט ה'שא $= 1541$.

מיט אזוינע המצאות האָבן אַמאָליקע מחברים ליב געהאַט צו באַפּוצן זייערע ווערק. דאָס רובֿ פֿלעגט זיי ניט געראָטן צוצוקלערן פּונקט די גימטריא. איז אָבער אַלץ געווען אַן עצה.

למשל:

בשנת ויהי דבר שמואל לכל ישראל לפ"ק.

ל. ק מאַכט: לפֿרט קטן; הייסט עס, אָן די טויזנטער; און ווייטער דאָרף מען פֿאַרשטיין, אַז אַרײַנעמען אין חשבון דאָרף מען נאָר די פֿעט געדרוקטע אותיות. מאַכט דעם חשבון: $2 + 300 + 40 + 6 + 1 + 30 + 30 + 20 + 30 = 459$ = תנ"ט. וואָס פֿאַר אַ יאָר איז דאָס לויט דער אַלגעמיינער רעכענונג?

אויף אַנדערע ספֿרים זײַנען די אותיות וואָס מען דאָרף אַרײַנעמען אין חשבון געדרוקט ניט מיט קיין פֿעטערע אותיות, נאָר עס שטייען איבער זיי שטערנדלעך אָדער

פּינטעלעך. ווען מיר שרײַבן איבער די פֿרײַערדיקע דוגמא
אויף דעם אופֿן, וואָלט דאָס אויסגעזען אזוי:

בשנת ויהי זבר למואל לכול ישראל לפ"ק.

די פֿופֿצן עלטסטע געדרוקטע ביכער אויף ייִדיש
לאַמיר דאָ צונויפֿנעמען אַ ביסל אינפֿארמאָציע
וועגן די פֿופֿצן עלטסטע ייִדישע דרוקווערק וואָס זײַנען
אַרויס פֿאַר עטלעכע און דרייסיק יאָר, פֿון 1514 ביז 1546.
קודם-כל זײַנען מיר פֿאַרשטייט זיך פֿאַראַינטערעסירט
אין גאַנצע ייִדישע טעקסטן; אָבער ווײַל ס'איז אַן אָנהייב-
צײַט און מיר זײַנען קֹהוט נאָך יעטווידער שטיקל דרוק,
האָב איך אַרײַנגענומען אין דער רשימה עטלעכע לערנביכער
און ווערטערביכער פֿון ייִדיש; דאָס זײַנען די נומערן 1, 3, 8.
אין דער צײַט ביז 1546 זײַנען אַרויס פֿון דרוק נאָך
אַ צען ביכער, לאַטיינישע, העברעיִשע און איינס אין דײַטש,
ווי ס'ווערן געבראַכט פֿללים פֿון אויסלייגן ייִדיש, באַמער-
קונגען וועגן אָפּשטאַם פֿון איינציקע ייִדישע ווערטער
אַזױ; נאָר יענע צען ביכער האָבן מיר שוין אַהער
אין דער רשימה ניט אַרײַנגעשטעלט. איר וועט זיך באַקענען
מיט זײ, בשעת איר וועט זיך פֿאַרנעמען מיט דער געשיכטע
פֿון דער ייִדישער פֿילאָלאָגיע.¹

1514 אין בעשענשטיינס לערנבוך בשם ארבעה אוחיות,
געדרוקט אין אויגסבורג, דרום-דײַטשלאַנד, זײַנען אָפּגעדרוקט
אַ פֿאַר ווערטער אין ייִדיש. דאָס איז אַגבֿ, אויף וויפֿל מיר

¹ ס'איז פֿאַראַן וועגן דעם מאַטעריאַל אין מיין בוך: „שטאַפֿלעך“
(בערלין 1923), זײ 59-129, און אין פֿאַרשיידענע אויסגאַבעס פֿון ייִדיש.

ווייסן, דער ערשטער פרוו צו געבן אויסלייג-כללים פֿון ייִדיש; די כללים גופא זינען געגעבן אין לאַטײַן. (1)

1526 אין דער הגדה, געדרוקט ביי גרשם כהן אין פראַג, איז געדרוקט דאָס ייִדישע רעליגיעזע ליד „אַלמעכטיקער גאָט“ (זע די רעפּראָדוקציע אויף געמעל 82). (2)

.....
[געוויס זינען געווען היפש ביכער אין ייִדיש ביו 1534, וואָרעם אין דער הקדמה צום „מרכבת המשנה“, קראַקע 1534, שטייט, ווי ס'איז שוין דערמאָנט אויף ז' 199 (איך גיב דאָס אין אונדזער היינטיקער שפראַך): „...ס'איז געוואָרן אַן אָנגענומענע זאך, אז מען גיט אַרויס אַלע פֿאַרבאָרגענע זאַכן אין ספֿרים אויף ייִדיש, כדי יעדער געמיינער מאַן זאָל פֿאַרשטיין...“ אָבער צו אונדז זינען גיט דערגאַנגען קיין ביכער עלטער פֿון 1534, וואָס זאָלן זיין אין גאַנצן אויף ייִדיש.]
.....

1534 מֶרְכָּבַת הַמִּשְׁנָה, דאָס ערשטע העברעיִש-ייִדישע ווערטערבוך, אַנאַנים, געדרוקט אין קראַקע אין דער דרוק פֿון די ברידער העליץ (זע געמעלן 83 און 84). (3)

1535 מוסר און הנהגה, א מוסר-ספֿר, פֿון רבינו אָשר, דער ייִדישער איבערוזעצער אַנאַנים, געדרוקט אין קראַקע אין העליצעס דרוק (זע געמעל 85). (4)

1535 אַזְהָרַת נְשִׁים, א מוסר-ספֿר, אַנאַנים, געדרוקט אין קראַקע אין העליצעס דרוק. (5)

1541 בַּבָּא דֵּא נְטוּנָא, פֿון אליה בחור, געדרוקט אין איזנע (איסני) אין פּוילוס פֿאַגיוסעס דרוק (זע געמעל 86). (6)

1542 ספֿר מידות, א מוסר-ספֿר, אַנאַנים, געדרוקט אין איזנע (איסני) אין פּוילוס פֿאַגיוסעס דרוק (זע געמעל 90-91). (7)

1543 שמוח דבָּרִים, פֿון אליה בחור, א ווערטערביכל פֿון ייִדיש-העברעיִש-לאַטײַן-דײַטש, געדרוקט אין איזנע אין פּוילוס פֿאַגיוסעס דרוק. (8)

1543 דאָס מלְכִים=בוך, אַ ייִדישע פּאָעמע פֿון סוף מיטל=
עלטער, אַנאַנים, אויפֿן שטייגער פֿון שמואל=בוך.
געדרוקט אין אויגסבורג, אין דער דרוק פֿון חיים
שוואַרצן. (9)

1544 סידור, איבערגעזעצט אויף ייִדיש פֿון יוסף בר יקר,
געדרוקט אין איכנהויזן, דרום=דיטשלאַנד. (10)

1544 דאָס שמואל=בוך, אַנאַנים, געדרוקט — נאָך דעם
ווי ס'האָט שוין לאַנג געהאַט אַ שם ביים עולם —
צום ערשטן מאל אין אויגסבורג, אין דער דרוק פֿון חיים
שוואַרצן. (11)

1544 אַן איבערזעצונג פֿון חומש, געדרוקט אין קאַנסטאַנץ,
דרום=דיטשלאַנד, אין דער דרוק פֿון פּוילוס פֿאַגיוסן, וואָס
זי האָט זיך אין 1543 געהאַט אַהער אַריבערגעטראָגן פֿון
איזנע. (12)

1544 אַן אַנדער איבערזעצונג פֿון חומש, געדרוקט אין אויגס=
בורג, דרום=דיטשלאַנד. (13)

1545 אַן איבערזעצונג פֿון תּהִלִּים, אַרויסגעגעבן פֿון אליה
בחור אין דניאַל באַמבערגס דרוק אין ווענעציע. (14)

1546 אַן איבערזעצונג פֿון סֵפֶר יוֹסִיפֿוֹן¹, אַ היסטאָרישע
כראָניק פֿון זינט ס'איז באַשאַפֿן געוואָרן די וועלט ביזן צווייטן
חורבן, געדרוקט אין ציריך (זע געמעל 87); פֿון דער
רעפּראָדוקציע זעט מען, אַז דאָס בוך איז אַפּגעדרוקט זייער
שיין, מיט לויטערע אילוסטראַציעס). (15)

¹ אַרויסגערעדט: יוריסלֶן, מיטן אַקצענט אויפֿן ערשטן טראָפּ.

דסיפון פון פריס פֿאַר דעם

אין דעם יאר 1918 האט דער פֿירער פֿון דעם פֿירער פֿון
 שטורם וויכט איז געווען אין דעם לאנד יענע
 און דא שטרייבן, דיא דא נישטען איז געווען דעם קויפן
 גורחום און געווען דעם קויפן פֿון :

פֿריס פֿאַר וויחי בימים החם • אונטער וואר
 אין דעם טאגן דען זעלבן אונטער עש דר
 זייערע דעם נאכץ לאנד יהודה אונטער עש
 וואר אין שטורם וויכט אין גרושר אונטער איין שטארקער דעם
 זיין גלייכן ניט וואר נישטען פֿון דעם טאגן דא ער נישטען הא
 עיהו דער קויפן יהודה אונטער ביז אן דעם טאגן דען זעלבן
 זא שטארבן פֿיל פֿולק אין דעם לאנד יהודה פֿון דעם גרושר
 פֿאלן דער שטיטן אונטער דער הויארן אונטער פֿון גרושר
 פֿורעט :

דער פֿירער אונטער דער דר שרוקנלך שטורם וויכט דער דא
 נישטען איז אין דעם לאנד יהודה אין דעם טאגן
 דיא קויפן גורחום :

אויך דא שטארבן פֿיל פֿולק אין דעם טאגן דען זעלבן פֿון ד
 דעם שטורם וויכט דעם זעלבן אונטער איך פֿיל וואכן אונטער
 וויכט אונטער קליין זינד דיא שטארבן אין ירושלים ביזא זעבן
 M m

א זייער פֿון, רוסלען, ציריך 1546

פֿון די 15 דרוקווערק וואָס ווערן דאָ געבראַכט זינען גאַנצע צען, און דווקא די גרעסטע, געדרוקט אין די לעצטע זעקס יאָר פֿון די 32 יאָר. פֿון יעמאַלט אָן ווערט שוין אַלץ גרעסער די צאָל ייִדישע ביכער וואָס זינען צוואַונדז דערגאַנגען.

די מאַפע אויף געמעל 81 וויזט, אין וואָסערע ערטער אונדזערע פֿופֿצן עלטסטע דרוקווערק זינען געדרוקט געוואָרן; אין האַלבע לבנות שטייט די צאָל ווערק וואָס זינען געדרוקט געוואָרן אין יעטוידער אָרט.

אַלע ווערק פֿון דער אַלטייִדישער ליטעראַטור זינען גרויסע יקרה־מציאותן, פֿאַראַן פֿון זיי אויף דער גאַנצער וועלט ניט מער ווי צו עטלעכע עקזעמפּלאַרן פֿון יעטווייִ= דער דרוקווערק. פֿון „מוסר און הנקגה“ און „אַזקרת נָשִׁים“ איז פֿאַראַן סך־הכל צו איין עקזעמפּלאַר אין דער פריוואַ־טער ביבליאָטעק פֿון זלמן שאַקען אין ירושלים. פֿון „כָּבֵּא דאַנטונה“ האָט זיך אויך אויפֿגעהיט נאָר איין עקזעמפּלאַר אין דער גאַנצער וועלט; ער געפֿינט זיך אין דער שטאָ־טישער צענטראַלער ביבליאָטעק אין ציריך, שווייץ. אַ פֿולע פֿאַטאָגראַפֿישע קאָפּיע פֿאַרמאָגט דער ייוואָ. אַ „מרכָּבַת המִשְׁנָה“ איז פֿאַראַן אין דער ווילנער סטראַשון־ביבליאָטעק. וועגן די אַלע ביכער, און בכלל וועגן דער אַלטער ייִדישער ליטעראַטור, זינען געדרוקט אַ סך פֿאַרשוונגען אין די אויסגאַבעס פֿון ייוואָ.

ייִדיש מיט רשי־פּכתֿבֿ און מיט כּתֿיבֿה

מיר קומען איצטער צוריק צו אונדזער טעמע שריפֿט. פֿון צייט צו צייט פֿלעגט טרעפֿן, אַז דרוקערס פֿלעגן דרוקן ייִדיש ניט מיט מעשיט, נאָר מיט רשי־פּכתֿבֿ. אַט

מאָס ווינרניך

האַט זיך 1584 געפֿונען אין קראָקע אַ דרוקער וואָס האָט איבערגעדרוקט דעם „מרכבת המשנה“—קענטיק די אַלטע אויסגאַבע איז געווען אויסגעגאַנגען און אַ נאָכפֿרעג אויף דעם ספֿר איז געווען. אָט דעם איבערדרוק האָט דער אַרויסגעבער אָנגערופֿן — פֿאַר וואָס ווייס מען ניט — „ספֿר של רבי אַנשל“. אין טעקסט האָט ער כמעט ווי קיין זאָך ניט געביטן; אָבער די ייִדישע ווערטער האָט ער געזעצט ניט מיט מעשיט, נאָר מיט רשי-כתב.

מיט רשי-אותיות איז אויך געדרוקט די עלטסטע צו אונדז דערגאַנגענע אויסגאַבע פֿון אליה בחורס אַ צווייטן ראָמאַן: „פֿאַריז און וויענע“; זי איז געדרוקט אין וועראַנע אין יאָר 1594. אַ פֿראַגער דרוקער וואָס האָט איבערגע-דרוקט דעם ראָמאַן אין 17טן י״ה האָט שוין געניצט מעשיטשריפֿט.

דאַרפֿן מיר פֿאַרשטיין הייסט עס: קיין גאָר שטרענגער גרענעץ צווישן רשי-כתב און מעשיט איז ניט געווען; נאָר כמעט אַלע מאָל האָט מען אין ייִדיש געניצט מעשיט.

דאָס שטיקל ייִדיש אין דער פֿראַגער הגדה פֿון 1526 (זע געמעל 82) איז געדרוקט מיט דער קליינער כתבֿה; אָבער אַז מען זאָל אַ ייִדיש ביכל זעצן מיט כתבֿה אין גאַנצן — דאָס האָט זיך ביזן 19טן י״ה כמעט ווי ניט געטראָפֿן. אין יאָר 1709 האָט איינער אַהרון בן שמואל אָפֿגעדרוקט אויף ייִדיש אַ ספֿרל „ליבלעכע תפֿילה“¹ מיט געכתבֿהטע אותיות, איז דאָס געווען אַ גרויסע סענסאַציע.

¹ אין אַריינינאָל איז געשטאַנען, מיטן אויסלייג פֿון יענער צייט: „ליבליכה...“ — דאָס ספֿרל איז זייער אַ זעלטנס; אַ פֿילע פֿאַטאָ-גראַפֿישע קאָפּיע דערפֿון געפֿינט זיך אין ירוּשָׁלַיִם.

דאס צווייטע בוך דיא דרייא און דרייסיגסטע דער ציילונג קיא

מן דער פֿינצטערער סיבה, דער קיא
קיאעטלאפאקא האט צו דענעאל
 און דער גרעכליע אליין גקאמענדירט דיא
 מעקסיקאיר א קעגין דיא שפאניר, און
 ער האט זיך רעד לעבט אז ער האט דיא
 שפאניר און שטארק נישלאגין, און האט זיך
 פון זיין גרויסן רעזירענט שטאט מעקסיקא א
 דייס נישריבין, און ער האט אן ניהובין צו
 מאכין א זעליבי פרעזאנדקיס אין זיינע
 לענדיר אז עס זאלין שון קיין סאהל ניט
 קעגין, דיא שפאניר און זיין גרויסער רעזירענט
 שטאט מעקסיקא אריין קומין, דער נייער
 קיזיר האט אובר ניט לאנג גילעכט, ער
 איז באלד נישטארבין פון **פאקין** (נג),
 און נאך זיין טויט האבין דיא
 מעקסיקאניר זיך חידד אויס גיקליבין א נייעס
 קיזיר, ער איז גיווען דעס אימגליבין קיזיר
 מאנטא זאמא זיין נאהנטער קרוב און
 אריין

האט גיהייסן **קיאטימאצין**, דער
 נייער קיזיר איז זייער א גוטער און זייער א קלוגער טאן,
 און אויך זייער א גרויסער בעל גלרסה.

דער נייער קיזיר קיאטימאצין האט
 פאר גוט
 אן גוטמין, דיא אלע פלאגין, וואס דער
 געטארבינער קיזיר, האט אין דיא לענדיר
 נישטאכט, כדי אז מען זאל דעם שונא שון
 ניט לאזין אין דער רעזירענט שטאט מעקסיקא
 אריין, און ווייט מיגליך וועט זיין
 זאל מען זעהן דיא שפאניר, נאר ארויס
 צו טרייבין פון דיא מעקסיקאנישע לענדיר,
 און וויא באלד דער נייער קיזיר
קיאטימאצין, האט גיוואר גיווארין אז
 קוויטוס מאכט זיך ווידר
 פארטיג צו גיין קיין מעקסיקא, האט ער
 גיגעבין א ב פעהל אין אלע זיינע פראווינצין
 אריין

(נג) **פאקין** איידיר דיא שפאניר זענן גיקומין קיין אמעריקא, האט מען דארטין נאר נישט
 גיווסט פון דער חילשה פאקין, שישט דיא שפאניר האבין א הין דיא פאקין
 פאר שלעפט פון זייער לענדיר, און דורך דיא פאקין זענן זייער פיהל פון דיא אמעריקאניר
 אויס נישטארבין, אין איראפע זענן מיר איצונד זייער גליקליך, מיט דעם וואס מען זענט
 ב אונדו דיא קינדר קיהע פאקין, מיר זענן שון זיכער, אז פון פאקין וועט שון קיין קינד
 ניט בלינד ווערן, און אירך נישט נישטופילט ווערן, עס איז נאך קיין צוואנציג יואר ניט
 אז דיא קיהע פאקין זענן ארויס גיקומין, און ווער עס וויל גוט אכטונג געבין, זענען שון
 גאנץ ווייניג וואס קינד פאר האנדן ב אונדו עס זאלין געשופילט זיין, סיידין דיא וואס מען
 האט זיך קיין פאקין ניט גייעט, דריבער קעהר איטלויכר מענטש וואס האט זיינע קינדיר
 ליעב, צולאזין זיך קליינער הייט זעצין קיהע פאקין וועט ער זיכער זיין פון דער סכנה, אמת
 אין איידיר דיא קיהע פאקין זענן ארויס גיקומין, האט מען נאך קיין ספאסוב ניט גיהאט פאר
 דער חולשה פאקין, צו היילן, מען האט קינד ניט גיטארט האלטן, און אין א
 קאלטיר שטוב און ניט אין קיין הייסר שטוב, הייל מען האט ד גיזעהן, אז היין און
 קעלט האט דער צו זייער נישטארט, דיא אמעריקאניר האבין אובר דאס אירך נישט גיוויסט,
 וואס דער צו שאהרט, און וואס דער צו איז גיוונט, און דריבער זענן אין א מעריקא דורך
 דיא פאר שלעפט פאקין זייער פיהל כיליאני מענטשן, אויס גישטארבין, אז איז דער
 קיזיר קעטלאפאקא אירך פון דיא פאר שלעפט פאקין נישטארבין, דיא קיהע פאקין
 האט דער קלערט אין ענגלישער דאקטור דער האט גיהייסן ער ווארד זייענער.

און דאָס איז טאַקע ניט געווען סתם אזוי אַן איינפאַל, נאָר עס האָט געשטעקט דערין אַ כּוֹנָה. אַהרון בן שמואל האָט געהאַלטן, אַז איידער דאַוונען אויף לשון-קודש און ניט פֿאַרשטיין, איז גלייכער צו דאַוונען אויף ייִדיש; האָט ער אַרויסגעגעבן אָט די זאַמלונג ייִדישע תּפֿילות; און כּדי די תּפֿילות זאָלן האָבן מער חשׁיבּוֹת, האָט ער זיי אָפּגעדרוקט ניט מיט מעשיט, נאָר מיט כּתִיבּה, עס זאָל זײַן וואָס מער געגליכן צו לשון-קודשע ספֿרים.

אינבירגערן האָט זיך גענומען דאָס דרוקן ייִדיש מיט כּתִיבּה סך-הכּל מיט אַ הונדערט יאָר צוריק. פֿון די ערשטע ייִדישע ביכער מיט כּתִיבּה לאַמיר דערמאַנען דעם „צפֿנת פענח“, געדרוקט אויף 370 צווייטפּאַלטיקע זײַטלעך אין באַרדיטשעוו אין אוקראַינע אין יאָר 1817. דער מחבר איז געווען אַ משכֿיל חניקל הורוויץ, און דערציילן דער-צײַלט דאָס בוך וועגן דער אויפֿדעקונג פֿון אַמעריקע. איר שטויסט זיך שוין אָן, פֿון וואַנען עס נעמט זיך דער מאַדנער טיטל פֿון בוך? אין חומש בראשית מא, מה געפֿינען מיר, אַז נאָך דעם ווי יוסף האָט באַשיידט פּרעהן די חלומות, האָט פּרעה אים אַ נאָמען געגעבן: „צפֿנת פענח“. דאָס טײַטשט מען: „דער אַנטפּלעקער פֿון פֿאַר-הוילנס“; נו, און קאַלומבוס האָט דאָך אויך אויפֿגעדעקט זאכן, וואָס ביז אים זײַנען זיי געווען פֿאַרהוילן. די משכֿילים האָבן ליב געהאַט „צו שטעלן זיך אויף אַ פּסוק“ — אַנצושפּאַרן זיך אויף עפעס אַ פּסוק אָדער אַ וואָרט אין תּנך, אַפֿילו ווען די שׁיכות איז געווען גאָר אַ ווייטע.

אַ זײַטל פֿון חניקל הורוויצעס. בוך איז געגעבן אויף געמעל 88. די רעפּראָדוקציע איז אַ ביסל אַ פֿאַרקלענערטע;

דער זאצשפיגל פֿון אַריגינאַל — זאצשפיגל רופֿט זיך
דער פֿאַרנעם פֿונעם עצם זאָץ (פֿון די אותיות), ניט פֿונעם
פּאַפּיר—איז 17×13 צמ.

אונדזער שרייבשריפֿט

אויב מיר ווילן אַ מאָל אַנצייכענען געפּתֿיבֿהטע
אותיות — למשל אויף אַ קעפּל פֿון אַ שריפֿטלעכער
אַרבעט, אויפֿן טיטל פֿון אַ וואַנטציטונג, ביים אָנהייב
פֿון אַ מעלדונג וואָס מען דאַרף אויסהענגען — זעען
מיר, אַז דאָס איז ניט פֿון די גרינגע זאַכן. אויף
נאָכצומאַכן אַלע שפּיצן און אויסבייגן דאַרף מען שוין
זיין אַ גוטער צייכענער, אָניט פֿאַלט מען דורך. אַ סך
גרינגער (און אפֿשר טאַקע שענער אויך), אויב מען
וויל עפּעס אויסטיילן פֿון געשריבנס, איז צו ניצן
אַזעלכע האַלב געדרוקטע, האַלב געשריבענע אותיות,
ווי איר געפֿינט זיי אויף די געמעלן 13—21, 23, 25,
25, 32 און אַזוי ווייטער. אין אָט די אותיות איז
געגעבן נאָר די סכּעמע פֿון יעטווידער אות, אָן די
צוקן און דריידלעך.

אָט די סכּעמעס פֿון די אותיות העלפֿן אונדז צו
דערקענען, אַז אונדזער הינטיקע שרייבשריפֿט איז סוף=
פּל=סוף ניט קיין אַנדער זאָך ווי אַ נייער גילגול פֿון
אונדזער אַלטער כתֿבֿה. קוקט זיך איין אויף געמעל 89,
וועט איר האָבן דעם סימן.

אינעם ערשטן סלופּיקל רעכטס האָבן מיר די
געדרוקטע אותיות אונדזערע; אמת, ס'איז דער שניט וואָס
איז אָנגענומען הינט, אָבער ער איז ניט אַזוי ווייט פֿון דעם

פֿון פֿתּוּבָה צו שרעבשריפֿט

א ב ג ד ה ו ז ח ט י כ ל מ נ ס פ ק ר ש ת	א ב ג ד ה ו ז ח ט י כ ל מ נ ס פ ק ר ש ת	א ב ג ד ה ו ז ח ט י כ ל מ נ ס פ ק ר ש ת
--	--	--

אַלטן שניט. דאָס צווייטע
סלופיקל ווידער ווייזט
אונדז דעם „געדרוקטן
מעשיט“; ניט אין אַלע
דרוקווערק פֿון 16טן און
17טן י״ה זעט יעדער
אות אויס פֿונקט אַזוי,
פֿאַראַן וואַריאַנטן. אָבער
נאָך אַלעמען זיינען זיי
גאַנץ קליינע. דאָס דריטע
סלופיקל גיט אונדזער
היינטיקע שרייבשריפֿט.

ווען מיר גלייכן צו
דאָס דריטע סלופיקל
צום ערשטן, קענען ביי
אונדז זיין ספֿקות וועגן
דעם, ווי אַזוי עס איז
געוואָרן די געשריבענע
פֿאַרם פֿון דעם אַדער
יענעם אות. אָבער לאָמיר
אדורכגיין אות פֿאַר אות
דורך אַלע סלופיקלעך
פֿון רעכטס אויף לינקס,
וועט אַלץ ווערן קלאַר.
ביים ע איז נאָך צווישן
מעשיט און שרייבשריפֿט
געווען אַ צווישן-סטאַדיע

און א סך מענטשן שרייבן נאך הינט אזוי דעם
 אות), ווען איין פאסיקל איז געגאנגען פֿון אויבן רעכטס
 צו אונטן לינקס, און דערנאָך האָט אַ צווייט פּאַסיקל עס
 איבערגעהאַקט איבער העלפֿט פֿון לינקס אויבן אויף
 רעכטס אַראָפּ. דעם ש האָט מען גענומען אויבן פֿאַרציען
 מיט אַ קניקעלע, כדי צו קענען אָנשרייבן דעם גאַנצן אות
 מיט איין צי מיט דער פֿעדער פֿון אונטן רעכטס אַרויף-צו.
 און פונקט אזוי וועט איר גרינג דערגיין דעם סוד, פֿון
 וואָנען עס נעמט זיך די הינטיקע געשריבענע פֿאַרם
 פֿון א, ז, מ, ט.

דער יידישער אויסלייג הינט און אַ מאָל

ייִדישע אויסלייג-תּקנות פֿון פֿאַר פֿיר הונדערט יאָר
 אויף וויפֿל מיר ווייסן, איז דער ערשטער וואָס האָט
 געפרווט פֿאַרמולירן כללים פֿון אויסלייגן ייִדיש געווען
 איינער יאָ האָן בעשענשטיין, אַ קריסט, אין יאָר 1514,
 דאָס הייסט מיט העכער פֿיר הונדערט יאָר צוריק. מיר
 האָבן שוין דערמאָנט אויף 4, 215, אז געגעבן האָט ער
 זינע כללים פֿון ייִדיש-שרייבן — אויף לאַטיין! הינט קומט
 דאָס אויס בני אונדז מאָדנע; אָבער פֿאַר וואָס קען זיין אַן
 ענגלישע גראַמאַטיק אויף ייִדיש אָדער אַ ייִדישע גראַמאַטיק
 אויף פּויליש? אין יענע צייטן איז בני ניט-יידן לאַטיין
 געווען די שפּראַך פֿון דער וויסנשאַפֿט, און גאַנצע
 הונדערט יאָר נאָך בעשענשטיינען האָבן נאָך פֿאַרשיידענע
 פֿילאָלאָגן ניט-יידן אַרויסגעגעבן ייִדישע אויסלייג-כללים
 און גראַמאַטיקעס אויף לאַטיין.

די ערשטע ייִדישע אויסלייג-תּקנות אויף ייִדיש זינען
 פֿון יאָר 1542 — אויך שוין אין דעם אַ מעשה פֿון קרובֿ פֿיר
 הונדערט יאָר. זיי זינען אָפּגעדרוקט אויף צוויי זייטלעך ווי

אַ צוגאַב צום מוסר-ספֿר אין ייִדיש, וואָס הייסט „ספֿר מידות“; דער ספֿר איז געווען דערמאָנט אויף ז' 215.

איר געפֿינט אַ פֿאַקסימילע פֿון די ביידע זינטלעך אויף געמעל 90—91. טאַמער קענט איר איבערלייענען און פֿאַרשטיין, איז אַוודאי גוט. נאָר טאַמער וועלן ביי אַניך בלייבן ספֿקות, איז אויך אָן בייז. איך האָב דאָס אַרזינגענומען ניט פֿדי איר זאָלט ווערן קלאָר אין דעם אינהאַלט, נאָר פֿדי איר זאָלט באַקומען אַ שטיקל השִגה וועגן דער זאַך.

ווען ס'וועט אַניך אויסקומען צו באַקענען זיך מער פֿרטימדיק מיט דער אַלטייִדישער שפראַך און דער אַלטייִדישער ליטעראַטור, וועלן זיך אַניך עפֿענען די אויגן אויף דער געשיכטע פֿון ייִדישן אויסלייג אויך. איידער וואָס ווען באַנוגט זיך מיט די פֿאַר פֿאַקטן.

ייִדיש מיט לאַטיינישע אַותיות

טייל מאָל קומט אויס איבערצוגעבן ייִדישע ווערטער מיט לאַטיינישע אַותיות.

מיר האָבן שוין גערעדט וועגן דעם, אַז אונדזער ייִדישער אויסלייג האָט די גרויסע מעלה, וואָס ער דינט פֿאַר אַלע ייִדישע דיאַלעקטן. מיר שרײַבן אָן ט אַ ג, לייענען דאָס ווילנער ייִדן אויף זייער שטייגער מיט ם און וואַרשעווער ווידער אויף זייער שטייגער מיט u; אין וואַרשע זאָגט מען fis און אין ווילנע fus, אָבער שרײַבן שרײַבן אַלע ייִדן פֿױס. הייסט עס אונדזער אויסלייג איז זייער אַ פֿראַקטישער און אַ האַנטיקער

גלייך אלש קוינן דא האַלן און וואָן אין שוורק פּוינטלן • אַז איר אַדר
 איר אין צירי • אבר זיכשט דש ווי אַז דש יוד: זא עש נַכרויכט ווערט
 בֹּר אין האלב סתח אַז האלב מאַסוס • אַדר האַלב קאָן אַז האלב
 צירי • ויא עש דען אַז נַכונדן ווערט • דש איז יא ביט און גלייך צו
 פּוינטלן • און שרייבא דען אין סתח דש מאַינט אין אַן • אַז אין
 מאַסוס דש מאַינט אין וי • אַז ווילט וויטן ויא עש נַכרויכט ווערט
 האלב סתח אַז האלב מאַסוס • בעאליך ווען דו שרייבסט ורויא אַדר
 נַכויא אַדר בויא דייא: אלש האַלב סתח אַז האלב מאַסוס • דא
 ברויכֿן דיא נַיס אין a אַז אין u גלייך ויא דא *baw gnaw fraw*
 אַז בֹּר אין האַלב קאָן אַז בֹּר אין האַלב צירי • ווערן ייא
 נַכרויכט גלייך אלש און אַדר בוינן ברויכֿן דיא נַיס אין o מיט איינס
 e דרויף דש ביזייכט אין קאָן אַז אין צירי גלייך ויא דא *mögen*
böfen • אַז וי דיא דעס גלייך זיין • כון זיין אבר שרייבר דיא ברויכֿן
 בֹּר דיא פּוינטלן וואו יא אַז האַלב קאָן דא ברויכֿן יא אין חטף קאָן
 גלייך אַז ווען יא שרייבן הויר זא פּוינטלן יא אין חטף קאָן אונטר דש
 הא • אַז דש שיקט זיך יא ביט דען און ינט אונטר הונדרט ביט אין
 דער דש חטף קאָן אַז ויא דער אַדר • אַז ינט און גלייך פּשנטלן
 ביט אין אַזון הקדש ויא וואו דיא טויטשן אַז דש חטף קאָן ביט ויא
 דש שאַעכט קאָן • דש ור שטעטן דיא וועלטן דען יא זיין ער זאָרן אין
 דקרוק אַז שפּרעכֿן דש דש חטף קאָן אַז דש שאַעכט ווערט איינס
 אויש נַשפּראַכֿן ויא דש אַדר • אין דש דש חטף קאָן האַישט
 אין קאָן פּוינטלן אַז דש שאַעכט קאָן אין נַוש פּוינטלן • דאָרום
 וואו אייבר ינט אין וי אַז אין יוד בייא אַדר זא מוש ערש כאַך
 זיינס ור שטאַנדא אַזן: דער אַמעכטן באַרמהערצן גַט יתברך
 דער ור גלייך אונש זיין נַנד זנס רעכטן ור שטאַנדא אַזן:

בשלם ספר מדות בעזרת יושב תהלות
לך ובשר לכל חסידים וחכמות חרדים בישובים ובהללות
בדפס בעיר אידנא על ידי מלוצי אלמוני שנת שב לבס

נאָר דאָס וואָס עס איז אַ מעלדע פֿון פּראַקטישן טעמים וועגן קען זיין אַ חיסרון, ווען מע מוז זיין פינקטלעך. למשל איך וועל אָנשריבן: „אין וואַרשע זאָגט מען טאָג, פֿוס, און אין ווילנע זאָגט מען טאָג, פֿוס“; וואָס וועט איר האָבן דערפֿון?

אויב מיר ווילן איבערגעבן מער פינקטלעך דעם קלאַנג, איז איינס פֿון די צוויי:

אָדער מיר קלערן צו באַזונדערע צייכנס; אַ שטייגער קענען מיר אָפּמאַכן, אַז טאָג, פֿוס גיט איבער אַן ערך די ווילנער אויסשפּראַך און טאָג, פֿוס די וואַרשעווער; אָדער מען ניצט לאַטיינישע אותיות, ווי מיר אַליין האָבן דאָס געטאָן מיט אַ פּאַר שורות פֿריער.

ניצן אַ שרייבונג וואָס וויל וואָס געטרניער איבערגעבן דעם קלאַנג רופֿט מען אין דער וויסנשאַפֿט: טראַנס-קריבירן פֿאַנעטיש.¹

פֿאַקטיש באַנוצט מען זיך טאַקע מיט ביידע אָפֿנים פֿאַנעטישע טראַנסקריפּציע. מער אָנגענומען איז צו ניצן לאַטיינישע אותיות. אָבער ווי אַזוי זאָל מען לייענען די לאַטיינישע אותיות? אויב מיר וועלן אַזאַ פשוט וואָרט ווי ליבע אָנשריבן libe, וועט דער פּאַליאַק דאָס איבער-לייענען בערך אַזוי ווי מיר (מערניט. דער I וועט זיין ביי אים „וויכער“); דער פֿראַנצויז וועט דאָס אַרויסריידן „ליב“, וואָרעם ביי אים איז דער e וואָרט-אויס שטום; און דער

¹ לאַטייניש transcribere — איבערשריבן; דערפֿון אַ זאַכּי האַרט: טראַנסקריפּציע. — פֿאַנעטיש הייסט אויף גריכיש, קלאַנג. מיר האָבן דעם זעלביקן שרייב אין אַזוינע ווערטער ווי טעלעפֿאָן, גראַמאָפֿאָן.

ענגלענדער וועט גאָר מאַכן דערפֿון „לאַיב“, מיט אַ געצוי-
גענעם אַ און אַן; י נאָך אים.

אַזוינע פֿאַרדרייענישן מיט דער פֿאַנעטישער טראַנס-
קריפּציע האָבן אַלע שפּראַכן, אַפֿילו די וואָס מען שרייבט
זיי מיט לאַטיינישע אותיות; אַדרבא, טייל מאָל איז אונדז
מיט אונדזער אַלף-בית גרינגער. נעמט די לאַטיינישע אותיות
sz. אין פּויליש איז דאָס ש, אין דײַטש און אין אונגעריש
s. אַדער נעמט ch: אין דײַטש איז דאָס אַ כ אַדער (אין אַזוינע
ווערטער ווי ich) אַ וויכער קלאַנג אַ געגליכענער צו כ,
וואָס אין ייִדיש האָבן מיר אים ניט; אין פֿראַנצייזיש
איז דאָס אַ ש; אין ענגליש טש; אין איטאַליעניש ק.

האַט מען זיך אַבער געקליגט און געפֿונען דערצו
אַן עצה. אַן „אינטערנאַציאָנאַלע פֿאַנעטישע אַסאַציאַציע“
פֿון געלערנטע האָט אינגעשטעלט: אַזאַ און אַזאַ פֿאַנעטישן
באַטייט האָט יעדער אות; און אַזוי ניצט מען דאָס ביים
טראַנסקריבירן. מען האָט אויך באַשטימט נייע צייכנס,
אַדער סימנימלעך צו די אַלטע אותיות, דאָרטן וווּ דער
פשוטער לאַטיינישער אַלפֿאַבעט קלעקט ניט. אַ שטייגער
דער וואַרשעווער ייִד רעדט אַרויס מײַן מיט אַן a,
אַבער עס קלינגט בײַ אים גאָר אַנדערש ווי דער a
אין מאַן; אין מײַן איז דער a אַ געצויגענער, אַ לאַנגער,
אין מאַן איז ער אַ קורצער. איז אויף צו ווייזן
די לענג פֿון אַ וואַקאַל שטעלט מען איבערן אות
אַ פּאַסיקל, און ס'קומט אויס דאָס ערשטע מאָל mān, דאָס
צווייטע מאָל man. אַדער נעמט אַזאַ וואָרט ווי געוועקט.
מיר שרייבן דאָ ביידע מאָל ע, און ס'טויג אונדז. נאָר ווען מיר
טראַכטן וועגן געבן פּינקטלעך דעם קלאַנג, כאַפֿן מיר

זיך, אז דער וואַקאַל אין ביידע טראַפּן איז דאָך נישט דער אייגענער. אין צווייטן טראַפּ (וועקט) איז ער אַ לויטערער, אין גע- איז ער אַפּגעכאַפּט אויף גיך. איז אויב מיר שרייבן דעם שורש-טראַפּ מיט e, דאַרפֿן מיר פֿאַרן ע אין גע- האַבן. עפעס אַן אנדער צייכן. די פֿאַנעטיקער ניצן דערויף אַן איבערגעקערטן e (ə), און ס'קומט אויס: gəvekt; טייל מאַל ניצט מען אַן i, צו ווייזן, אז דער קלאַנג איז נאָענט צו i. — באַקומט זיך: givekt.

ווי באַלד מיר זינען שוין דאָ צוגעקומען צו אַזעלכע פֿינע ניאָנסן ווי ניצן די צייכנס ə און i, פֿאַרשפּאַר איך אַיך שוין באַלד צו זאָגן, אז בשעת איך האָב פֿריער אָנגעשריבן melipm, איז דאָס נישט געווען פינקטלעך איבערגעגעבן די וואַרשעווער אויסשפּראַך. וואַרעם איך האָב נישט געגעבן צו פֿאַרשטיין, וואָס פֿאַר אַן I דאָס איז; אויך האָב איך זיך געמאַכט נישט וויסנדיק, אַז עס זינען פֿאַראַן פֿאַרשיידענע מיני i-קלאַנגען; און דער וואַקאַל נאָכן m, כאַפּן מיר זיך איצטער, איז אויך נישט קיין לויטערער e-קלאַנג.

איצטער זינען מיר שוין מער געוואָרנט ווי מיט אַ פֿאַר זיטלעך פֿריער. אָבער מיינט נישט, אז דאָ האָט איר זיך אויף איין פֿוס אויסגעלערנט די גאַנצע תּורה פֿון פֿאַנעטישער טראַנסקריפּציע. דאָס האָב איך אַיך נאָר געגעבן אַ געמעל; לערנען דאַרף מען דאָס באַזונדער.¹

יִיִדִיש פֿאַר נישט-יִיִדן

ווי אזוי זאָל אַ נישט-יִיִד ליינענען ייִדיש? נישטאָ פֿאַר אים קיין אנדער עצה, ווי אויסלערנען זיך דעם ייִדישן

¹ וועגן טראַנסקריפּציע און אויסלייג. בכלל אין גוט איבערצוליינענע ז. רייזענס אַרטיקל אַר טאַגראַפֿיע אין דער אַלגעמיינער ענציקלאָפּעדיע ב' IV ז' 397-400.

אַלף־בית. די מי איז סוף=כל=סוף ניט. קיין גרויסע, אויב מען האָט נאָר דעם אמתן חשק. און דאָס זעלבע איז שייך צו יענע פֿאַרפֿרעמדטע יידן, וואָס קינדווניז האָט מען זיי קיין ייִדיש ניט געלערנט און איצטער האָבן זיי זיך אַרומגעזען; אַז עס טויג ניט אומצוגיין צווישן יידן מעשה גוי.

אַבער פֿאַרן ערשטן אָנהייב, איידער דער פֿרעמדער (אָדער דער פֿאַרפֿרעמדטער) האָט זיך אויסגעלערנט לייענען, קען מען אים אפֿשר גרינגער צופֿירן צו ייִדיש דורך געבן אים טעקסטן מיט אותיות, צו וועלכע ער איז מער צוגעוויינט— מיט לאַטיינישע אותיות.

האָט מען טאַקע געמאַכט היפש פֿרווון צו דרוקן ייִדיש מיט לאַטיינישע אותיות, איבער הויפט אין לערנביכער אַבער ווי אַזוי זאָל מען איבערגעבן די ייִדישע ווערטער?

איך ברענג אייך דאָ דריי וועגן.

וועג נומער 1. מיר גיבן די ייִדישע ווערטער לויט דער לייטווישער אויסשפראַך: אַ איז o, ו איז u.¹ אַזוי טוט אַ שטייגער דאָס ביכל *Naje jidiše dichtung*, אַ זאַמלונג ייִדישע לידער, וואָס ח. גיניגער מיט נאָך דריי מיטאַרבעטערס האָבן אַרויסגעגעבן 1934 אין טשערנאָוויץ. אַלץ ווערט געשריבן פינקטלעך לויט אונדזער אויסלייג, אַחוץ קלייניקייטן; אַ שטייגער af טיילט מען אָפּ פֿון ojf, כדי מען זאָל די פרע=פּאַזיציע ניט לייענען פֿאַרגרייזטערהייט ojf.

1. דערבײַ היט מען אָבער אָפּ פֿאַרשטייט זיך דעם הנקוד פֿון ס. ביז ש, וואָס טייל לייט האַקעס מיטן זיי אויס; מען היט אָפּ דעם הנקוד פֿון וי ביז יי. און אַזוי דרייטער.

וועג נומער 2. מיר טראַנסקריבירן בדרך-כלל לויט דער אויסשפראך פֿון ליטווישן דיאלעקט, נאָר מיר שטעלן אַ סימבאָל אויף טייל וואַקאלן וואָס מען רעדט אין די ניט-ליטווישע דיאלעקטן אַרויס אַנדערש. אַזוי האָט פֿאַרגעלייגט י. שאַבאָד אין יאָר 1931 אויף אַ קאָנפֿערענץ אין יוואָ. וועג נומער 3. מיר ניצן ספּעציעלע לאַטיינישע צייכנס פֿאַר יענע וואַקאלן וואָס ווערן אין פֿאַרשיידענע דיאלעקטן אַרויסגערעדט פֿאַרשיידן; דערביי ווערן פֿאַר אַ יסוד גענומען די ניט-ליטווישע דיאלעקטן. דהיינו: u און m מיט אַ קליינעם o פֿון אויבן) פֿאַר אַזוינע ווערטער ווי טאַג, וואָס; i און i מיט אַ קליינעם, u פֿון אויבן) פֿאַר אַזוינע ווערטער ווי פֿוס, גוט; און אַ צונויפֿגעגאַסענער $\text{e} + \text{a}$ מיט אַן i נאָך זיי פֿאַר אַזוינע ווערטער ווי הייסן, פֿאַרשטיין, כדי צו ווייזן, אַן קאָנגרעס-פּוילישע און מערבֿ-גאַליצישע יידן ריידן דאָס אַרויס ווי aj און יידן אויף מיזרח פֿון דער ליניע ווייסל-סאַן ווי ej . (: שטייט נאָכן וואַקאַל אויף צו ווייזן, אַז ער איז לאַנג „געצויגן“, ווי ס'שרייבט אַ ייִדיש לערנביכל פֿון סאַמע אָנהייב 18טן י"ה); דער אַקצענט שטייט ניט איבערן, נאָר נאָכן וואַקאַל. אַזאָ סיסטעם האָט פֿאַרגעלייגט שלמה בירנבוים.

אַז איך וועל איך איצטער ווייזן באַשנימפּערלעך דעם זעלביקן ייִדישן טעקסט טראַנסקריבירט אויף אַלע דריי אופֿנים, וועט דאָס ווערן קלאַר אין גאַנצן:

1

men badarf yisn, vos heist azojns baj a jingl forn, bichdej tsu farštejn heršeles harts bajm klojbn zich in veg arajn. gliklecher fun im iz af der gantser velt ništ geven in dem tog, vèn er hot zich cugegrejt dos eršte mol in zajn lebn in a fremder štot in ejnem mit di eltern. lejzer-jankeleche hot zich ojch nochgešlept.

2.

men badarf visn, vós héjst azojs báj a jingl fórn, bihděj tsú farštéjn heršeles harts bájrn klájbn zih in .veg arájn. glik-leher fún im iz af der gantser velt ništ geven in dem tóg, ven er hot zih cúgegréjt dós erste mól in zájrn lebn in a fremder štót in éjnem mit zájne eltern. léjzer-jankelehe hot zih ojh nóhgešlept.

3

men bada'rf wisn, wús hæist azoi'ns ba a jingl fú:r'n, béchdæi' cī farštæi'n he'ršalēs haro bam kloubm zéch in wég ará'n. gli'ktéchér fin i:m iz of der ga'noër weit ništ géwé'n in dem tóg, wen er ot zéch cī:gégræit fú:r'n dús é'ršté mú:l in zán tébm in 'a fre'mdér štú:t in æi'nem mit ði'e'ttèr-n. læi'zèr-já'ŋkètèchè ot zech oi'ch nù:'chgèšlept.

ג ע מ ע 92

איר זעט, אז די העברעיִזמען זינען דאָ טראַנסקריבירט
ניט אַנדערש ווי אַלע אַנדערע עלעמענטן פֿון ייִדיש: ווי באַלד
לאַטיינישע אותיות, איז דאָך שוין ניט שייך צו בלייבן
געטרני דער טראַדיציע; טראַנסקריבירט מען וואָס געענטער
צו דער אויסשפראַך.¹

טראַנסליטעראַציע

אויב מען וויל אין גאַנצן, ביז לעצט געטרני, אָפּהיטן
די ייִדישע שרטיבונג ביים איבערגעבן זי מיט לאַטיינישע
אותיות, דאַרף מען ניט טראַנסקריבירן, נאָר טראַנס-

¹ העברעיִש גופא איז אָנגענומען צו טראַנסקריבירן לויט אַ
סיסטעם וואָס קומט צו נאָנט צו דער ספֿרדישער אויסשפראַך. אָט
זינען עטלעכע טראַנסקריפציעס פֿון העברעיִש אויפֿן שטייגער ווי דאָס
איז אָנגענומען ביי די געלערנטע:

הארץ יהודה יהו דבהו — hā'arēš hāi'tā tohū yāhōhū
כל נפש חיה — kol nefesh hājjā
על — 'al

ליטערירן,¹ איבערגעבן אות פֿאַר אות. למשל אויב מיר זאָלן אָפּמאַכן, אז יעטווידער ייִדישן א טראַנסליטערירן מיר מיט a און יעטווידער ע מיט e, וועט יעמאָלט יעטווידער א זין a, יעטווידער אַ-a אַזוו. די ערשטע שורה „מאָניש“ וואָלט אויסגעזען אזוי:

s'aiz geuen a mał an eilui

און ס'וועט נאָך אַלץ ניט זין אין גאַנצן פֿינקטלעך איבערגעגעבן, מַחמת פֿאַרן לאַנגן גון האָבן מיר דאָ ניט קיין באַזונדער צייכן.

איר האָט געהערט וועגן דעם גרויסן ייִדישן שפּראַך-פֿאַרשער ד"ר אַלפֿרעד לאַנדוי וואָס איז געשטאַרבן 1935 אין ווין אין עלטער פֿון 85 יאָר? אַ גאַנץ לעבן האָט ער געגרייט אַ ווערטערבוך פֿון דער ייִדישער שפּראַך. ער האָט ניט באַוווּן צו פֿאַרענדיקן די אַרבעט, נאָר ער האָט איבער-געלאָזט זייער אַ גרויסן און גאָר אַ ווערטיקן מאַטעריאַל, פֿיל טויזנטער צעטלעך; דער מאַטעריאַל איז אַריבער צום יוואָ, דער יוואָ האָלט דאָס אין באַאַרבעטן און וועט סוף-כל-סוף אַרויסגעבן דאָס ווערטערבוך. איז אויף די צעטלעך זינע האָט לאַנדוי זיך נוהג געווען צו טראַנסקריבירן ייִדישע טעקסטן אויף דעם אַלפֿן ווי דאָ איז אַקערשט געוויזן געוואָרן.

צו וואָס ער האָט דאָס געטאָן ווייס איך ניט; ער פֿאַר-זיך האָט מיסתּמא געהאַט דערויף זיין טעם. נאָר רעקאַ-מענדירן עמעצן זיין גאַנג קען איך ניט. דאָ קען מען שוין טאַקע זאָגן, אז דער בעסטער ליגן איז דער אמת: איידער אינג-בניסן די אַלע קונצן, איז שוין גרינגער צו גיצן דעם ייִדישן אַלף-בית ממש.

¹ אויף לאַטיין הייסט litera „אות“; דערפֿון נעמט זיך דאָס וואָרט ליטעראַר.

אויסלאז

דער אלף-בית אין פאעזיע

מיר ווייסן שוין, אז דער סדר פֿון די אותיות אין אלף-
 בית איז גאָר אַן אַלטער, ער איז שוין געווען פֿאַרטיק בשעת
 די גריכן האָבן איבערגענומען די סעמיטישע אותיות, מיט
 אַ טויזנט יאָר פֿאַר דער אָנגענומענער צײַט-רעכענונג. פֿון
 יעמאַלט אָן שטייט דער סדר אַ פֿעסטער, און ער איז געוואָרן
 דער יסוד פֿאַר פֿאַרשיידענע פֿאַעטישע פֿאַרמען. אין תּהילים
 למשל, וואָס איז געוויס אַלט צוויי טויזנט יאָר און אפֿשר
 מער, זײַנען פֿאַראַן קאַפיטלען וואָס זײַנען אויפֿגעבויט
 אויפֿן אלף-בית. צום קלאַרסטן זעט מען דאָס אויף קאַפֿ' קיט:
 פֿאַראַן דאָ 176 פּסוקים, ד"ה אַכט מאָל 22; פֿריער גײַען אַכט
 פּסוקים וואָס הייבן זיך אָן מיט אַן א, דערנאָך אַכט פּסוקים
 וואָס הייבן זיך אָן מיט אַ ב, און אזוי ביזן סוף.

געוויינטלעך איז דאָס נאָר אין לשון-קודשן אָריגינאַל
 פֿון תּהילים; קיין שום איבערזעצער איז ניט געווען בפֿוח
 נאָכצוטון דאָס אין זײַן איבערזעצונג. אפֿילו יהוּאַש אין
 זײַן תּנך-איבערזעצונג אויף ייִדיש, וואָס בדרך-כּלל איז זי
 זייער אַ געטרײַע, האָט זיך געמוזט באַנוגענען מיט דעם וואָס
 ער האָט פֿאַר יעטווידער גרופּע פֿון אַכט פּסוקים אוועק-
 געשטעלט די אותיות א, ב און אזוי ווייטער; די פּסוקים
 גופּא הייבן זיך גיט אָן בני אים מיטן אלף-בית.

דעם גאַנג פֿון אלף-בית געפֿינען מיר אויך אין מִשְׁלֵי,
 אין לעצטן קאַפיטל (לא). פֿון פּסוק י גייט דאָס באַרימטע

שטיקל „אשח חיל מי מצא“, און אזוי ציט זיך שוין דאָס:
 יעטווידער פסוק הייבט זיך אָן מיט אַ וויטערדיקן אות פֿון
 אַלף=בית, ביז וואָנען פסוק לאַ דערגייט צו ת. :
 אין אַנדערע טיילן פֿון תנך טרעפֿן מיר זיך אויך מיט
 פסוקים על=פּי נוסח אַלף=בית.

דער אָלפֿן פֿון בויען טעקסטן איז געוואָרן אַן אָנגענו-
 מענע פֿאַרם אין דער לשון=קודשער פּאָעזיע פֿון מיטל=עלטער.¹
 אויפֿן שניט פֿון די לשון=קודשע פּיוטים האָבן יידן גענומען
 שאַפֿן „געטלעכע לידער“ על=פּי נוסח אַלף=בית אין יידיש אויך.
 דאָס ליד „אַלמעכטיקער גאָט“ (זע געמעל 82) איז איין קליינע
 דוגמא דערויף; נאָר פֿאַראַן אַזוינע אין דער אַלט=יידישער
 ליטעראַטור אין די צענדלינגער. טייל מאָל הייבט זיך אָן מיט
 אַ וויטערדיקן אות יעטווידער נייַע סטראַפֿע, טייל מאָל—אין
 די קירצערע—גייט שוין יעדער פֿערז מיט אַ וויטערדיקן אות.
 און דערנוסח האָט זיך אויפֿגעהיט אין פֿאַלקסלידער אונדזערע
 ביזן הינטיקן טאַג. אַט ברענגט י. ל. פֿהן אין זײַן זאַמלונג²
 אַ ליד, וווּ די אַותיות גופֿא ווערן אויך אָנגערופֿן:

אַלף — אַן אַדלער טוט אונטערן הימל פֿליען,

בית — אַ באַרנבוים טוט אַלע זומער בליען...

און אזוי גייען אַדורך כּסדר אַלע אַותיות פֿון אַלף=בית.

עס טרעפֿן אויך הומאַריסטישע לידער אויפֿן זעלבדיקן

שניט:

אַלף — אינדיקעס עסט דער נגיד,

בית — ביינדעלעך גריזשעט דער אַרעמאַן.

גמל — גענדזעלעך עסט דער נגיד,

דלת — דעם דלחת האָט דער אַרעמאַן.

¹ די פּאָעזיע איז אַריין אין שבתדיקן און אין יומטובֿדיקן דאָונען;
 מען רופֿט זי פּרוט אַדער פּיוט; די שרייבערס רופֿט מען פּיוטנים.
² יידישע פֿאַלקסלידער באַנד וו, ניו-יאָרק 1912, ז' 148.

אַנדערע קאַמבינאַציעס

אחוץ דעם נוסח פֿון אַלף-בית קען מען אין פֿוּט געפֿינען נאָך אַנדערע קאַמבינאַציעס אותיות, וואָס לויט זיי טוערן אויסגעשטעלט די פֿערזן. אָט זיינען עטלעכע:

ת ש ר ק: אַנשטאַט צו נעמען די אותיות ווי זיי גייען, נעמט מען זיי אין אַ פֿאַרקערטן סדר.

א-ת-ב-ש: פֿרעל אַ זאַץ אויף א, דערנאָך אויף ת, אויף ב, אויף ש אַז״וו, מיט אַנדערע ווערטער: אַלע מאָל איין אות פֿון אָנהייב, איינער פֿון סוף.

א-ב-ג: מען טיילט איין די 22 אותיות אויף צוויי גרופּעס צו 11 (א-5 און מ-ת) און מען שטעלט דעם ערשטן אות מיטן צוועלפטן, דעם צווייטן מיטן דרייצעטן אַז״וו.

אין שלום-עליכמס דערציילונג „דער אורח“ (געדרוקט אין „אַלע ווערק“ ב' 23) איז פֿאַראַן אַן אָפּנאַרער, וואָס ווען מען פֿרעגט אים, ווי אַזוי ער הייסט, גיט ער אַ זאַג אַרויס אַזאַ מין איבערגעדרייטן אַלף-בית: איק בכר גלש דמת הנך וסם זען חפּף טצץ. דאָ, זעען מיר, זיינען אַרייַנגענומען אין קאַן די שלאַס-אותיות אויך, באַקומען זיך דעריבער גיט קיין 22 אותיות, נאָר 27.

די קאַמבינאַציעס ניצט מען אויס פֿאַר שיפֿערס. למשל מען מאַכט אָפּ, אַז מען וועט זיך דורכשרייבן על-פּי נוסח תּשרק. שטעלט מען אויס צוויי אַלף-ביתן:

א ב ג ד ה ו ז ח ט י כ ל מ נ ס ע פ צ ק ר ש ת
ת ש ר ק צ פ ע ס נ מ ל כ י ט ה ד ו ה ד ג ב א

און מען שטעלט אַלע מאָל אַנשטאַט דעם אות אין דער אייבערשטער שורה דעם וואָס אונטן.

דער וואָס דאַרף איבערלייענען אַזאַ געהיימען כתב־האַט
 אויך אויסגעשטעלט אַזאַ שליסל, ליענט ער דאָס איבער.
 אָבער מאַלט אַיך, אַז מיט קיין גאַר גרויסע סודות
 טאָר מען זיך ניט פֿאַרלאָזן אויף אַזוינע מיני שיפֿערס; לויט
 דער אַפֿטיקייט ווי די אַותיות חזרן זיך איבער קען מען דאָס
 גרינג דעשיפֿירן אַפֿילו ווען מען ווייס ניט דעם שיפֿער
 פֿון פֿאַרויס.

דער אַלף-בית אין דער אַגדה

מער ווי איין מאָל איז אונדז אויסגעקומען צו דערמאָנען
 וועגן טראַדיציאָנעלע גלייבונגען וואָס זינען פֿאַרבונדן מיט
 אונדזער ייִדישן אַלף-בית: אַז יהושוע בן נון האָט שוין
 געשריבן די תּורה מיט תּגיף, אַז אַדם הראשון האָט שוין
 געשריבן מיט נקודות. פֿאַראַן אַ סך אַגדות פֿון דעם מין. איר
 קענט הערן אַ שטייגער, אַז דער אַות אַלף האָט זיך געקלאָגט
 פֿאַרן רבּונו־של-עולם, פֿאַר וואָס די תּורה הייבט זיך אָן מיט
 ב (בראשית); האָט גאָט געענטפֿערט, אַז דערפֿאַר וועלן זיך
 די עשֶׁרת הַדברות אָנהייבן מיט אַן אַלף (אָנכי). אַ צווייטע
 דערציילונג: ווען גאָט האָט געדאַרפֿט באַשאַפֿן די וועלט,
 האָבן זיך אַלע אַותיות געריסן אויבן אָן, און יעטווידער
 אַות האָט זיך באַרימט מיט עפעס. גאָט האָט אָבער אַלעמען
 אַפּגעוואַרפֿן, ביז וואָנען ס'איז געקומען דער ב; אים
 איז בייגעשטאַנען דער זכות, וואָס מיט אים הייבט זיך אָן
 דאָס וואָרט „ברכה“. און נאָך צו אַ גרעסערער גדולה האָט
 זוכה געווען דער א: אַזוי ווי ער האָט זיך ניט געשטופּט,
 האָט גאָט אים אַפּגעגעבן דעם אויבנאָן אין אַלף-בית און
 אין די עשֶׁרת הַדברות.

ר א ש י = ת ב ות ן

. מיט ראשי-תבותן האָבן מיר שוין געהאט צו טון. ראש
הייסט קאָפּ, אָנהייב; תְּבִיחָה (אָדער תִּבְיָחָה) - „קאָסטן“ (נחם תְּבִיחָה),
און אויך „וואָרט“. אַזעלכע נעמען ווי רָשִׁי (=רבי שלמה יצחקי),
רַמְבַּם (=רבי משה בן מימון), שְׂדֵל (=שמואל-דוד לוצאטאָ),
אַמֵּד (=איזיק-מאיר דיק, אַ ווילנער שרייבער פֿון 19טן י״ה)
זינען ראשי-תבותן. ס'קענען אויך זיין ראשי-תבותן נעמען
פֿון אינסטיטוציעס (צישאָ, יוואָ), פֿון ספרים (תנך = תורה,
נביאים, כתובים; שם = ששה ספרים, זעקס אַפטיילונגען,
אַן אַנדער נאָמען פֿון גמרא); אויך אַנדערע ווערטער: זל
(=זכרונו לְבָרְכָה), זַל (=זכר צדיק לְבָרְכָה).

אַ סך יידישע פֿאַמיליע-נעמען האָבן זיך גענומען פֿון
ראשי-תבותן. צו דערמאָנען נאָר עטלעכע: אַש איז ראשי-
תבות פֿון איזנשטאָט (אַן אַרט אויפֿן גרענעץ פֿון עסטרייך
און אונגערן, ניט ווייט פֿון ווין); בַּק = בן קדושים; זַק =
זרע קדושים; כַּץ = כּוֹחַן צַדִּיק; שַׁבֵּד = שְׁלִיחַ בֵּית-דין;
שְׁרִיט = שְׁיחִיָּה לְאוּרֵךְ גַּמִּים טוֹבִים און אַזוי ווייטער. טייל
מענטשן רעכענען זיך שוין ניט מיט דעם, וואָס זייערע נעמען
וואַקסן פֿון ראשי-תבותן, לייגן זיי דאָס אויס מיט וואַקאַלן=
אותיות: באַק, זאַק, קאַץ, שאַבאַד, שאַליט.¹

נוטרקין

נוטרקין² איז פונקט דער היפוך פֿון ראשי-תבותן: ניט

¹ אויב די ראשי-תבותן זיינען נישט געוואָרן אין גאַנצן פֿעסט,
ד״ה אויב אַרויסווייךן דערט מען אַרויס גאַנצע ווערטער, מוז מען זיין
שרייבן פֿאַרשטריכט: פֿ״ק = פֿאַר קריסטוסן, י״ה = יאָרהונדערט, ד״ה =
דאָס דריטע, אַז״ו = און אַזוי ווייטער. נאָר אויב פֿון די ראשי-תבותן
גראַד זיינען געוואָרן פֿעסטע ווערטער, איז עס פֿאַר די אויסלייג-הקנות רעכט
אַן שטריכעלעך אויך.

² דער אַקצענט שטייט אויפֿן מיטלסטן טראָג. טייל מאָל שרייבט
מען אויך נױט רױן; אָבער דער ױ אָדער דער ױ דערן דאָ סױ ווי נישט
אַרויסגעױט אין ייִדיש, בױט זיך מױל אַ ניט די אויסשפּראַך.

מען שטעלט צונויף אַ וואָרט פֿון אַ גרופע ווערטער, נאָר
 מען טיטשט-אויס אַ רעגולער וואָרט ווי אַ ראָשי-תבֿות;
 הייסט עס, מען טיטשט אַרײַן אַ ספעציעלן פֿשט אין
 אַ וואָרט. אַ שטייגער: ווי אזוי מאַכט אַ לֶף? אַלף מאַכט:
 אַמת לַמד פֿיך (אמת לערן דײַן מויל).

אַ מאָל קען מען צוטראַכטן אַ נוטריקין אויף אַ גע-
 לעכטער. אַ שטייגער: ווי אזוי מאַכט שבת? שבת מאַכט:
 שנה בשבת תענוג (שלאָפֿן אום שבת אין אַ תענוג).

ווערטלעך געבויט אויפֿן אַלף-בית

מיר האָבן פֿרײַער דערמאָנט דאָס ווערטל: „מיט אַלע
 תּגין“, וואָס דאָס מיינט: מיט אַלע קליפערלעך, אָפגעניגלט,
 ס׳זאָל כאַטש פֿעלן אַ האָר. אַן אויסדרוק וואָס איז פֿיסתמא
 אויפֿגעקומען בײַ סופֿרים איז געוואָרן אַ גײַק ווערטל בײַ
 אַלע יידן.

דאָס איז ניט דער אינציקער פֿאַל, וווּ עינינים פֿון
 אַלף-בית ווערן עלעמענטן פֿון דער כלל-שפראַך. אַ מאָל
 זײַנען דאָס אויסדרוקן וואָס חזון זיך איבער אין אַנדערע
 שפראַכן אויך; אַ שטייגער דעם געדאַנק „ער האָט דאָס
 מיר אויסדערציילט פֿון אַלף ביז פֿון“ גיבן איבער
 די שפראַכן וואָס ניצן דעם לאַטיינישן אַלף-בית אויפֿן זעלביקן
 אַלפֿן: פֿון A ביז Z. אָבער דאָס רובֿ ייִדישע ווערטלעך
 און אויסדרוקן לאָזן זיך ניט איבערזעצן וואָרט בײַ וואָרט,
 וואָרעם אָדער זײ זײַנען געבויט אויף די ספעציפֿישע ייִדישע
 נעמען פֿון די אותיות, אָדער זײ גיבן אַנצוהערעניש אויף
 ספעציפֿישע ייִדישע קולטורעלע פֿאַרהעלטענישן. אַט איז
 אַ צענדלינג:

לאַ מיט אַן אַלף. אין העברעיִש לאַ—ניין, לוי—
אים.

ער ווייס ניט פֿון קיין צורת אַלף, ער קען ניט קיין
צלם פֿאַר אַן אַלף — זאַגט מען וועגן אַן עם-האַרץ.
ער האָט זיך געשטעלט ביי דער אַלף¹—ביים סאַמע
אַנהייב.

אַז דאָס מזל וויל ניט, מאַכט קמץ בית באַ.
פֿאַרקערט: אויב גאַט וויל, שיסט אַ בעזעם.

אַז וויל איז דעם וואָס מאַכט תמיד גימל.
אין דריילשפּיל חנוכה קען אויספֿאַלן אַדער נ (נישט), אַדער
ג (גוט), אַדער ה (האַלב), אַדער ש (שלעכט). ביי וועמען עס
פֿאַלט תמיד אויס גימל (ווער עס האָט מזל), דעם איז גוט.
ווער עס ווייס ניט פֿון בית, ווייס ניט וואָס
גימל באַטייט. ווערטערשפּיל צווישן בית און בייז: ווער
עס האָט ניט אויסגעפרוּווט שלעכטס, דער שפּירט ניט
וואָס גוט הייסט.

ער ווייזט דעם פֿערדל אַה אין: ס?דור — אַנשטאַט
צו געבן היי ממש. זאַגט מען, ווען עמעצער איז יוצא מיט
רייד און קיין ממשותדיקס גיט ער ניט.

ער וועט ניט אָפּטרעטן פֿון זיינע פֿאַדערונגען אַפֿילו
אויף אַ קוצו של יוד.² דער קוץ (שפיץ) פֿון יוד איז דאָך
אַ קלייניקייט, אָבער ער איז אַפֿילו אויף דער מינדסטער
קלייניקייט ניט מוותר.

אַ צדיק אין פֿעלץ. מיינען מיינט דאָס: אַ פֿאַר-
שטעלטער, איינער וואָס מאַכט דעם אַנשטעל פֿון אַ צדיק.
פֿון וואָנען נעמט זיך דער אויסדרוק? אויף זיכער ווייס מען

¹ אין טייל דיאַלעקטן פֿון ייִדיש זיינען די נעמען פֿון די אַהיות
לשון-נקבָה; דאָרטן זאָגט מען: די אַלף, די בית אַחיהוּ.
² אַנדערע זאָגן: קוצו.

ניט, נאָר אַנדערע טייטשן דאָס אַזוי: דער פשוטער צדיק (צ) הייסט „דער קרומער צדיק“, דער אַנדערער צדיק (ץ), וואָס היינט רופֿן מיר אים דאָס רובֿ „לאַנגער צדיק“, האָט פֿריערדיקע צייטן געהייסן „שלעכטער צדיק“ (וואָרעם אין אונדזער עלטערער שפראַך האָט „שלעכט“ באַטייט אויך גראַד, גלייך); נו, און אַזא שלעכטער (וואָס היינט מיינט דאָס: בייזער) צדיק שטייט אין דעם וואָרט „פעלץ“.

שטעל דערויף צוויי פֿייען. דער טייטש: פֿאַר-פֿאַלן. אין דעם עלטערן אויסלייג אונדזערן פֿלעגט מען פֿאַדערטראַפֿן שרייבן באַזונדער; איז דער דאָשי-תּבֿות פֿון „פֿאַר פֿאַלן“ געווען: פֿ.

פתח שין — שאַ! אַזוי זאָגט מען, ווען מען הייסט עמעצן שווינגן. אַ מאָל זאָגט מען נאָר די ערשטע צוויי ווערטער, דעם „שאַ“ פֿאַרפֿעלט מען.

דער מאַטעריאַל צום שרייבן

קיין סך אָרט דערויף קענען מיר ניט אָפגעבן, נאָר ווי אַזוי היפערט מען דאָס איבער אין גאַנצן די פֿראַגע וועגן דעם, אויף וואָס פֿאַר אַ מאַטעריאַל מען האָט געשריבן?

מיר וואָלטן זיך היינט גאַרניט געקאָנט אויסמאַלן, אַז מען זאָל קענען לעבן אָן פּאַפּיר. אָבער דער גאַנג צו מאַכן פּאַפּיר פֿון האַלץ — און די געמיינערע סאַרטן פּאַפּיר, דאָס הייסט כמעט אלע סאַרטן פּאַפּיר וואָס מיר ניצן היינט, מאַכט מען פֿון האַלץ — איז גאָר אַ נייער, אין גאַנצן עטלעכע צענדלינג יאָר אַלט. פֿריער זיינען געווען נאָר גוטע סאַרטן פּאַפּיר, טייערע סאַרטן — געמאַכט פֿון שמאַטעס. שמאַטע-

פּאַפּיר איז שוין אַלט אַ טויזנט יאָר. אויסגעפֿונען האָט מען עס, זאָגט מען, אין 8טן י"ה. ביי די כינעזער האָבן זיך די אַראַבער אויסגעלערנט די פּראָדוקציע, און די אַראַבער האָבן דאָס געבראַכט קיין שפּאַניע. אין פֿראַנקרייך האָט זיך די פּאַפּיר-פֿאַבריקאַציע אָנגעהויבן סוף 12טן י"ה, אין אַנדערע אייראָפּעיִשע לענדער נאָך שפּעטער.

נו, און איידער עס איז געווען פּאַפּיר? גאָר אין די אַלטע צייטן האָט מען געשריבן אויף פּאַלמעבלעטער, דערנאָך האָט מען זיך אויסגעלערנט — דאָס ווייסן מיר שוין — אויסצואַרבעטן שרײַב-מאַטעריאַל פֿון די פּאַפּירוס-געוויקסן; און פֿון זיי טאַקע נעמט זיך דער נאָמען פּאַפּיר, וואָס מיר האָבן אים אינעם גרעסטן טייל אייראָפּעיִשע שפּראַכן.

נאָך אין די אַלטע צייטן האָט מען זיך אויסגעלערנט אויסצואַרבעטן פּאַרמעט¹ פֿון פֿעל פֿון בעלי-חיים. זייער אָנגענומען איז געוואָרן פּאַרמעט פֿון זינט דעם 7טן יאָר-הונדערט ג"ק. אַפֿילו שוין נאָך דעם ווי מען האָט זיך אויסגעלערנט מאַכן פּאַפּיר האָט מען נאָך אויך געניצט פּאַרמעט פֿאַר מער חשובֿע כתב־יִדן, און אַפֿילו דרוקן האָט מען געדרוקט צום אָנהייב טייל ביכער אויף פּאַרמעט. אַ שטייגער פֿון גוטענבערגס ערשטער ביבל (די אַזוי גערופֿענע „42-שורותדיקע“ — עס גייען צו 42 שורות אויף אַ זײַט), וואָס אין גאַנצן איז זי אָפּגעדרוקט געוואָרן מיסתּמא אין אַ הונדערט עקזעמפּלאַרן, האָט מען בערך אַ דריטל

¹ לויטן נאָמען פֿון דער שטאָט פּערגאַמאָן, קליין-אַזיע, וווּ מען האָט דאָס אויסגעפֿונען, איז געוואָרן דאָס לאַטיינישע וואָרט *pergamenum*. דאָס וואָרט איז אַרײַן, מער צי ווינציקער געביטן, אין אַלע אייראָפּעיִשע שפּראַכן. אונדזער „פּאַרמעט“ וואָקסט אויך פֿונעם זעלביקן שורש.

עקועמפללארן אָפּגעצויגן אויף פּאַרמעט. 1 פֿון העברעישע ספֿרים איז געדרוקט אויף פּאַרמעט אַ שטייגער דער באַלאַגניער חומש, וואָס דער אָנהייב פֿון אים איז רעפּראָדוצירט אויף געמעל 77.

מגילות און ביכער

די עלטסטע פֿאַרם פֿון ביכער איז געווען די מגילה. מען פֿלעגט צונויפֿקלעפֿן איינציקע בלעטער פּאַפּירוס (און שפּעטער בלעטער פּאַרמעט) און זיי צונויפֿוויקלען. אַ מגילה איז אַבער ניט זייער האַנטיק. זי טאָר ניט זיין צו גרויס, שרײַבן קען מען נאָר אויף איין זייט. דעריבער האָט מען זיך דערקלערט צו ביכער. אָנגעהויבן האָבן זיי זיך, מיט אַן אַכצן הונדערט יאָר צוריק, אין מיצרים, פֿון דאָרטן האָבן זיי זיך אויסגעשפּרייט איבערן גאַנצן מיזרח פֿון דער רוימישער אימפעריע (אַרץ-ישׂראל, סיריע, קליין-אַזיע, באַלקאַנישער האַלבאינדזל), און מיט אַן אָנדערט-האַלבן טויזנט יאָר צוריק האָט שוין דאָס בוך גענומען גוֹבֶר זיין די מגילה. אַבער ביז וואַנען די מגילה איז אין גאַנצן אַרויסגעשטופּט געוואָרן האָט געדויערט נאָך לענגער. ביזן היינטיקן טאָג נאָך ווערן ספֿר-תּוֹרוֹת געשריבן אין דער פֿאַרם פֿון אַ מגילה. אין זאַכן וואָס מען פֿאַרהייליקט פֿלייסט מען זיך צום מערסטן אָפּצוהיטן די טראַדיציע.

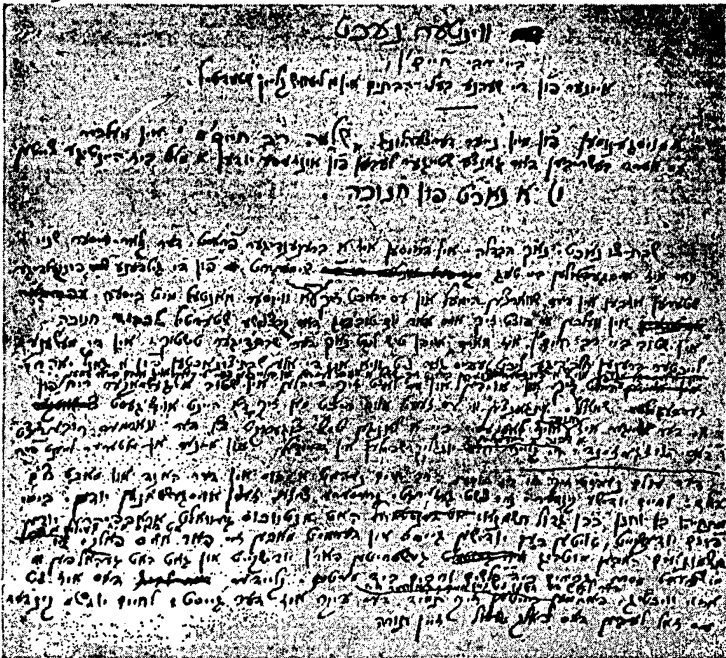
אַ פֿאַקסימילע פֿון זיידן

ביים אויסלאַז פֿון אונדזער וועג וויל איך איך נאָך ווייזן אַ פֿאַקסימילע פֿון מענדעלע מוכר-ספֿרימס אַ פּחב-יד.

1. אַט די פֿוקסוס-אויסגאַבעס פֿון דער 42-שטודיוקער בייבאָ אויף פּאַרמעט זיינען ספּעציעל טייער. מען האָט נאָך מיט צענדלינגער יאָרן צוריק געצאָלט פֿאַר אזאָ עקועמפּלאַר ביז צוואַנציק טויזנט דאָלאַר.

איר ווייסט שוין פֿון לאַנג, אַז מענדעלע מוכר-ספּרים רופֿט מען: דער זיידע פֿון דער ייִדישער ליטעראַטור; דאָס האָט אים שלום-עליכם געגעבן דעם נאָמען. ווען מען זאָל וועלן זיין גאָר פּינקטלעך, וואָרט מען געדאַרפֿט זאָגן: דער זיידע

געמער 93

דער אַריגינאַל פֿון כתב־יד געפּינט זיך אין ירוּשָׁלַם
פּאַקסימילע פֿון אַ כתב־יד פֿון מענדעלע מוכר-ספּרים

פֿון דער נייער ייִדישער ליטעראַטור; וואָרעם די ייִדישע ליטעראַטור, ווייסן מיר דאָך, האָט זיך אָנגעהויבן העט ווייט אין מיטל-עלטער, און מענדעלע האָט געלעבט פֿון 1834 ביז 1917. נאָר פֿון קורצקייט וועגן היפּערט מען איבער דאָס וואָרט "נייער", און אַ מאָל רופֿט מען מענדעלען נאָך

קירצער מיט איין וואָרט פֿון ליבשאַפֿט: „דער זיידע“. עס איז אַ נאָמען וואָס ער האָט כשר פֿאַרדינט: אַלע שרייבערס וואָס נאָך אים האָבן זיך דאָך בײַ אים געלערנט, און מיר לערנען זיך בײַ אים אַלע ביז הינט. עס איז גאַרניט אָפצושאַצן, וויפֿל ער האָט אויפֿגעטאָן אויף צו מאַכן אונדזער שפראַך ריכער און שענער.

אַ וואָרט צום סוף

ערשט איצטער זינען מיר פֿאַרטיק געוואָרן מיט אונדזער בוך. מיר האָבן מיט אייך געמאַכט אַ לאַנגן שפאַציר איבער דערגעשיכטע פֿון אַלף-בית, און ווי באַלד די קונסט פֿון שרייבן און פֿון דרוקן האָט אַרנינגעטראָגן אזוי פֿיל ניס אין מענטשנס לעבן, איז קיין חידוש גיט, וואָס עס איז געקומען צו רייד וועגן היפש אַנדערע עינינים פֿון קולטור-געשיכטע, פֿון געשיכטע בכלל. דערפֿאַר האָט זיך דער וועג פֿאַרצויגן.

אַ סוד וועל איך אייך אויסזאָגן, אַז נאָך אַלץ האָבן מיר גיט אויסגעשעפֿט די גאַנצע טעמע. עס זינען דאָ גיט דערמאָנט די דָגשן (פינטעלעך אין די אותיות), וואָס שפילן אַ ראַלע אין דער העברעישער גראַמאַטיק; די צונויפֿגעגאַסענע אותיות (ליגאַטורן), אַ שטייגער אַלף למד אין דרוק און נון דלת אין שרייבן. איר האָט דאָ גאַרניט וועגן די טראַפּ וואָס איר זעט אין יעטווידער תּנך. אפֿשר וואָלט טאַקע פֿדאָי געווען צו דערציילן וועגן שרייבן גאָטן אויך. וועגן סטענאַגראַפֿיע וואָלט זיך דאָך אַוודאי געוואָלט הערן. הינט וווּ איז בריילס בלינדנשריפֿט, וווּ איז דער מאַרזע-אַלף-בית? אַ גוטער פֿריינד האָט מיר געזאָגט, אַז עס וואָלט גיט געווען קרום צו געבן בקיצור די גאַנצע

געשיכטע פֿון ייִדישן אויסלייג, אָנהייבנדיק פֿון די עלטסטע
 אויפֿגעהיטע מאַנוסקריפטן אונדזערע. אויב עס פֿעלן אַיך
 נאָך זאכן לאַזט מיר וויסן — בני אַ צווייטער אויפֿלאַגע
 קען דאָס מיר דינען.¹ אָבער טאַמער ווילט איר זען,
 וויפֿל ענינים עס זינען יאָ אַרומגערעדט, גיט אַ קוק אינעם
 זוכצעטל סוף בוך. און זאָל זיין גענוג פֿאַר הינטיקס מאָל.
 טאַמער איז אַיך עפעס געבליבן גיט קלאַר, איז אַן בייז:
 לייענט איבער נאָך אַ מאָל. טייל מאָל איז געקומען צו רייד
 וועגן האַרבע זאכן, און צו האַרבע זאכן דאַרף מען צולייגן
 קאַפּ. אָבער טאַמער האָט איר אויסגעלייענט מנין בוך און
 יאָ פֿאַרגעדענקט וואָס דאָ שטייט, מעגט איר זאָגן אויף זיך
 אַליין, אז איר פֿאַרשטייט שוין עפעס אין די שוואַרצע
 פּינטעלעך.

און אז מען קען עפעס, גייט מען ווייטער. עס איז דאָ
 פֿון וואַנען צו לערנען.

וואָס, אין אזוינע ווייטע זאכן זיך נאָך ווייטער אַרייַבן=
 לאַזן הינטיקע שווערע צייטן? יאָ, לערנען דאַרף מען אַלע
 מאָל, און אין שווערע צייטן דווקא. די בייזע רוחות וואָס
 לאַקערן אויף אונדז קענען אונדז אויף אַ צייט פֿאַרשטעלן
 דעם וועג צו דער מאַטעריעלער וועלט, אָבער דעם וועג צו
 דער וועלט פֿון גניסט קען מען פֿאַר אונדז גיט פֿאַרשפּאַרן.
 וואָס עס זאָל גיט זיין — מיר וועלן בלייבן געטרענע דעם
 גניסט פֿון זוכן יושר און אמת, פֿון שטרעבן צו יושר
 און אמת, פֿון קעמפֿן פֿאַר יושר און אמת.

¹ ס'קען אייך זייער צו ניץ קומען זיך צו באַקענען מיט
 ז. קאַמנאוויטשעס אַרטיקל אַפּף-בית אין דער „אַלגעמיינער ענגליש-
 קלאַפּערדיע“ III (1936), זי 261-268.

יידן זינען ניט קיין פֿאַלק פֿון נעכטן, מיר זינען
א פֿאַלק מיט אַ היסטאָריע פֿון טויזנטער יאָרן. מיר האָבן
געזען דאָס פֿאַלן פֿון אַשור און בבל, פֿון גוון און רוים.
וויפֿל מאָל זינען פֿאַר די אויגן פֿון אונדזער פֿאַלק מקוים
געוואָרן ישׁעיה הנִבִּיאַס ווערטער וועגן די פֿירשטן וואָס
ווערן פֿאַרקערט צו ניוועץ: זייער שטאַם איז נאָך צו מאָל
ניט אינגעוואַרצלט אין דער ערד, ווערן זיי שוין פֿאַרטריקנט
און אַ שטורעם טראָגט זיי אַוועק ווי שטרוי. מיר האָבן
געזען שלעכטע און גאָר שלעכטע צייטן, און מיר זינען
ביגעשטאַנען קעגן אַלע שונאים און פֿלעגן אַרויסגיין
געשטאַרקט פֿון די ניסיונות. דער גניסט וועט אנדזו געבן
כּוּחַ איבערצוקומען די פּיין פֿון אונדזער תקופֿה אויך. מיר
וועלן זיך הילפֿטיקס מאָל אויך דערוואַרטן אויף אַ לויטערן
הימל. ווי האָט געזאָגט דער גרויסער פֿראַנצויזישער
געלערנטער פֿאַסטער:

„אויך בין אין גאַנצן זיכער, אַז סוף־כּל־סוף וועלן
וויסנשאַפֿט און שלום ביקומען. די עס־האַרצות און די
מילחמה און די פֿעלקער וועלן דורכקומען צווישן זיך ניט
אויף חרובֿ צו מאַכן, נאָר אויף אויפֿצובויען.“

לאַמיר געדענקען:

דיים אמת קען מען נאָר צושטיקן, אָבער
ניט דער שטיקן.

**דאס ערשטע יאהונדערט
פון דער יידישער שפראכפארשונג**

ווען ס'איז אין ערשטן יאָר פֿון דער וועלט-מלחמה אַרויסגע-
 גאַנגען פּראָפֿ' הערמאַן שטראַקס ייִדיש ווערטערבוך¹, איז דאָס פֿאַרן
 גרעסטן טייל לייענערס געווען קשה: ווי קומט דאָס אַ בערלינער
 פּראָפֿעסאָר פֿון טעאַלאָגיע, אַן עוואַנגעלישער קריסט מבטן ולידה, צו
 פֿאַרנעמען זיך מיט ייִדיש? צי איז דאָס נישט אַ חידוש, וואָס גראַד
 אַ דײַטש האָט זיך אָפּגעגעבן מיט אונדזער שפּראַך אין דער צײַט
 פֿונעם גרויסן נאַציאָנאַליסטיש-ציוניסטישן טאַרעראַם בײַ די דײַ-
 טשישע ייִדן?

נאָר זאָל דער ווונדער קיין ווונדער נישט זײַן. פּראָפֿ' שטראַק
 איז דערווײַל דער לעצטער, אָבער ווײַט נישט דער ערשטער קריסט-
 לעכער טעאַלאָג, וואָס פֿאַראַינטערעסירט זיך מיט ייִדיש. ער איז —
 באַוווּסטזיניק צי אומבאַוווּסטזיניק — דער יורש פֿון אַ לאַנגער
 טראַדיציע. נישט נאָר אין ערשטן יאָרהונדערט פֿון דער ייִדישער
 שפּראַכפֿאַרשונג — אין זעכצעטן יאָרהונדערט — נאָר ביז אין 19טן
 י״ה אַרײַן האָבן קריסטן געשריבן וועגן ייִדיש פֿאַר איינס מיט ייִדן,
 און גראַד קריסטן האָבן מיר צו פֿאַרדאַנקען גאָר גרויסע אויפֿטוען
 פֿון אונדזער וויסנשאַפֿט: אַ בוקסטאַרפֿן, אַ קריזאַנדערן, אַ וואַגענ-
 זיילן. געווען צײַטן, ווען פּראָפֿעסאָרן האָבן אין די דײַטשישע אוני-
 ווערסיטעטן געלייענט קורסן פֿון ייִדיש. אמת, דאָס זײַנען אַלץ גע-
 ווען נישט קיין «אַנהענגערס פֿון ייִדיש» מיטן הענטליקן פּשט פֿון
 וואָרט. זיי האָבן געהאַט דערבײַ זייערע אייגענע פּונוות. אָבער מען
 דאַרף דאָך האָבן אַ היסטאָרישע פּערסעפּעקטיוו. דאָס איז דאָך דער
 פּסק פֿון אַלע פֿאַלקשפּראַכן, פֿון אַלע פֿאַלקס-ליטעראַטורן, וואָס
 פֿריער באַמערקט מען זיי סתם נישט; דערנאָך, אַז זיי וואַקסן אויס
 און וואָרפֿן זיך שוין צו פֿיל אין די אויגן, נעמט מען זיי אויסניצן

¹ Dr. Hermann L. Strack, Jüdisches Wörterbuch, Leipzig, 1915.

צוליב זינטיקע, קלויסטערשע אָדער פּעדאָגאָגישע צילן. די קריסט-
 לעכע פּאַרשערס, מיט וועלכע מיר וועלן זיך באַלד באַגעגענען, זיי-
 נען גאַר אַפּט מאַל ברוגו אויף אונדז יידן, וואָס מיר האָבן קאַליע
 געמאַכט די שיינע דזשטישע שפראַך. נאָר מיר זינען זיי דאָס מוחל
 במחילה גמורה. ביי די יידישע לומדים און מדקדקים, וואָס האָבן
 געשריבן אין פּאַראָגאָגענע יאָרהונדערטער וועגן יידיש, איז דאָך אויך
 דאָס אייגענע: זיי האָבן אויך נישט געטאָן פּאַר יידיש לשמה. נאָר
 מיר האָבן גאַרנישט ניט צו די און נישט צו יענע: זיי זינען געווען
 זיין פֿון זייער דור. אַדרבה, עס קומט זיי אַלעמען אַ דאַנק דערפֿאַר,
 וואָס זיי האָבן זיך אַרומגעקוקט אויף דער יידישער שפראַך, וואָס זיי
 האָבן זיך פּאַראַינטערעסירט מיט איר בוי און מיט אירע געזעצן.
 זיי זינען געווען די ערשטע אין דער אַרבעט; ווייל דאָס, וואָס עס
 איז פּאַראַן אין יידישע מקורים פֿון פֿריערדיקע יאָרהונדערטער ביזן
 זעכצנטן (זינטשווערטער, גאַנצע יידישע זאַצן און אַפֿילו גאַנצע ווערק
 יידישע) איז נאָר מאַטעריאַל פֿאַרן יידישן שפראַכפֿאַרשער, נישט די
 יידישע שפראַכפֿאַרשונג גופּאַ.

דער דאָזיקער עטיוד נעמט-אַרום די יידישע פֿילאָלאָגיע פֿון
 זעכצנטן יאָרהונדערט. ס'איז אַ פֿרוו צו אַנטפלעקן נישט נאָר די
 פּאַקטן, נישט נאָר די אויפֿטוען, וואָס זינען געבליבן, נאָר אויך די
 געזעלשאַפֿטלעכע אַטמאָספֿער און די כּוונות פֿון די פּאַרשערס.

— 1 —

אין קריסטלעכן מיטל-עלטער איז לאַטיין געווען די איינציקע
 שפראַך פֿון גאָטסדינסט און בילדונג, די איינציקע וואָס האָט גע-
 פּאַסט פּאַר אַ לייטישן מענטשן. דער פֿלל איז געווען, אַז מען מעג
 אַכפּערן גאָט אויף דרזי לשונות: אויף העברעיִש, גריכיש און לאַטיין.
 נאָר אַזוי ווי קיין העברעיִש און גריכיש האָט מען נישט געקענט,
 איז געבליבן לאַטיין אַליין. וועגן די וואַכעדיקע שפראַכן אין גאָטס-
 דינסט האָט אין מערבֿ-איראָפּע נישט געטאַרט זיין קיין רייד — און
 אחוץ גאָטסדינסט און טעאָלאָגישע סכּאָלאַסטיק זינען דאָך נישט

געווען קיין אינטערעסן אין אַ תקופֿה, וואָס האָט געהאַלטן, אָז די וויסנשאַפֿט איז נאָר אַ דינסטמויד ביי דער קירך. האָט דאָך נאָך אין 1486, ד"ה, מיט אַ קורצער צייט פֿאַר דער רעפֿאָרמאַציע, דער מנין צער אַרציביסקופֿ גוזר געווען: קיין שום רעליגיעזע ביכער טאָרן נישט איבערגעזעצט ווערן אויף דייטש, סיידן מיטן הכשר פֿון גע- וויסע קאַמיסאַרן, מחמת די דייטשישע שפראַך איז נישט גענוג ביי געוודיק און איז נישט פֿעיק איבערצוגעבן געטרני די טיפֿע געדאַנ- קען פֿון די גריכישע און לאַטיינישע שריפֿטן.²

מיר זעען שוין אָבער דאָ אַ גרויסן פראַגרעס: דער אַרציביסקופֿ רעדט שוין וועגן לאַטיין און גריכיש. דאָס גריכישע איז געווען גאָר אַ יונגער געווינס פֿון 15טן י"ה; ביז דעמאָלט האָט מען געשטודירט די גריכישע פֿילאָסאָפֿן און אַפֿילו דעם נייעם טעסטאַמענט נאָר אין לאַטיינישע איבערזעצונגען. דער גרויסער עראַסמוס פֿון ראַטערדאַם, איינער פֿון די קעפֿ פֿון האַלענדיש-דייטשישן הומאַניזם, איז געווען דער הויפֿט-פֿאַרשפרייטער און הויפֿט-פֿאַרטיפֿער פֿון די גריכישע קענטענישן. זיין קריטישע אויסגאַבע פֿונעם נייעם טעסטאַמענט האָט באַוויזן, וויפֿל ניט-פֿאַרשטייענישן, וויפֿל בפֿירושע גרייזן ס'האַבן געשטעקט אין דער לאַטיינישער איבערזעצונג, אין דער ווילגאַטאַ.³ וואָס מען האָט ביז נישט לאַנג פֿאַרהייליקט. גריכיש איז געוואָרן אַ מוּזאַך פֿאַר אַיטלעכען געלערנטן. די הומאַניסטן ריידן אין זייער קאָ- רעספּאַנדענץ סתם וועגן «ביידע שפראַכן» און די שולן, ווי מען לערנט לאַטיין און גריכיש, הייסן «צווייפראַכיקע קאַלעגיומס». צום אָנהייב פֿון 16טן י"ה געפֿינען מיר שוין «דריי-שפראַכיקע קאָ- לעגיומס»: עס איז נאָך צוגעקומען העברעיִש אויך. פֿונקט ווי מען האָט פֿאַרן נייעם טעסטאַמענט געזוכט דעם גריכישן אורקוואַל, אַזוי האָט מען זיך באַלד געמוזט אַנשטויסן, אַז מיט דער לאַטיינישער

² Gieseler, Kirchengeschichte II, 4, 359.

³ דער קירכפּאַטער היעראַנימוס (אָנהייב 15טן יאָרהונדערט) האָט איבערגע- זעצט דעם תנך אויף לאַטיין און זיין ווילגאַטאַ איז אַנערקענט פֿון קלויסטער. אבן עזרא, רשב"ם, רמב"ן און רד"ק האַבן זי געקענט. — רעד'.

איבערזעצונג פֿון תנך איז אויך נישט אַלצדינג גלאַטיק. מען האָט געבענקט נאָכן אַריגינאַל, און דערצו האָט מען געדאַרפֿט האָבן העב־רעיש. גראַף פּיקאַ דעלאַ מיראַנדאַלאַ (געשטאַרבן 1494), דער גרוי־סער איטאַליענישער הומאַניסט, האָט שוין געקענט העברעיִש און אַפֿילו געלערנט קבלה. אָבער דער אַמתער אויפֿשטינג פֿון די העב־רעישע שפּראַך־קענטענישן וואַקסט נישט פֿון איטאַליע. נאָר פֿון האַל־לאַנד און דניטשלאַנד.

יאָהאַן רייכלין — דאָס איז דער נאָמען פֿונעם מאַן, וואָס דאַרף דאָ קודם־פֿל דערמאָנט ווערן. ער האָט אפֿשר געהאַט געוויסע פֿאַר־גייערס. נאָר מען מעג זאָגן אויף זיכער: ער איז געווען דער לערער פֿון העברעיִש פֿאַר דער גאַנצער קריסטלעכער וועלט. ער איז געווען אַ גרויסער בקי אין גריכיש אויך, און אַן אַנצוהערעניש אויף דעם געפֿינען מיר שוין אין זיין צונאָמען; ער אַליין רופֿט זיך «קאַפּניאַן» און זינע גוטע פֿרײַנד, די הומאַניסטן, רופֿן אים אויך אַזוי. «רויך» הייסט אויף גריכיש «קאַפּנאַס», און דעריבער הייסט רייכלין (= רייכעלע, אַ קליינער רויך): «קאַפּניאַן»⁴.

רייכלין איז געוואָרן דער «מניסטער פֿון די דריי שפּראַכן». נאָך לאַנגער שווערער מי גיט זיך אים אַזן צו באַהערשן די העב־רעישע שפּראַך. יאָרן און יאָרן האָט ער זיך געמאַטערט איינער אַליין, ביז וואָנען ער האָט זיך אַנגעשטויסן ביים הויף פֿון קייסער פֿרידריך III אויף אַ ייִדישן דאַקטער, יעקב־יחיאל לאַאַנס. אַט דאָס באַגעגע־נישט, שרײַבט ל. גייגער, איז געווען אַ וועלט־היסטאָרישער מאָמענט⁵.

⁴ ס'איז אַזאַ מאַדע פֿון דער צייט, אַז מען בײַט די נעמען, ווער אויף לאַ־טײַן און ווער אויף גריכיש. דעזיִדעריוס האָט אַפֿילו אַרײַנגעכאַפּט ביידע שפּראַכן. געהייסן האָט ער: Geer Geerts וו "Geer" באַטייט אַן ערך «דער באַגער־טער», געליבטער; האָט ער איבערגעזעצט דעם ערשטן נאָמען אויף לאַטײַן און דעם צווייטן אויף גריכיש, און ס'איז אַרויסגעקומען אַזאַ אַלטקלאַסישער נאָמען ווי „דעזיִדעריוס עראַסמוס“.

⁵ גייגערס בוך איז אַפֿילו איצט פֿאַרעלטערט אין אַנדערע פּרטים, נאָר אין אַלגעמיין איז עס נאָך ביז הייַנטיקן טאָג דאָס בעסטע, וואָס איז אַנגעשריבן גע־וואָרן וועגן דעם ענין.

לאָאַנס איז געוואָרן רייכלינס רבי און אים, צוזאַמען מיט רייכלינס שפּעטערדיקן רבין, עובדיה ספורנו (Sforno), האָט די קריסטלעכע וועלט צו פֿאַרדאַנקען די העברעיִשע קענטענישן, וואָס זי פֿאַרמאָגט. ביים ברייטערן עולם איז נאָך דאָס העברעיִש געווען גענוג טריף, וואָרעם ס'איז דאָך געווען די שפּראַך פֿון די פֿאַרהאַסטע און פֿאַר-ראַכטע יידן. מעכטיקע כוחות זינען נאָך אַרויסגעטראָטן קעגן: גענוג צו דערמאָנען זיך די העצע, וואָס דער משומד פֿעפֿערקאַרן מיט די דאָמיניקאַנערס האָבן געפֿירט קעגן תּלמוד. אָבער גראַד רייכלין האָט געהאַלפֿן דורכברעכן די וואַנט: צו אים, דעם מלומד, האָט זיך געווענדט דער קייסער מאַקסימיליאַן, און רייכלין האָט זיך הייס אָנגענומען פֿאַר די ייִדישע ספֿרים. דער פּויפּס, די העכסטע אינסטאַנץ פֿון דער קירך, האָט אַנגעשטימט מיט רייכלינען, און ס'איז אַראָפֿ-גענומען געוואָרן דער איסור צו דרוקן די תּלמודישע און רבנישע ליטעראַטור.

דאָס האָט ווייטער געשטאַרקט דעם חשק צו פֿאַרנעמען זיך מיט דער הייליקער שפּראַך, «אויף וועלכער גאָט אַליין האָט גערעדט» און «וואָס האָט אָנגעהויבן קלינגען נאָך אין גן-עֶדֶן»⁶. עס איז שוין אויפֿגעקומען אַ גאַנצע גרופּע מענטשן, ווער מיט מער קענטענישן, ווער מיט ווינציקער, נאָר אַלע מיט אַ גרויסן חשק צו קענען. און די אַלע מענטשן קוקן אויף רייכלינען ווי אויפֿן קאַפּ פֿון זייער גאַנצער עדה.

אַט דאָ, צווישן דעם עולם פֿון רייכלינס חסידים, געפֿינען מיר — אַ געלערנטן איז שווער צו זאָגן, נאָר אַ לערנער, וואָס האָט שוין אַ דירעקטע שניכות צו דער געשיכטע פֿון דער ייִדישער שפּראַך פֿאַרשונג.

⁶ דאָס זינען ציטאַטן פֿון קריסטלעכע טעאָלאָגישע שריפטן; זיי זינען געבראַכט ביי גייגערן.

— 2 —

אין 1518 איז אין דער שטאָט רעגענסבורג בײַ דער טיר פֿון
אן אַכסניא געווען צוגעקלאַפּט אַזאַ מין צעטעלע:

איך יוחנן בישנשטיין קייזרליך מאַישטאט קאפּעלאַן וויל
איין אידן (= יעדן) אין זיכז (= זעקס) טגן לערן היבראיש
טויטש לערן שרייבן אונ', לעזן אום איין צימליך געלט ווער
לערנן וויל דער קום אין דיזא הירווערג (= האַרבעריק) היא
אנגישלאַגן.

אַן אינטערעסאַנטער פּאַרשוין, אַט דער בעשענשטיין, דער ער-
שטער מחבר פֿון פּללים ווי אַזוי צו שרײַבן ייִדיש. אַ מענטש פֿון
נידעריקן שטאַנד, ווי אַ סך הומאַניסטן; אַ געװנדיק זײַן גאַנץ לעבן,
ווי דאָס רוײַ הומאַניסטן. אַ טיפּישע פּיגור.

אויסגעפֿינען די ביאָגראַפֿיעס פֿון יענעם דור מענטשן איז
נישט פֿון די גרינגע זאַכן. פּלײַזמזן זיי האָבן געלעבט, האָט מען זיך
מיט די פּרטים פֿון זייער לעבן ווינציק וואָס אינטערעסירט. די מעט-
ריקעס און די קלויסטערשע פּנקסים זײַנען אַפֿט מאָל פּאַרברענט און
צעריסן געוואָרן. איין גליק נאָר, וואָס מענטשן האָבן אין יענע צײַטן
געהאַט אַ טבע צו ריידן וועגן זיך אַ סך מער ווי הײַנט. יעטווידער
ביכל, וואָס מען האָט אַרויסגעגעבן, פֿלעגט מען באַגלייטן מיט אַ
לאַנגער הקדמה, דאָס רוײַ אַ הייליקונג צו עפעס אַ גוטן פֿרײַנד אַ
געלערנטן, און דאָרטן פֿלעגט מען אַגבֿ-אורחא דערציילן פֿאַקטן פֿון
דער אייגענער און פֿון דעם אַדרעסאַט לעבנס-געשיכטע. מען פֿלעגט
זיך שרײַבן בריוו איינס צו די אַנדערע, און אַ בריוו פֿלעגט מען
דעמאָלט שיקן מיט אַ געלעגנהייט, וואָס האָט זיך געמאַכט נישט אַזוי
אַפֿט; פֿלעגט מען אַרײַנגלייגן אין דעם אַ סך מער מי און זאַרגעוור-
דיקייט. פֿלעגט אַ הומאַניסט קויפֿן אַ בוך אָדער אַ פּתבֿ-יד, האָט ער
געהאַט אַ טבע אַנצושרײַבן בפרוטרוט זײַן נאָמען און דאָס אָרט, וווּ
ער האָט דאָס געקויפֿט, און ווען, און פֿון וועמען. אַ מאָל טרעפֿט, אַז
אַן אַנדער שרײַבער דערמאַנט זײַנע קאַלעגן צום גוטן אָדער צום

בייזן. אַט פֿון אַווינע ברעקלעך, פֿון איינציקע אָפּגעריסענע ידיעות, קומט־אויס איצטער צו קאַמבינירן אַ בילד. טרעפֿט טאַקע טייל מאָל, אַז גאַנצע יאָרן אין עמעצנס לעבן בלעבן פֿאַר אונדז אין גאַנצן אַ רעטעניש.

בעשענשטיין האָט געהאַט אַן אומגליק, וואָס מען האָט אים חושד געווען, אַז ער שטאַמט פֿון ייִדן. צי דער חשד איז געווען אַ באַרעכ־טיקטער, וועלן מיר באַלד זען; ער אַליין האָט דאָס אָבער שאַרף גע־לייקנט און אַפֿילו אַרויסגעגעבן אַ ספעציעלע שריפֿט צו פֿאַרענטפֿערן זיך קעגן דעם בילבול: אַווינע ליגנס, זאַגט ער, וואַקסן פֿון די שונאים פֿון העברעיִש, וואָס ווילן פֿאַרמיאוסן די שפּראַך, טענהנדיק אַז אירע פֿאַרשפּרייטערס זינען ייִדן. «ווען איך וואַלט יאָ געווען אַ ייִד, וואַלט איך זיך צוליב דעם נישט געהאַלטן נידעריקער ביי גאַט, וואַרעם איך ווייס, אַז ביי גאַט זינען אַלע גלעך, איטלעכער, וואָס פֿאַרכט גאַט און טוט גערעכט, דער איז אַנגענומען ביי רבונו של עולם, פֿון וואַסער פֿאַלק אַדער שטאַם ער זאָל נישט זיין; אָבער איך מוז פֿון דעסט וועגן מבטל זיין דעם חשד צוליב מינע קינדער און קינדסקינדער»⁷. ער איז געבוירן געוואָרן, זאַגט ער, פֿון פֿרומע קריסטלעכע עלטערן אין דער שטאַט עסלינגען (אין ווירטעמבערג), און זינע שוועסטערקינדער זינען נאָך היינט ערלעכע פֿישערס אין אַ קליין שטעטל אין דער שווייץ, נעבן קאַנסטאַנץ. ס'איז אָבער אַ גרויסע סבֿרא, אַז דאָס לייקענען איז טאַקע געווען פֿון די קינדערס און קינדסקינדערס וועגן, דאָס, וואָס סעבאַסטיאַן מינסטער⁸ רופֿט אַן בעשענשטיינען baptizatus Judaeus (געשמדטער ייִד), קען מען נאָך אויסזייטשן מיט קנאה פֿון אַ העברעער אַ קאַנקורענט. נאָר מיר האָבן אַ גבֿית־עדות פֿון מעלאַנכטאַנען (לויטערס נאַענטסטן מיט־העלפֿער ביי דער רעפֿאָרמאַציע), וואָס האָט זיך דווקא באַצויגן צו

⁷ דער דייטשישער אַריגינאַל פֿון דעם זאַץ איז געבראַכט ביי גייגערו.

⁸ זע וויטער.

בעשענשטיינען זייער גוט. אָט זיינען זיינע ווערטער⁹: «מיר האָבן געהאַט מיט 30 יאָר צוריק, דאָ, אין וויטענבערג, אַ פראַפּעסאָר פֿון העברעיִש, פֿלעגט ער זאָגן: וואָס זאָל איך דאָ טאָן? אַנדערשוו קען איך געפֿינען אַ בעסערע פֿרנסה. איך האָב אים געפֿרעגט: וווּ איז דאָס אַזוינס? האָט ער געענטפֿערט: אין רעגענסבורג קען איך לעבן פֿרי צווישן די ייִדן. אין מאָל האָב איך אין דער פֿרי פֿון מין גע- זונט וועגן געשפּאַצירט אין טעמפל [מסתמא: שולהויף]. איז געקומען אַן אַלטע ייִדענע, געגעבן מיר אַ באַצען [אַזאַ מטבע] און געבעטן מיד, איך זאָל פֿאַר איר זאָגן תהילים [מעלאַנטאָן: *ut legam pro se missam*]; דערנאָך איז געקומען אַ צווייטע און אַ דריטע, און אַזוי קען איך פֿאַרדינען פֿאַר אַ וואָך זעקס באַצען».

דער פראַפּעסאָר, וועגן וועמען מעלאַנטאָן רעדט אין 1550סטן יאָר, איז נישט קיין אַנדערער ווי בעשענשטיין. אין 1518 איז ער טאַקע געווען אַ קורצע צייט אין וויטענבערג, און מיט אַ קורצער צייט פֿריער איז ער געווען אין רעגענסבורג. דאָס וויסן מיר פֿון אַ נאַטיין, וואָס ער האָט געמאַכט מיט זיין אייגענער האַנט אויף אַ העב- רעיִשן פּתבֿיד פֿון תהילים, וואָס געפֿינט זיך היינט אין מינכען¹⁰. דאָרטן שטייט אַנגעשריבן אַזוי: «דש תהלים [!] הב איך יחנן בישנ- שטיין קאָלם צו טובינגען בשנת א' ק'ת' י"ז אום רביעיִ זהב», און אַ שטיקעלע ווינטער: «משה אוירבאך טובו' רבו' עשה לי וכל ה- קהלה בריגנשפורג י"י יתן [יגן?] עליהם». הייסט עס, אַחוץ די פֿאַר אַלטע ייִדענעס האָט בעשענשטיין געהאַט נאָך גוטע פֿריינד אין רעגענסבורג. און אויב מען קען נאָך משער זיין, אַז די קריסטלעכע

⁹ איבערגעזעצט פון לאַטיין אויף דייַטש (נישט אין גאַנצן ענגוי) בני גייגערן.

¹⁰ זע שטייגונדיקערס קאַטאַלאָג פון די מינכענער העבר' כ"י ג' 400 און פערלעס ז' 27. אָגב: שטייגונדיקער האַלט (*Zeitschrift für die Geschichte der Juden in Deutschland* ז' 285) אַז פערלעסעס פֿרוו איבערזעצן 'eine Messe lesen' ("missam legere") מיט 'זאָגן תהילים' איז "zu gewagt".

קאַלעגן קאַנקורענטן בעשענשטיינס האָבן אים 9 טעות אָנגענומען פֿאַר אַ ייִד, קען מען אָבער זיין זיכער, אַז די רעגענסבורגער קהילה און די אַלטע יידענעס אויפֿן רעגענסבורגער שולהויף האָבן שוין געוויס קיין טעות נישט געהאַט.¹¹

ווי די מעשה איז, קיין מזלדיק לעבן האָט בעשענשטיין נישט געהאַט. די ייִדן, שרייבט ער, רודפֿן אים, ווייל ער זאָגט-אויס פֿאַר די קריסטן זייערע סודות (און אויב ער איז געווען אַ משומד, האָט ער מסתמא טאַקע ביי ייִדן קיין האָניק נישט געלעקט, סײַדן זיי האָבן נישט געוואָסט וועגן זיין שמד); און די קריסטן ווידער קענען אים נישט מוחל זיין, וואָס ער גייט-אום מיט ייִדן. אַפֿילו אין תּפֿיסה איז אים אויסגעקומען צו זיצן; פֿאַר וואָסערע מעשים-טובֿים, פֿאַרשווינגט ער. זיין פרנסה איז אויך געווען צו דערלינדן. פֿון וויטענבערג איז ער אַ פנים אַוועק, ווייל מען האָט אים געצאָלט צו ווינציק; און ווען ער איז אין 1521 געקומען קיין היידעלבערג, 49 יאָר אַלט, מיט די בעס-טע רעקאָמענדאַציעס אין קעשענע, איז ער געווען זייער אַן אָנגע-לייגטער גאַסט אין אוניווערסיטעט, נאָר קיין געהאַלט האָט דער קור-פֿירשט נישט געוואָלט צאָלן. די אַנדערע פֿאַקולטעטן האָבן באַשלאָסן

¹¹ פּערלעס מיינט אַפֿילו (ז' 27), אַז בעשענשטיין האָט זיך אַליין מודה געווען, אַז ער איז אַ משומד. אין דעם זעלביקן מינכענער העברעישן כּ"י נ' 400 שטייט אויף דער צווייטער זייט: «זולט איין משומד אין אמנה העולי' אלז ויל ליידן אלז ביי יהודי' מן וערד קיין משומד אים עולם דש גלאב איך גענצליך». — דאָס ברענגט שטיינשניידער אין זיין מינכענער קאַטאַלאָג, שטעלנדיק נאָך «העולי'» אַ «so» און נאָך «גענצליך» אַ פּרעגצייכן. דער פּשט פּון זאָץ איז אָבער קלאָר: דער משומד, וואָס שרייבט דאָס, האָט געהאַט אויסצושטיין גוטע צרות פּון ייִדן. איז פּערלעס משער, אַז דאָס האָט געשריבן בעשענשטיין. אָבער ערשטנס ווייזט שטיינשניידער אָן, אַז דער דאָזיקער זאָץ איז געשריבן «von etwas verschiedener Hand», און צווייטנס האָט דאָך בעשענשטיין אַקערשט אַליין געשריבן און אונטערגעחתמעט, אַז ער האָט געהאַט טובות פּון ייִדן! פּער-לעסעס השערה איז נישט אין גאַנצן גלאַטיק. — איך אַליין האָב ליידער נישט געהאַט קיין מעגלעכקייט צו זען דעם מינכענער כּ"י, האָב איך דעריבער נישט קיין אייגענע מיינונג. נישט וועגן דעם כתב און נישט וועגן די ספקדיקע ווערטער.

צו געבן צושטייער פֿון זייערע אייגענע מיטלען פֿאַר דער פראָפֿעסור פֿון העברעיִש, נאָר אַרום־און־אָרום האָבן זיי געקענט אויפֿקלייבן אַ 20-25 גאַלדגולדען אַ יאָר. דאָס האָט אָפֿילו אין יענע צייטן נישט געקלעקט אויף חיונה. און אין אויגוסט 1522 האָט בעשענשטיין פֿון דאָס ניי גענומען זיין פעקל אין האַנט. געשטאַרבן איז ער מיט 10 יאָר שפּעטער, 60 יאָר אַלט; זיין געבוירן־יאָר איז געווען 1472.

ווי ער האָט זיך געהאַט געלערנט העברעיִש, וויסן מיר נישט. אין זיין היימשטאָט עסלינגען געפֿינען מיר אים שוין פֿאַר אַ לערער. ער אַליין דערציילט, אַז זיין רבי איז געווען Mosche Möllin פֿון דער שטאָט וויסענבורג; דאָס איז דער איינציקער, וואָס איז אים געבליבן געטרעט אין אַלע אַנשיקענישן פֿון לעבן. עס איז אים שווער אַנגעקומען צו לערנען «moseas voces»¹², און ער האָט דאָס גע־מוט באַהאַלטן, שרייבט ער, «ווי אַ טייערן פּערל, וואָס מען ריכט־אַרויס ביי די שונאים». קיין גרויסער למדן איז ער נישט געוואָרן, דאָס זעט מען אַרויס פֿון אַלץ וואָס ער האָט געשריבן.

— 3 —

דאָס מזל האָט געפֿירט בעשענשטיינען דורך גאַנץ דרום־און מיטל־דייטשלאַנד. מיר געפֿינען אים אין מינכען און אין נירנבערג, אין וויטענבערג און אינגאַלשטאָט, אין רעגענסבורג און אין דאַנני־ווערט. אין 1514 איז ער פֿאַרוואַגלט געוואָרן קיין אויגסבורג, און דאַרטן האָט ער אָפּגעדרוקט דאָס קליינע ביכעלע, וואָס רופֿט־אַרויס ביי אונדז אַזאַ גרויסן אינטערעס. ס'איז די ערשטע זאַמלונג פֿון פּללים, ווי אַזוי צו שרייבן דייטש מיט העברעיִשע אותיות. געשריבן נעבעך שטאַרק אומבאַהאַלפֿן, ממש קינדערש. אָבער פֿאַר אונדז איז וויכטיק, אַז עס איז געווען אַ באַדערפֿעניש אין אַזאַ ביכל. שוין די אַינטיילונג פֿונעם מאַטעריאַל און דער טעקסט מאַכן אַ קלאַגעדיקן

¹² ווערטלעך: «די מאָנאָישע קלאַנגען», ד"ה, די העברעיִשע (משה רבינוס) שפראך.

אזנדרוק. די ערשטע זינט ברענגט דעם טיטל, וואָס דערציילט-אויס, ווי דער שטייגער איז, אַלצדינג וואָס עס שטייט אין דעם בוך ¹⁸. גלנץ אויף דער צווייטער זינט (קיין פֿרייע קעגנזינט פֿונעם שער איז נישטאָ) גייט אַ לאַטענישע הקדמה אין דער פֿאַרעם פֿון אַ בריוו צו

בשם ארבעה אותיות

CONTENTA IN HOC LIBELLO NVPER
a Ioanne boeschenstein esslingensi edita.

Elementale introductoriu in hebreas litteras
teutonice & hebraice legendas
Decem precepta Exodi, xx.
Oratio dominica Math. vi. Luce, xi
Salutatio angelica Luce primo
Symbolum apostolorum
Canticum Marie Luce, i.
Canticum Simeonis, Luce, z.
Añ. Veni sancte
Añ. Salve regina
Canticum zacharie, Luce, i.

¹⁸ זען די רעפראָדוקציע אויף דער דאָזיקער זינט. „אַרבעה אותיות“ מיינט דעם נאָמען פֿון גאָט (יהוה); אַלזוי, אַ וואַריאַנט פֿונעם אויסדרוק „בשם ה'“.

רייכלינגען. דער מחבר דערציילט דאָרטן וועגן די רדיפות אויף אים, ווייל מען האָט אים חושד געווען, אַז ער איז אַ ייד, דערמאָנט צום גוטן זיין רבין Mosche Möllin. בעשענשטיין ברענגט אַ גאַנצע ריי מענטשן, וואָס האָבן געלערנט ביי אים העברעיִש; אויף זייער פֿאַרלאַנג, אָבער מער ווי אַליץ אויף רייכלינגס בקשה, האָט ער אָנגע-שריבן דעם חיבור. אים, קאַפּניאַנען, וואָס איז אַזוי געניט אין די דריי שפּראַכן, הייליקט ער דאָס דאָזיקע ביכל. דערנאָך גייען צוויי לאַטענישע שירים צו בעשענשטיינען, וווּ מען זאָגט אים צו אַן איי-ביקן שם פֿאַר זיין אויפֿטאָ; ווייטער דער פּסוק דברים כ"ז, ח' און די לאַטענישע איבערזעצונג דערפֿון. מיט דעם זינען פֿאַרנומען די ערשטע פֿינף זינטן. אַצינדערט, אַן שום קעפל און אַן שום איבער-גאַנג, אויף דער זעקסטער זינט (רעכטס) גייט דער קורסיוו-אַלף-בית (ווייבערטייטש), און דערנאָך שטייט:

אי	pro i in principio tenens vim vocalis
או	v in principio tenens vim vocalis
אוי	pro au vel eu
איי	pro ai in principio
יי	pro ei
ו	pro v consona in principio, sed alias semper vocalis
ב	pro f leni
פֿ	pro ff duplici
שפּ	pro sp
שט	pro st

ח	{ Haec tria elementa non scribuntur nisi in lingua sancta
ס	
ת	

ק	{ k c q

מיט דעם איז פֿול די גאַנצע זעקסטע זינט. קיין סך שטייט דאָ נישט, אָבער אַ ביסל פֿאַרט. מיר ווערן געווייר, אַז מען שרייבט אַ אַדער אַ אָ פֿאַר o, ״ווייל ייִדן האָבן נישט קיין o אין זייער אַלף-בית״. אַ. ט. תּ, ניצט מען נאָר אין העברעיִשע ווערטער (וואָרעם ch און t ווערן באַצייכנט דורך כ און ט; װ באַטייט אי s, אי š). ווען מען דאַרף אין אָנהייב וואָרט אַ i, u¹⁴, אָדער ei, דאַרף מען פֿאַרן וואָקאַל שטעלן אַן א. אַ וואָרט-אין באַטייט נישט קיין u, נאָר אַ v, ד״ה, אי אַ w, אי אַ f; וואָרט-אין ווערט אַ w באַצייכנט דורך װ. אויף דער זיבעטער זינט גייען נאָך ווייטער די פּללים: ״אויב אין אָנהייב וואָרט שטייען צוויי קאָנסאָנאַנטן, וואָס קענען פֿאַר זיך, אַ אַ וואָקאַל, נישט זיין קיין טראָף, קען מען זיך פֿאַרשטעלן צווישן זיי דעם וואָקאַל a, אַ שטייגער מרטיין, ד״ה Martin.

״אויב צום סוף וואָרט שטייט אַ ליקוויד: l, m, n אָדער r, קאָן דורכגעלאָזן ווערן דער אות e, אַ שטייגער פֿטֿר [id est pater¹⁵ טיטשט-אויס בעשענשטיין]. אַן אויסנעם זינען איינטראַפֿיקע ווערטער, למשל מעל. וואָרעם אין אַזוינע איינטראַפֿיקע ווערט דורכגע-לאָזן ניט e נאָר a. ״אַנמערקונג: ייִדן פֿאַרטאַפלען נישט בנים שרייבן קיין שום אות, נאָר אַנשטאַט דעם שטעלן זיי אַ פּינטל אין מיטן אות, וואָס הייסט דגש, למשל, מילר, וואָס דאָס פּינטל פֿאַרטאַפלט און שטאַרקט דעם אות l¹⁶. אַזוי דאַרפֿסטו אויך פֿאַרשטיין אין אַנדערע

¹⁴ בעשענשטיין שרייבט נישט u, נאָר v; אין דער עלטערער לאַטיינישער שריפט פּלעגט מען פֿאַר בייזע קלאַנגען ניצן דעם זעלביקן אות, די דיפּערענציר-רונג איז אַ יונגער אויפטון.
¹⁵ דאָס הייסט פּאַטער.

¹⁶ בעשענשטיין האָט גאַנץ ריכטיק באַמערקט, אַז ייִדן טאַפלען נישט קיין קאָנסאָנאַנטן. בכדי צו דערקלערן פֿאַר זיך אַט דעם פּאַקט, וואָס עס איז אויסגע-קומען ביי אים אומפֿאַרשטענדלעך, האָט ער צוגעקלערט די מעשה מיטן דגש. איך ווייס נישט פֿון קיין איין ייִדישן כתב-יד אָדער בוך, וווּ מען זאָל ניצן דעם דגש אַנשטאַט דער פֿאַרטאַפּלונג.

ענלעכע פאלן». «פון דעם דאזיקן אלף-בית און פון די קורצע פללים וועסטו, א, לעזער, אויפן אנגענעמסטן אופן דורך דין אייגענער פליסיקייט, אן גרויסער מי, קאנען לייענען און שרייבן מיט העברעיִ-שע אותיות, סײַ אונדזער פאלקשפראך, סײַ לאַטיין». «און איצט — צו די גרויסהאַנטיקע אותיות». די גרויסהאַנטיקע אותיות, litterae majusculae, להיפוך צו דער וויכערטשטיקער קורסיווישפּיט — דאָס איז העברעיִש. און מיט דעם שעפט זיך אויס אונדזער אינטערעס פאַר דעם ביכל. אויף דער איינס-פאַר-לעצטער זייט שטייט, און דאָס ווערק איז געדרוקט אין מײַ חודש 1514 אין אויגסבורג, בײַ Erhard Oeglin. אויף דער לעצטער זייט געזעגנט זיך בעשענ-שטיין מיט די לייענערס:

JOANNES BOESCHENSTAIN

שלום ושלווה לכל קוראים

און ער זאגט-אן דעם לייענער, און דאָס ביכל דאַרף מען לייענען נישט ווי אנדערע ביכער: נישט פון לינקס אויף רעכטס דאַרף מען גיין, נאָר פון רעכטס אויף לינקס.

אַרום-און-אַרום האַלט דאָס ביכל 3 בויגנס צו 4 בלעטער. קיין גאונות האָט דער מחבר אויף די 24 זייטן נישט אַרויסגעוויזן. און הענטיקע צייטן, ווען עמעצער גייט-אַרויס מיט אַזאַ «ווערק», וואַלטן מיר אים געמשפּט אַנדערש. אָבער מיר טאַרן דאָך נישט פאַרגעסן, אַז דאָס איז געווען דער ערשטער פּרוּוו צו פאַרמולירן ייִדישע פּללים; סײַ מידות, וואָס זיינע אַרטאָגראַפֿישע געבאַטן ווערן אַזוי אַפּט צי-טירט [באַראַכאָוו, N° 84], איז דאָך אַפּגעדרוקט געוואָרן ערשט מיט 28 יאָר שפּעטער, אין 1542! און דאָס לאַמיר אויך געדענקען, אַז ווי עס זאָל נישט פאַרענטפּערט ווערן די פּראַגע וועגן בעשענ-שטיינס אַפּשטאַם, נאָר איינס איז קלאַר: געשריבן האָט ער זיין ביכל פאַר קריסטן. ווען מען זעט דעם ווייטערדיקן אינהאַלט פון זיין Introductorium (אַריינפיר), וואָס באַשטייט איבער הויפט פון

קאָפּיטלעך פֿונעם נײַעם טעסטאַמענט, איז דער ערשטער אַננדרוק, אַז דאָס איז מאָטעריאַל פֿאַר מיסיאָנערן. איך האַלט אָבער, אַז אַזאַ מין מיינונג וואָלט געווען אַ טעות. אין דעם גאַנצן ביכל, נישט אין טעקסט, נישט אין דער הקדמה (און אויך אין די אַנדערע שריפֿטן זײַנע) געפֿינען מיר נישט קיין זכר פֿון מיסיאָנערישע כּוונות. קאַפּיטלעך וועגן יעזוסן און מאַרײַען געפֿינען מיר אָבער יאָ (אַ שטייגער, אין זײַן העברעיִשער גראַמאַטיק, 1518); איך מיין, אַז דאָס איז פשוט געווען אַ פעדאָגאָגישער גאַנג אַזאַ (וואָס מען געפֿינט נאָך צײַטנווייז אַפֿילו בײַ מחברים פֿון הײַנטיקע לערן־ביכער), וואָס נישט מען וויל געבן דעם תּלמיד גוטן לײַענשטאַף, נאָר אַזאַ מאַטעריאַל, וואָס זאָל אים זײַן «נאַענט»¹⁷.

דאָס דאַרף מען אָבער יאָ וויסן זײַן: אַז אַט דער מיסיאָנערישער ציל — אויסניצן ייִדיש פֿאַר אַ מיטל צו פֿאַרשפּרייטן די קריסטלעכע אמונה צווישן ייִדן — איז געווען איינער פֿון די טעמים, וואָס האָבן געשטופּט קריסטלעכע געלערנטע צו פֿאַרנעמען זיך מיט דער פֿאַר־ראַכטער שפּראַך פֿון די פֿאַראַכטע ייִדן. מיר וועלן דאָס באַלד זען גענויער. אַ צווייטער ציל איז געווען: דורך דער באַקאַנטשאַפֿט מיט ייִדיש פֿאַרגרינגערן דעם שטודיום פֿון דער העברעיִשער שפּראַך. אַט דאָס איז מסתּמא אויסן געווען בעשענשטיין מיט זײַנע הילפֿלאַזע כללים. נישט אַלע מאָל לאַזט זיך ציען אַ שאַרפֿע גרענעץ צווישן די איינציקע געלערנטע, אַז מיר זאָלן קענען זאָגן: דער האָט געהאַט נאָר העבראַיִטישע און יענער נאָר מיסיאָנערישע כּוונות; אַט סע־באַסטיאַן מינסטער, וועגן וועלכן עס וועט אונדז באַלד אויסקומען צו ריידן, איז שוין געוויס אַ ריינער הומאַניסט, און פֿון דעסט וועגן

¹⁷ איך האָב אַזוי ברייט ציטירט בעשענשטיינס «ווערק», וויל דאָס ביכל איז זייער זעלטן; סײַ לאַנדוי און סײַ באַראַכאָו ווייזן אַן אין זייערע ביבליאָ־גראַפֿיעס, אַז זײ האָבן דאָס נישט געזען. איין עקזעמפּלאַר דערפֿון איז פֿאַראַן אין היידעלבערג, וווּ גייגער האָט עס געניצט; איך האָב דאָס געניצט אין דער פּרײַסישער מלוכה־ביבליאָטעק אין בערלין. אין די מזרח־אײראָפּעיִשע ביבליאָ־טעקן איז דאָס מסתּמא אין ערגעץ נישטאַ.

האָט ער אויך אָנגעשריבן אַ חיבור קעגן יידישקייט אונטערן נאָמען
 Messias Christianorum et Iudaeorum (דער קריסטלעכער און
 יידישער משיח). נאָר אין איינעם גענומען האָבן די צוויי מאַטיוון אין
 משך פֿון הונדערטער יאָרן געשטופט צענדליגער קריסטלעכע גע-
 לערנטע צו פֿאַרנעמען זיך מיט יידיש. שפעטער זינען נאָך צוגעקו-
 מען אַנדערע, וואָס זינען געפֿאַלן אויף יידיש, זוכנדיק די גנבים
 שפראַך. אַ ריינער, וויסנשאַפֿטלעכער אינטערעס צו דער יידישער
 שפראַך איז אויפֿגעקומען נישט פֿריער ווי אין דער צווייטער העלפֿט
 פֿון 19טן יאָרהונדערט.

— 4 —

פֿון בעשענשטיינען ביז די ווייטערדיקע יידיש-פֿאַרשערס (בע-
 שענשטיינען אליין קענען מיר אַנרופֿן «פֿאַרשער», נאָר אין גענדזן-
 פֿיסלעך) איז קיין סך צייט נישט אַוועק; סעבאַסטיאַן מינסטערס
 יידיש-גלאַסן זינען שוין אָפּגעדרוקט אין 1523; פּוילוס פֿאַגיוס
 האָט פּובליקירט זיין העברעיִשע גראַמאַטיק (מיט אַ קאַפיטל וועגן
 יידיש) אין 1542. הייסט עס, אַפֿילו קיין פֿולע 30 יאָר נישט. נאָר
 וואָס פֿאַר אַ מהלך! געוויינטלעך, עס קענען דאָ שפּילן אַ ראַלע פּער-
 זענלעכע פֿעיקייטן און בעשענשטיינס פּערזענלעכע אומפֿעיקייט.
 נאָר פֿון דעסט וועגן, מיין איך, וועט קיין טעות נישט זיין, אויב מיר
 וועלן אָננעמען, אַז דעם פּראַגרעס לגבי בעשענשטיינען האָבן די
 צוויי צו פֿאַרדאַנקען אין אַ גרויסער מאָס זייער יידישן רבין. דאָס
 איז געווען נישט קיין קלענערער ווי ר' אלי' לוי, וואָס האָט געהייסן
 ביי די קריסטלעכע געלערנטע עליאַ לעוויטאָ און ביי יידן דאָס רובֿ
 אליהו בחור אָדער אליהו הלוי אַשכּנזי.

וועגן אלי' לוי איז אָנגעשריבן אַ גרויסע ליטעראַטור. מען האָט
 זיך געקריגט וועגן דעם, צי איז ער טאַקע געבוירן געוואָרן אין
 דייטשלאַנד; עס איז געווען אַ פּלוגמאַ, צי שטאַמט פֿון אים די קאַנ-
 סטאַנצער תּורה-איבערזעצונג, 1544. איצטער זינען שוין די גע-
 לערנטע געקומען צו אַ הספּם, און אין משך פֿון די לעצטע צענדליג-

גער יאָרן האָט מען אויך געמאַכט דעם סך-הכל פֿון אליס וויסנשאַפֿט־
לעכע אויפֿטוען. אָבער דערבײַ האָט מען אַלע מאָל געהאַט אין זײַנען
נאָר די העברעיִשע גראַמאַטיק; וועגן זײַן שרײַבן אין ייִדיש און
וועגן ייִדיש פֿעלט נאָך די אויספֿאַרשונג. ס'איז אָבער פֿדאַי זיך מיט
דעם צו פֿאַרנעמען.

אלי' לוי איז געבוירן געוואָרן אין 1469 אָדער 1472 אין אַ קליין
שטעטל אין בײַערן, נײַשטאָט Neustadt an der Aisch¹⁸, נישט
ווייט פֿון נירנבערג. ער איז געווען דער ייִנגסטער פֿון 9 זין. ער
דערציילט אין די שפּעטערדיקע יאָרן, אַז זײַן פֿאָטער האָט מיט אים
געלערנט, און געלערנט גרונטיק. ווי אַזוי אלי' איז געקומען קיין
איטאַליע, ווייס מען נישט אויף קלאָר. יעדנפֿאַלס, אויב ער איז אָפֿילו
נישט אַוועק אַהין ספּעציעל אויף צו שטודירן, האָט אים אָבער דער
אויפֿהאַלט אין איטאַליע שטאַרק צוגעהאַלפֿן אין זײַן לערנען. בײַ
די דײַטשישע ייִדן זײַנען די קענטענישן אין העברעיִש געווען אַ סך
שוואַכער, וועגן דיקדוק האָט מען ווינציק וואָס געוויסט; נישט צו-
פֿעליק זײַנען רייכלינס רביים געווען גראַד איטאַליענישע ייִדן. אלי'
לוי האָט זיך אַ סך אויסגעלערנט. אין 1496 געפֿינען מיר אים אין
ווענעציע, אין 1504 איז ער אין פֿאַדוואַ, שוין אַרומגערינגלט מיט
תלמידים. מיט פֿינף יאָר שפּעטער קערט ער זיך אום קיין ווענעציע,
אין 1512 פֿאַרט ער אַריבער קיין רוים און בלײַבט דאָרט 15 יאָר.
אין רוים האָט ער זיך באַקענט מיטן גײַסטלעכן עדזשידיאַ וויטערבאַ,
וואָס איז שפּעטער געוואָרן קאַרדינאַל. עדזשידיאַ האָט זיך פֿאַרנומען
מיט קבלה, און פֿדי צו פֿאַרשטיין די קבלה־ספֿרים אין אַריגינאַל.

¹⁸ וווקא אַזוי מוזן מיר אים רופן און נישט אליהו לעוויטאַ אָדער אליהו
הלוי. וער אַליין פֿלעגט זיך חתמענען (זע זײַן בריוו, אָפּגעדרוקט בײַ פּערלעסן,
ז' 158): אלי הלוי, און אויך אין שפּעטערדיקע צײַטן האָט מען אים אַזוי גערופן
(פּראָגער אויסגאַבע פֿון ספר ההרכבה, 1793: «...חברו המדקדק הגדול האַשכּנזי
ר' אלי' לוי הובא עתה שלישיית לבית הדפוס»). אויב אַ מענטש, וואָס איז שייך
צו אונדז, האָט אַ גוטן ייִדישן נאָמען, טאַ צו וואָס זאָלן מיר זוכן פֿאַר אים
נעמען פֿון לאַטיין אָדער העברעיִש?

האַט ער זיך גענומען לערנען ביי ר' אלין העברעיִש. די 15 יאָר, וואָס אלי' איז געווען אין רוים, זינען די פֿרוכפּערדיקסטע יאָרן פֿון זיין לעבן. אין דער צייט האָט ער אָנגעשריבן דעם גרעסטן טייל פֿון זינע גראַמאַטישע ווערק (די קאָנקאָרדאַנץ, וואָס איר כתב־יד איז פֿאַראַן אין דער מינכענער ביבליאָטעק; דעם ספֿר הבחור¹⁹; דעם ספֿר ההרכבָה; דעם פּרָק שירה, אַאִו"ו).

1527 האָט ר' אלי' צוליב קריגס־מהומות געמוזט פֿאַרלאָזן רוים. נאָך עטלעכע יאָר גע־ונד זיין, קומט ער אָן צוריק אין ווענע־ציע. אַפֿילו אונטער וועגנס האָט ער אויך נישט אַוועקגעוואָרפֿן זיין אַר־בעט. עטלעכע ווערק, וואָס זייערע מאַנוסקריפטן זינען פֿאַרפֿאַלן געוואָרן אין רוים, האָט ער גענומען שרייבן פֿון דאָס נײַ; פּלענער, וואָס האָבן אין אים געלעבט, האָט ער איצטער גענומען פֿאַרווירק־לעכן. ער איז געוואָרן קאַרעקטאָר (און אין יענע צייטן האָט דאָס אָפֿט מאָל געהייסן רעדאַקטאָר) אין דער באַרימטער דרוק פֿון באַמ־בערגן, און דאָ האָט ער אויך געדרוקט אייגענע ווערק. זיין שם איז געוואָרן אַלץ גרעסער און מען האָט אים פֿאַרבעטן קיין פֿאַריז פֿאַר אַ פּראָפֿעסאָר פֿון העברעיִש; נאָר ער האָט זיך אָפּגעזאָגט. אין 1538 איז אַרויס פֿון דרוק זיין מסורת המסורת, וואָס האָט נאָך גרעסער געמאַכט זיין נאָמען.

אין גיכן האָט זיך פֿאַרמאַכט באַמבערגס דרוק און ר' אלי' האָט געמוזט זוכן אַן אַנדערן דרוקער. איז אים גראַד אָנגעקומען (1540) אַ בריוו פֿונעם פּריידיקער פּוילוס פֿאַגיוס אין איסני, ווירטעמבערג, וואָס האָט געעפֿנט אַ העברעיִשע דרוקעריי און געבעטן דעם גרויסן

¹⁹ די געשיכטע פֿון זיין צונאַמען בחור איז נישט קלאָר. טייל מיינען, אַז דאָס איז אַ פֿאַמיליע־נאַמען; אַנדערע זינען משער, אַז בחור איז געווען אַ מין מיליטערישע באַצייכענונג, ווייל ר' אליס פֿאַטער איז געקומען קיין איטאַליע ווי אַ ליזעראַנט פֿאַרן מיליטער; נאָך אַנדערע האַלטן, אַז מען האָט אים אַ נאַמען בעגעבן בחור, ווייל ער איז געקומען קיין איטאַליע נישט קיין באַזייטער. זע: Dr. J. Levi, Elia Levita und seine Leistungen als grammatiker, ברעסלוי 1888, ד' 7, אָנמערקונג.

געלערנטן, ער זאל אים העלפֿן אין זײַן אַרבעט. ר' אלי' איז אַוועק קיין איסני אין 1540. לאַנג איז ער דאָרטן נישט געווען. פֿאַגיוסעס דרוקעריי האָט נישט געהאַט קיין באַשטאַנד; אויך האָט ר' אלי' נישט געוואָלט שטאַרבן ווייט פֿון זײַנע אייגענע. אין 1542 לאַזט ער זיך שוין אַוועק צוריק קיין ווענעציע. בײַ פּוילוס פֿאַגיוסן האָט ער באַ- וויזן אַרויסצוגעבן עטלעכע עלטערע ווערק זײַנע, און ער האָט אויך אַנגעשריבן אַ שולבוך, דאָס באַוווּסטע שמוות דבֿרים, דאָס ערשטע ייִדיש-העברעיִשע ווערטער-ביכל, וווּ די ייִדישע ווערטער גייען נאָכן אַלף-בית. אין ווענעציע האָט ער ווייטער געאַרבעט אין באַמבערגס דרוקעריי, וואָס האָט זיך צוריק געעפֿנט, און דאָ איז אין 1544 אַרויס זײַן ייִדישע תּהילים-איבערועצונג. אין 1548 האָט ער נאָך געשריבן אַ שיר צו דוד באַמבערגס גרויסער תּנך-אויסגאַבע. ער איז גע- שטאַרבן דעם 28סטן יאַנואַר 1549 אין ווענעציע²⁰; עטלעכע טעג האָבן אים געפֿעלט צו פֿולע 80 יאָר.

צווישן ר' אליס תּלמידים זײַנען געווען די חשובֿסטע פּערזענ- לעכקייטן: קאַרדינאַלן און ביסקאָפּן, געלערנטע און אַמבאַסאַדאָרן. אַלע האָבן נאָר דערציילט שבַחים וועגן זײַן לומדות, וועגן זײַן עניוּת און זײַן אַרבעט-חשק. ייִדן האָבן, קענטיק, נישט אַזוי געהאַלטן פֿון אים; מען האָט געקוקט אויף אים קרום, וואָס ער חבֿרט זיך מיט קריסטן, און אין דער הקדמה צו מסורת המסורת געפֿינט ר' אלי' פֿאַר נייטיק זיך צו פֿאַרענטפֿערן. עס איז דאָך נאָר פֿאַרווערט, זאָגט ער, צו לערנען די קריסטן די סודות פֿון מעשה-בראשית און פֿון מעשה-מרכבָה; נחם זיבן געבאַט מעג מען זיי בפֿירוש לערנען. נאָר ווי אַזוי קען דאָס געמאַלט זײַן, אויב מען זאל זיי נישט אויסלערנען פֿריער די העברעיִשע שפּראַך, וואָס אין איר איז געשריבן די גאַנצע תּורה?

אַבער די התנצלות האָט מסתּמא אויף ייִדן קנאַפּ וואָס געווירקט.

²⁰ די ביאָגראַפּישע ידיעות זײַנען גענומען פֿון ד"ר י. לעווי (זע אַנמער- קונג ג' 19); אויך בײַ ל. גייגערן (זו' 56—65) איז פֿאַרצאָן מאַטעריאַל.

ר' אלי' איז געזעסן אין רוים בנים קארדינאל אין שטוב; צי פֿירט זיך אזוי אַ פֿרומער ייִד? אין זײַנע שרײַפטן וואָרפֿן זיך דורך באַמערקונג־גען, וואָס האָבן געמוזט באַליידיקן אַ ייִדן — שוין אָפּגערעדט וועגן דעם, וואָס אַ טייל פֿון זײַנע ווערק האָבן זיך געדרוקט מיט הקדמות אין „גלחות“ (לאַטײַן). אזוי שטייט, למשל, אין תּשבי, ז' 9: «אמר לי הקרדינל...», גאַנץ פֿאַמיליער. אויף ז' 71 שטייט: «...ובעל המדרש נקרא דרשן כמו רבי משה הדרשן וכן נקרא אדוני הנוצרי פוילוש באגיוס הדרשן בעיר איזנה». הייסט עס, דער קריסטלעכער פריידי־קער פוילוס פֿאַגיוס ווערט צוגעגליכן צו ר' משה הדרשן! און איך מיינ נישט, אַז פוילוס פֿאַגיוס, דער אַרויסגעבער און לאַטײַנישער איבערזעצער פֿונעם תּשבי, זאָל דאָס האָבן צוגעשריבן פֿון זיך; וואָרעם גראַד אין לאַטײַנישן טעקסט, וווּ דער קריסטלעכער לייענער וואַלט דאָס אַ סך בעסער פֿאַרשטאַנען, פֿעלט דער זאַץ. אין דער נײַט־געזעצטער לאַטײַנישער הקדמה צו דער דאָזיקער תּשבי־אויס־גאַבע (וואָס שטאַמט אָבער, אַ פנים, פֿון פֿאַגיוסן) שטייט וועגן ר' אלי'ן: «כאָטש איך האַלט, אַז מען דאַרף באַדויערן, וואָס ער איז נישט אַרײַנגעטראָטן אין דער עדה פֿון די קריסטן», און אינעם זעליקן בוך שטייט צום סוף: «...שנת אלף וחמש מאות וארבעים ואחת לביאת משיחנו וגואלנו ישוע יתברך שמו לעולמי עולמין אָמן». צום אַר־טיקל ישו (יעזוס) האָט פֿאַגיוס, אין זײַן אייגענעם נאָמען, געמאַכט אַ צוגאַב בזה הלשון: «יעזוס איז געווען דער משיח... ער האָט אָפּ געטאָן די אַלע ניסים, וואָס די נביאים האָבן געהאַט פֿאַרויסגעזאָגט וועגן אים...» צי האָבן ייִדן געקענט זײַן צופֿרידן פֿון אזוינע רײַן־קריסטלעכע זאַצן אין העברעיִשע ספֿרים? ²¹

ר' אלי' לוי איז אָבער אַבסאָלוט נישט געווען קריסטלעך גע־שטימט; ער איז נאָר געווען אַ פֿרײַערער מענטש, ווי דער גרעסטער

²¹ אַב־אורחא מעג דאָ דערמאָנט ווערן, אַז ר' אליס צוויי אייניקלעך האָבן זיך געשמדט און זײַנען געוואָרן שונא־ישראל, בשעת זײַער מוטער, אליס טאָכ־טער, איז נאָך געווען בנים לעבן. (זען גרעצס געשיכטע, ב' א' 2, ז' 344).

טייל יידן אין זיין צייט. און ער איז געווען נאָענט צו יידן, און ער האָט געקענט זייערע אינטערעסן און זייער לשון — אויף דעם זאָגן עדות זינע ווערק.²²

— 5 —

אין גאַנצן אויף יידיש זינען פֿאַראַן נאָר צוויי ווערק ר' אליס: (1 דאָס בַּבְּא־בּוּך, געשריבן 1507 אין פֿאַדוּאַ, געדרוקט צווישן 1508 און 1549, דאָס דרוקאַרט איז נישט באַוווּסט; 2) די איבערזעצונג פֿון תּחיליִים, ווענעציע 1545.²³ נאָך פֿון 18טן י"ה גייט־אום פֿון איין בוך אין צווייטן די השּׁערה, און ר' אלי' האָט אַרויסגעגעבן אין 1544 די חומש־איבערזעצונג אין קאַנסטאַנץ. דעם טעות חזר־איבער גרעץ אין זיין געשיכטע (ער ווייס אַפֿילו צו דערצײלן, און ר' אלי' האָט געמאַכט די איבערזעצונג, «צוריקוועגס פֿון איסני קיין ווענעציע»²⁴. און אַפֿילו גרינבוים (ז' 7) שרייבט נאָך אין יאָר 1882: «מיר וועלן לאָזן ניט־פֿאַרענטפֿערט די פֿראַגע, צי לעוויטאַ איז געווען דער מחבר פֿון דער קאַנסטאַנצער איבערזעצונג». שטיינשנידער האָט שוין אָבער מיט 13 יאָר פֿריער (1869 Serapeum, ז' 151—149 אָנמ') דער־ווײַז, און דער גאַנצער טעות נעמט זיך פֿון אַ באַמערקונג אין וואַלפֿס Bibliotheca Hebraea²⁵). עס זינען אַפֿילו נישט אַ קיין ראַיות, און ר' אלי' איז געווען ווען עס איז אין קאַנסטאַנץ.

²² און ר' אלי האָט אַפֿילו געהאַט בפֿירוש אַ נעגאַטיווע באַצונג צו דער קריסטלעכער אמונה, איז צו זען פֿון דעם ציטאַט ז' 161, אָנמ'.

²³ פֿרטים וועגן דער איבערזעצונג ביי שולמאַנען, ז' 21—22; די הקדמה איז געבראַכט ביי גרינבויםען, ז' 552—554.

²⁴ ב' א' 2, ז' 219.

²⁵ ב' א' 1, ז' 159. וואַלף איז געשטרױכלט געוואָרן איבער אַ נאַטיץ אין שבתאי, בס, שפתי ישנים [באַראַכאַו ז' 465], נאָר דערנאָך האָט ער דאָס אין ב' א' 10, ז' 193 אַליין פֿאַרריכט און אָנגעוויזן ווי ס'געהער צו זיין, און די קאַנסטאַנצער איבערזע־צונג שטאַמט פֿון מיכאַל אַדאַמען בשותפות מיט פֿאַגיוסן. — דער אָפּגעהיטער שטיינשנידער לאָזט אָבער אויס זיין באַווייזן מיט אַ טאַמער: "Ich möchte nicht geradezu jede Art der Mitwirkung Levitas beim Pentateuch entschieden in Abrede stellen."

מיר האָבן גרוסן פֿון ר' אליס נאָך עטלעכע ווערק. קאַרנעליאַ אַדלקינד, דער אַרויסגעבער פֿון ר' אליס תהילים־איבערזעצונג, דערציילט אין זיין הקדמה, אַז ער איז דורכגעקומען מיט ר' אליה בחור, «ער זול מיר איטליכי [= עטלעכע] ספֿרים טויטשן אונ' צום ערשטן דש תהלים נאָך דעם דקדוק»; און באַלד נאָך דעם, אַז גאַט וועט געבן, וועלן אַרויסגיין מוטלי און איוב־ און דניאל, ווויל גע־טניטשט. אַט די ווינטערדיקע ספֿרים זינען נישט אַרויס פֿון דרוק; צי איז די אַרבעט געווען געענדיקט אין פּת־ידי? וועגן איין ספֿר, וועגן איוב־, ווייסן מיר געוויס, אַז יאָ. אין 1592 שרייבט דער שטראַס־בורגער פריידיקער און מיסיאָנער שאַדעוס, וואָס מיר וועלן זיך באַלד מיט אים באַגעגענען פֿון דאָס נ"י, אין זיין «געוויסן באַריכט» [באָ־ראַכאַו 5 N^o]: «אויב איך וועל אַרויסזען, אַז די דאָזיקע אַרבעט מַזנע [ווי ס'ווערט דערציילט, ווי אַזוי מען שרייבט «העברעיִש־טניטש»] איז אָנגעלייגט, וועל איך אַרויסגעבן מיט דער דאָזיקער (ווינטערטניטש־)שריפֿט דעם ספֿר איוב־, פֿאַרטניטשט וואָרט ביי וואָרט דורכן גרויסן מלומד, דעם געניטן ר' אלי' לוי, און אויפֿגעשריבן פֿון זיין מויל מיט דער אייגענער האַנט דורכן ווערדיקן הער פּוילוס פֿאַגיוס (von Wort zu Wort verdeutsch durch den hochgelehrten und erfahrenen R. Eliah Levi und durch den ehrwürdigen Herrn Paulum Fagium aus seinem Munde mit eigener Hand excipiret). ליידער האָט שאַדעוס נישט דורכגעפֿירט דעם פּלאַן, און דער מאַנוסקריפֿט איז פֿאַרפֿאַלן געוואָרן²⁶. בלעבן מיר, הייסט עס, מערניט ווי ביי די צוויי ווערק ר'

²⁶ א. שולמאַן איז משער (ז' 28 אָנמערקונג), אַז שאַדעוס האָט צעפּלאַנטערט אַ ייִדישע איוב־איבערזעצונג מיט דער העברעיִשער איוב־אויסגאַבע, וואָס ר' אלי' האָט רעדאַקטירט 1544 אין ווענעציע. זייער אַ מאַדנע השערה! עס איז נישטאָ קיין שום גרונט צו ספקן, אַז אַט דער כתב־יד, וועגן וועלכן שאַדעוס רעדט מיט אַזאַ באַשטימטקייט, איז פֿון פֿאַגיוסעס ירושה אַרײַנגעפֿאַלן צו שאַ־דעוס; פֿאַרגיט איז שטאַרק געווען פֿאַרבונדן מיט שטראַסבורג, ווי שאַדעוס איז מיט אַ יאָר 50 שפּעטער געווען פריידיקער.

אליס. געוויס וואלט געלויבט צו באַטראַכטן זיי גענוי, הן אין פרט פֿון שפראַך און הן אין פרט פֿון סטיל; עס וואַלטן זיך דערבני אַרויס־געוויזן זייער אינטערעסאַנטע פֿאַקטן. נאָר אין איצטיקן צוזאַמענ־בונד, ווען מיר ריידן וועגן דער געשיכטע פֿון דער שפראַכפֿאַהשונג, איז נאָך וויכטיקער אַ קוק צו טאָן אויף יענע ווערק פֿון ר' אלין, וואָס זינען נישט רייך ייִדיש, נאָר געמישט העברעיִש מיט ייִדיש. ריכטיקער: ווערק וואָס זינען אין העברעיִש און די כּוונה איז געווענדט אויף העברעיִש, נאָר אַגב־אורחא ווערן אַרויסגעזאַגט זאַכן, וואָס זיי נען שייך צו ייִדיש. דאָס זינען: 1) פֿר התשבי לאליהו התשבי און 2) ספֿר שמות דבֿרים.

דער תּשבי איז אַרויס, אין איינעם מיט אַ לאַטענישער איבער־זעצונג, בני פּוילוס פֿאַגיוסן אין איסני 1541. תּשבי איז דער בנינאָ־מען פֿון אליהו הנביא — אַן אַנצוהערעניש אויפֿן נאָמען פֿונעם מחבר — און אַגב־מאַכט תּשבֿי: 712; דאָס איז די צאָל ווערטער, העברעיִ־שע און תּלמודישע, וואָס ווערן אויסגעטשטשט אין דעם בוך. די ווערטער זינען אויסגעשטעלט נאָכן אַלף־בית און אַ סך פֿון זיי זייִ נען איבערגעזעצט אויף איטאַליעניש (בלעזי) און אויף ייִדיש (בלשון אַשכּנז). ס'איז אָבער נישט אין גאַנצן לשון אַשכּנז; עס זינען טייל־ווייז פֿאַרויכדיקע ייִדישע ווערטער, הגם אַנדערע זינען שוין הנינט פֿאַרעלטערט. דער תּשבי איז אַ גראַבער באַנד; פּאַפּיר האָט מען אין יענע צייטן נישט געזשאַלעוועט; אַנילן זיך האָט מען אויך נישט גע־דאַרפֿט — שטויסן מיר זיך אָן אומגעריכט אויף טשיקאַווע באַמער־קונגען, וואָס זינען כאַראַקטעריסטיש פֿאַר דער שפראַך פֿון יענער תקופֿה, פֿאַר די קולטורעלע פֿאַרהעלטענישן אָדער פֿאַר אלין אליין. אַט האָט איר אַ געמעל, ווי גרונטיק ר' אלי' האָט געאַרבעט; משקיט — אַזוי רופֿט מען די דינע שריפֿט, ד"ה, די וואָס איז נישט פֿירקאַנטיק. מיט אַ צייט צוריק האָט מען מיר געזאַגט, אַז דאָס איז אַן אַראַביש וואָרט, און דער פּשט איז: שוואַך, דאַר. נאָר נאָך דעם בין איך געווייר געוואָרן, אַז דאָס איז גאָר נישט קיין אַראַביש. איך האָב געפֿרעגט בני אַ סך איטאַליענישע (לועזיס), פֿראַנצויזישע, שפּאַ־

נישע, גריכישע (יווניה) און אַראַבישע ייִדן; אַלע רופֿן די שריפֿט מיט דעם נאָמען, נאָר קיינער ווייסט נישט צו זאָגן, פֿון וואָנען דער נאָמען נעמט זיך. און מיר „דניטשישע“ ייִדן (אַשכּנזים) רופֿן זי „מעשיט“ און מיר ווייסן נישט וואָס דאָס איז. איך האָב געפֿונען אין ספֿרים, אַז מען רופֿט דאָס קנילעכדיקע שריפֿט. ר' אלי' איז היימיש מיטן ליינער: אין מיטן דעם שטרענגן העברעיִשן טעקסט גיט ער אַ זאָג:

«נשלמה אות הגימל»

גילובט זיי גוט בֿון (פֿון) הימל».

ייִדיש איז אים בכלל נאָענט, און דווקא ייִדיש נישט דניטש; דאָס זעט מען אַרויס, ווען מען גלייכט-צו זינע טייטשווערטער, וווּ ער שרייבט «בלשון אַשכּנז», צו יענע דייִטשישע ווערטער, וואָס פּוילוס פֿאַגיוס ברענגט מיט לאַטיינישע אותיות אינעם פֿאַראַלעלן לאַטיינישן טעקסט. ר' אלי' שרייבט: «הַבֿל — ובלשון אַשכּנז אוֹטם»; «סעודה — אין מול». דער «ו» קען אַנדערש ווי o נישט געלייענט ווערן. דאָס ערשטע מאָל שרייבט פֿאַגיוס ריכטיק: Germanice Athem; דאָס צווייטע מאָל ווערט ער נכשל אין זיין דניטש און שרייבט: germanice ein mol, כאַטש די דניטשישע אַרטאָגראַפֿיע האָט דאָ אַלע מאָל געפֿאַדערט אַן a. ר' אלי' שרייבט נאָך דער ייִדישער טראַ- דיציע, פֿון דער דניטשישער אויסלייגונג מאַכט ער זיך נישט וויסן- דיק; דעריבער האָבן מיר ביי אים דעם שטומען א: כן — באַנקא (פֿאַגיוס: banck), עין — ואַרבאַ (פֿאַגיוס: farb) אַזוֹוו; מיר גע- פֿינען ביי אים ציטל, לופֿט, און נישט Lufft, Zettel, ווי פֿאַגיוס שרייבט; ער שרייבט ווי ס'געהער צו זיין אַזוּ און נישט also.

ר' אלי' האָט אַ קלאַרע פֿאַרשטעלונג וועגן דעם אונטערשייד פֿון ייִדיש ביז דניטש. אַזוי שרייבט ער, אַ שטייגער, וועגן דעם וואָרט סעד, סעודה:

„בלעז פֿאַשטוּ ופּושרים אותו המלמים האַשכּנזים פּוּשט; אַבֿל

אינו לשון אשכנז רק נלקח מלשון לעז ובלשון אשכנז אין מול" 27. מילא, קארעקט דניטש איז נישט Mol, נאָר Mäl, אָבער נישט וועגן דעם גייט דאָ. דער עיקר איז אַט וואָס: דער מחבר ווייס, אַז עס זינען פֿאַראַן אַזוינע ייִדישע ווערטער, וואָס ייִדן ניצן, און אין דניטש זינען זיי נישטאַ. דאָס וואָרט "פֿאַסט" פֿאַר "מאַלצייט" באַגעגנט זיך טאַקע אין ספֿר של ר' אַנשיל (קראַקע 1534), אין דער קראַקער איבערזעצונג פֿון מגילת אסתר (1590), אין דער קרעמאַנער חומש-אויסגאַבע 1560, אין ר' אלי' לויס בַּבֿאַ-בוך אַאָז"וו 28.

ר' אלי' ברענגט נאָך אַזעלכע ווערטער, וואָס זינען אַרײַן אין ייִדיש (אויך אין דניטש) פֿון איטאַליעניש: פֿריזאַנט (מתנה), קאַסטן (טועם זיך) «והוא נלקח מלשון רומי גושטרי... gustare». ער האָט סתם גוטע ווערטער: געפֿאַלן — פֿאַלן אויף אַ געוויסן טאַג; באַשײַדליך — קלאַר, דניטלעך; יחוס פֿאַרטניטשט ער איידלשאַפֿט. גאַר אַ טייער וואָרט געפֿינען מיר אויף ז' 197. קביא... דאָס זינען קליינע ביינדלעך מיט זעקס קאַנטן; אויף איין קאַנט איז אויסגעקריצט איין פינטל, אויפֿן צווייטן צוויי פינטלעך, אויפֿן דריטן דריי אַאָז"וו, און מען שפּילט זיך מיט דעם, און בלשון אשכנז ווירפֿיל אָדער טופּיל שטיין. טאַפּלשטיין — דאָס איז אַ וואָרט, וואָס קען תּיכּף אַרײַן אין אונדזער געברויך!

אין אַ סך ערטער פֿון "תּשבי" לאָזט זיך דער מחבר אַרײַן אין חקירות, פֿון וואָנען עס נעמט זיך אַ וואָרט; מיר האָבן דאָס שוין געזען אויבן ביי "משקט". סאַרגענעס 29 פֿירט ער אַרויס פֿון פֿראַנצ' sarge,

27 „אויף איטליעניש פּאַסטו, און די דייטשישע מלמדים טיטשן דאָס פּושט [=פּאַסט]; ס'איז אָבער נישט קיין דייטש, נאָר ס'איז גענומען פֿון איטאַליעניש, און אין דייטש הייסט עס אין מול".

28 ייִדן זינען געזעסן אין צפֿון־איטאַליע אין אַ לפּי־ערך גרויסער צאַל, און זייער שפּראַך דאַרטן איז געווען ייִדיש; ווען ר' אלי' איז געקומען פֿון בני־ערן קיין ווענעציע, האָט ער זיך געקענט צוגויפּרייזן מיט די דאַרטיקע ייִדן אויף זיין היימישן לשון. פֿון דאַרטן זינען עס מסתּמא געקומען אין אונדזער שפּראַך אַרײַן קענע דרום־טראַמאַנישע ווערטער, וואָס מיר פֿאַרמאַגן [בענטשן, אַרן = דאַונען אַאָז"וו].

29 אַ קיטל; דאָס וואָרט ווערט געניצט ביז הינט ביי די דייטשישע ייִדן.

וואס באצייכנט אזא סארט שטאף. ביים ווארט „קרבין“ שטעלט ער זיך אפ אויף דער ווירקונג, וואס פראנצויז האט געהאט אויף דער יידישער שפראך. „קרבין רופן די אשפנזים די פיוטים, וואס מען זאגט שבת און יום-טוב, און מען האט נישט געפונען קיין אנדער דערקלערונג ווי די ראשי-תיבות: קול רנה וישועה באהלי צדיקים. נאר דער טעם האט קיין טעם נישט [ר' אליס א וויץ אין מיטן דעם ערנסטן וויסנשאפט-לעכן טעקסט]... איך וועל דיר געבן צו פארשטיין, ווי אזוי צו אונדז איז אריינגעפאלן אט דער גרייז. עס איז באוואוסט, אז מיר, דייטשישע יידי, קומען פונעם שטאם פון די פראנצויזישע, ווארעם בעת מען האט אונדז פארטריבן פון פראנקרייך אין יאר כלה גרש יגרש⁸⁰, זינען מיר צעשפרייט געווארן איבער דייטשלאנד. זינען איבערגעבליבן אין אונדזער מויל א סך ווערטער פון זייער שפראך, און א סך פון אונדז מיינען, אז די ווערטער נעמען זיך פון לשון קודש, ווי איך האב גע-וויזן ביים ווארט סרגנס. אט די פיוטים ווערן גערופן קרובות, וועל מען דערנענטערט זיי („שמקרבין אותם“) צו די תפילות. ...און מחמת די פראנצויזן שיידן נישט אונטער פון א c ביז א s („בין הצדי ובין התיי הרפויה“), האבן מיר, הערנדיק קרובות, געמיינט, אז זיי זאגן 'קרובין'.“ ביים ווארט „כתבות“ (קאטאָוועס) גיט דער מחבר צו, אז דאס שטאמט פונעם שורש „כתב“, שרייבן, און ער מאכט אויף דעם אזא פירוש: „פאר צייטנס פלעגן וויצלינגען און משלים-שרייבערס באהאלטענערהייט שרייבן זייערע ווערטער אויף די טירן פון די ריכע היזער אדער אין די רושיקע גאסן, אז מען זאל נישט וויסן, ווער עס האט דאס געשריבן; און אזוי פירט זיך נאך היינט אין רוים. אט די געשריפטן רופט מען כתבות. נאר דער גרויסער עולם האט א טעות און מיינט, אז מען לייגט דאס אויס מיט א ט, 'כטוב' און כתבות פונעם

⁸⁰ צוליב דער מליצה (דער פסוק איז גענומען פון שמות י"א) וואלט געווען

אוממעגלעך צו טרעפן, וואס דאס מיינט; פארום שרייבט אַנשטאָט דעם a
condito orbe 55 55, ווייס מען ערשט נישט, וואס פאר א יאר דאס איז. נאר
פערלעס זי 115 ציטירט פון תשבי (פון אן אנדער אויסגאבע א פנים) און פון

וואָרט טױב". און דאָ קומט ווידער אַ גלנצכווערטל: „וואַינעם מבחינים בין רע לטובֿ“³¹.

איבער הויפט ווערן אינטערעסאַנט ר' אליס אַגבֿ-אורחאדיקע באַמערקונגען, ווען ער רירט אָן העברעיִשע ווערטער, וואָס זינען אַרײַן אין ייִדיש און האָבן בײַ אונדז באַקומען אַן אַנדער פּשט. די ייִדישע שפּראַך איז דאָך נישט פּתּוּם אַ קאַמבינאַציע פֿון דײַטש מיט העברעיִש (אַ דײַטשישער ראַבינער מיטשט אויך אַפֿט מאָל אַרײַן אין זײַנע רײד העברעיִשע ווערטער, אָבער קיין ייִדיש ווערט פֿון דעם פֿאַרט נישט), נאָר אַ גאַנץ באַשטימטע קאַמבינאַציע, וווּ אי די דײַטשישע ווערטער, אי די העברעיִשע ווערטער באַקומען אַן אַנדער פּנים און אַן אַנדער אינהאַלט. בנוגע צו דײַטשישע ווערטער אין ייִדיש האָבן מיר שוין פֿרײַער געזען, אַז ר' אלי' ברענגט זיי אין אַן אייגנ-אַרטיקער פֿאַרעם, און ממילא זינען זיי געווען אין אַן אייגנאַרטיקער פֿאַרעם; איצטער וועלן מיר האָבן דעם זעלביקן סימן בנוגע עטלעכע העברעיִשע ווערטער. אויף זײַט 193³² שטייט געשריבן: „מחה... בלשון אַשכּנז אַב מיקן. אָבער דאָס איז נישט קיין לשון אַשכּנז, נאָר לשון־הקודש, וואָס איז פֿאַרגריזט געוואָרן אין מויל פֿון די קינדער. וואָרעם די מלמדים, וואָס האָבן נישט געוואוסט, ווי צו פֿאַרטײַטשן מחיקה, האָבן דאָס געזאָגט אויף לשון־הקודש מחקן; האָבן די תּלמידים געמײנט, אַז דאָס איז דײַטש, און געזאָגט מיקן, נישט אַרויסריידנדיק

אַנדערע שריפטן דעם זעלביקן זאַץ אַזוי: „שנת קנ״ה וסימנן כלה גרש יגרשׁ; הייסט עס, ר' אלי' מײַנט דאָ דעם גירוש פֿון 1395.

³¹ פּאַגיוס זעצט־איבער אויף לאַטיין: „אָזוינע געשריפטן רופן מיר כתּובות, דאָס הייסט, „facetiae“. אַט דאָס וואָרט facetia (וואָס איז נאָך היינט פֿאַר־שפּרייט אין ייִדיש אין דער פֿאַרעם „פּאַצעציע“) איז זייער וויכטיק. אַזוי האָט געהייסן אַ ליטעראַרישער זשאַנער, וואָס איז אין 15טן און 16טן י״ה געווען זייער באַליבט בײַ די הומאַניסטן. הייסט עס, פֿאַר פּאַגיוסעס געפיל איז פּאַצעציע און קאַטאַמעט געווען אַן ערך דאָס אייגענע.

³² איך ציטיר דאָ, ווי אומעטום, די אויסזאָגע פֿון איסני 1541.

דעם ח ("ולא הניעו החית"), ווי דער שטייגער איז בני די דייטשן³³. איך וועל אויך אַנווייזן אויפֿן וואָרט שחטן, וואָס מען רעדט-אַרויס שעכטן און מען מיינט, אַז דאָס איז דייטש; ס'איז אָבער דער זעליקער שורש ווי שחית"ה. בנים וואָרט "אַחור" (ז' 7) איז פֿאַרצייכנט: "און דער המון ("והמון העם") רופֿט דאָס תּחת". ר' אלי' ווייס שוין פֿון ספּעציעלע אויסדרוקן פֿון פֿאַלק! בני "גוי" (ז' 39): "...און אויב עס איז אַ פֿרוי, זאָגט מען גויה, און אין פֿילצאַל גויות, כאַטש עס איז נישט לויט די פֿללים פֿון דער שפּראַך" ("אַף על פי שלא יתכן בלשון"). צום וואָרט "עם-הארץ" (ז' 255)³⁴ באַמערקט ר' אלי': "פֿאַראַן אַזוינע, וואָס מאַכן דערפֿון אַ פֿילצאַל: "עמי-הארצים" — אין דער אמתן זני-נען זיי אַליין עם-ארצים! דאָ נעמט מען שוין שפירן דעם בייזער פֿונעם מלומד. און ער איז גערעכט אויך: "גויע" און "גויעס" און "אַמעראַצים" קלעפט זיך טאַקע נישט צו די פֿללים פֿון דער העברעז' שער שפּראַך; נאָר פֿאַרפֿאַלן, עס זיינען ייִדישע ווערטער!

פֿאַרשטייט זיך, פֿון אָנהייב 16טן י"ה האָט זיך ייִדיש שטאַרק אַנט-וויקלט, פּונקט ווי יעטווידער שפּראַך; אָבער אַ שפּראַך פֿאַר זיך איז דאָס שוין געווען אין ר' אליס צייטן. דער מחבר פֿון "תּשבי" שפירט אַפֿילו די ווירקונג פֿון דער ייִדישער פֿאַלקשפּראַך אויפֿן העברעיִש פֿון זיין צייט. צום וואָרט "מזג" (ז' 191) באַמערקט ער: "אונדזערע רבנים האָבן גערופֿן דעם וויזן, וואָס איז געמישט מיט וואַסער, 'יין מזוג'... און דערפֿון נעמט זיך דער אויסדרוק 'מזוגין לו פּוס שני' [מען גיסט אים אָן אַ צווייטן בעכער], און אַפֿילו אויב דער וויזן איז נישט קיין געמישטער, זאָגט מען אויך אַזוי... בלשון אַשכּנז הייסט דאָס איין שטונק"ן³⁵. און דערפֿון נעמט זיך בני די דייטשישע יידן אַ פֿינער

³³ מען דאַרף האָבן אין זינען, אַז גרויסע טיילן פֿון די דייטשישע יידן האָבן קיין ח נישט אַרויסגעהעט, און דערפֿאַר פֿלעגט מען ריידן וועגן "בני חית" און "בני חית". אויספירלעך וועגן דעם בני גידעמאַן ווו, ז' 75—76 (ייִדי' ז' 58).
³⁴ צוליב אַ טעות-הדפּוס שטייט דאָ אין אַריגינאַל 155; נאָך 199 האָט דער זעצער אָנגעהויבן די פֿאַגינאַציע נאָך אַ מאָל פֿון 100.
³⁵ פֿיגל דאָס וואָרט שטונק.

גרניז, וואָס צו דעם ברענגט זיי די דייטשישע שפראַך: אַנשטאַט דורן [געשאַנק] זאָגן זיי אויך מזיגה; ווייל זיי זעען טענקן און איין טענקן, מיינען זיי, אַז אין לשון קודש ווערן אויך ביידע באַגרייפֿן אויסגעדריקט מיט איין וואָרט".

אַז דאָס מאַדערנע העברעיִש פֿון מענדעלע, שלום עליכם אַאָז'וו וואַלט נישט געקענט געמאַלט זיין אָן ייִדיש, דאָס ווייסן מיר. אָבער שפורן פֿון דער "ייִדישיזירונג" פֿון העברעיִש באַמערקן מיר שוין לרובֿ אין דער אַלטער העברעיִשער ליטעראַטור אין דייטשלאַנד⁸⁶, און אַט געפֿינען מיר ביי אַלי' בחור אַ בפֿירושן אָנווייזן אויף דעם.

*

כדי צו פֿאַרענדיקן מיט ר' אליס ווערק, דאַרפֿן מיר נאָך דער-מאָנען צום גוטן דאָס ווערטער-ביכל שמוות דברים (איסני 1542). ס'איז אַ העפֿט פֿון 62 זייטן קליין 8, אַרויסגעגעבן, אַ פנים, נאָך פּוילוס פֿאַ-גיוסעס פֿאַרלאַנג, in gratiam omnium tyronum ac studiosorum. ⁸⁷ linguae sanctae. און דער מאַטעריאַל איז צעטיילט מאָדנע, פֿריער גייען נעמען פֿון זאַכן ("שמות דברים באַלפֿאַ ביתא"), דערנאָך די בייזערטער ("שמות התוארים"), ווייטער: "נאמן דער דינג דיא מן ניט זעהען און גרייבן [= גרייפֿן, אַנטאַפֿן] קאן" (דאָ גייען אַרנין; ליגן, געוויין, פֿאַרלוסט, זיס, הונגער, דאַרשט, פֿיל, זייל אַאָז'וו), "נאמן דער קראַנקהייטן", "נאמן דער אַרצניי" וכו'. די נעמען פֿון די קאַפּיטלעך זיינען געשריבן אַזוי דייטשמעריש, אַז זיי שטאַמען געוויס פֿון פֿאַגיוסן. ר' אלי' איז נישט אויסן געווען אַפּצומאַלן דעם ייִדישן וואָרט-אוצר פֿון זיין צייט; ער האָט אַפֿילו נישט אַרנינגענומען אין זיין ווער-טער-ביכל יענע ייִדישע ווערטער (מעקן, קאַטאַוועס אַאָז'וו), וואָס ער דערמאָנט אין תּשבי. דער צוועק פֿון דעם חיבור איז געווען גאַר אַן אַנדערער. ס'האָט געדאַרפֿט זיין אַ העלפֿבוך פֿאַר די קריסטלעכע

⁸⁶ עטלעכע ביישפּילן זיינען געבראַכט ביי גידעמאַנען וווּ, ז' 160 (ייִד' ז' 112).

⁸⁷ "פֿאַר אַלע אָנהייבערס און לערנערס פֿון דער הייליקער שפראַך".

תלמידים איבערצוועצן פֿון דניטש (אָדער לאַטנין) אויף העברעיִש. האָט ר' אלי' נישט געקענט ברענגען ייִדישע ווערטער (פֿון העברעיִש אָדער פֿון די ראַמאַנישע שפּראַכן אָדער איבערגעאַנדערשטע ווערטער פֿון דניטשישן שורש). נאָר ער האָט געמוזט נעמען אַזוינס, וואָס די תּלמידי־דים זאָלן פֿאַרשטיין, ד"ה, דניטשישע ווערטער — אַלץ איינס צי ייִדן האָבן זיי געניצט אָדער נישט. דעריבער טאָרן מיר אינעם שמוות דבָּרִים נישט זוכן קיין כאַראַקטעריסטישע ייִדישע ווערטער; נאָר ווען נישט־ווען שפּרינגען זיי אַרויס קעגן דעם ווילן פֿון מחבר. אָפּלערנען פֿון דעם ביכל קענען מיר איבער הויפט וועגן דער קלאַנגיקער אַנט־וויקלונג פֿון ייִדיש.

איטלעך וואָרט גייט פֿריער אויף ייִדיש, דערנאָך אויף העברעיִש, לאַטנין און דניטש; די דניטשישע איבערשריבונג האָט געגעבן פּוילוס פֿאַגיוס נאָך זײַן גוסט. איז ווען מען גליכט־צו ר' אליס „לשון אַשכּנז“ צו פֿאַגיוסעס דניטש, זעט מען אָפּט מאָל אַרויס וויכטיקע קלאַנגיקע אונטערשיידן.

ר' אלי' שרייבט „ו“ (חולם, דער o פֿון יענעם אויסלייג) פּמעט אומעטום וווּ מיר האָבן הננט o אין ליטווישן ייִדיש און וווּ פֿאַגיוס שרייבט a: אודר — Ader, בלוּבאַלק — Blasbalg, הור — Har, נודל — Nadel אַזױ, דערפֿון האַלט איך, איז געדרונגען; דאָרטן וווּ עס שטייט געשריבן „א“ פֿאַר אונדזער הננטיקן ליטווישן o („א“ האָט געקענט באַטיטן אי a, אי o), דאָרפֿן מיר אויך לייענען o. זייער וויכטיק איז די עוואָלוציע פֿונעם u-קלאַנג. ר' אלי' שרייבט טויך (בגד, Tuch), לוינג (ריאָה), צוינג (לשון), שויל (פנסת), שלוינד (ושט), שנויר (קו) ³⁸ אַזױ; אין די אַלע פֿאַלן האָט פֿאַגיוס די זעל־ביקע ווערטער, נאָר מיט אַ ריינעם u, ³⁹. נאָך מײַן מיינונג קען מען

³⁸ אין דער זעלטסטער ייִדישער אַרטאָגראַפֿיע באַצייכנט דער „וי“ סײַ דעם „au“, סײַ דעם „oe“ ö, סײַ דעם „ue“ ü. זע וועגן דעם ווייטער.
³⁹ עס שטייען איינס נעבן דעם אַנדערן; די זײַן (שמש, פֿאַגיוס: Sunn), אָבער אין [= אייזן] זײַן (בן, פֿאַגיוס: Sûn); נאָר אַ פֿאַר זײַטלעך ווייטער שטייט

דאָס אויסטייטשן אויף איין אופֿן: אַז ״וי״ איז דאָ דער מיטלדיקער שטאַפּל (= ü) אינעם איבערגאַנג פֿון u צו i. מיר געפֿינען דאָ, הייסט עס, בײַ ר' אלי' לוי אַן עלעמענט פֿון אונדזער שפּראַך, וואָס איז כאַ-ראַקטעריסטיש פֿאַרן הענטיקן פּויליש-אוקראַינישן ייִדיש.

נאָמן דער בױטורוינט

Son	Filius	בן	זין
Dochter	Filia	בת	שכטור
Kinder	Liberi	ילדים	קינדער
Enickel	Nepos	נֶכֶד	ענקל'ן
Brüder	Frater	אָח	ברודער
Schwester	Soror	אָחות	שוועסטער
Aiden	Gener	חמז	אידן
Schnurr	Nurus	כלה	שניר
Vetter	Patruus	דוד	זיטער
Mumlen	Patruelis	דודא	מומלן
Man	Mas	בעל	מאן
weib	Mulier	אִשָּׁה	ווייב
Schweher	Socer	חמיה	שוועהר
Schwiger	Socrus	חותנת	שוויגער
Schwager	Affinis	גאל	שוואַגער
Gefchwey	Sororia	יבמה	נישווי
Freunde	Consanguinei	קרובים	פריינד
Geschlecht	Familia	משפחה	נשטעכט
Gefind	Domestici	בני בית	גער
Geburt	Generatio	תולדות	געבורט
Geschwisterig Kinder.	Consobrini	שגרי בשגרי	נישוועסטער קינדער

שוין ״זוין״, און פאָגיוס גיט דאָס איבער מיט Son. הייסט עס, קיין פולע אויס-געהאַלטנקייט איז נישטאָ. איין מאָל, אין אַן אַנדער בוך, שרעכט פאָגיוס אויך ü. זע ד' 115.

לאַמיר נאָך פֿאַרצייכענען אַ ריי אינטערעסאַנטע ווערטער, וואָס זײַנען פֿאַראַן אין דעם ביכל. אַנטליץ (פנים; איינס פֿון די ווערטער, וואָס גייען אַדורך דורך דער גאַנצער עלטערער ייִדישער ליטעראַטור; אין קיין שום דײַטשישן מקור האָב איך אַט די בײַפֿאַרעם פֿון Antlitz נישט געפֿונען); אַק (= נאַקן, די דאָזיקע פֿאַרעם שטייט אויך); צוכן (קנויט; אויך דאָס איינציקע וואָרט פֿאַר דעם באַגריף אין דער גאַנצער עלטערער ליטעראַטור); קיט (שלשלת; דווקא מיט ״י״ = ð, להיפוך צום דײַטשישן Kette); טילטקרוט (״ו״ האָט שפּעטער געגעבן ״וי״, און דעריבער הייסט Schildkröte אויף ייִדיש ״שילדקרויט״, ווי עס באַווייזט דער נאַמען פֿונעם באַוויסטן אַרטיסט); פּויער (דווקא מיט אַ ״פ״); פֿראַנצוזן (סיפּיליס); טאַניט (פֿאַגיוס אַנטשטאַט דעם: Erndt); אויף גאַנג, נידר גאַנג, מיט טאַג, מיט נאַכט (מזרח, מערבֿ, דרום, צפֿון); הורן יעגל (זנאי); גישוויי (שוועגערין, זייער פֿאַרשפּרייט אין דער על־טערער שפּראַך); פּרידיגל (דער ערשטער ״י״ = ð, אַלזוי דאַרפֿן מיר הײַנט רײַדן און שרײַבן: פּריידיקער). איינס פֿון די לעצטע ווערטער, וואָס שטייען אין דעם ״שמות דברים״, איז דורטן, וואָס פֿאַגיוס טראַנס־קריבירט: dort⁴⁰. האָבן מיר ווידער אַ מאַל אַ ראַיה, אַז שוין דער מאַלט האָט מען געשפּירט דעם בפּירושן אונטערשייד צווישן דײַטשי־שע און ייִדישע פֿאַרמען, כאַטש די מײַזע איז נאָך דעמאָלט נישט גע־ווען אַזוי שאַרף ווי הײַנט⁴¹.

⁴⁰ די פֿאַרעם דאַרטן, באַגעגנט זיך אין טייל דײַטשישע דיאַלעקטן.

⁴¹ לויט די שטיינשניידער גיט איבער (938 I Cat. Bodl.), איז אַ קליין ווערטערביכל (״glossariolum vocum exoticarum״) צוגעגעבן אויך צו דער ערשטער אויסגאַבע פֿון ר׳ אליס בּאַבּוּד. סײַ אַלט געווען טשיקאַוע צו וויסן, וואָסערע ״אויסלענדישע״ (exoticus) ווערטער דער מחבר האָט דאָ פֿאַר־צייכנט; נאָר לידער שוויגט וועגן דעם שטיינשניידער, און פֿון אַ פֿאַרבּעגליענדי־קער באַמערקונג בײַ גרינבויםען (ז׳ 509), ווערן מיר נאָר געוויר, אַז דאָס וואָרט ריגאַן איז פֿאַרשטעט רענר (Renner, לויפּער). קיין אַנדערער האָט דאָס ער־שטע בּאַבּוּד נישט באַשריבן. — אַ ביסל ייִדישע ווערטער, ווי טעטשווערטער, זײַנען פֿאַראַן אין ר׳ אליס תּרגומו־ווערטערבוך ״מתורגמן״ (איסני 1542); מיר גע־

— 6 —

עס איז גאָר שווער זיך פֿאַרצושטעלן, וואָס פֿאַר אַ רושם ר' אליס העברעיִשע גראַמאַטישע ווערק האָבן געמאַכט אויף דער קריסטלעכער וועלט. רייכלין האָט געהאַט געבראַכט זינע קענטענישן פֿון איטאַליע; אַהין האָט נישט יעדערער געקענט זיך אַוועקלאָזן, כאָטש קריסטלעכע יונגע־לייט (אַרעם־בַּחורים וואָלטן מיר זיי גערופֿן) האָבן ניט געזשאַ־לעוועט קיין צייט און קיין מי און קיין וועג צו זוכן פֿאַר זיך העברעיִש־שע לערערס. און וואָס מען האָט געקענט אין דייטשלאַנד, האָבן מיר שוין געזען בײַ בעשענשטיינען; קלאַגעדיק ווייניק. פֿאַר די אַלע, וואָס האָבן געגאַרט נאָך העברעיִשן דיקדוק, זינען ר' אליס ווערק געווען אַזוי ווי אַן אַנטפּלעקונג; און ווען זיי האָבן זיך באַקענט מיטן מחבר, זינען זיי נאָך מער נתפּעל געוואָרן. אַ מענטש מיט אַ גרויסן וויסן, און פֿאַרט אָן עניו; אַ געטרײַער ייד, און פֿאַרט אַ פֿרייער, וואָס האָט נישט מורא געהאַט אומצוגיין מיט קריסטן; אַ מלומד ווי אַן איטאַליע־נישער ייד, און פֿאַרט אַ דייטש, מיט וועלכן מען קען זיך צונויפֿריידן. דער גאַנצער טיפּ איז זיי געווען גאַענט; צי איז ר' אלי' דער נע־ונדניק, וואָס טראַגט זיך אום מיט זינע פּת־ב־ידן פֿון שטאַט צו שטאַט, נישט געווען געגליכן צו די וואַנדערנדיקע הומאַניסטן פֿון 16טן י"ה? פּונקט ווי ר' אלי' לויבט שטאַרק אין דער הקדמה צום „תּשבֿי“ פּוילוס פֿאַ־גיוסן, וואָס האָט אים אַרויסגעהאַלפֿן מיט זיין דרוק, ווען באַמבערגס דרוק אין ווענעציע האָט זיך פֿאַרמאַכט, אַזוי קענען זיך פּוילוס פֿאַגיוס

פינען דאַרטן מולטוואָרף (רוס' קראַט), הייבט, ניט מיט וי און אויך אָן אַן איבער־קלאַנג; אַזוי נישט Haupt און נישט Heupt, נאָר דוּכאַ hejpt; שילטליך, וואָס גיט אַנצוהערעניש אויף דעם, ווי אַזוי ר' אלי' פּלעגט בילדן די פֿאַרקלענער־פֿאַרמען, שילטליך איז פּלוראַל דעמיני פֿון שילט, דאָס טייטשוואָרט פֿאַר שלט (ירמיה י"ג, כ"ג). אַ פֿאַר ייִדישע ווערטער זינען אויך פֿאַראַן אין ר' אליס באַ־מערקונגען צו קמחיס „ספר השורשים“. נאָר קיין גרעסערן ייִדיש־פּילאָלאָגישן באַטייט האָבן נישט די לעצטע צוויי ביכער, מעגן מיר נישט מאַרין זיין וועגן דעם. אַגב, פֿאַרשפּאַר איך דאָס צו טאָן, ווייל בײַ גרינבויםען (508—521) זינען די ווערטער געבראַכט און אויסגעטייטשט.

און סעבאַסטיאַן מינסטער גאַר נישט אָפּלויבן אויף ר' אלין, אויף זיין בקיאות און חריפּות⁴².

אַנהייבנדיק פֿון דריטן יאָרצענדלינג פֿון 16טן י"ה זינען עטלעכע צענדלינג יאָר פֿון העברעיִשע לימודים אין קריסטלעכן דייטשלאַנד אָנגעפֿילט כּמעט נאָר מיט איין זאַך: מען דרוקט־איבער אָדער מען זעצט־איבער אָדער מען אַנדערשט־איבער ר' אליס ווערק. און מען טוט דאָס נישט באַהאַלטענערהייט, נאָר גאַנץ אָפֿן, מען גרייסט זיך מיט דעם; מיר זינען דאָך נאָך אין יענע צייטן, וווּ אַריגינעלקייט איז לאַז דווקא — בעסער אַלטס, אַבי גוטס. אין אַ וואַסערע פֿינף און צוואַנציק יאָר זינען צוגעקומען אַזוי פֿיל לערנביכער, אַז מיר זעען שוין אַן אויסנווייניקסטן אונטערשייד. בעשענשטיין דערציילט אין דער הקדמה צו זיין חיבור, אַז מען האָט זיך ביי אים אַנגעבעטן, ער זאָל דאָס אָפּדרוקן. פּוילוס פֿאַגיוס, פֿאַרקערט, גייט שוין אַרויס מיט אַ התנצלות צום ליענער: ער ווייס, אַז עס זינען פֿאַראַן גענוג העברעיִשע לערנ־ביכער און פֿון גרויסע מלומדים, נאָר פֿון דעסט וועגן מאַכט דאָך דאָס נישט אויס, וואַרעם ס'איז גוט צו האָבן פֿאַרשיידענע ביכער, „פּונקט ווי דער מאַגן האָט הנאה פֿון פֿאַרשיידענע מאַכלים“. לאַמיר מוחל זיין דעם וווּילן פּריידיקער זיין „פּאַעטישן“ פֿאַרגלעך און אָפּלערנען דער־פֿון, ווי גיך די פֿאַרהעלטענישן האָבן זיך געביטן.

ס'זינען געווען דעמאָלט אַ סך העברעיִסטן אין דייטשלאַנד, וואָס האָבן אַלע געאַרבעט נאָך זייערע פּוחות נאָך. נאָר מער ווי אַלץ האָט מען געהאַט צו פֿאַרדאַנקען, ווי ס'איז שוין דערמאָנט געוואָרן, אלי' לויס תּלמידים: סעבאַסטיאַן מינסטער און פּוילוס פֿאַגיוס.

סעבאַסטיאַן מינסטער איז געבוירן געוואָרן 1489 אין אינגעלהיים (נעבן מינץ), נאָר דעם גרעסטן טייל פֿון זיין לעבן האָט ער פֿאַרבראַכט אין באַזעל, וווּ ער איז געווען פּראָפּעסאָר פֿון העברעיִש. מינסטער איז געווען אַ פֿילזיטיקער מענטש; ער האָט זיך פֿאַרנומען מיט מאַטע־

⁴² די לויב־געזאַנגען זינען אָפּגעדרוקט ביי גיינערן, זי' 57—60.

מאָטיק, אינטערעסירט זיך מיט רעליגיעזע פראַבלעמען (ס'איז געווען די שטורעמציט פֿון דער רעפֿארמאָציע!). ער איז געווען אַ פֿראַנצזיס־קאָנער מאָנאָך, נאָר שפעטער האָט ער אָנגענומען די רעפֿארעם. אויף דער עלטער, אין 1544, האָט ער אַרויסגעגעבן אַ גוואַלדיק גרויסן ספֿר אונטערן נאָמען „קאָסמאָגראַפֿיע“, און שוין נישט אויף לאַטיין, ווי אַלע פֿרעזעדיקע ווערק זינען, נאָר אויף דײַטש.

ס'איז זייער אַ טשיקאָוע ווערק, ווייל עס באַווייזט זיך דאָ דער גינסטיקער שניט פֿון אַ גאַנצער עפֿאַכע. „קאָסמאָגראַפֿיע“ איז בײַ מינסטערן נישט אַזוי, ווי היינט, אַ פֿיזיקאַליש־אַסטראָנאָמישע וויסנ־שאַפֿט, נאָר פשוטו כמשמעו: „וועלט־באַשרייבונג“; ער באַשרייבט אַלע פֿיר וועלטטיילן (אויסטראַליע איז נאָך נישט געווען אויפֿגעדעקט), אָבער דאָס גרעסטע אָרט, מער ווי אַ העלפֿט פֿון בוך, גיט ער אָפֿ פֿאַר דײַטשלאַנד. אַ פנים דאָס ווערק האָט שטאַרק אויסגענומען ביים לייַע־נער, ווייל מען האָט עס איבערגעדרוקט זייער אַ סך מאָל, אַפֿילו אי־בערגעזעצט אויף לאַטיין, איטאַליעניש און פֿראַנצויזיש. לויט אונ־דזער היינטיקן קוק איז דאָס אויפֿגעבויט אָן שום סיסטעם, אָנגעפֿילט מיט מעשיות, גענעאַלאָגיעס און באַשרייבונגען פֿון אויסנווייניקסטע סימנים פֿון אַ שטאַט: צו וועמען זי באַלאַנגט איצטער, צו וועמען זי האָט באַלאַנגט פֿריער אד״גל. צײַטנווייז כאַפט זיך דער מחבר אַרויס מיט אַ לעבעדיק וואָרט, און דעמאָלט זעען מיר, אַז ער האָט געהאַט אַ גוט אויג פֿאַר די דערשײַנונגען פֿון לעבן; אַ שטייגער, ווען ער רעדט וועגן דעם וויסטן מזל פֿון די צוגעהעריקע פּויערים, וואָס קו־מען־אָפֿ אין פֿינצטערע, קויטיקע הייזקעס, וואָס גענערן זיך מיט וואַ־סער און ברויט, און מוזן טאָן פֿאַר זייערע פּריצים די שווערסטע אַר־בעט. נאָר באַלד האָט מינסטער חרטה אויף אַזעלכע לעבעדיקע רייד, און ער כאַפט זיך אַרויף צוריק אויף זינען נודנע פּלומרשט „וויסנ־שאַפֿטלעכע“ שטאַלצן. אַט הייבט זיך אָן בײַ אים אַ קאַפּיטל: „וועגן די מידות און מנהגים פֿון די איצטיקע דײַטשישע פֿעלקער“, און מיר פֿרייען זיך שוין, וואָס מיר וועלן דאָ הערן באַריכטן פֿון אַ באַגלייבטן עדות. גיט ער זיך אַנשטאַט דעם אַ קערעווע און זאָגט: „כמעט יעדער

איינער ווייס דאך, וואסערע קליידער און וואסער שפניז עס ווערן באַ-
ניצט אין דייטשלאַנד, דעריבער פֿאַרשפּאַרט מען וועגן דעם צו שרייבן.
אַט דאָס זעלביקע אומגליק איז מיט מינסטערס לינגוויסטישע
שרייפֿטן אויך. ער איז שטייף, אַנגעצויגן, ״ווינסשאַפֿטלעך״; נאָר אַגבֿ-
אורחא, אַזוי ווי קעגן זיין ווילן, כאַפּט זיך אַ מאָל אַרויס ביי אים אַ
שאַרפֿע באַמערקונג, גוטע אַכטגעבונג.⁴³ אַזוי גיט ער, למשל, איבער
אין דער הקדמה צו זיין דקדוק לשון אַרמי (באַזעל 1527) זינעם אַ
שמועס מיט אַ יידן. ער, מינסטער, האָט צו אים געזאָגט: ״אַנערע
שרייבערס האָבן אַ טבע אַרײַנצומישן אַראַמישע ווערטער אין זייער
העברעיִש; פּונקט ווי הײַנט; ווען זיי וויסן נישט ווי צו טײַטשן עפעס
אַ העברעיִש וואָרט, נעמען זיי צו הילף די פֿאַלקשפּראַך, שפּאַניש
אַדער דײַטש״. אַן אַנדערש מאָל גליטשט זיך אַרויס ביי מינסטערן אַ
באַמערקונג, וואָס קלינגט פֿאַר אונדז ממש פּובליציסטיש. אינעם
ערשטן קאַפּיטל פֿון אַט דעם דקדוק לשון אַרמי (ז' 4) רעדט ער אַרום
די קרובֿישאַפֿט צווישן אַראַמיש (כאַלדעיִש) און העברעיִש, און ער
דערציילט, אַז נאָך גלות-בבֿל, ווען יידן האָבן זיך אומגעקערט קיין
ארץ-ישׂראל, האָבן זיי אַהין מיטגעבראַכט מיט זיך די אַראַמישע
שפּראַך⁴⁴: ״פּונקט דאָס אייגענע ווי ווען מען וואָלט אונדזערע דײַך
טשישע יידן געגעבן אַ מעגלעכקייט צו באַזעצן זיך אין הייליקן לאַנד
און צו באַזיצן דאָס; זיי וואָלטן אויך געמאַכט דאָרטן די דײַטשישע
שפּראַך פֿאַר אַן אומאַנגעשפּראַך, וואָרעם נאָר גאָר אַ קליינע צאָל
צווישן זיי קענען ריידן העברעיִש״.

⁴³ אַט דאָס וואָרט לייג איך פֿאַר אַנשאַפֿט באַאַבאַכטונג, וואָס טויג פֿאַר אונדז
נישט, וויל מיר האָבן נישט קיין וואָרט ״אַבאַכט״. די כלומרשטע ״ייִדישיזירטע״
פֿאַרעם באַאויבאַכטונג (באַראַכאַו) קומט-אויס ביי מיר גאָר ווילד. ״אַבאַכט״ אויף
דייַטש איז פּונקט דאָס אייגענע, וואָס דאָס ייִדישע ״אַכט״, אַפּילו דער אייגענער
שורש.

⁴⁴ איך וויל פֿאַרבייגייענדיק באַמערקן, אַז די הײַנטיקע ווינסשאַפֿט איז
שטאַרק מסופּק אין דעם, צי איז אַראַמיש געקומען צום ייִדישן פֿאַלק מיט דעם
וועג.

אָזוינע אַגבֿדיקע באַמערקונגען ווייזן אונדז, אַז מינסטער האָט זיך אַרומגעפֿירט מיט ייִדן, געטראַכט וועגן ייִדישע ענינים און געוויס געקענט ייִדיש (ער רופֿט די שפראַך פֿון די ייִדן „דינטש“, פֿונקט ווי ר' אלי שרעבט פֿסדר „לשון אַשכּנז“ און פֿונקט ווי מען זאָגט נאָך היינט „טייטש־חומש“). נאָר אין זינע ווערק האָט זיך דאָס נישט אָפֿ־געשפּיגלט. אין דער קאָסמאָגראַפֿיע וואַרפֿט זיך דורך ווינישט־וווּ אַ וואָרט וועגן ייִדן (ד' 128—129, אַ שטייגער, דערציילט ער, איינס לעבן דעם אַנדערן, די געשיכטע פֿון די הונגען אין איטאַליע אין יאָר 454 און דעם בלוט־בילבול אויף ייִדן אין טריענט אין 1475), נאָר ער באַ־גרענעצט זיך מיט הוילע פֿאַקטן. אין זינע פֿיל ווערק וועגן העברעיִש זעט זיך פֿמעט אין ערגעץ נישט אַרויס, אַז דאָס רעדט ער וועגן דער שפראַך פֿון אַ לעבעדיקן פֿאַלק, וואָס לעבט אין זיין לאַנד. איין צייט האָט מען געמיינט, אַז מינסטער האָט אין זיין *Opus grammaticum* (1542) אָפּגעגעבן אַ ספּעציעל קאַפּיטל דער ייִדישער שפראַך; אַזוי האָט דערציילט אלעזר שולמאַן. נאָר ב. באַראַכאַוו האָט שוין אויס־געפֿונען⁴⁵, אַז שולמאַנען האָט זיך דאָס אָפּגעדוכט. בלייבן־איבער ווי עדות פֿון זינע קענטענישן אין ייִדיש נאָר די איינציקע ווערטער, וואָס זינען צעשפּרייט איבער זיין העברעיִשן און כאַלדעיִשן לעקסי־קאָנען. אַרומ־און־אַרום זינען דאָס אפֿשר ביי אַ זיבעציק־אַכציק ווערטער, וואָס נאָר אַ קליינער טייל פֿון זיי האָבן אַן אינטערעס פֿאַר אונדז. אַ שטייגער, אינעם *Dictionarium hebraicum* (אַרויסגע־געבן 1523):

בֹּרם *cathedra, rota. Judaei dicunt* אַבניִם

Germanice 46 גמיכט *Testiculus, coleus* אָשך

דינקל *Far, triticum. Judaei* כסמת

Carmen triumphale, victoria... Judaei dicunt מנצח

אובר זייגונג

⁴⁵ באַראַכאַוו נ' 2.

⁴⁶ לעקסער I, 834: *gemaht*, פּילצאַל *gemehte*, *testiculi, genitalia*.

47 טעשט Vas alchimicum. Psal. 12. Judaei עליל
 פון אורם Aurum obrizon et purgatum... Judaei 48
 רחם Porphirion, avis quaedam. Judaei dicunt אגלאשטר
 שלך Mergulus, quaedam avis... Judaei רעגער.

מיט פֿיר יאָר נאָכן העברעיִשן ווערטערבוך האָט מינסטער אַרויס-
 געגעבן אַ Dictionarium chaldaicum ערוו. ס'איז נישט זיין ווערק,
 נאָר אַן אויסצוג פֿונעם אַלטן תּרגום-ווערטערבוך ערוו, וואָס ר' נתן
 בן יחיאל פֿון רוים האָט צונויפֿגעשטעלט אַרום 1100סטן יאָר. אַט
 דאָס ווערק איז געווען פֿאַרשפּרייט איבער גאַנץ אייראָפּע אין אַ גרוי-
 סער צאָל פּתֿ-יידן, ביז וואַגען עס איז אויפֿגעקומען דער בוכדרוק
 און מען האָט דאָס גענומען דרוקן. מינסטער האָט געהאַט אין די הענט
 דעם מאַנוסקריפּט — אַן אויסצוג פֿון ערוו — וואָס געפֿינט זיך היינט
 אין מינכען (פּתֿ-ייד נ' 420) און פֿריער איז ער געווען אין רעגענס-
 בורג. מינסטער האָט געמיינט, אַז דאָס איז נישט קיין אויסצוג, נאָר
 טאַקע דער ערוו אַליין, און מחמת אין דעם מאַנוסקריפּט זינען אַ
 סך ווערטער פֿאַרטשיטשט „בלשון אַשכּנז“, דרינגט מינסטער דערפֿון
 אַרויס, אַז דער בעל-הערוו איז געווען דווקא אַ דניטשישער ייִד. אין
 דער אמתן איז דאָס געווען אַ שפּעטערדיקע איבערשריפֿט (פֿון 14טן
 י"ה, ווי ס'ווייזט-אויף פּערלעס), וווּ אַ דניטשישער ייִד האָט זיך פֿאַר-
 גרינגערט די אַרבעט דורך פֿאַרשטענדלעכע טיטשן. פּונקט אַזוי זיי-
 נען אין דער קאַנסטאַנטינאָפּאָלער געדרוקטער אויסגאַבע פֿון 1511
 צוגעגעבן נני-גריכישע, שפּאַנישע און טערקישע טיטשווערטער 49.
 אַט פֿון דעם דאָזיקן רעגענסבורגער פּתֿ-ייד שפּט מינסטער זינע
 פֿאַר „דניטשישע“ וואַקאַבולן:

גדם — שטונף Germanice.

גדגדניות [ד"ה גודגדניות] קירשין Primo sunt Germanice
 id est cerasa

47 י. ליפשיץ — ייִדיש-רוסיש b 104: טעסט = „פלאוילניק“, שמעלצאויוון

(כור). (רעד')

48 א איז אַ שטומער; פֿגל אונזער אויסדרוק: „גינגאַלד“.

49 פּערלעס, ז' 2 און 20—44.

דלמטקיון — id est Cappa, קפא Germanice. דאָ, ביי דעם אַראַמישן ווערטערבוך, איז מינסטערס מקור באַ-ווסט. נאָר פֿון וואַנען האָט ער זינע «Judaei dicunt» פֿאַרן הער-ברעישן ווערטערבוך?

ער אַליין דערציילט אין זיין הקדמה צו אַט דעם ווערק, ווי שווער עס איז אים אָנגעקומען צו געפֿינען העלפֿביכער פֿאַר זיין שטודיום. דאָ האָט אים דער חשוֹר ער געאַרג רייש (Georgius Reischius Cartusianus) פֿאַרשאַפֿט «אַ דייטשישע איבערוועצונג פֿון אַלטן טעסטאַמענט, וואָס אַנדערע שרייבן-צו ר' שלמהן. פֿון דעם בוך האָב איך אַרויסגענומען פֿאַרשיידענע דערקלערונגען פֿון ווערטער (... in manus meas) venit Germanica veteris instrumenti versio, quam Rabbi Salomoni quidam adscribunt. Ex quo libro varias vocabu-
lorum interpretationes excerpti».

הייסט עס, פֿון וואַנען מינסטער האָט געשעפֿט, וויסן מיר שוין. נאָר אַנשטאַט דעם שווימט-אַרויף אַ צווייטע פֿראַגע, נאָך אַ האַרבערע: וואָס איז דאָס פֿאַר אַ ייִדישע איבערוועצונג פֿון אַלטן טעסטאַמענט, וואָס אַנדערע שרייבן צו ר' שלמהן? דאָס איז אַן ענין, וואָס רירט-אַן אונדזער גאַנצע עלטערע ליטעראַטור-געשיכטע, וואָרעם די צאָל ביבל-איבערוועצונגען איז ביי אונדז גאָר נישט אַזוי גרויס. פֿערלעס, וואָס האָט גרונטיק אויסגעפֿאַרשט די גאַנצע מינסטער-ליטעראַטור, איז משער, אַז דאָס מיינט ער דעם ספֿר ר' אַנשיל⁵⁰; אָבער די טעמים זינען שוואַכע ביז גאָר. פֿערלעס שרייבט (ו' 33 אַנמערקונג), אַז Anshel און Salomo איז דער זעלביקער נאָמען. פֿון וואַנען איז דאָס געדרונגען? און אויב שוין יאָ, איז אָבער דער ספֿר ר' אַנשיל אַרויסגעגאַנגען פֿון דרוק ערשט אין 1534, און מינסטערס לעקסיקאָן שטאַמט פֿון יוני 1523! מוז מען אָננעמען, הייסט עס, אַ פֿרישע ספֿראַ: אַז דער ספֿר ר' אַנשיל האָט פֿריער צירקולירט אין מאָנוסקריפֿטן?⁵¹

⁵⁰ זע ווייטער זו' 156—160.

⁵¹ אַזוי האַלט טאַקע פֿערלעס; זע אין דעם באַנד: ו' 162, אָנמ' 76—77.

נאָר אויף דעם איז קיין שום באַשטעטיקונג נישטאָ. אַגבֿ שטימען
 גאָר נישט מינסטערס אַלע טיטשן מיטן ספֿר ר' אַנשיל, און דאָס
 וואָס דאָס רובֿ שטימען יאָ, איז נאָר אַן אַנצוהערעניש אויף דער
 פֿעסטער מלמדישער טראַדיציע פֿון טיטשן דעם תנך, וואָס האָט זיך
 אויסגעאַרבעט ביי דניטשישע יידן אין משך פֿון הונדערטער יאָרן.
 ווען מען זאָל נאָך נעמען אין אַכט, אָו ר' אַנשיל טיטשט נאָר איינ-
 ציקע ווערטער, אין דער צייט וואָס מינסטער רעדט וועגן אַ versio,
 אַן איבערזעצונג, וועלן מיר מוזן קומען צום באַשלוס, אָו פערלעסעס
 גאַנצע השערה איז געבויט אויף זאַמד. גיכער ווי אַלץ האָט מינסטער
 געהאַט אין די הענט אַ זעלבשטענדיקע תנך (אַדער אפֿשר נאָר
 חומש) איבערזעצונג. נאָר וווּ איז די איבערזעצונג? דאָס ווייס מען
 נישט. מינסטערס ליטעראַרישע ירושה און זיין ביבליאָטעק זיינען
 שפעטער געווען ביי יאָהאַן בוקסטאַרפֿן, וואָס איז געווען פראַפֿעסאָר
 פֿון העברעיִש אין באַזעל מיט אַ האַלבן יאָרהונדערט נאָך מינסטערן.
 בוקסטאַרפֿס ירושה געפֿינט זיך איצטער אין דער באַזעלער אוניווער-
 סיטעטישער ביבליאָטעק, נאָר דער דאָזיקער כתבֿ־יד איז דאָרטן,
 דאָכט זיך, נישטאָ⁵². הייסט עס, ווידער אַ מאַל אַ בלויו אָרט אין
 צוזאַמענהאַנג מיט מינסטערן, וואָס האָט געוויס געוויסט אונדז צו
 זאַגן אַ סך און געזאַגט אַזוי ווינציק!
 נישט נאָר ביכער האָבן זייער מזל, ווי דאָס לאַטיינישע שפּריכ-
 וואָרט זאַגט, נאָר ביכער־שרייבערס אויך.

— 7 —

אליהו לעוויטאָס צווייטער תלמיד אין דניטשלאַנד, דער פריידי-
 קער פוילוס פֿאַגיוס, האָט אין דעם רבינס לעבן געשפילט אַ גרע-
 סערע ראַלע איידער מינסטער און דעריבער דערציילט ר' אלי' וועגן
 אים באַריכות. אין דער הקדמה צום תשבֿי 1541, גיט ער איבער, ווי

⁵² פֿיגל די אַרבעט פֿון מ. שוואַב: Les manuscrits hébreux de la
 Bibliothéque de Bâles אין V, Revue des études juives ז' 250—256.

ביטער עס איז אים געווען, ווען עס האָט זיך פֿאַרמאַכט די דרוקערײַ פֿון דניאל בומבירג (=באַמבערגאַ; שוין אין יענע צײַטן האָבן ייִדן געהאַט אַ טבע צוצופאַסן זייערע נעמען צו דער שפראַך פֿון לאַנד, איז פֿון דעם עכט דײַטשישן באַמבערג געוואָרן דער איטאַליענער באַמבערג) אין ווענעציע און ער האָט נישט געהאַט וווּ צו דרוקן זײַנע ווערק. ער האָט געקלערט אַריבערצושיקן דעם כ״י קיין באַלאַנע, נאָר דערווייל איז ער געווייר געוואָרן, אַז דאָרטן האָט זיך אויך פֿאַרמאַכט די ייִדישע דרוקערײַ. דאָ איז אים אָנגעקומען אַ בריוו פֿונעם דרשן פֿאַגיוס פֿון איסני, וואָס האָט אים געמאַלדן, אַז ער עפֿנט אַ ייִדישע דרוקערײַ, און געבעטן אים קומען צו הילף אין דער אַרבעט. ר' אלי' איז טאַקע אַוועקגעפֿאַרן אַהין און פֿאַר דער צײַט, וואָס ער איז אָפּגעווען אין איסני, האָט ער געאַרבעט טאַג ווי נאַכט (אי ער אַליין שרײַבט דאָס, אי פֿאַגיוס רעדט וועגן דעם), פֿדי אַרויסצוגעבן זײַנע פֿאַרטיקע ווערק און צוצוגרייטן נײַע. פּוילוס פֿאַגיוס האָט דאָס אַלץ אַרויסגעגעבן און ווייט מעגלעך אים טעכניש צוגעהאַלפֿן אין זײַן אַרבעט — איז קיין ווונדער נישט, וואָס ר' אלי' איז באַגײסטערט פֿון זײַן תּלמיד און מעסט־אָן אויף אים דעם פּסוק, וואָס איז געזאָגט געוואָרן אויפֿן רמב״ם. «פֿון פּוילוסן [דעם אָפּאַסטאַל] ביז פּוילוסן [פֿאַגיוס] איז נישט אויפֿגעשטאַנען אַזוינער ווי פּוילוס» — שרײַבט ר' אלי' אין זײַן הקדמה.

אין דער אמתן איז פּוילוס פֿאַגיוס נישט געווען אַזאַ גרויסע פּערזענלעכקייט. שוין דער זאַץ אַליין, וואָס מיר האָבן געבראַכט פֿריער (ס'איז גוט צו האָבן פֿאַרשיידענע לערנביכער, «פּונקט ווי דער מאַגן האָט הנאה פֿון פֿאַרשיידענע מאַכלים») זאָגט עדות אויפֿן נישט־איבע־ריק הויכן פֿלי פֿון זײַן געדאַנק. נאָר איין גרויסע מעלה האָט ער גע־האַט: ער איז געווען ענערגיש און איבערגעגעבן צו דער זאַך, וואָס ער האָט געמאַכט פֿאַר זײַן לעבנס־אַרבעט — צום שטודיום פֿון דער העברעיִשער שפראַך.

פּוילוס פֿאַגיוס איז געבוירן געוואָרן אין 1504 אין שטעטל ריינ־צאַבערן (אין געגנט פֿון שפּייער), וווּ זײַן פֿאַטער איז געווען לערער

און שטאַמישער שרענבער. עלף יאָר אַלט, איז ער אַוועק אין היידעל-
בערגער אוניווערסיטעט⁵³. אין 1522 געפֿינען מיר אים אין שטראָס-
בורגער אוניווערסיטעט, וווּ ער לערנט ביים הומאַניסט קאַפיטאַ העב-
רעיש. 23 יאָר אַלט, איז ער אין 1527 אַרויסגערופֿן געוואָרן ווי אַ
לערער קיין איסני. ער האָט זיך דאָ אַנינגעלעבט, חתונה געהאַט; דער
עולם האָט פֿון אים שטאַרק געהאַלטן. אין אַ צניט אַרום האָט ער זיך
אַוועקגעלאָזט אַ צווייט מאָל קיין שטראָסבורג. שטודירט דאָרטן צוויי
יאָר טעאַלאָגיע. אין 1537, ווען ער האָט זיך אומגעקערט קיין איסני,
איז ער צום לערער נאָך געוואָרן פריידיקער. 6 יאָר האָט ער דאָ
געטאָן זיין אַרבעט באַמונה. אין דער שול זינער האָט ער געלערנט
העברעיִש אויך.

פֿאַרשפרייטן דאָס קענטעניש פֿון העברעיִש איז געווען זיין העכ-
סטער פֿאַרלאַנג; האָט זיך אים געמאַכט אזאַ געלעגנהייט, וואָס ער
אַליין האָט זיך דערויף נישט געריכט. די גוט-פֿרענדשאַפֿט פֿון אַ
רייכן בירגער, אַ ליבהאַבער פֿון דער העברעיִשער שפראַך, האָט אים
געגעבן אַ מעגלעכקייט צו עפֿענען אַ העברעיִשע דרוקעריי, וואָס האָט
אַנגעהויבן אַרבעטן אין 1541. קיין אַריכתימים האָט זי אָבער נישט
געהאַט; פֿאַגיוסעס העברעיִשע גראַמאַטיק, וואָס מיר וועלן באַלד ריידן
וועגן איר ברייטער, איז אַרויס אין מיי 1543 שוין אין קאָנסטאַנץ;
הייסט עס, זיין איסניער דרוק האָט שוין, אַ פנים, דעמאָלט נישט
עקסיסטירט⁵⁴.

⁵³ ווי באַלד ער האָט זיך אַנגעהויבן לערנען, איז אים שוין געוויינטלעך נישט
אַנגעשטאַנען דעם פֿאַטערס כשרן דנטשישן פֿאַמיליע-נאָמען בוכלין און ער האָט
דאָס געמוזט איבערזעצן אויף לאַטיין. בוכלין הייסט אַ קליינע *Buche*,
און דער בוים *Buche* הייסט אויף לאַטיין *fagus*. אין אָנהייב האָט זיך דער
חלמיד גערופן *Faginus*, נאָר דערנאָך איז אים בעסער געפעלן געוואָרן *Fagius*,
און דערביי איז ער געבליבן. דאָס, וואָס אַן עלפֿיאַריק יינגל איז אַנגעקומען, אין
אוינווערסיטעט, זאָל קיין חידוש נישט זיין; אין יענע צייטן פלעגט מען דעם
צוגרייטונג-קורס אויך דורכגיין ביים אוניווערסיטעט גופא.

⁵⁴ די סיבות, פֿאַר וואָס די איסניער דרוק האָט געפֿלאַצט, זינען נישט באַ-

1544 האָט פּאָגיוס אָנגענומען די העברעיִשע פּראָפּעסור אין שטראַסבורג, וואָס מען האָט אים געהאַט פּאָרגעלייגט נאָך מיט דריי יאָר פּרײַער, באַלד נאָך קאַפּיטאַס טױט. ער איז געוואָרן זייער חשובֿ בני דער שטראַסבורגער באַפֿעלקערונג, אי ווי אַ דאַצענט, אי ווי אַ פּריידיקער; און ער האָט געאַרבעט ווייטער אין זײַן וויסנשאַפֿט אויך. אין 1546 האָט ער אַרויסגעגעבן דעם ערשטן טייל פֿון אַ לאַטיינישער איבערזעצונג פֿון תּרגום אונקלוס, געפֿירט אַ וויסנשאַפֿטלעכע קאַרעספּאָנדענץ מיט פּאַרשיידענע הומאַניסטן. ער האָט אַפֿילו געפרוווט אויפֿבויען דאָ אויך אַ העברעיִשע דרוקערײַ, נאָר ער איז אַרײַנגעפֿאַלן צו אַן אומגעניטן מײַסטער אין די הענט, ס'האַט אים אָפּגעקאַסט אַ סך מי און געלט, און ס'איז פֿון דעם פּלאַן גאַרנישט ניט געוואָרן.⁵⁵ דעם 5טן אַפּריל 1549 האָט מען אים פּאַרטריבן פֿון שטראַסבורג, אויפֿן סמך פֿון נײַע קירכישע תקנות, אין איינעם מיט נאָך מײַנונג־חבֿרים. האָט ער אָנגענומען די פּאַרבעטונג קיין קעמברידזש, ענג־לאַנד (די נסיעה פֿון שטראַסבורג ביז לאַנדאָן האָט געדויערט 21 טעג), און גענומען לייענען לעקציעס פֿון העברעיִש אין דאַרטיקן

וויסט; צי צוליב דוחק אין געלט, צי צוליב ר' אליס אָפּפּאַר, צי איבער דעם, וואָס פּאָגיוס אַליין האָט זיך שוין געקליבן קיין שטראַסבורג און געהאַט נאָך אַ קיר־כישע שלוחות אין קאַנסטאַנץ? אין שטראַסבורג געפינט זיך נאָך (זע: Herzog, *Realenzyklopädie für protestantische Theologie V* — פּאָגיוסעס; דאַרטן וואָלטן מיר אפשר געפונען דעם באַשייד פונעם רעטעניש. — טייל פּאַרשערס מײַנען איבעריקנס, אַז די קאַנסטאַנצער דרוק איז אויך געווען פּאָגיוסעס אייגנס.

⁵⁵ אַזוי ווי דער דאָזיקער וויכטיקער שטריך אין פּאָגיוסעס טעטיקייט ווערט אין ערגעץ בײַ זײַנע בײַאַגראַפֿן (גײַגער, פּערלעס אַאָװ) נישט דערמאַנט, וואָלט נײַטיק געווען צו ברענגען, וואָס עס שרײַבט שאַדעוס — *Grammatica hebraeae linguae* (שטראַסבורג 1591) אין דער הקדמה: געשריבן אין לאַטיין (זע: דאַרינג *Magister Elias Schadaüs*, לײַפּציג 1892, ז' 9).

אוניווערסיטעט. דא איז ער אין גיכע געשטארבן, דעם 12טן נאוועמבער 1549.⁵⁶

אין פאגיוסן געפינען מיר אויך, פונקט ווי מיר האבן דאס געזען ביי מינסטערן און מיר וועלן דאס נאך זען ביים גרעסטן טייל קריסט-לעכע העברעיסטן ביז אונדזערע טעג, א פאראייניקונג פון צוויי פונות. ערשטנס: שטודירן און לערנען אנדערע העברעישיש; צווייטנס: פארשפרייטן די קריסטלעכע אמונה צווישן יידן. א מוסטער דערפון האבן מיר שוין געזען אין זינע צוגאבן צו ר' אלי' בחורס שריפטן. נאך מערקווערדיקער איז די ראַלע, וואָס פוילוס פאגיוס האָט גע-שפילט אין דער קאנסטאנצער חומש-איבערזעצונג פֿון 1544.

עס שטייט אין די כתבים פֿון אַ בן-דור, אַז אָט די חומש-איבער-זעצונג האָט געמאַכט דער משומד מיכאל אַדאָם (Michael Adam) פֿון ציריך, דער אייגענער, וואָס האָט מיט צוויי יאָר שפעטער אַרויס-געגעבן אין ציריך דעם ערשטן יידישן יוסֿיפֿון.⁵⁷ שטיינשנידער גיט איין מאל אַן אַנצוהערעניש⁵⁸, אַז מיכאל אַדאָם האָט צו דער זאָך אפֿשר פֿאַרט קיין שייכות נישט געהאַט, און דער אַרויסגעבער איז געווען פוילוס פאגיוס; נאָר קיין באַווייזן ברענגט שטיינשנידער נישט. יעדן פֿאַלס איז זיכער, אַז פוילוס פאגיוס איז געווען אַ שותף אין דער זאָך. אָט איז די בעסטע ראַיה, וואָס מען ברענגט. פאגיוס האָט אַרויסגעגעבן אין 1543 אַ העלפֿבוך צו לערנען העברעישיש; די ערשטע פֿיר קאפיטלעך בראַשית מיט אַ יידישער איבערזעצונג און לאַטייני-שע פירושים; איז דאָרטן די יידישע איבערזעצונג כמעט וואָרט ביי וואָרט געגליכן צו מיכאל אַדאָמס טעקסט, כאָטש פאגיוסעס ביכל איז אַרויס פֿון דרוק מיט אַ יאָר פֿריער. חוץ דעם שרייבט פאגיוס אין

⁵⁶ פערלעס ד' 231 ברענגט אַן אנדערע דאַטע: 15 נאוועמבער 1550. נאָר איך האָב אין ערגעץ נישט געקענט געפינען דעם מקור, פון וואָנען ער האָט דאָס גע-נומען.

⁵⁷ זע: וואָלף, Bibliotheca hebraea, iv, ד' 193.

⁵⁸ Zeitschrift für die Geschichte der Juden in Deutschland, i.

דער הקדמה צו די „ערשטע פֿיר קאָפיטלעך“, אַז ער גרייט נאָך אַ
 „דייטשישע העברעישע ביבל“, און אויף דעם סמך זאָגט פּערלעס
 אַפֿילו⁵⁹, אַז פֿאַגיוס האָט געדרוקט די קאָנסטאַנצער איבערזעצונג.
 איבעריקנס האָט שוין וואָלף אין 1733 געדרונגען, אַז „איבערגעזעצט
 דעם גרעסטן טייל פֿון דער ביבל האָט מיכאל אַדאַם, נאָר פּוילוס פֿאַ-
 גיוס האָט סײַ געמאַכט פֿאַרבעסערונגען, סײַ געדאַגהט וועגן אַרויס-
 געבן דעם ספֿר“⁶⁰.

ווי מיר זעען, שטיצן זיך די אַלע חקירות אויף פֿאַגיוסעס הקדמה
 צו די „פֿיר קאָפיטלעך“ און אויף דער ענלעכקייט פֿון טעקסט. מיט
 אַט דער קאָנסטאַנצער איבערזעצונג איז אָבער צונויפֿגעקניפט נאָך
 אַ פֿאַקט, וואָס וואָרפֿט אַ העלע שנין אויף פֿאַגיוסעס מאַטיוון בײַ זײַן
 אַרבעט און בכלל אויף זײַן גאַנצער פּערזענלעכקייט. ווען מען נעמט
 אין אַכט דעם פֿאַקט, וואָס מיר וועלן תּיכּף מעלדן, און מען דערמאָנט
 זיך, אַז פֿאַגיוס האָט געהאַט אויף זיך אין פֿאַרשיידענע צײַטן עטלעכע
 קירכישע שליחותן, וועלן מיר מוזן אַפּוואָרפֿן גייגערס כאַראַקטעריס-
 טיק⁶¹, אַז פֿאַגיוס איז געווען „אַ רויקער מאַן, מער אַרײַנגעטאָן אין
 געלערנטער אַרבעט איידער אין טעאַלאָגישע מחלוקתן“.

די ערשטע פֿיר קאָפיטלעך בראַשׂית, מיט אַ ייִדיש-טײַטשישער
 איבערזעצונג וואָרט בײַ וואָרט און אַ לאַטיינישן קאָמענטאַר, האָט
 פֿאַגיוס אָנגעגרייט — אַזוי דערציילט ער אַליין אין זײַן הקדמה צו
 דעם דאָזיקן ביכל — וועלן בײַ עטלעכע פֿון זײַנע תּלמידים האָבן פֿאַר-
 פֿעלט העברעישע תּנכּן. מיט דער ייִדישער איבערזעצונג איז ער
 אויסן געווען נישט צו לערנען ייִדיש, נאָר צו פֿאַרגרינגערן דעם שטו-

Monatsschrift für die Geschichte der Juden in Deutsch-⁵⁹

land, I, 1876, ז' 366.

⁶⁰ Bibliotheca hebraea, IV, ז' 193. — וואָלף הערמאַנט נאָך, אַז די
 כללים פֿון ייִדיש-דייטשישן אויסלייג, וואָס זײַנען פֿאַראַן אין פֿאַגיוסעס „פֿיר
 קאָפיטלעך בראַשׂית“, חזון זיך איבער וואָרט בײַ וואָרט אין דער הקדמה צו דער
 תּורה-איבערזעצונג.

⁶¹ Allgemeine Deutsche Biographie, VI, 533.

דיום פֿון העברעיִש. זעענדיק, אַז די אַרבעט זינען געווען געהאַט אַ פעולה, האָט ער באַשלאָסן דאָס צו מאַכן צוטריטלעך פֿאַר אַ ברייטן עולם, און ווייל נישט אַלע קענען לייענען ייִדיש-טעקסט, האָט ער צו-געגעבן צום סוף אַ קורצע לערע וועגן דעם. „דורך דעם דאָזיקן גאַנג האָב איך זיך פֿאַראַינס אויך צוגעגרייט אַ וועג צו אַ דייטשיש-העב-רעיִשער ביבל, וואָס מיר פֿאַרעפֿנטלעכן אויך, צו ליב אַ באַ-שטימטן טעם, ווי ס'איז צו זען פֿון דער הקדמה צו דעם דאָ-זיקן ווערק“⁶².

נאָר וואָס איז עס געווען פֿאַר אַ „באַשטימטער טעם“, צוליב וועלכן פֿאַגיוס האָט געוואָלט אַרויסגעבן אַ ייִדישע תורה-איבערזע-צונג? אַ דערקלערונג זאָגט ער צו צו געבן אין דער הקדמה צו דער דאָזיקער איבערזעצונג. שולמאַן⁶³ ברענגט פֿון דער הקדמה אַ גרויסן אויסצוג. „זינטמאל [היות] וויר זעהן דאז זיך די הערצן בון [=פֿון] טאג צו טאג מינדרן אין דעם ור שטאנד אונ' אין דער וויסהייט... צו דעם דאז וויר זעהן די קהילות בעונות הרבים אויך אימר דר [פסדר] אב נעמן אונ' צר שטערט ווערדן דורך ויל פֿאַלטיג [אַפֿטע] גירושים, דז וואו מן בור [פֿאַר] צייטן האט צעהן קהלות גיבונדן [=געפֿונען] גיבינט מן אצונדר קום [=קוים] אייני בעו"ה, אונ' דורך זולכי גירו-שים ווערדן די בעלי בתים גינויטיגט אויף דען דורפֿרן [=דערפֿער] צו זיצן, אונ' איז אבער ניט אין איינש איטליכן ור מיגן [=פֿאַרמעגן] דז ער קאן איין מלמד האלטן דער אים זייני קינדר לערנט, דא דורך דען גרושי עם הארצים דר וואכסן. דארום זיין וויר בוועגט ווארדן דז וויר דז חומש... צו דויטש גטריקט [=געדרוקט] הבן, וויא די זעלביגי איטליכי [=עטליכע] גלערטי יהודים אונ' רבנים אויש לשון הקודש אין לשון אשכנז ור דויטשט הבן... אלזו דז נון איין איטליכר

⁶² "...quo ista ratione simul quoque viam pararem ad Germanica Hebraica Biblia, quae non sine certa causa, utex ejus operis praefatione patet, quoque evulgamus".

בעל הבית דער נור דויטש לייאן [=לייענען] קאן זייני קינדר זעלבר מאג לערנן אונ' אינן דז חומש צו ור שטיין געבן".

זייער אַ ווילע כוונה. נאָר צי וועט פֿאַגיוס, דער פֿרומער קריסט, גיין אַוועקגעבן אַזוי פֿיל מי, פֿדי די באַלעבאַטימ אויפֿן ישובֿ זאָלן קענען אַליין לערנען מיט זייערע קינדער, אויב זיי קענען זיך נישט פֿאַרגינען צו האַלטן אַ מלמד? אַט דאָס זאָל זיין דער „באַשטימטער טעם“, וואָס פֿאַגיוס האָט צוגעזאָגט צו ברענגען אין דער הקדמה? עפעס לייגט זיך דאָס נישט אויפֿן שכל.

די קשיא איז פֿאַר מיר געוואָרן אויס קשיא, ווען איך האָב דער־זען דעם עקזעמפּלאַר פֿון דער קאַנסטאַנצער ביבל־איבערזעצונג פֿון 1544, אין דער פֿרינטישער מלוכה־ביבליאָטעק אין בערלין. דער טעקסט פֿון חומש שטימט וואָרט ביי וואָרט מיט יענע פֿסוקים, וואָס שולמאַן ברענגט. נאָר פֿון דעסט וועגן איז דאָס עפעס אַנדערש. דער בערלינער עקזעמפּלאַר האָט נישט קיין ייִדישע הקדמה און אויך נישט קיין העברעיִשן טיטל, ווי דער וואָס שולמאַן באַשריבט אים, נאָר אַ דיטשישן:

Die fünff bücher Mosis . . . ausz Hebraischer sprach nach Jüdischer art / von wort zu wort ins Teutsch verdolmetset / und mit Hebraischer schrift / deren sich die Juden in irem Teutsch schreiben gemainlich gebrauchen / gedruckt / nit on sondere ursach beschehen / wie man findet in der Vorrede. Gedruckt zu Costenz Anno M. D. XLiiij

;«Non sine certa causa, ut ex ejus operis praefatione patet. . . »

«nit on sondere ursach beschehen / wie man findet in der Vorrede» — אַט האָבן מיר געפֿונען די שפור פֿון יענעם צוזאָג, וואָס פֿאַגיוס האָט געגעבן מיט אַ יאָר פֿריער! און טאַקע, קערט־איבער

דאָס שער-בלאַט, לייענט איר באַלד אויף דער צווייטער זעט פֿונעם
אייגענעם בלאַט:

VORREDE ZUM LESER
durch Paulum Fagium

אַט האָבן מיר דאָס! און דאָ, אין אַ דייטשישער הקדמה,
פֿאַר ניט-ייִדישע באַניצערס, גייט פֿאַגיוס אַרויס מיט דער
שפּראַך גאַר אויף אַן אַנדער שטייגער אידער אין די רייד, מיט וועל-
כע ער (אַדער מיכאל אַדאָם) האָט זיך געווענדט צו די ייִדישע
לייענערס. מען וועט זיך מסתמא זייער חידושן, שרעכט דאָ פֿאַגיוס,
וואָס ער העלפֿט אַרויסגעבן אַ ייִדישע ביבל (dasz durch mein
fürdernus / dise Jüdisch Bibel an tag gebracht wird).
ווינציק גוטע ביבלען זענען פֿאַראַן הענטליקע צענטן? מען דאַרף נאָך
זויפֿן דעם גאווער, מיט וועלכן ייִדן באַשמירן דאָס קעסטלעכע היי-
ליקע בוך פֿון דער ביבל? נאָר פֿאַראַן אַ ספעציעלער וויכטיקער
טעם. ערשטנס, זאָגן ייִדן תמיד, אַז די קריסטן האָבן נישט קיין
רעכטע ביבל, און דאָס פֿירט-אַרײַן אין ספֿקות די תמימותדיקע
קריסטן. האָט מען אים געבעטן צו פֿאַרטעטשן די ביבל אויפֿן
ייִדישן שטייגער, פֿדי מען זאָל זען, ווער ס'פֿאַרמאָגט אַ מער ריינע
ביבל: ייִדן אַדער קריסטן. ער האָט איצטער געטאָן צוליב די
בעטערס און אַרויסגעגעבן פֿאַר אַ פּראָבע דעם חומש מיט די מגי-
לות. ייִדן קענען נישט לערנען, אַפֿילו זייערע רבנים אויך נישט.
וואָרעם אין תנך קוקן זיי אַרײַן סנדרן ייִנגלונג, דערנאָך טוען
זיי זיך אַרײַן אין גאַנצן אין תלמוד, און פֿון דאַרטן נעמען זיי אויך
נישט דאָס גוטע, וואָס מען קען דאַרטן געפֿינען, נאָר דורכויס פּוסטע
זאַכן; ווי אַזוי מען זאָל בויען אַ סופּה, וועגן טלית און תפֿילין אד"גל.
די גאַנצע ייִדישקייט שטייט אויף איסור-והיתר.

ייִדן וועלן גיכער געהאַלפֿן ווערן, שרעכט וועטער די הקדמה,
ווען זיי וועלן לייענען די הייליקע שריפֿטן און אַפּטאָן זיך פֿון אַנדערע

ספרים. געוויינטלעך וואָלט געווען בעסער, ווען זיי ליענען אַנדערע
ביבלען; נאָר זיי ווילן דאָך נישט, די רבנים פאַרווערן דאָס, מען
טניטשט-אויס פֿאַלש אַפילו אַזוינע פסוקים פֿון תנ"ך, וואָס ווינזן-אָן
בפֿירוש אויף קריסטוסן. דאָרף מען דרוקן די ביבל אויפֿן ייִדישן

דאָס ערשטע זייטל פֿון דער קאַנסטאַנצער חומש-איבערזעצונג 1544

בראשית

אָר (דען) ער האָט דיר שאַפֿן גֵט דיא ביזא אוב דיא ערד
אוב דיא ערד וואָט וואָשט אוב אַר אוב ייִכשטרכוש
אויף אן נייעט דיש אב רינדט אוב (ווינד) נישט שוועבט אויף אן נייעט
דער וואָטרן אוב ער שפראַך גֵט עש יאָ יין איכט אוב עש וואָר
איכט ער יאָ גֵט דיש איכט עש עש וואָט אוב ער
האָלט שידן גֵט צווישן רעס איכט אוב צווישן ער ייִכשטרכוש
אוב ער ריכט גֵט צום איכט טאָן אוב צו דער ייִכשטרכוש האָט
ער ריכט כאָט אוב עש וואָר לבבט אוב עש וואָר האָט
(טאָן איינר) אוב ער שפראַך גֵט עש
זו זיין איין אויש שפרייטונג אין (צווישן) דער וואָטרן אוב יאָ האָט
שיידן צווישן וואָטרן צו וואָטרן אוב ער האָלט גֵט דיא אויש
שפרייטונג אוב ער האָלט אונדער שידן צווישן רען וואָטרן דיא פֿון
אובטן צו דיא אויש שפרייטונג אוב צווישן רען וואָטרן דיא פֿון אובטן צו
אויש שפרייטונג אוב עש וואָר אלו אוב ער ריכט גֵט צו דער יאָ עש
שפרייטונג היזא אוב עש וואָר לבבט אוב עש וואָר האָט טאָן דער
אַבדער אוב ער שפראַך גֵט דיא וואָן זיך
זאָהן דיא וואָטר פֿון אובטן רעס היזא צו שטאָט איינר אוב יאָ זאָ
ווערדן גענעדי רינדקיש אוב עש וואָר אלו אוב ער ריכט גֵט
צו רינדקיש ערד אוב צו זאָהן רער וואָטרן ער האָט ריכט זיך
אוב ער יאָ גֵט דיש עש וואָט וואָט אוב ער שפראַך גֵט זי יאָ
נדאָן דיא ערד ריכט אוב קרויט דיש דיא האָלט זיין זאָהן בויס דער
ריכט האָבנדי ריכט צו (זינד) דיש זיין זאָהן אין אים אויף דיא
ערד אוב עש וואָר אלו אוב זיך אוב אויש דיא ערד ריכט אוב קרויט
ראָש האָלט זיין זאָהן צו זינד זיין אוב בויס האָבנדי ריכט
A 1 רש זיין

דיקראַט ערשטן
יא רינדקיש נוסף
לפי כפי הכבוד
יא ערד אירשטו גולג
יא באַזונדער

שטייגער. [ווינטער גייען זילזולים אויף ייִדן, וואָס האָבן פֿאַרדרייט דעם אמתן גלויבן, פונקט ווי די פויפטישען].

טאַמער וועט זיך עמעצער ווונדערן, שרעכט ווינטער פוילוס פֿאַ- גיוס אין זיין הקדמה, פֿאַר וואָס איז דאָס געדרוקט מיט ייִדישע און תיבות, זאָל מען וויסן זיין, אָז דאָס איז אויסגעריכט נישט פֿאַרן גע- מיינעם מאַן, נאָר פֿאַרן געלערנטן (צווישן קריסטן). איך האָב בדעה, זאָגט דער בעל-הקדמה, אַרויסצוגעבן נאָך אַנדערע ספֿרים מיט ייִדישע אותיות. דערפֿאַר וויל איך זייער, אָז מען זאָל זיך אַנגעוויינען צו ליינען אַזאַ שריפֿט, און דערפֿאַר קומט דאָ אַ באַריכט, ווי אַזוי דאָס צו ליינען. זאָל יעדער ליינער בעטן פֿאַר מיר צו גאָט, ער זאָל מיר געבן כוח צו טאָן מיין שליחות און אַפּצאָלן אים מיין חובֿ.

אַלזוי, אַ ריין מיסיאָנערישע כוונה האָט געטריבן פֿאַגיוסן אונ- טערצונעמען אַזאַ גרויסע אַרבעט. אַזוי די הקדמה, וואָס שולמאַן צי- טירט און וואָס ברענגט גאָר אַנדערע מאַטיוון, פֿאַרשווינגנדיק אין גאַנצן דעם קריסט פֿאַגיוסעס נאָמען? — דאָס איז אַ פנים געווען אַ געשעפֿטלעכער דריי. אַ נאָכפֿרעג אויף ייִדישע תנכן איז געווען אַ גרויסער. (די בעסטע ראַיה איז, וואָס אין דעם זעלביקן יאָר 1544 איז אַרויס אין אויגסבורג אַ צווייטע חומש-איבערזעצונג, פוילוס עמיליוסעס). נאָר אַן איבערזעצונג מיט אַ טריף-פּסולער הקדמה, מיט זילזולים אויף ייִדן און ייִדישקייט, וואָלטן ייִדן אין האַנט נישט גענומען. דרוקן ווידער אַזאַ גרויסן ספֿר, וואָס האָט געמוזט קאָסטן אַ מטמון מיט געלט, בלויז פֿאַר די פֿאַר קריסטן, וואָס חלשן ממיר צו זיין אַ ייִדן, האָט נישט געלוינט. איז דאָס געווען דער גלויבסטער פּלאַן: אַרויסלאָזן צוויי אויסגאַבעס: דער גאַנצער טעקסט — דער אייגענער, נאָר די פֿאַר זינטלעך פֿון דער הקדמה געזעצט און גע- דרוקט איבער אַ ניס 64.

⁶⁴ די אויגסבורגער ביבליאָבערזעצונג 1544 איז אויך אַרויס אין צוויי באַ- זונדערע אויסגאַבעס, מיט פֿאַרשיידענע שער-בלעטער, ווי דאָס איז אויפגעוויזן געוואָרן אין Revue des études juives, v, ז' 143 און 315, וואָס איז גע- פּאָלן אויף אַזאַ פּלאַן.

*

אַט דער אויפֿטו, פֿאַגיוסעס, מיט דער ביבל איז פֿאַר אונדז, נאָך זיין געזעלשאַפֿטלעכן און ליטעראַר-היסטאָרישן פֿאַרנעם, אפֿשר וויכ־טיקער איידער זינע גראַמאַטישע פֿללים, וואָס ווערן דערמאַנט אין די ביבליאַגראַפֿיעס (למשל, באַראַכאַוו נומ' 3; באַראַכאַוו האָט אָבער די פֿללים נישט געהאַט געזען). פֿון דעסט וועגן זינען זיי אויך זייער ווערט צעגלידערט צו ווערן, ווייל פֿאַגיוס האָט אַרויסגעוויזן אַן אויס־געצייכנטן חוש פֿאַר דער ייִדישער אַרטאָגראַפֿיע און אויפֿגעטאַן גרוי־סע זאַכן. נאָר פֿדי עס זאַל קלאַר ווערן, וואָס ער האָט דערגרייכט אייגנס און וואָס ער האָט גענומען פֿון די פֿרי־ערדיקע, איז גלייכער צו באַהאַנדלען אים אין איינעם מיט יענעם ספֿר, וואָס ער האָט גע־וויס געהאַט אין האַנט — מיטן ספֿר מידות.

— 8 —

דער ספֿר מידות איז איינע פֿון די אינטערעסאַנטסטע דערשינ־נונגען אין דער עלטערער ייִדישער ליטעראַטור. סײַ נאָך זיין אינהאַלט און סײַ נאָך די פֿראַבלעמען, וואָס זינען מיט אים צונויפֿגעקניפט. דעם עטיש־רעליגיעזן תּוך וועלן מיר איצטער לאָזן אין אַ זייט; דאָס איז אַ זאַך, וואָס איז שייך צו דער געשיכטע פֿון רעליגיעז־עטישע השגות ביי ייִדן. אין אַ געוויסער מאָס איז דער ספֿר אַ מאַטעריאַל פֿאַר ייִדישער קולטור־געשיכטע אויך. היפשע אויסצוגן פֿון דעם ווערק האָט געבראַכט גידעמאַן ווו, זײַ 227—238 (ייִד' 148—157), נאָר עפעס האָט ער דאָס געמאַכט אויף אַ מאַדנעם אױפֿן אַרומגעפּוצט און אַרומגעשניטן, דורכגעלאָזן גרויסע שטיקער, צונויפֿגעבונדן דעם אָנהייב פֿון איין זאַץ מיטן סוף פֿון אַן אַנדער זאַץ. בעסער וואָלט ער

דאַרטן געווען די כּוונה, קען איך נישט זאָגן; איך האָב נישט געהאַט קיין געלעגנ־הייט צוצוגלייכן יענע עקזעמפּליאַרן. נאָר דער פּאַקט גופּא איז שוין אַ כאַראַק־טעריסטישער; אַ סימן, אַז פֿאַגיוס איז נישט געווען דער איינציקער אַרויסגעבער, וואָס איז געפּאַלן אויף אַזא פּלאַן.

געגעבן אַ קלענערע צאָל קאַפּיטלעך, נאָר אין גאַנצן, וואָלט דעמאָלט דער קאַלאָריט פֿונעם בוך געווען אַ סך מער אַנזעיקן. אויך מיט דער שפּראַך האָט זיך גידעמאַן אָפּגעפֿאַרטיקט אויף אַ מאָדנעם שטיי־גער. בײַ אים קומט־אויס, אַז דאָס לשון פֿון דעם ספֿר איז ריין דײַטש; אמת, עס זײַנען פֿאַראַן העברעישע אויסדרוקן, אָבער „מען טאָר זיי נישט פֿאַרבייטן מיט העברעישע אָדער יודאָזמען, אַזוינע זוכט מען אומזיסט אין דעם בוך“. דאָס איז אַ פֿראַגע פֿון אָפּשאַצונג, צי אַ זאַץ: „אויך זול מן מיט קיינעם גוי מיט שקר אודר מיט רמאות אום גין [אומגיין], דען עש איז איין חילול השם“ — איז „ריין דײַטש“; לויט מײַן מיינונג איז דאָס ייִדיש, און „מחיה זײַן“, „מקבל זײַן“, „צדקה געבן“, „מבטל זײַן“, „חניפֿות טרײַבן“, „גנבֿען“, „סדרן“ קלינגט פֿאַר מײַן אויער אויך נישט איבעריקס הויכדייטש. נאָר צו וואָס האָט גי־דעמאַן, דער שטרענגער און ערלעכער פֿאַרשער, געדאַרפֿט אין אַ גאַנצער ריי ערטער פֿריזירן דעם טעקסט, פּדי ער זאָל אויסקומען דײַטשישער? (נ. שטיף האָט איבערגעלאָזן די אַלע ערטער, ווײַל ער האָט נישט געהאַט בײַ דער האַנט דעם אָריגינאַל). אָט זײַנען אַ פֿאַר בײַשפּילן. קאַפּ 5, אָריגינאַל: „זו קאן ער אויך הקדוש ברוך הוא ניט דינן“. גידעמאַן: „...גאַט ניט דינען“. קאַפּ 23, אָריגינאַל: „אונ' מן זול מודה זיין אויף דען אמת. דש מאיניט [מיינט] מן זול דער וואר־הייט ביקענן“; גידעמאַן: „מן זאָל דער ווארהייט ביקענען“. דאַרטן גופֿא, צוויי שורות ווייטער, האָט גידעמאַן דורכגעלאָזן אַ זאַץ: „דש איז דש חותם פֿון הק'בה“. נאָך אינעם זעלביקן קאַפּיטל, אין אָרײַ־גינאַל: „ווער אבר מיט ווארהייט אונ' באמונה מיט גוים האנדליט דער איז מקדש השם ית' אונ' הייליגט זיין הייליגן נאמן“; בײַ גידע־מאַן: „...דער הייליגט...“ אין קאַפּיטל 27 שרײַבט דאָס ספֿר מידות: „דרום זול איינר זיין קינדר אונ' זיין גיזינדא [געזינד] כלל ניט בטול [!] לושן [לאָזן] גיין“. גידעמאַן שטעלט־אַרײַן אַנשטאַט דעם müszig, און נ. שטיף טראַנסקריבירט דאָס צוריק אין דער ייִדישער איבערזעצונג אויפֿן אַלטן שטייגער: „מוישיג“.

איך וועל דאָ נישט מערן קיין בײַשפּילן, ווײַל ס'איז דאָך נאָר

געקומען צו רייד אַגבֿ-אורחאדיק. אויך קענען מיר זיך דאָ נישט אַרײַנגלאָזן אין דער פּראָבלעם פֿונעם ספֿר מידות, צי איז ער געווען געשריבן לכתחילה אויף ייִדיש אָדער אויף העברעיִש. געדרוקט געוואָרן איז די ייִדישע אויסגאַבע אַ סך פֿריער פֿאַר דעם העברעיִשן „ספֿר אורחות צדיקים והוא ספֿר מדות“ (ייִדיש: איסני 1542, העבֿ-רעיִש: פּראָג 1580). אָבער דער העברעיִשער ספֿר איז שוין באַקאַנט געווען פֿריער — אין 1579 ווערט ער שוין ציטירט; איז דעריבער אַ סבֿראַ אַז ער האָט צירקולירט אין פּתֿ-יִד, נאָך אײַדער עס איז אַרויס פֿון דרוק די ייִדישע אויסגאַבע פֿון איסני, און אויף דעם זײַנען פֿאַראַן גרונטיקע ראַיות.⁶⁵

די פֿראַגע וועגן דעם מחבר פֿון ספֿר מידות איז אויך אַ רעטע־ניש און וועט שוין מסתמא בלייבן אַ רעטעניש. אויפֿן שער־בלאַט

⁶⁵ פֿאַראַן וועגן דעם ענין אַ היפשע ליטעראַטור. אַחוץ פּערלעסן, זײַ 173 — 177, שטיינשניידערן אין Serapeum 1869, זײַ 132—136, און גידעמאַן ווײַ 225 (יײַד 146, ווײַ ג. שטיף האָט צוגעגעבן אַן אינטערעסאַנטע אַנמערקונג), דאַרף נאָך גענומען ווערן אין אַכט די מיינונג פֿון G. Margouliouth אין דעם Catalogue of Hebrew and Samaritan Manuscripts in the British Museum, ווײַ 169 (1915), זײַ 169. מאַרגליות, דער מחבר פֿון דעם קאַטאַלאָג, רעדט־אַרום דעם כײַ פֿון ספֿר מידות, פֿון דער ערשטער העלפט פֿון 16טן יײַה, וואָס געפינט זיך אין בריטישן מוזיי, און זאָגט־אַרויס דעם געדאַנק, אַז די ערשטע העברעיִשע אויסגאַבע (פּראָג 1580) איז נישט איבערגעזעצט פֿון ייִדיש. „נאָר היות דער ייִדיש־דייטשישער טעקסט זעט־אויס גיכער ווי אַ באַאַרבעטונג איידער ווי אַן איבערזעצונג, קען מען אפשר אָננעמען, אַז דער מחבר האָט פֿריער געשריבן דאָס העברעיִשע און דערנאָך געמאַכט אַ פֿרייע איבערגעבונג פֿון דעם זעלביקן ווערק אויפֿן אומגאַנג־לשון. דאָס, וואָס די ייִדיש־דייטשישע פֿאַרעם פֿונעם ווערק איז פֿאַרעפּנטלעכט געוואָרן פֿריער פֿאַר דער העברעיִשער, האָט געקענט זײַן אַרויסגערופֿן דורך געוויסע ספּעציעלע אומשטאַנדן, אפשר דורך דעם, וואָס אויף אַ ייִדישן בוך איז געווען אַ גרעסערער נאָכפֿרעג.“ — מאַרגליות ווייזט אויך אַן, אַז שלמה־זלמן לונדונס ייִדישע אויסגאַבע פֿון אורחת צדיקים = ספֿר מידות (אַמסטערדאַם 1735) איז אויף אַווי פֿיל נאָענט צום טעקסט פֿון דער ערשטער אויסגאַבע, אַז עס קען קיין רייד נישט זײַן וועגן אַ צוריק־איבערזעצונג פֿון העברעיִש, ווי אַנדערע האָבן משער געווען.

שטייט נישט קיין נאָמען און צום סוף שטייט אויף העברעיִש אַזאַ גראַם:

נשלם ספר מדות
בעזרת יושב תהלות.
לך ובשר לכל חסידים וחסידות
הדרים בישו״ים ובקהלות.

נדפס בעיר איזנא על ידי פלוני אַלמוני שנת שב לפק.

„איזנא“ איז איסני, די שטאָט וואָס איז אונדז גוט באַקאַנט פֿון אלי' בחורס און פֿאַגיוסעס טעטיקייט. נאָר ווער איז דער „פלוני אַל-מוני“? וואָלף, דער גרויסער קריסטלעכער ביבליאָגראַף, האָט נאָך אין אָנהייב 18טן י״ה געשריבן אין זײַן III Bibliotheca Hebraea, ז' 1177: „איך וואָלט מיינען, אַז פּוילוס פֿאַגיוס האָט דאָס אָפּגעטאָן אָדער צום ווייניקסטן געאַרבעט דערבײַ, ווי ס'איז צו זען פֿון דער ענלעכקייט פֿון שריפֿט“. יאָסט, דער ייִדישער געלערנטער פֿון אָנהייב 19טן י״ה, האָט געפרוווט טרעפֿן אויף ר' אלין, כאָטש קיין שום ראַיות זײַנען נישטאָ. פּערלעס (זו' 173—177) וויל האָבן, אַז דאָס איז פּוילוס עמיליוס, דער משומד, וואָס האָט אין 1544 אַרויסגעגעבן אין אויגסבורג די ייִדישע חומש-איבערזעצונג; און אויף פּערלעסעס שאַרפֿזיניקע אַרגומענטן דאַרף מען זאָגן, אַז „אויב ס'איז נישט ריכ-טיק, איז עס כאָטש גוט צוגעקלערט“. גידעמאַן האַלט (III, זו' 224—225, ייִד' 146—147), לויט אַן אַנאַליז פֿון אינהאַלט פֿון 9טן מידות, אַז נאָר איין פּערזאָן האָט געקענט אָנשרײַבן אַזאַ ווערק, דער מחבר פֿון נצחון, ליפּמאַן מילהויזן.

ווי מען זאָל נישט קוקן אויף דער פּלוגמא — איינס איז קלאַר, דאַכט זיך מיר: אַז נישט ר' אלי' בחור און נישט פּוילוס פֿאַגיוס זײַנען געווען די מחברים פֿון ספר מידות. בײַ ר' אלין דעם מדקדק קלעפט זיך נישט דער ספר מידות צום גאַנצן שניט פֿון זײַן פּערזענ-לעכקייט; און פּוילוס פֿאַגיוס ווידער איז נישט געווען אַזאַ בקי אין ייִדישער עטיק און נישט אַזאַ קענער פֿון ייִדיש, אַז ער זאָל דאָס האָבן

אָנגעשריבן אַזאַ ספֿר. אַגבֿ, ווען מיר דערמאָנען זיך די ריכטונג פֿון זינע אינטערעסן און סימפּאַטיעס, ווי זי האָט זיך אָפּגעשפּיגלט אין דער דינטשישער הקדמה צו דער קאַנסטאַנצער ביבל-איבערזעצונג, דאַרפֿן מיר פֿרעגן: ווי אַזוי וואָלט זיך דאָס פֿאַגיוסן גאַר געקענט פֿאַר-גלוסטן צו שרייבן אַזאַ מין ספֿר, אָן שום קריסטלעכע טענדענצן, דורכויס פֿאַר י'דן? ניין, דאָס איז נישט מעגלעך. אָבער דערפֿאַר, דאַכט זיך מיר אויס, קען מען זאָגן אויף זיכער, אַז דאָס ספֿר מידות איז געדרוקט געוואָרן ביי פֿאַגיוסן אין דרוקעריי. ביי פּערלעסן קומט אויס קשה, וואָס דאָ שטייט „איזנא“, אין דער צייט וואָס פֿאַגיוס פֿלעגט אַלע מאָל שרייבן „איזנה“. אָבער אַ סך מער איידער אַזאַ מין וואַקלעניש אין אויסלייג וועגט אָן אַנדער פֿאַקט (וועגן וועלכן וואָלף האָט שוין געגעבן אָן אַנצוהערעניש): אַז די אותיות, מיט וועלכע עס איז געדרוקט דאָס ספֿר מידות, זינען זייער ענלעך צו דער ייִדישער שרייבט, וואָס איז געניצט געוואָרן אין ר' אליס שמונת דבָּרִים, איסני 1542. נאָך אַ כאַראַקטעריסטישע קלייניקייט, וואָס איז נאָך אין ערגעץ נישט באַטאַנט געוואָרן; די דריי בלעטעלעך, וואָס שטייען פֿון צירונג וועגן אויפֿן שער-בלאַט פֿון ספֿר מידות, זינען פּונקט די אייגענע (נאָר אַ ביסל אַנדערש אויסגעשטעלט), ווי די דריי בלעטעלעך אויף ר' אליס ספֿר מתורגמן, געדרוקט ביי פֿאַגיוסן אין איסני 1541. יע-דנפֿאַלס האָט פֿאַגיוס געקענט דאָס ספֿר מידות. ווען מיר זאָלן נישט האָבן אויף דעם קיין שום אַנדער באַווייז, וואָלט גענוג געווען צוצו-גלייכן זינע אַרטאָגראַפֿישע פֿללים צו די אַנאָמאָליען, וואָס עס גיט דער מחבר פֿון ספֿר מידות.

דאָס ספֿר מידות איז געווען באַשטימט דורכויס פֿאַר ייִדישע לייענערס. און טאַמער האָט מען דאַרטן אויך געדאַרפֿט צושטעלן פֿללים וועגן לייענען „טייטש“, איז אַ סימן, אַז י'דן פֿלעגן אויך אָפֿט מאָל געשטרויכלט ווערן ביי דער שווערער אויפֿגאַבע אויסצולייגן גערמאַנישע ווערטער מיטן העברעישן אַלף-בית⁶⁶. ס'איז זייער

⁶⁶ באַראַכאַוו שרייבט [ביבליאָטעק, נומ' 84], אַז די פֿללים פֿון דער ייִדישער

מאַדנע, וואָרעם אין מיטן 16טן י"ה האָט דאָך שוין ייִדיש געהאַט אַ שרעקלעכע צום וויניקסטן פֿון פֿיר הונדערט יאָר — נאָר ס'איז אַ פֿאַקט. דער בעל־ספֿר מידות זאָגט בפֿירוש, אַז צוליב דעם שטעלט ער די פֿללים: „...וועלכער דער דא וואָרד לייאָן אין דיזם ספֿר מידות אונ'... וואָרד אים ניט וואַל בֿון שטאַט גין מיט דעם לייאָן דש ער מירש ניט צום ערגשטן אויש ליג. דאָרום וויל איך אויך דיא מענגיל אן צאייגן גאר קורץ דארינן איינר אודר איינא וויש דרויש צו קומן. ערשליכן איז צו ווישן...“ און אַזוי וויטער, ווי ס'ווערט געבראַכט ביי גידעמאַנען.⁶⁷

אויף דער אומזיכערקייט פֿון דער אַרטאָגראַפֿיע, וויזט נאָך אַן די פֿאַלעמיק מיט די „פינטעלעך“ (נקודות־שטעלער), וואָס פֿאַרנעמט אַ העלפֿט פֿון די צוויי זעלעך פֿללים. דער געדאַנק פֿון דער פֿאַלעמיק איז אַט וואָס: נקודות מעג מען שטעלן, אויב די נקודות גופֿא האָבן אַ באַשטימטן קלאַנגווערט; נאָר אַז מען ווייס נישט, ווי אַזוי אַרויס־

אַרטאָגראַפֿיע אין ספֿר מידות הייבן זיך אַן מיט אַזאַ מין אַרײַנפֿאַר: „אונ' איצונדן וועלן מיר איין קליין וועיג רעדן פֿון דעם וויא מאָן טויטש ליען אונ' שרייבן זאלי“. באַראַכאַו אַליין האָט דאָס ספֿר מידות נישט געהאַט געזען, און אַזוי ווי ער איז זיך סומך אויף גידעמאַנען וווּ, זי' 280—285, דאַרף מען זיך אַנשטויסן, אַז ער האָט דאָס גענומען פֿון דאַרטן, צוריק טראַנסקריבירנדיק דאָס ״פֿ סברא אויף ייִדיש. — נ. שטיף (גידעמאַן ייִד' וווּ, זי' 180) מעלדעט אויך: „דער איבער־זעצער פֿון ספֿר מידות ברענגט צום סוף בוך כללים: וויא מן טויטש לייאָן אונ' שרייבן זולי. אַט דאָס קעפל שטאַמט נישט פֿונעם ספֿר מידות, נאָר פֿונעם צירי־כער יוסיפֿון 1546, וואָס האָט איבערגעדרוקט די גאַנצע כללים פֿונעם ספֿר מידות, מער נישט מיט קליינע אַרטאָגראַפֿישע און סטיליסטישע שינויים.“ (עירשטליכן אַנשטאַט „ערשטליכן“, „דיא בויר נעמליכשטן פֿונטל“ אַנשטאַט „דיא עיקרן פֿוינטיל“, „צירונג“ אַנשטאַט „צירונגא“ אַנזײַן). נ. שטיף האָט מיר אויך (פֿרי־וואָט) אַנגעוויזן, אַז די זעלביקע כללים פֿונעם ספֿר מידות זענען איבערגעדרוקט אין דעם אַמסערדאַמער לב טוב 1670 און אויף אַזוי פֿיל וואָרט ביי וואָרט, אַז עס איז אַפֿילו געבליבן דער זאַץ: „וועלכער דער דא וואָרד לייאָן אין דיזם ספֿר מידות...“

⁶⁷ זע די רעפֿראָדוקציע אויף די נאַענטסטע צוויי זעטן.

צוט דעם אלמענטיגן אלייז דיא איד

אן ורויאן אוב יונק ורויאן אן ביטן וויר אונזן ווישטן נרוז . אוב צו
 ואר אויש דער ערבן אוב צוילטן ורויאן . ורויא מוראדא דוקטרין
 דער ורויאן קונשט דער ארצבייא וואל האסטין צו עינשפורן . עינשטיג
 ורויא באך דעם איך ור שטאבן האב דש חיר אושט אוב בינר האבט
 צו דעם ספר מידות . זא האב איך מיך אונט שטאבן מיט דער
 הויף ענטש יתברך דעש אומעכטיגן אוב האב עז אס טאן עיברוכט אוב
 וואו וואו איך מיך זיך דינן ביט אן בעתן זאט . זא זינט מן עשריבן
 אין דען ספרים רבמקורם שאליז איש השתדל להיות איש דש
 איז וואו קיין מאן ביט איז זא מאך דיק זעאווערט צו איינס מאן . דרום
 וו איך ווירן אוב אוב עמעלטן עבעטן האבן ורויאן אוב יונק ורויאן אורר
 צו בשט וועלכר דער דא וואורד איין אן דרום ספר מידות אוב וואורד
 ווש זאלש דינן זיבן אורר וואורד איס ביט וואו צון שטאט ען מיט דעם
 איין דש ער מרש ביט צום ערנשטן אויש אן . דארום וואו איך אויך
 דיא מעקנא אן צאייגן נאר קורן דאריבן אייבר אורר אייביז וויש דרויש
 צו קומן : ערשטליכן קיז צו ווישן דש חירן יוד בריבנט חירן חיריק
 אוב איין צירי . אוב חירן אלף בריבנט חירן קאן אוב חירן סתח . אוב חירן
 ווי בריבנט חירן וואפוס אוב חירן חולם . אוב חירן ע' בריבנט חירן סנן .
 אוב ווען צוויי יודן זיין זא איז דיא לעטר דא דא דאר בוד טעטע אן וואו
 עסוינטאלט מיט איינס סתח אוב דו יוד מיט איינס שפאל אוב דש אבר
 יוד מאכט חירן צייכן דש עש קיין חיריק איז נאייך אלש חירן . צוויי .
 דריי . אוב דש בעלט נאר זעלטן . אוב דש חירן זא עז היבן טעטע
 באך איינס סוינטל זא טול עז ניקש דען עש מאכט דער עשריסט חירן
 צירובנא נאייך אלש (דיא) . בון אלש דש ווי אוב דו יוד דיא עיקרן סוינט
 דא אייבר ביט קאן אויש קומן דען זא זעדרן חירן וואו סוינטל עיברוכט :
 אלש איך מיט דער הויף עינין אן צאייגן וואו זא ער מיר צייט ווי איינט .
 בון זיין עטליך דיא סוינטל חירן ווארט ווען זא עש ביט וואו קייבן
 שרייבן . דש גב איך צו . חבר חירן חירן חירן צירי . אורר חירן שורק
 אורר ווישט חירן סובט דער וואו ביקחכט איז דיא חירן וואו סוינטל .
 קיי

3

- 1 . באטייט חיריק און צירה .
- 2 . א באטייט קמץ און פתח .
- 3 . באטייט מלאפום און חולם .

לײַך אַלש קױנן דא האַן מן וואו איין שורק פֿינטלן • אױב יר אדר
 מיר איין צירי • אבר מינשט דש וי אױב דש יוד זא עש יבֿרויכט ווערט
 בֿור איין האלב סתח אױב האלב מלסוס • אדר האלב קמץ אױב האלב
 צירי • ויאל עש דען אױכט יבֿונדן ווערט • דש איי יא גיט מוילך צו
 פֿינטלן • מן שרייבא דען איין סתח דש מאיינט איין אן • אױב איין
 מלסוס דש מאיינט איין וי • אױב ווילט ווישן ויאל עש יבֿרויכט ווערט
 האלב סתח אױב האלב מלסוס • בעמלך ווען דו שרייבשט וויאל אדר
 יבֿויא אדר ביאל די איי אלש האלב סתח אױב האלב מלסוס • דא
 ברויכן דיא נױם איין a אױב איין u לײַך ויאל דא *baw gnaw fraw*
 אױב בֿור איין האלב קמץ אױב בֿור איין האלב צירי • ווערן יא
 יבֿרויכט לײַך אלש מוילן אדר ביזן ברויכן דיא נױם איין s מיט איינט
 e דרויף דש ביצייכנט איין קמץ אױב איין צירי לײַך ויאל דא *mōgen*
bōfen • אױב וי דיא דעם לײַך זיין • בן יין אבר שרייבֿר דיא ברויכן
 בֿור דיא פֿינטלן וואו יא אנו האלב קמץ דא ברויכן יא איין חטף קמץ
 לײַך א: ווען יא שרייבן הויר זא פֿינטלן יא איין חטף קמץ אונטֿר דש
 הא • אױב דש שיקט זיך יא גיט דען מן זינט אונטֿר הונדרט גיט איין
 דער דש חטף קמץ ויאל דער אנדר • אויך זינט מן וילך פֿינטלן
 גיט אין אשון הקדש ויאל וואו דיא טויטשן ויאלן דש חטף קמץ גיט ויאל
 דש שלעכט קמץ • דש ור טמאן דיא וועלשן דען יא זיין ער זארן אין
 קדוק אױב שפרעכֿן דש דש חטף קמץ אױב דש שלעכט ווערט איינט
 אויש קעמפֿלעכן ויאל דש אנדר • איין דש דש חטף קמץ האיישט
 איין קיין פֿינטלן אױב דש שלעכט קמץ איין נרוש פֿינטלן • דארום
 וואו אייבר זינט איין וי אױב איין יוד בייא אנדר זא מוש ערש נאך
 זיינט ור טמאנדא ויאלן • דער אומעכֿטן באראהערצין קנט יתברך
 דער ור לײַך אונש זיין ינוד צום רעכֿטן ור טמאנדא אמן :

בשלת ספר מדות בעזרת יושב תהלות
 לך ובשר לכל הסידים והסידות הדרים בישובים ובהחלות
 בדפס בעיר אױזנא על יד פֿלוגי אלמזני שנת שב' לפס

4 • ע באטייט סגול.
 5 • יי באטייטן aj און ej (אייך צווייא דרייא; דער אונטערשייד
 צווישן די דיפֿטאָגען אין «צוויי» און «דריי» ווערט גיט גענומען אין אַכט).

צוריידין די נקודה אָדער מען האָט אַזעלכע אותיות, צו וועלכע עס קלעפט זיך נישט די נקודה — וואָס טויג דאָ דאָס פינטלען? אַזאַ פֿיל־טניטשיקע נקודה איז דער חטף־קמץ; אַן אומפאַסיקער זיווג פֿון אות און נקודה קומט־אַרויס, אויב מען וויל פינטלען דעם „וי“, וואָס באַ־צייכנט דאָס דניטשישע aw (= au). „דאַרום וואו איינר וינט [גע־פֿינט] איין ויו אונ' איין יוד וביא אננדר זוא מוז ערש נאך זיינס ור שטאנדא לייאן“⁶⁸. אַראָפּגערעכנט אָט דעם וויכוח מיטן אָפּאַגענט, דעם „פינטלער“, גיט דער ספֿר מידות אַזוינע אַנוועזונגען:

1. י באַטייט חיריק און צירה.
2. אַ באַטייט קמץ און פתח.
3. ך באַטייט מלאפום און חולם.
4. ע באַטייט סגול.
5. יי באַטייטן aj און ej (איין, צווייא, דרייא; דער אונטערשייד צווישן די דיפֿטאַגען אין „צוויי“ און „דריי“ ווערט נישט גענומען אין אַכט).

אַט די פֿללים⁶⁹ ווילן מיר צוגלייכן צו יענע אַרטאָגראַפֿישע אַנ־וויזונגען, וואָס עס גיט פּוילוס פֿאַגיוס אין זײַן העברעיִשער גראַ־מאַטיק: «Compendiaria Isagoge in linguam hebraeam» («קיצורדיקער אַרײַנפֿיר אין דער העברעיִשער שפּראַך»). די דאָזיקע

⁶⁸ נאָך מײַנונג האָט גידעמאַן פֿאַלש אויסגעטיטשט דעם כלל וועגן au. בײַ אים קומט־אויס, אַז דער „ספֿר מידות“ הייסט איבערגעבן דעם au אַזוי: שרײַבן אַ „וי“, ד״ה u און דערנאָך פֿאַרשטעלן זיך, אַז דער פּרײַערדיקער אות איז געפֿינטלט מיט אַ פתח, ד״ה a; אַלזוי a און au = u. בײַ מיר קומט־אויס, אַז דער פֿאַרפֿאַסער וויל זאָגן אַט־וואָס: עס איז אוממעגלעך צו געפֿינען פֿאַסיקע נקודות פֿאַר „וי“, וואָס באַצײכנט au, טײַדן מען זאָל וועלן איבערגעבן דעם au נישט דורך. דער קאַמבינאַציע „וי“, נאָר דורך דער פֿאַרבינדונג „אוי“, אָט פּונקט ווי די גוים שרײַבן: „פּראַו, גנאַו, באַו“ (fraw, gnaw, baw).

⁶⁹ נאָר אין איינס איז פֿאַגיוס געבליבן הינטערשטעליק: ער האָט נישט דער־מאַנט די אויסלייגונג פּונעם ü. באַמערקונג פֿון רעד: ווינרניך רעכנט וויטער אויס אַזש אין 17 פּונקטן פֿאַגיוסעס אַרטאָגראַפֿישע אינשטעלונגען, וועלכע ווערן דאָ אויסגעלאָזט.

גראַמאַטיק איז אַרויס פֿון דרוק אין קאָנסטאַנץ אין 1543, מיט אַ יאָר נאָכן ספֿר מידות. פֿאַגיוס האָט נישט געהאַט בדעה זיך אַרײַנצולאָזן טיפֿער אין אַ חקירה וועגן ייִדיש; זײַן קאַפּיטל, וואָס ער גיט דעם אָפּ, פֿאַרנעמט סך־הכל 4 קליינע זײַטלעך און הייסט פשוט: «De variis literarum figuris seu notulis» (וועגן פֿאַרשיידענע פֿאַרמען אָדער סימנימלעך פֿון די אותיות). נאָר סאַראַ מהלך פֿון פֿאַגיוסעס באַ־ מערקונגען ביזן ספֿר מידות! עס פֿילט זיך בײַ אים אין יעדער שורה די שולונג פֿון אַ פֿילאָלאָג, וואָס איז אַנגעוויינט צו טראַכטן אין גראַמאַטישע קאַטעגאָריעס.

...נעמען מיר צונויף אַט די אַלע פּללים, געסדרט אַזוי, אַז מען זאָל זיך קענען אין זײ אַריענטירן, דאַכט זיך אונדז אויס, אַז מיר האָבן דאָ צו טאָן נישט מיט אַ העברעיִסט פֿון 16טן י״ה, נאָר מיט אַ מאָדערנעם ייִדישן גראַמאַטיקער, וואָס שטודירט די געשיכטע פֿון זײַן שפּראַך. ביז גידעמאַנען (וואָס רעדט אָבער נאָר וועגן אויסלייג פֿון ספֿר מידות) האָט נאָך קיינער נישט פֿאַרמולירט אויף אַ בעסערן אופֿן די פּרינציפּן פֿון דער אַלטער ייִדישער אַרטאָגראַפֿיע. דער שרייבער פֿון ספֿר מידות האָט געקענט ייִדיש אָן אַ שיעור בעסער פֿאַר פֿאַגיוסן, זײַן שפּראַך איז טאַקע ייִדיש, אין דער צײַט וואָס פֿאַגיוס האָט אַ שלעכטן דײַטש — אָבער ווען ביידע האָבן גענומען אַבסטראַהירן פֿון די טעקסטן אַרטאָגראַפֿישע פּללים, האָט זיך באַלד אַרויסגעוויזן פֿאַ־ גיוסעס געניטקייט אין הילכות גראַמאַטיק.

די זעלביקע אַרטאָגראַפֿישע אָנווייזונגען, מערניט אַ ביסעלע קירצער, געפֿינען זיך אויך אין פֿאַגיוסעס פֿיר קאַפּיטלעך בראשית און אין זײַן דײַטשישער הקדמה צו דער קאָנסטאַנצער ביבל־איבער־ זעצונג; פֿאַרשפּאַרן מיר אַרומצוריידן דאָס באַזונדער. נאָר אין דער זעלביקער הקדמה געפֿינען מיר אַגב־אורחא — אַ מערקווערדיקע צײַט איז דאָס, וואָס דעם וויכטיקסטן מאַטעריאַל אירן דאַרף מען זוכן אין דר־אָגב־דיקע באַמערקונגען — אַזאַ מין זאַץ: «Es ist auch zu wissen / das wie die Juden im brauch haþen / wenn sie teutsch mit ainander reden / dz sy Hebraische wörter einmengen /

also thun sie auch im teutsch schreiben. ס' איז גענוג איבער-
צולייצען די רייד פֿון דעם באַגלייבטן בן-דור אויף צו פֿאַרשטיין, ווי
שטאַרק גערעכט עס איז גידעמאַן מיט זיין געדאַנק, און אין 16טן י"ה
האַבן נאָך יידן אין דײַטשלאַנד גערעדט אויף אַ ריינער דײַטשישער
שפּראַך.

— 9 —

חוץ דעם ספֿר מידות האָט פּוילוס פֿאַגיוס געהאַט אין האַנט נאָך
אַ צווייט בוך, וואָס האָט אַ גרויסע ווערט פֿאַר דער ייִדישער פֿילאָ-
לאָגיע. ס'איז דאָס ספֿר, וואָס מען רופֿט ספֿר של רבי אַנשיל, כאַטש
די ערשטע אויסגאַבע פֿון 1534 (וואָס פֿאַגיוס האָט אַנגבֿ אויך געמוזט
באַניצן) טראַגט נישט דעם נאָמען פֿונעם מחבר⁷⁰. תחילת האָט דאָס
געהייסן מרכבֿת המשנה לקונקורדנטיא, און ס'ווערט פֿאַרטײַטשט, אַז
„פֿך נקרא שמו מפני שמורכב משתי הלשונות לשון הקודש ולשון
אַשכּנזי“. ס'איז טאַקע אַ מין קאָנקאַרדאַנץ; די העברעיִשע ווערטער,
מיט אַלע פּרעפֿיקסן און סופֿיקסן, זײַנען אויסגעשטעלט נאָכן אַלף-בית;
ס'איז אַנגעוויזן, וווּ דאָס וואָרט באַגעגנט זיך אין תנך; און דערנאָך
גייט דאָס טײַטשוואָרט אויף „לשון אַשכּנזי שהוא המורגל בינינו
אַשכּנזים“⁷¹. קיין ראַציאָנעלע סיסטעם איז דאָס נישט, נאָך אונדזער
הינטטיקן קוק, וואָס מען פֿאַרטײַטשט דרייַ מאָל באַזונדער „וברקים“,
„ברק“, „ברקיו“ און פֿינף מאָל „בת“, „בתו“, „בתך“, „בביתכם“,
„בתנו“ אד"גל, אַנשטאַט אַוועקצושטעלן נאָר דעם שורש און צו ברענ-
גען דערנאָך אַלע טײַטשן, וואָס דאָס וואָרט קען האָבן. נאָר אין יענער
צײַט איז שוין דאָס געווען אַ גרויסער אויפֿטו, וואָס מען האָט געסדרט
די ווערטער לויטן אַלף-בית פֿון די שורשים.

פֿאַר פּוילוס פֿאַגיוסן איז דאָס ספֿר רבי אַנשיל געווען זייער אַ
געשמאַקער ביסן. ס'האָט אים שטאַרק אונטערגעהאַלפֿן ביים טײַטשן
דעם תנך פֿאַר זײַנע תלמידים. חוץ דעם האָט ער נאָך דאָ געפֿונען

⁷⁰ באַראַכאַו, 738, I Cat. Bodl. — 83 Nr.

⁷¹ „די דײַטשע שפּראַך, וואָס איז אַנגענומען צווישן אונדז, דײַטשן (אַשכּנזים)“.

אַ הקדמה, וואָס האָט זיך אָפגעגעבן (אין יידיש) מיט אַ האַרבן ענין פֿון דער העברעיִשער גראַמאַטיק; מיט די „אותיות משרתים“ און זייִערע פֿונקציעס אין דער שפראַך. נישט לאַנג געטראַכט, האָט פֿאַגיוס אין זײַנע „פֿיר ערשטע קאָפיטלעך בראַשית“ איבערגעדרוקט די גאַנצע הקדמה פֿון ספֿר ר' אַנשיל אונטערן נאָמען: «*quo pacto Iudaei suis pueris officia literarum servilium germanice tradunt*».⁷²

פֿאַר דער הײַנטיקער ייִדישער שפראַכפֿאַרשונג איז דאָס ספֿר רבי אַנשיל אויך אַ גרויסער אוצר, נאָר ס'איז ליידער מער אַן אָביעקט ווי אַ סוביעקט פֿון אונדזער פֿאַרשונג. דער מחבר האָט געלעבט אין די פּוילישע לענדער, ער האָט אונדז איבערגעלאָזן איינעם פֿון די עלטסטע דענקמאַלן, וואָס מיר האָבן פֿונעם מזרחדיקן (ניט־דײַטש־לענדישן) ייִדיש. נאָר ס'איז אים נישט געלעגן אין קאָפּ אונטערצו־הערן, מיט וואָס זײַן שפראַך שייַדט זיך אונטער פֿון דער שפראַך פֿון די דײַטשישע ייִדן אָדער גאָר פֿון די דײַטשישע דײַטשן. ער האָט גע־דאָגמט וועגן דעם, אַז מען זאָל פֿאַרשטיין דעם פּשט פֿון די העב־רע־שע ווערטער, ער האָט געוואָלט שאַפֿן אַ העלפֿמיטל פֿאַרן שטודיום פֿון תּנך. דעריבער איז נישטאָ בײַ אים אַפֿילו דאָס ברעקל אַר־טאָגראַפֿישע פֿללים פֿאַר ייִדיש, וואָס עס גיט, אַ שטייגער, דאָס ספֿר מידות.⁷³

⁷² אַט דאָס איבערדרוקן גאַנצע שטיקער פֿון פרעמדע ווערק איז זייער כּאַראַקטעריסטיש פֿאַר די ליטעראַרישע מנהגים פֿון יענער צײַט. בײַם הײַנטיקן טאַג שײַנט זיך אַ גראַמאַטיקער איבערצודרוקן אַ גאַנץ קאָפיטל בײַ אַ צווייטן, און טאַמער טוט ער עס נאָך, מוז ער זײַן אַן אומר דבר בשם אומרו, אַנישט איז ער אַ פּלאַגיאַטאָר. די הומאַניסטן זײַנען נישט געווען אַזעלכע מחמירים; זיי האָבן נאָר געוואָלט געבן עפעס רעכטס, און וווּ זיי פּלעגן דאָס געפֿינען, פּלעגן זיי גע־מײַן.

⁷³ זע איבעריקנס אויף ז' 162 אַנמ' 77 וועגן פּערלעסעס השערה, אַז דאָס ספֿר של ר' אַנשיל שטאַמט פֿון אַ סך אַ פּרײַערדיקער צײַט. צו פּערלעסעס רײַד וועגן דעם „רײַנעם מיטלהויכדײַטש“ אין ספֿר ר' אַנשיל דאַרף מען זיך באַצײען סקעפּטיש.

אַבער אַפֿילו ווען מען קוקט זיך צו נאָר אויבנאויף צום ספֿר רבי אַנשייל, זעט מען שוין, וויפֿל מען קען פֿון דאָרטן אַפֿלערנען פֿאַר דער געשיכטע פֿון אונדזער שפּראַך. דאָ קענען מיר זיך באַריכות מיט דעם נישט פֿאַרנעמען; ערשטנס, האָב איך געהאַט אין די הענט נאָר די צווייטע אויסגאַבע פֿון דעם ספֿר (קראַקע 1584), און פֿאַר אַזוינע פֿאַרשוונגען דאָרף מען זיך אַלע מאָל רעכענען פֿריער פֿאַר אַלץ מיטן תּחילתדיקן געשטאַלט פֿון אַ בוך; צווייטנס, וואָלט אַזאַ מין אַפּהאַנד-לונג בכלל אַריבערגעשפּרעזט איבערן גבֿול פֿון אונדזער טעמע, וואָ-רעם מיר ריידן דאָך דאָ אַרום נאָר די געשיכטע פֿון דער ייִדישער פֿילאָלאָגיע, נישט די געשיכטע פֿון דער ייִדישער שפּראַך. אַ פֿאַר באַמערקונגען — מער אַנצוהערענישן, ווי ענדגילטיקע אויספֿירן — ווילט זיך מיר פֿון דעסט וועגן געבן.

אין ספֿר של ר' אַנשייל איז אַ גרויסער פּלאַנטער אין אויסלייגן. טייל מאָל איז דאָס טאַקע נאָר אַ גראַפֿישער אונטערשייד. אַזוי אַ שטייגער, ווען אין איין עמוד שטייט „נעפל“ און „גינעבלט“, „פרוען“, און „אויג ברוען“ (Brauen; ברעמען). ס'איז די אומזיכערקייט צווישן b און פּוואַס איז אַ סימן פֿון אייבערדישט, וווּ ביידע קלאַנגען ווערן אַרויסגערעדט כּמעט גלייך. דאָס אייגענע איז אַ וואַקלעניש צווישן d און t „ויינט“ און „ויינד“ (פֿינד). אַן אַנדער מאָל האָבן מיר אַבער צו טאָן מיט דערשיינונגען, וואָס האָבן נישט נאָר אַ גראַפֿישן באַ-טונט. דאָס זינען קודם-כּל די פֿאַקטן, וואָס זינען שייך צום איבער-קלאַנג. מיר געפֿינען דאָ איינס לעבן דעם אַנדערן: „פֿליגל“ און „פֿלויגל“, „גורטן“ און „גוירטן“, „לויט“ און „לייט“, „איר פרובט“ און „ער פּרויבט“, „רוקן“ און „רויקן“, „גיריטלט“, „גירוטלטי“ און „רויטליך“. דאָס זינען נישט סתּם דרוקגרייזן. ווען איך זע צווי שרייבונגען, וואָס איינע שטימט מיט דער טראַדיציע פֿון די פֿריער-דיקע יאָרהונדערטער און די אַנדערע מיט אונדזער היינטיקער אויס-שפּראַך, זע איך דערין אַ ראַיה, אַז אונדזער היינטיקע אויסשפּראַך האָט שוין דעמאָלט אויך געגאַלטן (אנישט וואָלט דאָך דער שרייבער

דער שער פון דער צווייטער אויסגאבע פון «ספר של רבי אנשיל», קראקע 1584.

נישט אויסגעפאלן אויסצולייגן אזוי ווי מיר שרעבן (הנט); נאָר איין פֿראַגע בלייבט: צי זינען נאָך דעמאָלט ביידע אויסשפראַכן געווען איינע לעבן דער אַנדערער, אָדער דער עולם האָט שוין דורכויס גע- רעדט i און e אַנשטאַט ü און ö, מערניט דאָס אַלטע שריפֿטבילד איז נאָך געשטאַנען פֿאַר די אויגן און ס'האָט געווירקט די טראַדיציע⁷⁴. ... דאָס זינען אַלץ פֿאַקטן און ווערטער, וואָס זינען גענומען פֿונעם ספֿר ר' אַנשיל מערניט ווי פֿאַרבניגייענדיק, אויף וויפֿל דאָס איז מעגלעך געווען אין אַ קורצער אַגבֿדיקער סקיצע. איך האָב נאָר געוואָלט געבן אַ השגה וועגן דעם, וואָס פֿאַר אַ טיפֿע דערקענטעניש מען קען באַקומען פֿון דעם ספֿר — און פֿאַר איינס אַן אַנצוהערעניש, וואָס פֿאַר אַ גרויסע שפראַכיקע ריכטיקייט, דערוואַל נאָך נישט קיין אַנגערירטע, עס שטעקט אין יעדער איינציקן ווערק פֿון אונדזערע עלטערע כתבֿים. נישט נאָר אַ ריין לינגוויסטישע ליבשאַפֿט צו «אַלט-וואַרג» דאַרף אונדז טרייבן צום שטודיום פֿון דער עבֿרי-טייטש-לי-טעראַטור, און אַפֿילו נישט נאָר דער קולטור-היסטאָרישער אינהאַלט אירער, נאָר אויך אַ לעבעדיקער, אַקטועלער אינטערעס פֿאַר דער ווייטערדיקער אַנטוויקלונג און באַרייכערונג פֿון דער ייִדישער שפראַך.

— 10 —

מיר האָבן שוין געזען, אַז דער מחבר פֿונעם ספֿר ר' אַנשיל

⁷⁴ אַט איז אַ פֿאַקט, וואָס איז שייך צו דער געשיכטע פֿון איבערקלאַנג: דער בראַנטשפּיגל, פֿראַנקפורט 1676, באַצייכנט אים כמעט שטענדיק; דער צוכטשפּיגל, פֿראַנקפורט 1680, האָט אים נישט. צי האָט זיך די שפראַך אזוי ראַדיקאַל גע- ביטן פֿאַר פּיר יאָר צייט? ניין, דער דרוקער פֿון בראַנטשפּיגל האָט זיך געהאַלטן ביי דער טראַדיציע, דער דרוקער פֿון צוכטשפּיגל ביי זיין פֿאַקטישער אויס- שפראַך. — קיין שום נקודות זינען אין ספֿר ר' אַנשיל נישטאָ; דאָס אייגענע איז אויך נישטאָ קיין רפה איבער ב, פ אַזוי (וואָס דאָס איז זייער זעלטן אין אַלט-ייִדישע שריפֿטן). די העברעישע ווערטער זינען געזעצט מיט נאָרמאַלע גע- כתיבֿהטע אותיות; אָבער פֿאַר די ייִדישע ווערטער איז באַנוצט נישט דער ווייבער- טייטש-שריפֿט, נאָר דער רש"י-שריפֿט. — באַמ' פֿון רעד': אויך דאָ ווערן אויס- געלאָזן די 12 פֿונקטן, אין וועלכע עס קענען זיך אַריינטיירן בלויז פּילאָלאָגן.

האַט זיך מיט זיין אייגענער ריידשפּראַך גאַר נישט אינטערעסירט. אָבער די לעצטע שורות פֿון דער ערשטער אויסגאַבע ווייזן אויף, אַז וועגן דעם דערפֿאַלג פֿון לשון־קודשדיקן שפּראַכשטודיום האָט ער אויך ווינציק וואָס געדאָגהט. ער האָט געהאַט אין זינען אַ העכערן, אַ געטלעכן צוועק: דעם קאַמף קעגן די קריסטלעכע מיסיאָנערן. די גאַנצע אַטמאָספֿער איז אין יענער צייט געווען אַנגעזאַפט מיט רעליגיעזע אינטערעסן. ס'האַט שוין לאַנג געוירן אין דער קאַטוילישער קירך: אין 1517 איז לוטער אַרויס אָפֿן מיט דער שפּראַך און די קאַטויליקן האָבן זיך פֿאַרטיידיקט מיט היץ. יעדער צד איז געווען זיכער, אַז ער האָט דעם „אַמתן“ גלויבן, און ווי באַלד אַזוי, האָט זיך די מיסיאָנערישע טעטיקייט נישט געדאַרפֿט אָפּשטעלן בנִי די טויערן פֿון קריסטנטום. ייִדן זינען אויך געווען אַ פּאַסיקער אָביעקט, און מען האָט געהאַפֿט, אַז ווען די קירך וועט זיין אויסגע־היילט „אין קאַפּ און אין די אַבֿרים“, וועלן ייִדן אויפֿהערן מורא צו האָבן פֿאַר איר. מען האָט געזוכט אַ וועג צום האַרץ פֿון די ייִדן. אַט האָבן מינסטער און פֿאַגיוס געדרוקט מיסיאָנערישע טראַקטאַטן; פֿאַַ גיוס האָט זיך עוסק געווען מיט אַרויסגעבן אַ ייִדישע ביבל־איבער־זעצונג, און עס קען שטאַרק געמאַלט זיין, אַז אַ גענויערע אויספֿאַַר שונג פֿון מיכאַל אַדאַמס חומש וואָלט אויסגעפֿונען דאָרטן שפורן פֿון מיסיאָנערישע אויסבעסערונגען. בנִי אַזאַ מין אַנגרייף האָבן ייִדן זיך גענומען ווערן. אין 1488 איז געדרוקט געוואָרן (איינע פֿון די ער־שטע ייִדישע דרוקערייען בכלל!) דער מקרי דרדקי אַ העברעיִש־איטאַליעניש־אַראַבישער גלאָסאַר; אין 1523 איז אַרויס אין ווענעציע די ביבלישע קאַנקאַרדאַנץ יאיר נתיב־ — ביידע מיט דער פּוונה צו געבן די ייִדן אַן אַנשפּאַר אין זייערע רעליגיעזע וויכוחים מיט קריסטן.⁷⁵ עס קען נישט זיין קיין שום ספֿק, אַז דאָס איז אויך גע־

⁷⁵ אויך ר' אלי' לויס קאַנקאַרדאַנץ ספר הזכרונות (פון 1515; מינכענער כ"י נומ' 74) ברענגט צום סוף פון דער הקדמה אַזאַ זאַץ: „...ויועיל מאד להתחוכך עם המתנגדים אלינו באמונתנו“. ציטירט פון פּערלעס ז' 119.

ווען דער ציל, צו וועלכן עס האָט געשטרעבט דער ספֿר ר' אַנשיל; די בעסטע ראַיה זיינען די שורות, מיט וועלכע עס לאָזט זיך אויס די ערשטע אויסגאַבע פֿון דעם ספֿר ⁷⁶. אַז דער אַנגרענף אויף דער ייִדישער שער אַמונה איז געווען נישט קיין אויסגעטראַכטער, זעט מען פֿון דעם, וואָס מיט עטלעכע יאָר נאָכן ספֿר ר' אַנשיל, אין 1540, האָט דער משומד Paul Halic (האַליטש?) אין דער זעלביקער קראַקע אַרויסגעגעבן מיט ייִדישע אותיות לומערס דייטשישע ביבל־איבערוזעצונג ⁷⁷. עס איז געווען אַן אמתע קריג, און ביידע צדדים האָבן געשמידט זייערע וואָפֿן...

אַז מען דאַרף ברענגען די פֿאַרבלאַנדזשעטע „אומגלייביקע“ נשמות צום ליכט פֿון אמתן גלויבן — דאָס האָבן די פֿאַרשטייערס פֿון דער קריסטלעכער אַמונה געוויסט נאָך פֿון גאַנץ לאַנג, פּמעט פֿון דער צייט ווען דאָס קריסטנטום איז געוואָרן די הערשנדיקע רעלי-

⁷⁶ זע: I Cat. Bodl. 738: „הלא כפטיש יפוצץ סלע וכאש דברו נחמה ומשיבת נפש הוא לעינים עורות ולתועה בדרך דרך סלולה יורה ולא לצאת עוד לקראת הנחשים והעקרבים דרך המדברה לכן חזקו וקנו ספרי...“ — „וואָרעם אַזוי ווי אַ האַמער, וואָס צעמורשט אַ פעלדו, און ווי פּייער זיינען זיינע רייד; אַ טרייסט און אַן אַפּרו פֿון דער זייל איז דאָס פֿאַר בלינדע אויגן און פֿאַרן בלאַנד־זשענדיקן ווייזט עס אַן אויסגעטראַטענעם וועג; און מען זאָל מער נישט דאַרפֿן גיין קעגן שלאַנגען און עקדישן איגעם וועג פֿון דער מהבר — דעריבער שטאַרקט זיך און קויפט מיין בוך...“ — דעם געדאַנק וועגן דער פֿאַלעמישער טענדענץ פֿון ס' ר' אַנשיל האָב איך צו פֿאַרדאַנקען פּערלעסן ז' 117.

⁷⁷ פֿון יאָר 1537 איז פֿאַרזאָן אַ ייִדישע, אַז האַליץ האָט ממיר געווען אין פּוילן 14 ייִדן, מאַנסבילן און פּרויען; זע Hebräische Bibliographie 1864, ז' 42. — פֿאַרצייכנט דאַרף ווערן, אַז אויפֿן שער פֿון דער ערשטער אויסגאַבע פֿון ספֿר ר' אַנשיל ווערן אַנגערופן ווי דרוקערס דריי ברידער העליץ: שמואל, אַשר און אליקום, וואָס זייער פֿאַטער האָט געהייסן חיים. נאָר צי האָבן זיי זיך אַנגעקערט ווי קרובים מיט יענעם פּויל העליץ, איז נישט באַוויסט. — שטיינ־זשנידער איז זיך משער, אַז אַטו דער אַשר בן חיים העליץ איז דער מחבר פֿונעם ספֿר ר' אַנשיל (אַנשיל = אַשר). פּערלעס ז' 118 לייקנט דאָס; ער האַלט, אַז דאָס ספֿר שטאַמט פֿון אַן עלטערער צייט און די ברידער העליץ האָבן נאָר אָפּגעדרוקט אַן אַלטן כתב־יד.

גיע אין דער מערבֿדיקער וועלט. אָבער פּמעט ביזן סוף מיטל־עלטער איז דאָס שטאַרקסטע מיטל געווען: כּוח. אַ וועסטגאַטישער קיניג האָט נאָך אין 7טן י"ה געגעבן ייִדן די ברירה: אויסוואַנדערן אָדער שמדן זיך. קאַרל דער גרויסער האָט באַצווונגען די געצן־דינערס פֿונעם זאַקסנלאַנד מיט דער שווערד; שפּעטער איז מען געוואָרן ראַפּינירטער און מען האָט די הערעטיקערס און אומגלייביקע גענומען ברענען און בראַטן אויף די שניטער־הויפּנס.

ווען ס'געוועלטיקן פֿייער און שווערד, מוז שווינגן די גוטמוטיקע שטים, וואָס פּרוּווט איבערריידן און איבערצייגן. געווען פּריידיקערס, וואָס האָבן געוואַלט אויפֿקלערן די פֿאַרבלאַנדזשעטע; נאָר זיי האָבן זיך אַלע מאָל אָנגעשפּאַרט אויף דער רעאַלער מאַכט. דער ייִד, צו וועמען עס פֿלעגט קומען דער קריסטלעכער מיסיאָנער, האָט נישט געקענט פֿרײַ באַשטימען נאָך זײַן שכל און געוויסן, צי איז שוין דער משיח געקומען אָדער ער דאַרף נאָך קומען. וואָרעם דער ייִד האָט געהאַט פֿאַר זיך, פֿון איין זײַט, די גאַנצע באַדריקונג, וואָס איז אין משך פֿון גאַרן מיטל־עלטער געלעגן אויפֿן ייִדישן קיבוץ, און פֿון דער אַנדער זײַט די מעגלעכקייט צו לעבן מיט לײַטן צו גלײַך. דאָס איז שוין געווען אין בעסטן פֿאַל, אויב דער מיסיאָנער האָט נישט געהאַלטן אין איין האַנט דעם צלם און אין דער צווייטער האַנט — די האַק פֿונעם תּלײַן. לוטער האָט דעריבער געמעגט זאָגן וועגן די קריסטלעכע נשמות־ראַטירערס: „זיי זײַנען זיך באַגאַנגען מיט ייִדן, גלײַך דאָס וואָלטן געווען הינט און נישט קיין מענטשן; זיי האָבן נאָר געזידלט די ייִדן און צוגענומען בײַ זיי זייער האַב־און־גוטס; נאָך דעם ווי מען האָט זיי געטויפֿט האָט מען זיי נישט באַוויזן נישט קיין קריסטלעכע לערע און נישט קיין קריסטלעכע לעבן“... „נאָר די פּראַקטיק האָט באַוויזן — שרייבט דער דײַטשישער מיסיאָנער קאַס־פּאַר קאַלווער אין 1710⁷⁸ — אַז מיט פֿייער און שווערד קען מען דאָס געוויסן פֿון ייִדן נישט צווינגען. אומעטום האָבן ייִדן זיך געלאָזט

Caspar Calvör: Gloria Christi. כבוד ישוע משיח. Leipzig 1710. ⁷⁸

טייטן אין די טויזנטער, און די וואָס האָבן זיך געלאָזט טויפֿן זינען דאָס רובֿ געווען פֿאַרשטעלטע; זיי האָבן בשתיקה מל געווען זייערע קינדער, בשתיקה אָפּגעהיט שבת... דאָס האָט מען געהאַט באַמערקט נאָך מיט טויזנט יאָר פֿריער, און דער באַרימטער קירכישער קאַנציל אין טאַלעדאָ האָט געהאַט באַשטימט אין יאָר 633: „מען דאַרף נישט ראַטעווען די נשמות פֿון די יידן קעגן זייער ווילן (Non... inviti salvandi sunt)“. אָבער ווען מען פֿלעגט זען, און דאָס וואָרט העלפֿט נישט, פֿלעגט מען זיך אַלע מאָל צוריק נעמען צו דער בייטש.

פֿון צייט צו צייט, דערציילט קאַלווער וויטער, זינען פֿאַרט אויפֿ-געשטאַנען מענטשן, וואָס האָבן געגלייבט, און יעזוסעס וואָרט איז גענוג אויף איבערצוקערן די פֿאַרשטאַפטע ייִדישע הערצער. דווקא אין קאַסטיליע און אַראַגאָן, וווּ מען האָט מער ווי וווּ עס איז געפֿיני-ניקט די יידן אין די עיני-קעלערס פֿון דער אינקוויזיציע, האָט אין מיטן פֿון 13טן י"ה אַ קאַנציל (ווידער אַ מאָל אין טאַלעדאָ) באַשטימט אַכט מאַנאַכן, זיי זאָלן שטודירן אַראַביש, כאַלדעיִש און העברעיִש, פֿדי זיי זאָלן קענען אָפּפֿרעגן די פֿאַלשע השּגות פֿון די סאַראַצענער און יידן אויפֿן גרונט פֿון זייערע אייגענע הייליקע שריפֿטן. איינער אַ באַרסעלאָנער מאַנאַך, ריימונדוס מאַרטינוס, איז געווען אַזוי קלאַר אין די רעליגיעס פֿון די מאַכמעדאַנערס און יידן (אַזוי זאָגט קאַל-ווער), און ער האָט אָנגעשריבן אויף לאַטיין עטלעכע ווערק קעגן די בייִדע אַמונות.

צי איז דער ריימונדוס מאַרטינוס טאַקע געווען אַזאַ בקי אַדער קאַלווער לויבט אים נאָר דערפֿאַר, ווייל „ער איז געווען דער ערשטער, וואָס האָט דורכגעבראַכן דאָס אַזוי אין דער דאָזיקער שווערער זאַך“ — דאָס איז אַלץ איינס; ער האָט געמעגט זיין דער גרעסטער קענער פֿון ייִדישקייט און דער בעסטער פֿאַלעמיסט אין דער וועלט — נאָר וואָס פֿאַר אַ ווערדע האָבן געקענט האָבן ביי יידן לאַטיינישע פּתבֿים? נישט נאָר וואָס דער ייִדישער המון-עם, נאָר אַפֿילו די לומדים האָבן דאָך קיין שייטל לאַטיין נישט געקענט!

יאהאַן קריסטאָף וואַגענזנל, דער גרויסער געלערנטער קענער

פֿון ייִדן, ייִדיש און ייִדישקייט, האָט סוף 17טן י"ה⁷⁹ געמאַכט דעם רעכטן תכלית פֿון דעם דאָזיקן מין לאַטטינישן מיסיאָנערנטום, וואָס עס האָבן געפֿירט דער געמעלדטער ריזיגונדוס, ניקאָלאָס דע-ליראַ און פֿיל אַנדערע. „עטלעכע פֿון די, וואָס האָבן ביז איצט אָפֿ-געפֿרעגט ביי אונדז אין דער לאַטטינישער... שפּראַך די ייִדישע טעותן, האָבן — אמת — מיט זייערע פּרעכטיקע שריפֿטן געבראַכט גרויס נוצן דער קריסטלעכער קירך, אָבער נישט דער ייִדישער סינאָגאָגע, וואָרעם די לאַטטינישע שפּראַך איז אין ערגעץ ביי די ייִדן נישט אָנגענומען; וועגן די יחידים צווישן זיי, וואָס האָבן זיך יאָ וווּ עס איז אויסגעלערנט לאַטיין, איז דאָך נישטאָ וואָס צו ריידן"... „געבראַכט גרויס נוצן דער קריסטלעכער קירך, אָבער נישט דער ייִדישער סינאָגאָגע!... געשריבן האָבן זיי דאָך אָבער גראַד פֿאַר דער „סינאָגאָגע" גע"... פֿאַר גלייביקע קריסטן האָט מען דאָך נישט געדאַרפֿט אויפֿ-ווייזן, אָז ייִדישקייט איז אַ פֿאַרבלעדעניש! בנאמנות, מען וואָלט גע-קענט אַרויסלייענען איראַניע פֿון וואָגענזללס עטלעכע שורות, ווען ער זאָל נישט געווען זיין אַזאַ טויט ערנסטער מאַן.

ווען מען האָט ביסלעכווייז דערזען, אָז די לאַטטינישע מיסיע פֿאַר ייִדן אין אַ ברכה לבטלה, האָט מען גענומען זוכן אַנדערע וועגן. דאָס קענטעניש פֿון דער העברעיִשער שפּראַך האָט זיך וואָס ווייטער אַלץ מער פֿאַרשפּרייט צווישן קריסטן — ס'איז געווען דאָס 16טע י"ה — איז מען געפֿאַלן אויף אַן אַנדערן פּלאַץ; אויב לאַטיין נעמט נישט די ייִדן, איז אַפֿשר העברעיִש. צו דער שטרעמונג באַלאַנגען אויך מינ-סטער און פֿאַגיוס מיט זייערע מיסיאָנערישע טראַקטאַטן.

איינער פֿון די חשובֿסטע קריסטלעכע מיסיאָנערן אויף העברעיִש איז געווען עמנואל טרעמעליוס, בכלל זייער אַן אינטערעסאַנטע פּער-זענלעכקייט. געבוירן געוואָרן איז ער אָנהייב 16טן י"ה אין פֿעראַראַ (איטאַליע), ביי אַ ייִדישן דאָקטער-מעדיצין, אין איטאַליע איז די מחיצה צווישן קריסטן און ייִדן נישט געווען אַזוי גרויס ווי אין דייַטש-

⁷⁹ אין Fürtrag צו זיין Belehrung [באַראַכאָו נומ' 26].

לאַנד⁸⁰, און חוץ דעם האָט נאָך די פּראָפּעסיע צונויפֿגעפֿירט דעם פֿאַטער מיט אַ סך איטאַליענער און דווקא פֿון די געבילדעטע. דער יונגער טרעמעליוס האָט פֿון זײַנע ייִנגסטע יאָרן פֿאַרנומען זיך נישט נאָר מיט תּורה, נאָר אויך מיט וועלטלעכע חכמות. ווען ער איז אַלט געווען אַ יאָר צוואַנציק, האָט ער זיך אָנגעהויבן חבֿרן נאָך גענטער מיט קריסטן. צווישן זײַנע באַקענטע איז געווען אַ מאַן, וואָס האָט שפּעטער געשפּילט אַ וועלט־געשיכטיקע ראַלע, אַלעקסאַנדער פֿאַר־געזע, דער שפּעטערדיקער פּויפּס פּוילוס III. טרעמעליוס האָט זיך געשמדט. געוואָרן אַ הייסער אָנהענגער פֿון דער רעפֿאָרמאַטאַרישער באַוועגונג נאָך קאַלווינס נוסח; די רדיפֿות אויף די רעפֿאָרמירטע האָבן אים גענייט צו פֿאַרלאָזן זײַן היים און ער איז געוואָרן אַ נע־ונדניק אויף זײַן גאַנצן לעבן. ער איז אויסגעווען אין דער שווייץ, אין ענגלאַנד, אין פֿראַנקרײך, אין דײַטשלאַנד. אין אַ סך אַוניווער־סיטעטן איז ער געווען פּראָפּעסאָר פֿון דער העברעיִשער שפּראַך; נאָר קיין רו האָט ער אין ערגעץ נישט געפֿונען.

מיט קאַלווינען איז ער געווען גוטע־פֿרײַנד, און ער האָט אים בערגעזעצט אויף העברעיִש קאַלווינס קאַטעכיזם, פּדי צו דינען מיט דעם זײַנע ייִדישע „ברידער“. אָט דאָס ספֿרל, חנוך בחירי יה, האָט אונדז געמאַכט ריידן וועגן טרעמעליוסן אין דעם צוזאַמענהאַנג. דער „חינוך“ איז אַרויס דאָס ערשטע מאָל אין 1551 מיט אַ פֿאַראַלעלער גריכישער איבערזעצונג; אין דרײַ יאָר אַרום אין העברעיִש אַליין, מיט אַ לאַטיינישער און אַ העברעיִשער הקדמה⁸¹.

⁸⁰ זע: גידעמאַן III, ז' 253 און ווייטערדיקע (ייִד' 167 און ו').

⁸¹ גענויערס וועגן טרעמעליוסן אין דעם ביכל: Wilhelm Becker, Immanuel Tremellius. Ein Proselytenleben im Zeitalter der Reformation. Leipzig 1891. דאָס דאָזיקע ביכל איז אָנגעשריבן פֿון אַ פּאַסטאָר מיט מיסיאַ־גערישע כּוונות און אַרויסגעגעבן פֿונעם מיסיאַגערישן Institutum Judaicum אין לייפּציג. דער חנוך בחירי יה האָט זייער שטאַרק אויסגענומען בײַ די מיסיאַ־גערישן. אין 1591 האָט מען דאָס אָפּגעדרוקט נאָך אַ מאָל אין ליידען (האַלאַנד)

דאָס בוך איז צעטיילט, אַזוי ווי דאָס רובֿ ייִדישע מוסר־ספֿרים פֿון יענער צייט, אויף שטערן: שער האמונה, שער המצוות, שער התפילה אאז"וו. יעדער שטר באַשטייט פֿון פֿראַגעס און ענטפֿערס. אַבער פֿאַר אונדז איז וויכטיק נישט אַזוי דער אינהאַלט פֿונעם ביכל (וואָס ברענגט נישט, דאָכט זיך, קיין שום אַריגינעלס לגבי קאלווינען), נאָר טרעמעליוסעס ביידע הקדמות. אין זײַן לאַטײַנישער הייליקונג צו עפעס אַ פֿירשט וויזט ער אויף, אַז די מיסיאָנערישע אַרבעט אויף לאַטײַן איז אַן אַרויסגעוואָרפֿענע אַרבעט. „הגם דאָס ייִדישע פֿאַלק האָט הײַנט פֿײַנט אונדזער אמונה, נאָר פֿון דעסט וועגן לייענט עס פֿאַרט, וואָס די אונדזעריקע שרײַבן אויף העברעיִש, וײַל ייִדן ווילן וויסן, וואָס פֿאַר אַ ראַיות מיר ברענגען פֿאַר אַדער קעגן זיי, וואָס מיר דרינגען־אַרויס און ווי אַזוי מיר גייען זיך פֿונאַנדער וועגן גאַטס־אַכפֿערונג און פֿרומקייט. פֿאַרקערט, ווען די אונדזעריקע שרײַבן עפעס אויף לאַטײַן אַדער אין אַ פֿרעמדן לשון, קוקן זיך די ייִדן נישט אַרום אויף דעם.“ טרעמעליוס מיינט, אַז ער, מיט זײַן העברעיִשן חיבור, וועט אויפֿטאָן גרויסע זאַכן, און ער צעלאָזט זיך אין דער העברעיִשער הקדמה אויפֿן הויכן שטייגער: „... אַט זײַנען אונדזערע אַבֿות פֿאַרטריבן געוואָרן אין גלות, און פֿיל צרות און שלעק אָן אַ צאָל האָבן זיי אַרומגערינגלט, וײַל זיי האָבן האָרט געמאַכט זייער נאַקן און פֿאַרגעסן זייער גאַט, און נישט געקענט אים... און איצט, מחמת מײַן האַרץ טוט מיר וויי אויפֿן בראַך פֿון מײַן פֿאַלק און איך קוק־אויס אויף זײַן גאולה, און מײַן גאַנצער באַגער איז צו זען די ישועה פֿון ישראל, דעריבער האָב איך געשריבן אַט דאָס בוך... לאַ־

מיט אַ גריכישער און אַ לאַטײַנישער איבערזעצונג. 1819 איז עס געדרוקט גע־וואָרן אין מאַדראַס (אינדיע). 1820 האָט די לאַנדאַנער געזעלשאַפֿט צו פֿאַרשפּרייטן דאָס קריסטנטום צווישן ייִדן אַרויסגעגעבן דאָס ביכל באַזונדער אויף העברעיִש און ייִדיש. אַ דײַטשישע אויסגאַבע פֿון דער הקדמה און די ערשטע 82 פֿראַגעס איז אַרויס גאָן אין 1886. — אונדזערע אויסצוגן זײַנען גענומען פֿון דער לאַג־דאַנער העברעיִשער אויסגאַבע 1820; קיין עלטערע האָב איך נישט געקאָנט באַ־קומען.

מיר איבערבייטן אונדזער וועג און זוכן און אומקערן זיך צו גאָט, וועט ער זיך צוריק אויף אונדז מרחם זיין..."

דער חינוך בחיורי יה האָט אויך גאַרנישט ניט געפועלט בני ייִדן, כאָטש ער איז געווען נאָכגעמאַכט אויפֿן מוסטער פֿונעם באַרימטן ייִדישן ספֿר החינוך, וואָס אַהרן מבית לוי פֿון באַרסעלאַנע האָט אָנגעשריבן צום סוף פֿון 13טן י"ה. עס האָט די ייִדן נישט גענומען; זיי זינען געבליבן "האַרטנעקיק" און אינגעשפּאַרט.

וואָגענזיגל, וואָס האָט געשריבן מיט 150 יאָר שפּעטער, האָט שוין געוואָס צו דערציילן, פֿאַר וואָס די העברעיִשע מיסיאָנערישע אַרבעט האָט אויך קיין הצלחה נישט געהאַט. באַלד נאָך די זאַצן וועגן דער לאַטיינישער מיסיע, וואָס מיר האָבן געבראַכט מיט אַ פֿאַר זינטלעך פֿריער, זאָגט ער זיך אַרויס בזה הלשון: "שרייבן [די מיסיאָנערישע שריפֿטן] אויף ריין העברעיִש איז נישט גרינג. די שפּראַך פֿאַרטראַגט דאָס נישט... זי איז צו אַרעם אין ווערטער; און ווען מען זאָל אַפֿילו וועלן נעמען צו הילף דעם רבנישן, תלמודישן און כאַלדעיִשן דיאַלעקט, וואָס דאָס איז זייער שווער און פֿאַר אַ קריסט כמעט ווי אומ־מעגלעך, איז דאָס נאָך אַן אומזיסטע טירחה אויך, און ס'איז אַ שאַד די אַרבעט; וואָרעם פֿון הונדערט ייִדן איז פֿאַראַן אַפֿשר איינער, וואָס קען לייענען אַזאַ בוך".

פֿאַר וואָגענזיגלן איז דעריבער קלאַר, אַז "אויב מען מיינט נאָר מיט אַן אמת צו דערלאַנגען די ייִדן אַ מיטליידיקע און הילפֿיקע האַנט, בכדי זיי אַרויסצוציען פֿון דעם טיפֿעניש פֿון אומגלויבן, אין וועלכן זיי זינען פֿאַרזונקען געוואָרן, בלייבט דעמאָלט קיין זאַך נישט איבער, ווי צוצופּאַסן זיך צו זיי און צו שרייבן לויט זייער דיאַלעקט און אויך צו דרוקן די דאָזיקע חיבורים מיט זייערע אותיות".

מיר הערן דאָ, אַזוי צו זאָגן, דעם טעאָרעטיקער פֿון דער מיסיע אויף ייִדיש. געשריבן איז דאָס ביים סאַמע אויסלאַז פֿון 17טן י"ה. אין 18טן י"ה נעמען זיך די מיסיאָנערן מיט התמדה צו דער ייִדישער פֿאַלקשפּראַך, און עס קומט־אויף אין גיכן אַ היפשע ליטעראַטור אין און וועגן ייִדיש.

אָט אַזוי האָט די קריסטלעכע מיסיע צווישן ייִדן אין אַ לפֿי־ערך קורצער צײַט איבערגעלעבט דריי תקופות: לאַטײַן — העברעיִש — ייִדיש. געוויינטלעך דאַרף מען ״תקופות״ קיין מאָל ניט פֿאַרשטיין אַזוי פֿאַרמעל, אַז אָט האַקט זיך אָפּ אין דעם יאָר איין תקופה און פֿון אָנהייב קומענדיקן יאָר הייבט זיך אָן די צווייטע. די גײַסטיקע אַנט־וויקלונג ווייס נישט פֿון קיין שפּרונגען, זי גײַט בהדרגה; און אָן אײַ־דעע קען נאָך האָבן אירע פֿאַרשטייערס און פֿאַרטיידיקערס, ווען זי איז שוין פֿון דער געשיכטע פֿאַרמשפּט צום טויט. די וועלט זאָגט זיך נישט אָפּ אַזוי גיך פֿון אַינגעליבטע אַינריידענישן. אַזוי האָט טרעמעליוס טעאַרעטיש דערוויזן, אַז נאָר העברעיִש טױג פֿאַר דער קריסטליקונג־אַרבעט צווישן ייִדן, אָבער די עפּיגאַנען פֿון דער לאַטײַ־נישער מיסיע זײַנען נאָך אַ היפשע צײַט געגאַנגען מיט זייער אויס־געטראַטענעם וועג. און אויף העברעיִשע מיסיאָנערישע שריפֿטן האָט מען נאָך לאַנג־לאַנג געפּטרט געלט, צײַט און ענערגיע, כאַטש עס האָט שוין מיט הונדערט יאָר פֿאַר וואַגענזײַלן געלעבט אַ מאָן, וואָס האָט אָנגעוויזן אויף ייִדיש ווי אַן אינסטרומענט צו פֿאַרשפּרייטן דאָס קריסטנטום בײַ ייִדן. אַ געדאַנק נעמט קיין מאָל נישט אַינן די וועלט מיט אימפעט, בפֿרט נאָך אין יענע צײַטן, ווען מענטשן האָבן געאַר־בעט יעדערער פֿאַר זיך, יעדערער אין זײַן ווינקעלע, אָן אַן ענגערן צוזאַמענבונד צווישן זיך.

וואַגענזײַלס פֿאַרגייער, וואָס האָט קלאָר פֿאַרשטאַנען דעם באַטײַט פֿון ייִדיש (הגם ער האָט דאָס נישט געקענט פֿאַרמולירן אַזוי באַ־שיידלעך ווי וואַגענזײַל) איז געווען דער שטראַסבורגער פּריידיקער און פּראָפֿעסאָר פֿון טעאַלאָגיע על:אָס שאַדעוס.

— 11 —

שאַדע — ער וואָלט זיך אַליין אָנגערופֿן בפֿרהסיא עם־האַרץ, ווען ער זאָל נישט געווען איבערבײַטן זײַן נאַמען אויף שאַדעוס, עס זאָל קלינגען געבילדעט — שאַדע האָט ליב געהאַט צו רייזן פֿאַר זײַן עדה אין קלויסטער, מיט וואָסערע מיטלען מען קען ברענגען ייִדן צום

אמתן, ד"ה, צום קריסטלעכן גלויבן. ער טרעט-ארויס שארף קעגן רדיפות און געוואלט-מעשים; פֿאַר דער שנאה, וואָס ייִדן האָבן צו די קריסטן, דאַרף מען זיי אָפּפּאַלן מיט ליבשאַפֿט. אָבער בכדי ייִדן זאָלן בעסער אויפֿנעמען קריסטוסעס לערע, וואָלט געווען גלייך, אַז מען זאָל זיי נישט לאָזן וווינען אין איינעם, וואָרעם זיי שטאַרקן נאָר איינער בנים אַנדערן די אַננריידענישן; בעסער זאָל מען זיי באַזעצן צעשפּרייט טערהייט צווישן קריסטן. אויך זאָל מען זיי לאָזן פֿאַרנעמען זיך מיט ערדאַרבעט, מלאַכה און אַנדערע פרנסות, ווייל פֿון לופֿט קענען זיי דאָך נישט לעבן, און אַז מען לאָזט זיי נישט צו צו די געוויינטלעכע באַשעפֿטיקונגען, גייען זיי אום פּוסט-און-פּאַס אָדער זיי ווערן פּראַ-צענטניקעס. פֿאַראַן אַ סך באַווייזן, זאָגט שאַדע, אַז ביז און נאָך קריסטוסעס געבורט האָבן ייִדן זיך פֿאַרנומען מיט מלאַכות און אַנ-דערע ערלעכע באַשעפֿטיקונגען. דער אַפּאָסטאָל פּאַולוס איז געווען אַ טעפּעך-מאַכער, און פּילגרימען גיבן-איבער, אַז נאָך הַנּינטיקן טאָג זינען ייִדן אין קאָנסטאַנטינאָפּאָל, אין עגיפּטן און אין ירושלים זיך עוסק מיט פֿאַרבעריי און אַנדערע מלאַכות.

שאַדע בעט ביי די שררות, זיי זאָלן פֿאַרווערן ייִדן צו ניצן וועלכע עס איז לעסטער-ביכער קעגן קריסטוסן, און קודם-פל דעם תּולדות ישׂאָ⁸². ווינטער זאָל מען אויפֿהאַדעווען אין די הויכע שולן אַזעלכע מענטשן, וואָס זאָלן קענען ריידן מיט ייִדן און זיין באַהאַונט אין הע-ברעיִש. אויך איז געוונטשן, מען זאָל געבן ייִדן אַ מעגלעכקייט צו ליינען דעם נײַעם טעסטאַמענט, ווי זיי זינען אַינגעוויינט (ווייל זיי ליינען דאָך נישט קיין שום ביכער אַחוץ העברעיִשע אָדער אַזוינע וואָס זינען געדרוקט אָדער געשריבן אויף זייער שטייגער מיט הע-ברעיִשע אותיות). די קריסטן דאַרפֿן בעטן פֿאַר דער נשמה פֿון

⁸² אַן אויסגאַבע פֿון אַן אינטערעסאַנטן ייִדישן כתּביד פֿון תּולדות ישׂו, וואָס געפינט זיך אין הער באַדלעיִאָנאַ, אין אַקספּאַרד, האָבן מיר באַקומען פֿון ד"ר עריך בישאָף: Dr. Erich Bischoff, Ein jüdisch-deutsches Leben Jesu. (לייפּציג, 1895). ליידער איז דער ייִדישער טעקסט איבערגעשריבן מיט דײַטשישע אותיות.

די יידן. „וואָרעם נישט מיט וועלטלעכע פלייזין צעשטערט מען דעם טיפולס מלכות און מען מערט די קריסטלעכע קירך, נוצערט מיט דער שווערד פֿון גניסט, דאָס הייסט, מיט גאָטס וואָרט.“

אונדזער שאַדע אליין האָט געמאַכט עטלעכע פרווון אַרויסצו-געבן ייִדיש־טייטשע שרייַטן; ס'האָט אים געשטופט דערצו דאָס גע-דעכעניש פֿון פוילוס פֿאַגיוס, וואָס איז געווען פֿראַפֿעסאָר און פֿריי-דיקער אין שטראַסבורג מיט אַ יאָר פֿערציק פֿריער. אין 1589 האָט ער אַנגעאַרדנט אַ העברעיִשע און ייִדיש־טייטשע דרוקעריי, און פֿאַרניצט דערבײַ די רעשטן פֿון שרייַט און מאַטעריאַל, וואָס פֿאַגיוס האָט איבערגעלאָזן. ווי קאַלווער גיט־איבער אין זײַן שוין ציטירטן חיבור Gloria Christi, האָט שאַדע אַרויסגעגעבן אין ייִדיש־טייטש auf solche Masze, wie sie der selige Lutherus verdolmet- schet דעם לוקאַס־עוואַנגעליום, דעם יאָהאַנעס־עוואַנגעליום, די מעשׂים פֿון די אַפֿאַסטאַלן, פֿאַולוסעס כתבֿ צו די רוימער און דעם כתבֿ צו די יידן. ער האָט אויך געהאַט בדעה אַפצודרוקן פֿון פוילוס פֿאַגיוסעס מאַנוסקריפֿט ר' אלי' לויס איבערזעצונג פֿון איוב.

אונדז אינטערעסירט צום מערסטן פֿון שאַדעס אַלע ליטעראַרישע פרווון זײַן טעאַרעטישער מאַמר: Ein gewisser Bericht von der deutsch-hebräischen Schrift, deren sich die Juden gebrauch-⁸³ chen. מיר וועלן דאָ ברענגען פֿון דאָרטן גרעסערע אויסצוגן, ווייל צום סוף פֿון 16טן ייִה, פֿאַר בוקסטאַפֿן, האָט דאָ שאַדע אויפֿ-געטאָן אמתע חידושים.

ווער עס וויל זיך אויסלערנען די טײַטש־העברעיִשע שפראַך פֿון די יידן, זאָגט דער מחבר, דער דאָרף האָבן אין זינען דרייַ זאַכן: (1)

⁸³ ליידער קען איך ציטירן נאָר פונעם נייעם איבערדרוק פון 1892 (באַראַ-כאַו, תיקונים צו גומ' 5]. דאָס איז זייער פֿאַרדראַטיק, ווייל ס'האָבן זיך דאָרטן אַרײַנגעכאַפט אַ סך דרוקגרייזן. אין מײַנע ציטאַטן האָב איך די גרייזן ווי ווינט מעגלעך פֿאַרייכט.

דעם אַלף-בית; 2) די וואַקאַלן און דיִפֿטאָנגען; 3) עטלעכע באַזונדערע סימנים און גענג, וואָס ייִדן ניצן אין זייער שרייבן און פֿאַר־טייטשן.

דאָס ערשטע קאַפּיטל: וועגן אַלף-בית. ייִדן שרייבן פֿון רעכטס אויף לינקס. ייִדן האָבן אויך צוויי אַלף-ביתן: די הייליקע אותיות, מיט וועלכע זיי שרייבן איבער הויפט דעם תנך, און די מונקט־שריפֿט (וואָס הייסט „בני אונדז“ קורענט), וואָס זיי ניצן אין פּירושים און אין זייערע טאַג־טעגלעכע געשריפֿטן.⁸⁴

עס גייען ביידע אַלף-ביתן אין דער צאָל־ווערט פֿון די אותיות⁸⁵, דערנאָך עטלעכע פּירושים צום געברויך פֿון די אותיות.

ב איז *b*; מיט אַ פּאַסיקל איז דאָס *v* אָדער *f*. אין אָנהייב וואָרט איז אויך אַ *f* און ווערט געניצט נאָר פֿאַר *a, e, i* (אַ שטייגער ווא, וע, וי) און פֿאַר *e* און *r* (אַ שטייגער ולייש *fleisch*, ור *ver*). אין אַנדערע פֿאַלן איז ו אַ וואַקאַל.

י אין אָנהייב וואָרט איז אַ קאָנסאַנאַנט, אין אַנדערע פֿאַלן — אַ וואַקאַל.

פ איז *p*, מיט אַ פּאַסיקל *ph*; געטאַפּלט (פֿריער אַ פּ אָן אַ רפֿה און דערנאָך מיט אַ רפֿה) איז דאָס *pf*, אַ שטייגער פּפֿאַף,⁸⁶ *pfaff*; **ף** איז אַ *f* (דאָס הייסט, אַז *p* בלייבט וואָרט־אויס אויך פּ).

⁸⁴ ווי שאַדעוס רופט דאָס איז נישט ריכטיק. משקט אָדער משיט־כתב, זינען אותיות ענלעכע צו רשיכתב, נאָר דינערע, „חצי קולמוס“, געשריבן לייכט ווי מיט אַ „האַלבער פעדער“. וויבער־טייטש־אותיות זינען טאַקע געווען ענלעכער צו רשיכתב ווי דער משקט. היינט צו טאָג — קורסיוו.

⁸⁵ דערביי שטעלט שאַדעוס (אין ייִדישע שריפטן טרעפט זיך דאָס אויך, נאָר זעלטן) די שלאַס־אותיות *ך ם ן ף* צום סוף און באַצייכנט זיי מיט 500, 600, 700, 800.

⁸⁶ אין שאַדעוסעס עלזאַסער אויסשפּראַך האָט דער *pf* געקלונגען זייער שאַרף; דער איבערגאַנג פֿון *pf* אין *f* וואָרט־אין און *P* וואָרט־אין און וואָרט־אויס (ווי אין ייִדיש) איז כאַראַקטעריסטיש פֿאַרן מזרח־דיקן טייל פֿון מיטל־דייטשלאַנד.

דער העברעיִשער אַלף-בית האָט דריי צייכנס פֿאַר s: z, ס, ש. דער z איז אַ שאַרפֿער s, כּמעט אַ האַלבער z, נאָר ער ווערט פֿאַרט געניצט ווי אַ s אָן אונטערשייד, איבער הויפט פֿאַר וואַקאַלן; זא, זע, זי, זו, זוּ. אין מיטן וואָרט ווערט דער z געטאַפּלט אַנשטאַט ss, ווי אַ שטייִ גער: מעזער Messer, וואזער Wasser. — ט איז אַ פשוטער s, מען קען אים ניצן אומעטום, כאַטש עטלעכע ייִדן ניצן אים זייער זעלטן אין טייטש און אַנדערע כּמעט ווי גאָר נישט. — ו איז דער פֿאַר־שפּרייטסטער s, וואָרט־אַינ, וואָרט־אַין און וואָרט־אויס: שטאַט stat, וואָש was, דאָש das; אין מיטן איז דער ו אַבער נישט אַזוי אַנגע־נומען, נאָר אַנדערע ייִדן שרייבן כּסדר ו פֿאַר ss: וואָשר Wasser. ש ווערט נאָך גענוצט פֿאַר sch אויך.

ח און ת ווערן אין טייטש גאָר נישט געניצט, סײַדן אין העב־רעיִשע ווערטער. ער, שאַדע, וואַלט געגעבן אַן עצה, אַז מען זאָל ניצן ת פֿאַר th; נאָר אין זײַנע ווערק האָט ער דאָס נישט דורכגעפֿירט, וואָרעם ייִדן שרייבן כּסדר ט.

דאָס אַנדערע קאַפּיטל. וועגן וואַקאַלן און דיפֿטאַנגען. מען דאַרף וויסן, אַז די ייִדישע אותיות זײַנען כּמעט אַלע קאָנסאַנאַנטן, און אַנ־שטאַט וואַקאַלן ניצן ייִדן פֿאַרשיידענע פּינטעלעך. אַבער אין טייטש־העברעיִש ווערן די פּינטעלעך אַדער גאָר נישט געניצט אַדער נאָר אַ פֿאַר, און דאָס אויך זעלטן, כּשעת דער פּשט פֿון וואָרט איז נישט קלאָר, אַ שטייגער Ehr, מיר Meer, אַנישט וואַלט מען געלייענט אַר ar, מיר mir.⁸⁷

...עטלעכע באַמערקונגען מאַכט שאַדע וועגן דעם ייִדישן לעק־סישן מאַטעריאַל: א) ייִדן מישן־אַרײַן אין זייער דײַטש עטלעכע העב־רעיִשע ווערטער, וואָס זײַנען כּײַ זיי אַנגענומען, אַ שטייגער: הוּשטו לחם, דר גוי, עש אישט ביי דעם אַדוני וואר, האטט וואס גיגאַנפֿט [גע־גאַנעט]. צום טייל טוען דאָס ייִדן פֿון געוויינשאַפֿט וועגן, צום טייל

⁸⁷ באַמ' פֿון רעד' — עס קומען נאָך עטלעכע פֿאַרגלייכן, וועלכע מיר לאָזן

כדי קריסטן זאלן נישט פֿאַרשטיין; ב) יידן האָבן עטלעכע באַזונדערע ווערטער: leien, segnen אַנשטאַט אַנשטאַט, lesen, das dasige אַנשטאַט אַזױ; ג) די פֿאַרקלענער־ווערטער, וואָס ענדיקן זיך אויף דײַטש⁸⁸ מיטן טראָף «lein» ענדיקן יידן מיט אַ lich, אַ שטייגער kindlich, meidlich, büchlich אַנשטאַט Büchlein, Meidlein, Kindlein אַזױ.

ענדלעך געפֿינען מיר נאָך אַן אַנױנע אויף דער אויסשפראַך פֿון ייִדיש: «...ist zu wissen, dass sie fast allesammt auf die Vokale grob ausnürnbergische oder fränkische Art *die Vokale grob aussprechen, sonderlich das a fast wie ein o*».

די ווערט פֿון די דאָזיקע פֿאַר שורות איז אומגעהייער גרויס. ס'איז דאָס ערשטע מאָל, וואָס אַ זנטיקער מענטש ווײַזט אַן אויף די אייגנטימלעכקייטן פֿון דער ייִדישער אויסשפראַך. די יידן רײַדן־אַרויס די וואַקאַלן „גראַב, אויפֿן נירנבערגער אָדער פֿרענקישן שטייגער“ — אַזוי פֿרווט שאַדעוס כאַראַקטעריזירן די שפראַך פֿון די יידן. ווען דער ברייטער דײַטשישער עולם אין עלזאַס וואַלט אויך אַזוי גערעדט, וואַלט ער נישט געדאַרפֿט זוכן אַזעלכע ווינטע בײַשפּילן; הייסט עס, צום סוף פֿון 16טן י״ה האָבן יידן שוין געוויס געהאַט אַ לשון, וואָס האָט זיך אונטערגעשײדט פֿון די לאַקאַלע דײַטשישע דיאַלעקטן⁸⁹. אויפֿן סמך פֿון אומדירעקטע סימנים אין די ייִדישע מקורים קען מען דאָס קאָנסטאַטירן נאָך אַ סך פֿרײַער, אָבער דאָרטן קענען זײַן ספֿקות, און דאָ הערן מיר אַ זיכערן, כשרן עדות. איבער הויפט איז פֿאַר שאַ־דעוסן אַ חידוש דער בײַט פֿון a אויף o. דאָס לערנט אונדז (צוזאַמען מיט נאָך אַ סך פֿאַקטן), אַז דער נה״ד à מעגן מיר אין דער גאַנצער עלטערער ליטעראַטור אונדזערער לײַענען דורכױס ווי o⁹⁰, פֿונקט ווי אין הײַנטיקן ליטווישן ייִדיש. די טראַנסקריפּציע פֿון די דײַטשישע

“...in gemeiner deutscher Sprache...”⁸⁸

⁸⁹ זע אויך אויף ז' 175 די אַנמערקונג וועגן *das dasige*.

⁹⁰ ריכטיקער אפשר á.

געלערנטע (גרינבוים, פערלעס, גידעמאן אאז"וו), וואָס שרייבן אין יידישע טעקסטן אַלע מאָל אַן a, וווּ גה"ד האָט a, ווּזנט זיך אַרויס נישט פֿאַר אַ פּלוגתא-זאָך, נאָר פֿאַר אַ בֿירושן גרייז.

נישט ווייניקער וויכטיק זיינען שאַדעס נאַטיצן וועגן דעם ווער-טערדיקן צוזאַמענשטעל פֿון יידיש. ייִדן האָבן אין זיין צייט שוין גע-האַט ווערטער, וואָס זיינען אין דער שפּראַך פֿון די קריסטן נישט גע-ווען; זיי האָבן געהאַט אייגענע סופֿיקסן, צו בילדן פֿאַרקלענער-פֿאַר-מען; זיי פֿלעגן אַרײַנמישן אין זייער שפּראַך העברעיִשע ווערטער. שאַדע האָט זיך ניט געשטעלט פֿאַר קיין ציל און איז נישט געווען בכוח צו געבן אַ סיסטעמאַטישע כאַראַקטעריסטיק פֿונעם לשון פֿון די ייִדן; ער האָט אַרויסגעכאַפט עטלעכע פֿון די בולסטע שטריכן און אונטערגעטראָגן דאָס דעם לייענער. ווען די שפּראַך פֿון אַ קיבוץ פֿאַרמאַגט שוין אַזעלכע אייגנטימלעכקייטן, ווי שאַדע ווּזנט דאָ אָן, איז קלאַר, אַז חוץ די אייגנטימלעכקייטן האָבן געמוזט זיין נאָך אַ סך אַנדערע.⁹¹

שאַדע באַציט זיך צו דער שפּראַך פֿון די ייִדן אָן שום פֿאַראַור-טלען, פּונקט ווי צו ייִדן גופּא. ער האָט צו זיי קיין טענות נישט, וואָס זיי האָבן אים „איבערגעפֿירט“ זיין שיינע דייטשישע שפּראַך (ווי וואַ-גענזל מיט הונדערט יאָר שפּעטער). פֿאַרקערט, ער איז מלמד-זכות אויף זיי. רעדט ער וועגן דעם וואַקלעניש אין ייִדישן אויסלייגן,

⁹¹ וויכטיק איז, וואָס שאַדע קוקט אויפן וואָרט *das dasige*, ווי אויף אַ ספּעציפּיש ייִדיש וואָרט. אין דער אמתן איז דאָס אַ דייטש וואָרט (לעקסער ו, 412), נאָר ראשית באַגעגנט זיך עס אין דייטש נישט איבעריקס אָפט און צווייטנס איז דאָס אָן אויסדרוק, וואָס איז פֿאַראַן איבער הויפט אין בערעישע דענקמאָלן. ווען שאַדעס וואָלט געקענט דאָס וואָרט פֿון זיין דיאַלעקט וואָלט ער נישט אויסגעפֿאלן צו שרייבן, אַז דאָס איז אַ ייִדישע באַזונדערקייט. הייסט עס, ייִדן האָבן שוין אין 16טן ייִה באַוויזן אַריבערצוטראָגן בערעישע באַזונדערקייטן אין עלזאַס און צו שאַפן אַ פֿאַרזיכדיקן לשון פֿון פֿאַרשיידענע דייטשישע דיאַלעקטן. קלוגע ז' a85 ברענגט אַ פֿאַקט, אַז נאָך צום סוף 18טן ייִה האָט מען געקוקט אויף *dasige* ווי אויף אַ ייִדיש וואָרט.

וויזנט ער באַלד אָן, אַז אין דזיטש איז אויך נישט בעסער; דערציילט ער וועגן דער פֿאַרבינדונג פֿון העברעיִשע שורשים מיט דזיטשישע ענדונגען, פֿאַרשטייט ער, אַז דאָס איז נישט קיין אייגנטימלעכקייט פֿון ייִדיש, נאָר דזיטשן טוען אויך דאָס אייגענע. ער איז זיך אַפֿילו סומך אויפֿן בנישפּיל פֿון די קאַנצעלאַריעס, וואָס זינען אין 16טן י"ה בני אַ סך מענטשן געווען מוסטער־געבערט פֿון שפּראַך און סטיל: ...pflegen sie unter ihr Deutsch etliche hebräische» Wörtlein, so ihnen gemein, mit unter zu mengen, wie in den deutschen Kanzleien mit den lateinischen oder französischen Worten geschieht, als radiren, abkopiren, inju-
riren, protestiren, arestiren, etc.

ווען מיר נעמען נאָך אין אַכט, אַז שאַדע האָט געהאַט רעפֿאַרמאַ- טאַרישע פֿאַנטאַזיע (די אונטערשיידונג צווישן ו און ו), דער פֿאַרשלאַג אַרבינצופֿירן פֿאַר th), מוזן מיר אַנערקענען, אַז זיין «קורצער באַ- ריכט» איז מי יודע ווי ריך אין אינהאַלט, און מיר וועלן מסכים זיין מיט באַראַכאָון⁹², אַז דער חיבור שטייט «אין געוויסע פרטים אַפֿילו העכער פֿון בוקסטאַרפֿס אַרבעט».

מערניט איין גרויסער חילוק; שאַדע איז געבליבן פֿמעט ווי אומבאַמערקט; אַפֿילו די מיסיאָנערן האָבן זיך אויף אים ווייניק וואָס אַרומגעקוקט; אַ סברא, אַז בוקסטאַרף גופּא האָט פֿון אים אויך נישט געוויסט. בוקסטאַרף, פֿאַרקערט, האָט באַשאַפֿן אַ שול. אין משך פֿון אַנדערטהאַלבן הונדערט יאָר אין בוקסטאַרף געווען פֿאַר דער קריסט- לעכער וועלט דער רבי פֿון ייִדיש, פּונקט ווי ער איז געווען דער רבי פֿון העברעיִש. אין 17טן און אין דער ערשטער העלפֿט פֿון 18טן י"ה האָבן זיך אַ סך קריסטן פֿאַרנומען מיט ייִדיש, אַגבֿ־אורחא און ספּע- ציעל; טייל פֿון זיי זינען אויף אַנדערע געביטן (ליטעראַטור־געשיכטע אַאָוו) אַוועק אַ סך ווייטער פֿון בוקסטאַרפֿ; נאָר זייערע קענטענישן וועגן דער ייִדישער שפּראַך האָבן זיי אַלע געשעפּט פֿון אים, אַפֿילו

⁹² פּונקט ו, ביבליאָטייק, ד' 66.

וואָגענזנל אויך. פֿון שאַדעוסן האָט קיינער נישט געשעפּט. שאַדעוס איז דער וועגזוכער, וואָס ווערט פֿאַרפֿאַלן אין דער מדבר; עס קומט אים אַ חשובּ פּלאַץ צווישן די לייט פֿון דער וויסנשאַפֿט. אָבער דעם פּראָגרעס אין דער וויסנשאַפֿט האָבן מיר צו פֿאַרדאַנקען נישט אים, נאָר זיין ייִנגערן בן־דור, דעם באַזעלער פּראָפּעסאָר יאָהאַן בוקסטאָרף, דעם פֿאַטער⁹³.

פֿאַרן ערשטן יאָרהונדערט פֿון איר אַנטוויקלונג האָט די ייִדישע שפּראַך־וויסנשאַפֿט דורכגעשפּרייט אַ ווייטן וועג: פֿון בעשענשטיינס ערשטע, אומזיכערע, קינדערשע טריט, איבער ר' אלי' בחור און זינע קריסטלעכע תּלמידים ביז דער סאַמע שוועל פֿון בוקסטאָרפֿס טע־טיקייט. בוקסטאָרף גופּא קער זיך שוין נישט אָן מיט דער תקופּה. ער האָט אַפֿילו אויך אָפּגעלעבט דעם גרעסטן טייל פֿון זיין לעבן אין 16טן י"ה (ער איז געבוירן געוואָרן 1564, געשטאַרבן 1629), נאָר זיין Thesaurus grammaticus linguae sanctae hebraeae איז אַרויס אין 1609. און בכלל איז זיין גאַנצע השפּעה געווענדט פֿאַרויס, צום 17טן יאָרהונדערט. דאָס אייגנס, וואָס ער האָט באַקומען בירושה פֿון זינע פֿאַרגייערס, האָט ער אויפֿגעהיט, געמערט און געלאָזט גלאַנצן פֿאַר לייטן.

⁹³ ס'איז נאָך געווען אַ „ייִנגערער בוקסטאָרף“, דעם עלטערנס אַ זון, אויך אַ יאָהאַן, אויך אַ פּראָפּעסאָר פֿון העברעיִש אין באַזעל און אויך אַ גרויסער מלומד.

מכירת יוסף

דאס איז ארויסגענומען פון ספר **תם וישרה**
אין פון אנדערע ספרים, וואס אין זיי עסייען געשריבן וואנדערלכע מצו
שים, וואס האבן זיך פארלאפן פון צווייטן ראשון ביז ה'השוען. און פון זיי דאס

מאקס וויינרניך

ארויסגענומען אלצדינג, וואס עס איז שוין צו צום הצדק, וואו ער איז פאר /
קויפט געווארען לויך מ צרים און וויאזוי ער איז דארטן געווארן אשור - למלך
און וויאזוי ער האט אראפגעבראכט לויך מצרים דעם פאטער מיטן גאנצן הויגען
זינד. דאס איז אלצדינג ווער צו אריפן הינטען שטייגער און קליין און גרויס זאלן
קאנען פארשטיין.

סאליאט, "וואסמאק", בערלין.

„ווער ביי אונדז פארשטייט דאס“?

האַרבע עברי

— 1 —

פדי איך זאל קענען שאַרפֿער אַוועקשטעלן די פראַבלעם, וועל איך בעטן רשות אָנצוהייבן מיט אַן עפּיזאָד פֿון מײַן אייגענער פראַקטיק. אין 1935, ווען דער ייִוואָ אין ווילנע האָט אַרויסגעגעבן מײַן בוך דער וועג צו אונדזער יוגנט, האָב איך אַן עקזעמפּליאַר דערפֿון צוגעשיקט אויך צו איינעם אַ גוטן פֿרײַנד, וואָס איז פֿאַרבונדן מיט אַ גיִוואָקער ייִדישער צײַטונג. באַלד אויפֿן אַרט האָב איך באַקומען אַ בריוו, אַז וועגן דעם בוך וועט זײַן אַן אַרטיקל. נאָר דער־נאָך איז אַוועקגעאַנגען אַ חודש און צוויי און צוועלף, און קיין אַרטיקל האָט זיך נישט באַווײַזן. איך האָב נישט געמאַנט אויך. אין עטלעכע יאָר אַרום איז מײַן באַקאַנטער געקומען קיין ווילנע, און אין גאַנג פֿון שמועס האָט ער פֿאַר מיר מודה געווען, אַז ער האָט נישט געשריבן די רעצענזיע, וועל ער האָט מיר געוואָלט אַ טובֿה טאָן. וואָלט ער יאָ געשריבן, וואָלט ער דאָס בוך געמוזט אַראַפֿרײַסן. נישט, חלילה, איבער דעם אינהאַלט (מײַן באַקאַנטער איז אַ געוויסנדיקער מענטש, ער וועט נישט גיין זאָגן קיין ברייטע מבינות אויף אַ בוך וואָס איז נישט אין זײַן פֿאַך). נאָר איבער דער שפראַך. סטייטש, האָט ער זיך געהיצט, וואָס דאַרפֿט איר ניצן אַזעלכע שווערע ווער־טער? צו וואָס האָט איר געדאַרפֿט אַרײַנשטעלן מאַטעמאַטישע פֿאַר־מלען? ווער בני אונדז פֿאַרשטייט דאָס? ווער דאַרף דאָס?

ווען דאָס זאל געווען זײַן אַן איינציקער פֿאַל, וואָלט נישט פּדאָי געווען צו פֿאַרנעמען דערמיט צײַט. נאָר גענוג אַפֿט קומט מען דאָך צו ייִדישע שרײַבערס מיט טענות, אַז זײ שרײַבן „האַרבע עברי“. און איך קען אַפֿילו נישט זאָגן, אַז די טענה זאל אַלע מאָל זײַן אַן

אומגערעכטע. נאָר זייער אַפֿט איז זי יאָ אַן אומגערעכטע. אפֿשר קען מען זיך דערריידן, ווען יאָ און ווען נישט.
 לאַמיר לאָזן מענדעלען, וואָס צו זיין „קליאַטשע“ האָט מען בשעתו אַזוי פֿיל באַדאַרפֿט צולייגן קאַפּ. לאַמיר לאָזן פּרצן, וואָס אויף זינע געפינטלטע אַנצוהערענישן האָט מען געזאָגט שטעכווערט- לעך און געשריבן פּאַראַדיעס. לאַמיר נעמען נישט די בעלעטריסטיק, נאָר די פּובליציסטיק און די וויסנשאַפֿטלעכע ליטעראַטור.
 בדרך-כלל זינען די „גרינגעריסטן“ אַוודאי גערעכט, אַז גרינגער איז בעסער. מען רעדט דאָך צו עמעצן, מען שרייבט דאָך פֿון עמעצנס וועגן. איז אויב יענער פֿאַרשטייט נישט, אָדער ער פֿאַר- שטייט נאָר האַלב, האָב איך געטאָן אַן עוולה נישט נאָר יענעם, נאָר זיך אויך. וואָס זשע איז פֿאַרט דער מער מיט די וואָס שרייבן (אָדער ריידן) נישט קיין קלאַרע דיבורים?

נאָך אידער מיר געפֿינען-אויס די תּשובּה מעגן מיר שוין זאָגן, אַז מסתּמא זינען נישט אַלע האַרבקייטן פֿון איין מין און נישט אַלע האַרבקייטן וואַקסן פֿון די זעלביקע סיבות און מאַטיוון. אַ מאַל האָט אַ מענטש ליב צו צאַצקענען זיך מיט זיין לשון; און פֿאַראַן מענטשן, וואָס האָבן זיך אַזוי אַנגעוויינט אין ריידן „הויך“, אַז ריידן פּשוט קענען זיי שוין נישט אַפֿילו ווען דער ענין איז אַ פּשוטער. צו אַזעל- כע „האַרבּעריסטן“ פֿון פּרינציפּ וועגן ליגט מיר נישט דאָס האַרץ. אָבער זייער אַפֿט — און אפֿשר דאָס רובֿ — שטעקט אין דער „האַר- בער עבֿרי“ עפעס אַנדערש, און אויב איך האָב זי נישט פֿאַרשטאַנען, דאַרף איך זיך נישט אַנלן צו וואַרפֿן אַ שטיין.

לאַמיר נעמען אַזאַ זאַץ: „אַלע נישט-נאַטוראַליזירטע אימיגראַנטן מוזן זיך רעגיסטרירן אין משך פֿון אַ חודש צינט“. ביי יעדער איי- נעם פֿון אונדז קוקט דאָס אויס לויטער-קלאַר. אָבער אויב מיר וועלן איבערלייענען דעם זאַץ נאָך אַ מאַל, וועלן מיר זען, אַז נישט אַלע ווערטער זינען דאָ פֿון איין מדרגה. מען דאַרף משער זיין, אַז איטלעכער נאָרמאַלער דערוואַקסענער וואָס קען יידיש ווייס דעם טיטש פֿון די ווערטער אַלע, נישט, מוזן, זיך, אין, פֿון, אַ חודש.

צינט. אבער אין מנן זאך זינען דאס גראד די ווייניקער וויכטיקע ווערטער; מען קען נישט מיט זיי אליין כאפן דעם פשט פונעם זאך. מיט משך בין איך שוין נישט אזוי זיכער, אז אלע יידיש-ריידערס וועלן דאס פארשטיין; עס איז א מער געהויבענער אויסדרוק. איי מיגרנט איז נישט קיין „אינטעליגענטיש“ ווארט, אבער בלי ספק זינען פאראן א סך מענטשן וואס זינען אימיגרנטן און וויסן נישט וועגן דעם. פונקט ווי יענער העלד אין מאליערס קאמעדיע, וואס האט א גאנץ לעבן גערעדט פראזע און וועגן דעם נישט געוואסט. נאטוראליזירן איז זיכער א ווארט, וואס א סך מענטשן באגלייען זיך אן דעם. ביי מיר איז רעכט, אז עס זינען פאראן אפילו מענטשן וואס האבן ארויסגענומען זייערע בירגער־פאפירן און וויסן נישט, אז זיי זינען נאטוראליזירט. רעגיסטרירן איז אויך נישט פון די ווערטער וואס יעדער איינער ווייס. צי קען מען זיך באגיין אן די אלע הארבע ווערטער? יא, מען קען. איך קען, א שטייגער, אויפ־ בויען דעם זאך אזוי: „אלע וואס זינען געקומען אהער פון אנדערע לענדער און זינען נאך נישט געווארן קיין בירגערס מוזן זיך פאר־ שרייבן אין א חודש צייט פון הינט אן.“ איך בין נישט זיכער, צי וואלטן מיר מיט אזא פארמולירונג יוצא געווען לכל הדעות, ווייל נאך אלעמען זינען געוויס פאראן מענטשן וואס לעבן און מאכן א לעבן און וויסן נישט, וואס א בירגער איז אויך; וואלט מען דאס אויך געדארפט צעקניען און אריינלייגן אין מויל.

צי האט זיך עפעס געביטן פון דעם, וואס מיר האבן אוועקגע־ שטעלט דעם צווייטן נוסח אנטשאט דעם ערשטן? בפירוש יא. עס ווארפט זיך אין די אויגן, אז אין ערשטן נוסח האבן מיר 12 ווער־ טער און אין צווייטן 25. אפשר וועט עמעצער געבן אן עצה, ווי אזוי אנטצושפארן א ווארט אדער צוויי; נאר אזוי געפרעסט ווי דער ערשטער נוסח וועט דער צווייטער נישט קענען זיין.

ערשט לאמיר ברענגען אן אילוסטראציע, ארויסגענומען פון א יידישער צייטונג: „דער שאס אויף דעם פראנציזישן „קוויזלינג“, וואס היסט פיער לאוואל, איז א ווארענונג צו אלע קוויזלינגס אין די

לענדער וואָס היטלער האָט אַנגענומען. אַנשטאָט דעם וואָלט דער שרייבער געקאָנט שרייבן: „דער שאָס אויף דעם פֿראַנצייזישן פֿאַר-רעטער, וואָס הייסט פיער לאַוואַל, איז אַ וואַרענונג צו אַלע פֿאַר-רעטערס“... דער געדאַנק וואָלט בערך געווען דער זעלביקער. נאָר צי וואָלט דורכן צווייטן נוסח דערגרייכט געוואָרן די זעלביקע וויר-קונג? געוויס נישט. וויבאלד זינט קוויזלינג איז געוואָרן אַ שם-דבֿר דורך היטלערס אַקופאַציע פֿון נאַרוועגיע, קומט עס צו מיינען; אַ פּאָליטיקער מיט דריטהאַלבן נאַכגייערס, וואָס איז איבער נאַכט גע-וואָרן אַ יחסן; אַ גאַרנישט, וואָס דאָס אייגענע פֿאַלק זינט האָט אים פֿינט און ער האָלט זיך נאָר מיט דעם אַקופאַנטס חסד; כמו אַ רע-גירער וואָס טאַנצט דורכויס נאָך זיין אייבערהאַרס פֿיפֿל. די אַלע בייטשטשן וואָלטן געגאַנגען לאיבוד, ווען דער שרייבער זאָל זיך געווען נעמען קווענקלעך, צי אַלע וועלן פֿאַרשטיין דאָס וואָרט קוויז-לינג און זאָל געווען ניצן דאָס וואָרט „פֿאַררעטער“.

פֿון פֿאַרגלייכן די ביידע פֿאַרלעך זאָגן בעט זיך אַן אויספֿיר: אויב איך גיב עפעס איבער „מער פֿאַרשטענדלעך“, טרעפֿט גאַנץ אַפֿט איינס פֿון די צוויי: אָדער איך מוז צוגעבן אינעם סכּום ווער-טער, אָדער איך מוז אַראָפּוואַרפֿן אינעם אינהאַלט. אויב דער ענין איז אַ מער קאַמפּליצירטער, טרעפֿן זיך ביידע זאַכן אין איינעם.

מיט דער פּראָגע פֿון גרינגערער און האַרבערער שפּראַך האָט מען צו טאָן נישט נאָר אין דער ייִדישער פרעסע. נעמט אויף טשיקאַוועס און פֿאַרגלייכט די אַרטיקלען אין אַזוינע צוויי צייטונגען ווי Daily News און New York Times. ביידע ווערן געשריבן אין ענגליש; ביידע דרוקן זיך אין ניו-יאָרק, אַזוי אַז וועגן דעם חילוק פֿון אַמעריקאַנער ענגליש ביזן בריטישן ענגליש האָבן מיר נישט וואָס צו קלערן. אָבער ווען אַ מענטש וואָס קען נישט קיין אַנדער שפּראַך ווי ענגליש און קוויקט זיך אַלע טאַג מיט זיין News זאָל על-פי צופֿאַל אַרײַנבאַקומען אַ „טיימוז“, קען זיך גרײַלעך מאַכן, אַז ער וועט געבן דעם נומער אַ טראַסק אין דער ערד. וואָס איז דאָס פֿאַר אַ בלאַט, וווּ אויף איין עדיטאָריאַל-זייט האָט מען אַרײַן אַ פֿאַר צענדלינג „אַגעבלאַזענע“, „אינטעליגענטישע“ ווער-טער פֿון דעם טיפּ: expunge, precursor, satellite, consummate artistry, prosecution, subtlety, bêtes noires. ווען אַזאַ לייצער זאָל אויף אַן אמת וועלן תּופּס זיין דעם פּשט און די בייטשטשן פֿון די אַלע ווערטער מיט

וועלכע עס איז אָנגעפיקעוועט די עדיטאָריאַל־זייט פון „טײַמז“, — וועט ער בײַ יעדער צווייטן זאַץ מוזן כּאַפּן אַ קוק אין אַ ווערטערבוך. פּאַרקערט וויהער קען געמאַלט זײַן, אַז אַ פּראָפּעסאָר בן פּראָפּעסאָר, וואָס איז אויסגעוואַקסן אין דער סביבה פון האַרוואָרד און אויף עטלעכע יאָר האָט מען אים נאָך געהאַט אַראָפּגעשיקט קיין אַקספּאָרד, ענגלאַנד, ער זאָל זיך דאָרט אָננעמען מיט גלאַנץ, וועט קוועטשן מיט די פּלייצעס אויף דעם אַדער יענעם אויסדרוק אין די „שטײַמז“ מען פון פּאַלק“ און די „ניוז“.

אײן שפּראַך, אָבער צוויי פּאַרשיידענע מדרגות. און דאָס איז נישט אַלץ פּאַראַן אַ סלענג, וואָס אַנטקעגן אים שרײַבט די „ניוז“ אַ הויכע ליטעראַרישע מליצה; און מיר וועלן באַלד זען, אַז עס זײַנען פּאַראַן ספּעציאַליסטישע ביכער און זשורנאַלן, וואָס שטענדיקע לײענערס פון די „טײַמז“ צעברעכן אויף דעם די צײַן.

— 2 —

דאָס איז אַלץ גערעדט געוואָרן, ווען מען האָט צו טאָן מיט צײַ-טונגשפּראַך, מיט פּובליציסטישע טעמעס. וואָס נענטער מיר קומען פֿון פּובליציסטיק צו וויסנשאַפֿט, אַלץ מער ווײַזט זיך אַרויס, אַז די „מער פֿאַרשטענדלעכע“ שפּראַך איז נישט נאָר באַריידעוודיקער, נישט נאָר אַרעמער אין אינהאַלט, נאָר זי איז אַ סך ווינציקער פּרעציוז. און אין וויסנשאַפֿט מוז מען האָבן פּרעציוזקײַט.

פֿאַרשיידענע וויסנשאַפֿטן קענען יוצא זײַן מיט פֿאַרשיידענע גראַדן פּרעציוזקײַט. אין געשיכטע, אין ליטעראַטור-געשיכטע קומען אַרײַן מער „באַשרײַבערישע“ עלעמענטן. אין עקאָנאָמיק, אין פּסיכאָ-לאָגיע, אין לינגוויסטיק פֿאַדערט זיך שוין מער אָפּגעהיטקײַט; אין די נאַטור־וויסנשאַפֿטן נאָך מער; און צום מערסטן, ווי איך פֿאַרשטיי, אין מאַטעמאַטיק. דעריבער וועט אַ דוגמא פֿון מאַטעמאַטיק צום בעסטן קלאָר מאַכן מײַן געדאַנק.

לאַמיר נעמען פּיטאַגאָראַסעס טעאָרעם: „דער קוואַדראַט פֿון הי-פּאַטענוז אין אַ גראַדווינקלדיקן דרייעק איז גלײַך צו דער סומע קוואַדראַטן פֿון די קאַטעטן“. פֿאַר דעם וואָס האָט געלערנט געאַמעטריע איז דאָס פֿליי־ערך אַ פשוטער פֿלל, און מען פֿאַרגעדענקט דאָס אויפֿן גאַנצן לעבן. אָבער פּרווט דאָס אויסטײַטשן פֿאַר אײַנעם, וועמען ס'איז נישט

אויסגעקומען קיין מאָל לערנען געאַמעטריע. איר קענט אים אויס-
מאַלן אַ דרייעק; איר קענט אים ווייזן, וואָס אַ גראַדווינקלדיקער דרייעק
איז, איר קענט אויסמאַלן די קוואַדראַטן איבער די זייטן פֿון די דרייעקן
און אַזוי ווייטער; נאָר נאָך אַלעמען וועט איר נישט נאָר האָבן פֿאַר-
ניצט אָן אַ שיעור מער ווערטער און פֿאַרלוירן אַ טייל אינהאַלט אַנט-
קעגן פּיטאַגאָראַסעס זאָץ, נאָר די פּרעזיקייט וועט זיך אויך האָבן
אויסגעוועבט.

לאַמיר אַיך זאָגן, אַז איך מיינ גאָר נישט אַז אַלע מאָל דאַרף מען
דאָס זיין אַזוי פּרעזיז פֿאַרשפּיליעט אויף אַלע קנעפלעך. עס ווענדט
זיך ווי. ווען עמעצער פֿרעגט בני מיר, וואָס עס איז אַ גראַדער ווינקל
(ער האָט דאָס פּונקט ערגעץ איבערגעלייענט), בין איך נישט מחויב
אים צו זאָגן: דאָס מיינט אַ ווינקל פֿון 90 גראַד, ווייל פֿון זיין פֿראַגע
וועל איך זיך אַנשטויסן, אַז ער ווייס גאָר נישט גוט, וואָס אַ ווינקל
איז, און אַז מען מעסט אַ ווינקל אין גראַדן האָט ער אויך נישט גע-
הערט. וועל איך אים בעסער אַנצייכענען אַ גראַדן ווינקל, אָדער
ווייזן אים אַ גראַדן ווינקל ערגעץ ווי אין צימער און באַפֿרידיקן דער-
מיט אויף דער מינוט זיין נגייעריקייט. ווען עמעצער פֿרעגט בני מיר,
„וואָס איז אַזוינס אַ וואַכטל?“ (לאַמיר זאָגן, אַז ער האָט דאָס אַנגע-
טראַפֿן אין יהוּאַשעס חומש), וועט מסתמא קלעקן דער ענטפֿער: „אַזאַ
פֿויגל“.

אויף אַ מער אַלגעמיינעם שטייגער: אויב מיר ווילן געבן וועגן
אַן ענין מערנישט אַ ברעקל באַגריף, אָדער אויב מיר זיינען חושד,
אַז מער ווי עלעמענטאַרע זאַכן קען אָדער וויל אונדזער צוהערער
(אָדער ליינער) נישט אויפֿנעמען, וועלן מיר זיך אין קיין ווייטע
דרכים נישט אַוועקלאָזן. דאָס איז די סיטואַציע — זאָל צו קיין גנאי
נישט זיין — מיט אַ גרויסן טייל ייִדישע צייטונג-לייענערס. דער
ייִדישער צייטונג-שרייבער רעדט צו אַן אוידיטאָריע וואָס האָט זיך
אַרויסגעריסן מיט אייגענע פּוחות פֿון דחקות און קליינשטעטלידיקייט
און וואָס איז אַפֿט מאָל גאַנץ רירעוודיק אין געדאַנק. אָבער קיין שול-
בילדונג האָט דער ייִדישער צייטונג-לייענער פֿון דער אַלטער היים

נישט מיטגעבראכט. טייל מאַנסבילן האָבן געשאַרפֿט דעם מוח אויף דער גמרא, און אויב נישט, זינען כאַטש כמעט אַלע, ווער לענגער און ווער וויניקער, געגאַנגען אין חדר; די פֿרויען אַפֿילו דאָס נישט. מען וויל דאָך אַבער, אַז זיי זאָלן פֿאַרשטיין, וואָס מען רעדט צו זיי, אַז זיי זאָלן זיך קענען אַריענטירן אין די וועלט-געשעענישן. זינען דערי-בער הונדערט מאָל גערעכט די וואָס זאָגן, אַז מען דאַרף „געבן צו פֿאַרשטיין“, און איך בין זיכער, אַז ווען מען זאָל מאַכן אַ פֿאַרגליי-כיקע פֿאַרשונג פֿון פּאַפּולאַריזיר-מעטאָדן ביי פֿאַרשיידענע פֿעלקער, וועלן אַ סך ייִדישע צייטונג-שרייבערס באַקומען אַ פּרעמיע. און ציי-טונדן קומט מיר אויס צו זען אַזוינע לייענערס, אַז עס נעמט זיך מיר דוכטן, אַז וויפֿל מען צעקניט איז נאָך ווינציק.

דערמיט וויל איך נישט אויפהייבן איבער אַ ניס די אַלטע מחלוקת וועגן דעם, צי האָט די אַנטוויקלונג פֿון דער ייִדישער פּרעסע געמוזט אַוועקגיין אויף דעם וועג וואָס מיר קענען אַלע, צי וואָלט מען נישט דורך אַן אַנדער פּירונג געקענט אַננהאַלטן ביי דער ייִדישער פּרעסע אַ טייל עולם וואָס שטעלט אַנדערע פּאַדערונגען און באַפּרידיקט זיי דורך לייענען די „טיימז“. דאָס איז אַן אומ-געהייער וויכטיקע פּראָגע, אַבער זי ליגט נישט אין דער ספּערע פֿון שפּראַך-קענטעניש, און ממילא איז נישט אין „ייִדישע שפּראַך“ דאָס אַרט דעם ענין צו באַטראַכטן.

דאָס איז גערעדט געוואָרן אַנטקעגן פּאַפּולאַריזאַציע פֿאַר מענטשן וואָס האָבן נישט אַרויסגעטראָגן פֿון קיין שום שול סיסטעמאַטישע קענטענישן פֿון געאַגראַפֿיע, געשיכטע, נאַטור-וויסנשאַפֿט אַדער גראַ-מאַטיק. אַבער מענטשן וואָס קומען פֿון אוניווערסיטעטן און אַפֿילו גרויסע געלערנטע נייטיקן זיך אויך אין פּאַפּולאַריזאַציע. קיין יודע-הפל איז דאָך נישטאָ. אַ גרויסער מאַטעמאַטיקער קען זיין קנאַפּ באַ-האַונט אין דעם אויפֿקום פֿון שפּראַכן; אַ גרויסער ספּעציאַליסט אין געשיכטע פֿון מיטל-עלטער מעג וועלן וויסן כאַטש עפעס וועגן דער פּראַבלעם פֿון לעבן אויפֿן מאַרס. פֿאַר אַ מענטשן וואָס וויל וויסן עפעס וועגן זאַכן וואָס זינען אים פֿרעמדלעך אַדער פֿרעמד, דאַרף מען האָבן פּאַפּולערע ביכער. דער גוטער פּאַפּולאַריזאַטאָר וועט קיין

מאָל נישט זוכן אַננצוריידין, אַז ער גיט כולה תורה אויף איין פֿוס; פֿאַרקערט, ביים לייענער, דעם הדיוט, דאַרף איבערבליבן אַ געפֿיל פֿון יראַת־הכבוד: ער דאַרף וויסן, אַז ער האָט נאָר באַקומען צו פֿאַר־זוכן דעם טעם פֿונעם ענין און אַז צום ענין גופֿא קען מען צוקומען נאָר דורך אַן אינטענסיוון שטודיום. אָבער אויב דער פּאַפּולאַריזאַטאָר קען די מלאַכה (אַדער זאָל איך זאָגן: די קונסט?) פֿון מסביר זיין, וועט ער אַרויסברענגען די פֿונדאַמענטאַלע פֿאַקטן נישט נאָר קלאָר, נאָר אויך פֿאַרלאָזלעך.

— 3 —

וועגן דעם, הייסט עס, זינען קיין חילוקי־דעות נישטאַ: מען דאַרף האָבן פֿאַר די אויגן דעם לייענער, צו וועלכן מען ווענדט זיך. אָבער דווקא דעריבער טאָר מען נישט פֿאַרגעסן, אַז עס זינען פֿאַראַן פֿאַלן, ווען עס פֿאַדערט זיך אַ העכערע פֿאַרעם פֿון אויסדרוק. נעמט אַזאַ פֿאַל: אַ מאַטעמאַטיקער גיט־אַרויס אַ בוך פֿאַר מאַטע־מאַטיקערס. איך וועל אַרביינקוקן אַהין און וועל ניט פֿאַרשטיין. צי איז שייך צו מאַנען, פֿאַר וואָס דער מחבר האָט געשריבן „אומפֿאַרשטענד־לעך“? אַז נישט מיך האָט ער געמיינט! דאָס איז אַן עקסטער פֿאַל. אין געזעלשאַפֿטלעכע וויסנשאַפֿטן איז אָפֿט פֿאַראַן אַ מעגלעכקייט אויסצודריקן זיך אַזוי, אַז נישט נאָר טיפֿע ספּעציאַליסטן זאָלן פֿאַר־שטיין. אָבער פֿאַרט איז פֿאַראַן אַ פֿונדאַמענטאַלער אונטערשייד צווישן צוויי מינים שרייבן: אויב איינער איז נאָר אויסן מסביר צו זיין אַ געדאַנק, הייבט ער אָן פֿון אַלף און דערגייט ביז ב אַדער ביז ג, און אַז פֿיל איז ביז ד. דעמאָלט מעג מען פֿאַדערן פֿון אים פֿאַרשטענד־לעכקייט. אָבער אויב דער שרייבער האָט צו זאָגן (אַדער מיינט, אַז ער האָט צו זאָגן — דאָס איז שוין אַן ענין פֿאַר די פֿאַכלייט צו פּסקע־נען, צי ער איז גערעכט) עפעס אייגנס וועגן אַן ענין, אויב ער גייט עפעס מחדש זיין, דעמאָלט קען שוין פֿאַרשטענדלעכקייט נישט זיין די העכסטע מאָס. וואָס פֿאַרשטענדלעכער, אַלץ בעסער, אָבער דער עיקר איז דעמאָלט דער אויפֿטו.

...לאָמיר נעמען אויף טראַף עטלעכע דוגמאות, וועט אונדז יע־

מאָלט זיין גרינגער צוצוקומען צום תוך. פֿון אַ ליטעראַטור־וויסנ־שאַפֿטלעכער אַרבעט: „די ווירקונג פֿון אַזאַ אַריגינעלן עפּאָס ווי שמואל־בוך (ווי אויך פֿון דער פֿרעמדער נאָוועלע) האָט זיך געלאָזט שטאַרק פֿילן אין דער גאַרער ליטעראַטור. נישט בלויז וואָס מען האָט דאָס נאָכגעמאַכט און נאָכגעזונגען מיט אַנדערע ביבל־סוזשעטן און לידער — מען האָט מחמת דעם געמוזט צום טייל ענדערן די מעטאָדע פֿון דער מוסר־פּראָפּאָגאַנדע אויך, פֿאַרשלייערן זי אין אַ מאַדערנערן לברוש. דאָס מענטש־בוך וואָס וויל געבן „כל התורה אויף איינעם פֿויש [פּוס]“ שטרעבט שוין דאָס צו טאָן נישט בלויז מיט שטראַפֿרייד און מאַמרי חז"ל, ניערט מיט מעשיות, מיט געוויסע סוזשעטן וואָס זאָלן ווירקן מיט זייער דערציילערישער בילדערלעכער קראַפֿט“. נישט אַלץ איז דאָ אין מיין גוסט; איך שרעק נישט ניערט; איך וואָלט אַנשטאַט „בילדערלעך“ געשריבן בילדעריש, און געוויס וואָלט איך „ענדערן“ געביטן אויף בייטן. אָבער דאָ גייט וועגן דער שיטה.

אַן אויסצוג פֿון אַ לינגוויסטישער אַרבעט: „דער מחבר... קען דעריבער נישט אַנזען, אַז דער פֿאַרמאַליזם אין דער ליטעראַטור־קריטיק, למשל, איז גאַר פֿון אַן אַנדער מיין און מוז פֿירן צו גאַר אַנדערע רעזולטאַטן ווי דער פֿאַרמאַליזם אין גראַמאַטיק, וואָס זי איז אין תוך געווען ביזן פֿאַרמאַליזם נאָך מער פֿאַרמאַליסטיש! די גאַרע לאַגיסטישע גראַמאַטיק איז אין תוך ביז גאַר פֿאַרמאַליסטיש, נאָר וואָס דען? איר פֿאַרמאַליזם איז אַ דרויסנדיקער, פֿון אַבסטראַקטע לאַגישע קאַטעגאָריעס“. אין אונדזער זשורנאַל ייִדישע שפּראַך, וואָס זיין אויס־קוק איז אויפֿן אַלגעמיינעם אינטעליגענטן לייענער, וואָלט דאָס געווען צו שווער. אָבער אין אַ ריין וויסנשאַפֿטלעכער אויסגאַבע — וואָס קען דער מחבר טאָן אַנדערש? ווען ער זאָל נעמען פֿרעזע אַויסטישטן, וואָס דאָס איז אַזוינס עפּאָס, נאָוועלע, מאַמרי חז"ל, סוזשעט; פֿאַרמאַ־ליזם, לאַגיסטישע גראַמאַטיק, אַבסטראַקט, לאַגישע קאַטעגאָריעס, וואָלט ער פֿאַרפֿאַלן געוואָרן. ער קען נישט אָנהייבן פֿון אַלץ; ער מוז אָנהייבן באַלד פֿון ד צי פֿון ה, פּדי ער זאָל קענען גיין פֿאַרויס. איך וואָלט געקענט ברענגען ציטאַטן פֿון פּסיכאָלאָגישע אָדער

סאַציאלאָגישע אָדער עקאָנאָמישע אָדער היסטאָרישע אַרבעטן, וווּ מען שאַפֿט זיך פֿרײַ מיט אַזוינע באַגריפֿן ווי קאָעפֿיציענט, פּאַזיטיווע קאָ-רעלאַציע, קרומענס, פּסיכישער מעכאַניזם; קיבוץ, יחיד, אויפֿפֿיר-פֿור רעס, סימבאָל; פּראָדוציר-כּוחות, נאַטירלעכער צוזאַקס, שאַצונג, מוס-טערונג, פֿעאָדאַליזם, קאָדעקס, דאַגמאַטיק, אַבער ס'איז רעכט אָן דעם. דער געדאַנק איז שוין, וויזנט מיר אויס, קלאַר. מען דאַרף זיך אָפֿ געבן אַ חשבון, אַז דאָס איז נישט נאָר אַ פֿראַגע פֿון אויסטזייטשן איינ-ציקע ווערטער אָדער באַגריפֿן. ווען ס'זאָל געווען גיין נאָר אין די דעפֿיניציעס, וואָלט מען געקענט צוגעבן צו יעדער אַרבעט אַ ווער-טערביכל, און דער דרויסנדיקער לייענער וואָלט זיך דערין אַינגע-קוקט. עס פֿאָדערט זיך נאָך צו קענען די יסודות פֿון דער וויסנ-שאַפֿט, וואָס וועגן איר רעדט זיך דאָ, און בײַ העכערע ספּעציאַליס-טישע אַרבעטן איז נישט גענוג צו קענען די יסודות, מען דאַרף שוין זײַן אַ בקי.

ווען אַ בקי שרײַבט פֿאַר בקיאים, איז נישט שייך צו קומען מיט טענות. מיר מעגן דעם בריוון-שרײַבער פֿון „טײַמז“ גלייבן אָן אַ שוועה, אַז ער האָט דעם ציטירטן זאַץ ניט פֿאַרשטאַנען. אַבער פֿון דעסט וועגן איז ער נישט געווען באַרעכטיקט צו זאָגן, אַז מען פֿאַר-שטייט דאָס נישט. אַוודאי, אויף צען טויזנט לייענערס וואָס פֿאַר-שטייען דאָס נישט איז פֿאַראַן הלוואַי איינער וואָס קען דאָס יאָ תּופֿס זײַן, און דער איינער וועט זיך מסתּמא אויך גוט מוזן אונטערגאַרט-לען. נאָר אויב דער מחבר רעזיגנירט פֿון דער גרויסער צאָל לייע-נערס בכדי פֿירצוברענגען חידושים פֿאַר עטלעכע הונדערט צי אַפֿילו פֿאַר עטלעכע צענדלינג „יודעי-חן“, איז ער זייער גערעכט. פֿון פֿאַ-פּולערע הסברות קען די וויסנשאַפֿט נישט פּראָגרעסירן.

— 4 —

דאָס יאָ: מען קען פֿרעגן, צי ס'איז כּדאי צו שרײַבן אַזעלכע זאַכן אויף ייִדיש.
די שיטה פֿון יוואָ איז: דער ייִדישער וויסנשאַפֿטלער מעג אויך

שריבן האַרב, אויב ער גייט עפעס מחדש זיין אין זיין פֿאך. נישט נאָר ער מעג, נאָר ער דאַרף שרייבן האַרב, אויב ער קען די גרעסערע פשטות קויפֿן נאָר פֿאַרן פֿרייז פֿון פֿלאַכערקייט. אויב איינער קרייטיקירט די האַרבקייט פֿון דער שפראַך, איז אַדראַ, זאָל ער זיך מטריח זיין ווייזן, ווי אַזוי ער וואָלט דעם זעלביקן ענין אַרויסגעבראַכט גרינגער.

מיר ווייסן גאַנץ גוט, אַז די ביזאציטיקע אַנטוויקלונג פֿון קול-טור ביי יידן האָט אונדז נישט געשאַפֿן קיין אַקאַדעמיש צוגעגרייטן ליינער-פֿאַכמאַן. האָבן מיר זיך גענומען האַדעווען אַ ליינער. ווען מיר דרוקן אַרבעטן וואָס זיינען אויף דער הייך פֿון אַקאַדעמישן דורכ-שניט, מוזן מיר זיך רעכענען דערמיט, אַז אַ טייל וועט פֿאַרבלייבן פֿאַרביי אונדזער ליינער; אַבער ער וואַקסט מיטן ווקס פֿון יוואָ. די איינציקע זאַך וואָס איז נייטיק איז: דער ליינער זאָל וועלן צולייגן קאַפּ, און טאַמער האָט ער נישט פֿאַרשטאַנען ביים ערשטן מאָל, זאָל ער דאָס איבערליינען נאָך אַ מאָל.

איך מוז זיך אומקערן אויף אַ רגע צו דער שפראַך פֿון דער פרעסע און צו מיין גוטן פֿריינד וואָס האָט נישט געוואָלט אַראַפֿרייסן דעם „וועג צו אונדזער יוגנט“. אַזוי ווי ער האָט מיך נישט געשאַנעוועט, האָבן איך אים אויך נישט געשוויגן און אים אויך געזאָגט, וואָס איך מיינ: אַז ווען ער זאָל ליינען אַזאַ בוך ווי מיינס אין ענגליש, וואָלט ער קיין פרעטענזיע צו דער שפראַך נישט געהאַט; אַז דורך אַפֿאַרבעטן אַ פֿאַר צענדליג יאָר אין אַ צייטונג איז ער אַפֿ געווינט געוואָרן צו ליינען אין יידיש וועלכע ס'איז האַרבערע זאַך; אַז ס'איז אַזוי ווי איינער וואָס מען קאַרמעט אים כסדר מיט קאַשע, קען ער זיך דערנאָך קיין עצה נישט געבן מיט זיינע ציין בשעת מען דערלאַנגט אים אַ שטיק פֿלייש.

ביי אונדזערע צייטונג-שרייבערס איז דאָס אַנגבן אויך מער אַ טעאָרעטישע פֿאַרמולירונג, דער הויפט אין פֿאַלעמיקעס קעגן יענעם, אַז מען דאַרף זיך היטן ווי פֿאַר פֿינער פֿאַר יעדער העכערן אויסדרוק. אין דער פֿראַקטיק איז מען גאָר נישט אַזוי אָפּגעהיט, ווייל מען ווייס, אַז עס איז אויך פֿאַראַן דאָס וואָס מען רופֿט „דער בעסערער ליינער“, וואָס אַדער ער איז יאָ אַמאָל געוואָנען אין אַ שול, אַדער די צייטונג גופא האָט אים אויפֿגעהויבן. פֿון איין זייט פֿון דער צייטונג, ווי עס שרייבט מיין אַקערשט דערמאַנטער באַקאַנטער, האָבן איך אַקערשט אויסגעשריבן די ווייטערדיקע האַרבע ווערטער, און איך האָבן נישט

געענדיקט די זעט: קאמערציעלער אטאשע, מאראל, אטיגנריט די סומע פון (מיך האט דאס ווארט אסיגנירן ספעציעל אונטערגעקויפט, ווייל ס'איז דאך פון די אייראפענישע אינטעליגענטישע ווערטער), פלאקאטן, די קאנפליקטן וואס שפילן זיך אפ, סענסיטיוו, לאבארטאטאריעס, א מין מאניע, אין אונדזער אוניווערס, עקאָ-נאָמישער דרוק. אין דער פראַקטיק וואַלט איך געווען אַ מחמיר ביי טייל ווער-טער וואָס אונדזערע זשורנאַליסטן ניצן יאָ: אַ שטייגער אַזאַ וואָרט ווי אונט-ווערס וואַלט איך אויסגעמיטן אין אַ צייטונג-אַרטיקל. אָבער מיר ריידן איצט נישט וועגן איינציקע ווערטער, וואָס וועגן זיי קען מען זיין מחולק, נאָר וועגן דעם אונטערשייד צווישן צוויי שיטות. עס קען זיין נאָך אַ פראָגע: ווי איז די ראַיה, אַז דער מחבר פון אַזאַ "האַרבער" אַרבעט איז טאַקע אַן אויפטאָר? דאָס איז אַ באַרעכטיקטע פראָגע, און אויב דער אָפּפּרענער האָט אויף דעם זעלביקן פעלד געאַרבעט מער ווי דער שרעבער, וועט מען זיך צו אים צוהערן. ביזן יוואָ איז קיין יידישע וויסנשאַפט נישט געווען, ס'זענען נאָר געווען איינציקע וויסנשאַפטלעכע ביכער. דער יוואָ, ביי זינע באַגרענעצטע מיטלען, גייט פאַרויס נישט גענוג גיך; האָבן מיר ביי דעם היינטיקן טאַג אָבער מערניט ווי אָנהייבן פון אַ וויסנשאַפטלעכער עפנטלעכער מיינונג. אָבער מערניט ווי אויף געציילטע עטלעכע פעלדער האָבן מיר פאַרלאָזלעכע פאַך-קריטיקערס, און דאָס רוב לאַזט זיך ביי אונדז אַ "פריינדלעכע" רעצענזיע אויס מיטן פיזומן, אַז "דאָס בוך איז אַ פּינער צושטיצער צו אונדזער אַרעמער וויסנשאַפטלעכער ליטעראַטור". פון אַזאַ אָפּרוף ווערט אַ מחבר נישט קליגער. און דעריבער מיינ איך, אַז עס זענען פאַראַן סיטואַציעס, ווען אַ יידישער וויסנשאַפטלער דאַרף זיך שטעלן צום משפט פון דער ניט-יידישער אַקאַדעמישער וועלט — נישט ווייל איך האַלט אַזוי שטאַרק פון גוים, נאָר ווייל איך פלייס זיך צו זיין רעאליסטיש. אָבער באַנוגענען זיך מיט אַט דעם אָפּעל צו פרעמדע מבינים וועט אַ יוואָ-מענטש קיין מאָל נישט, ווייל דעם אימפעט פאַר דער אַרבעט און די הנאה פון דער אַרבעט גיט דאָך אונדז דווקא די יידישע סביבה.

גראַד זענען די אויסגאַבעס פֿון יוואָ פֿונעם ערשטן טאַג "גע-גאַנגען" אַ סך בעסער איידער אַ סך אַנדערע "גרינגערע" ביכער; פֿון טייל האָבן מיר געדרוקט עטלעכע אויפֿלאַגעס. אָבער דאָס איז נאָר אַ צוגאַבֿפֿרייד, דאָס האָט נישט צום תּוּך. אַפֿילו ווען מיר זאָלן געווען האָבן נאָר ל"ו לייצענערס וואָס ווייסן גענוג און ווילן צולייגן קאַפּ, וואַלטן מיר אויך געגאַנגען מיטן זעלביקן וועג. מיר האַדעווען אַ ליי-ענער, ווייל מיר ווילן אַ נאַציאָנאַלע קולטור וואָס שטעלט זיך נישט אַפּ ביי אונטערשטן שטאַפּל; און נאָך די ערשטע פֿופֿצן יאָר טעטי-

קייט האָבן מיר אין מזרח־אײראָפּע געקענט זאָגן, אַז מיר זײַנען אַרויס אויפֿן דרך־המלך.

וואָס פֿאַר אַ באַדינגונגען מוזן זײַן, בכדי אַ שפּראַך זאָל זיך קע־נען הייבן פֿון די גידעריקערע שטאַפלען אויף די העכערע אַרויף?

ראַשייתא, פֿאַרשטייט זיך, מוזן זײַן אַ מאַסע וואָס רעדט אויף דער שפּראַך אויף אַ נאַטירלעכן אויפֿן אין איר טאַגטעגלעכן אינטימען באַ־נוץ. אויב אַ שפּראַך ווערט באַנוצט נאָר אין אַפֿיציעלע, אומפּערזענ־לעכע באַצײונגען און קיין היימישע, היימלעכע פֿונקציע האָט זי נישט, פֿעלט איר די נאַטירלעכקייט; און דער מענטש וואָס רעדט אויף איר מאַכט אַן אַנדרוק ווי ער וואַלט פּסדר געגאַנגען אויף שטאַלצן. אָבער אַנטקעגן דעם שטייט דער — פּנאַי נומער צוויי: אויב אַ שפּראַך איז נאָר אַ היימשפּראַך, „אַ האַרצשפּראַך“, און זי האָט נישט קיין דריסט־הרגל אין די העכערע און אומפּערזענלעכע פֿאַרמען פֿון סאַציאַלן צו־זאַמענלעכן (געשעפֿט, אַרגאַניזאַציע; אַדמיניסטראַציע, געריכט; ליי־טעראַרישע שאַפֿונגען, וויסנשאַפֿט, פֿילאָסאָפֿיע) ווערט זי געגליכן צו אַ בוים, וואָס מען האַקט פּסדר אָפּ זײַנע צווייגן ווי נאָר זיי גיבן אַ שפּראַך־אַרויס. אַ דריטער פּנאַי: עס מוזן זײַן שפּיצן פֿון דעם פֿאַלק וואָס זאָלן טראַכטן וועגן הייבן די שפּראַך, וועגן אויסאיינלען זי. עס קען געמאַלט זײַן, אַז די מאַסע שלעפֿט זיך נאָך אַרום מיט איר לשון, נאָר קיין פֿירערס זײַנען שוין אין גאַנצן נישטאַ. אַזאַ סיטואַציע איז געווען בײַ די אוקראַינער, בײַ די לעטן, בײַ די ליטווינער אַאָזװו אין אַנהייב 19טן יאָרהונדערט, ביז וואַנען עס האָט זיך אָנגעהויבן זייער נאַציאָנאַלע אויפֿלעבונג. אַזאַ סיטואַציע איז געווען בײַ ייִדיש־רייזנ־דיקע ייִדן אין אונגען, אין אַלט־רומעניע: דער המון האָט גערעדט ייִדיש, אָבער די העכערע האָבן דערפֿון נישט געוואַלט וויסן. טאַמער האָבן זיי שוין יאָ אַ מאַל געשריבן פֿאַר דער מאַסע, האָבן זיי גע־שריבן דײַטש מיט ייִדישע אותיות. אַ פֿערטער פּנאַי: עס מוזן זײַן קאַנאַלן, דורך וועלכע די שאַפֿונגען פֿון די שפּיצן גייען־אַריין אין דער מאַסע. בײַ הײַנטיקן טאַג זײַנען די וויכטיקסטע קאַנאַלן פֿון דעם מיין: פּרעסע, ראַדיאָ, ליטעראַטור און — לויט דער חשיבֿות וואַלט

מען דאָס געדאַרפֿט אַנרופֿן אויפֿן ערשטן אָרט — די שול. אויב די אַלע קאַנאַלן זינגען אַפֿן, פֿאַרמאַגט די שפּראַך אַ געוויסן סאַציאַלן פּרעסטיזש, וואָס גיט איר אַ מעגלעכקייט זיך אַניצוהאַלטן און צו מאַל זיך צו אַנטוויקלען, אויב דאָס איז אַפֿילו אַ שפּראַך פֿון אַ מי־באַריטעט.

וואָס איז פֿאַראַן פֿון די דאָזיקע עלעמענטן אין ייִדיש? אין פֿאַר־שיידענע ערטער פֿאַרשיידן. דאָס בעסטע, וואָס מיר האָבן ווען פֿאַר־מאַגט, איז געווען ווילנע אין די יאָרן צווישן די צוויי וועלט־מלחמות. כּוּחות וואָס האָבן געריסן פֿון אונדו שטיקער און געטריבן צו שפּראַך־דעגראַדאַציע האָבן דאָרטן אויך נישט געפֿעלט. אָבער פֿאַרט איז געווען די גרויסע מאַסע יידן וואָס האָט גערעדט ייִדיש אויף אַ נאַ־טירלעכן שטייגער. עס איז געווען דער סטאַנדאַרד פֿון אַ העכערן ייִדיש וואָס האָט זיך געצויגן פֿון מענדעלען ביז דעם יוואָ; און עס איז געווען אַ גוט געלייענטע ייִדישע פּרעסע און אַ גענוג געדיכטע נעץ שולן אין ייִדיש, אַנפֿאַנגשולן און מיטלשולן, אַז די דערגרייכונג־גען פֿון די שפּיצן זאָלן זיך פֿונאַנדערטראַגן ביז אין די ווינטע ווינ־קעלעך אַרײַן. עס איז קיין חידוש נישט, וואָס געסט פֿלעגן זיך חײִ־דושן, ווי גוט און דער עיקר ווי נאַטירלעך פּשוטע מענטשן אין ווילנע ריידן אין ייִדיש וועגן העכערע ענינים.

מיר, אינעווייניקסטע, זינגען נישט אַלע מאַל געווען אין אַזאַ התפּעלות. אַפֿט האָט זיך אונדו געדאַכט, אַז אונדזערע אינטעליגענטן ריידן צו געקינצלט, אַז זיי שפּירן נישט דעם טעם פֿון אַ געזונט פּאַלקסווערטל, אַז אַ מאַל זעצן זיי פּשוט איבער פֿון אַ פּרעמדער שפּראַך. אָבער דאָס זינגען געווען קינדער־קראַנ־קייטן. מיר האָבן געזען בחוש, ווי דערגרייכונגען פֿון ייִדיש ערגעץ וווּ אין דער ווינטע קומען אַן צו אונדו גאַנץ גיך און ווערן פֿאַראייגנט. טויזנטער אינטע־ליגענטע יידן אין ווילנע האָבן זיך אויסגעלערנט זאָגן דאָס (ניט „דער“) לעבן, דאָס (ניט „די“) שטיבל, אַ געזונט (ניט „געזונטער“) פּאַלק — אַלץ ניט־ליטווישע גראַמאַטישע פּאַרמען; זיי האָבן אַרײַנגענומען אין זייער שמועס־שפּראַך פּיל צענדליגער אויסדרוקן ווי אויסטערליש (פֿון פּוילישן ייִדיש), פֿון דער גאַרער וועלט (פֿון אוקראַינער ייִדיש), בלאַפּער (פֿון אַמעריקאַנער ייִדיש), אומקום (פֿון פּאַעטישע גנישאַפּונגען), פּרטימדיק (פֿון די פּראָזאַישע גנישאַפּונגען). נאָך מער ווי דאָס: פֿון דער שפּראַך פֿון אינטעליגענטע יידן אין ווילנע איז אין איין דור

כמעט ווי פאַרשווינדן געוואָרן „דער סאַבעסדיקער לאַסן“ — דער פּלאַנטער צווישן ש און ס. אַזוי האָט ווילנע איבערגענומען מאַסן ייִדישע שפּראַך-עלע-מענטן פון אַנדערע מקומות אין דער זעלביקער צייט וואָס אין וואַרשע און אין לעמבערג און אין טשערנאָוויץ האָט מען זיך געלערנט ייִדיש ביי ווילנע. איך האָב דאָ גענומען ווילנע נאָר ווי אַ סימבאָל; אין אַ קלענערער מאָס איז דער זעלביקער פּראָצעס אָנגעגאַנגען אומעטום, וווּ מען רעדט ייִדיש.

בכדי אַ שפּראַך און אַ קולטור זאָלן שטייגן, איז ווינציק צו האָבן אַ ברייטן עולם מיט אַ שמאַלער בילדונג; ס'דאַרף אויך זײַן אַן עולם — זאָל זײַן אַ שמאַלער — מיט אַ ברייטער און טיפּער בילדונג.

איך הער שוין די תּשובּה: דאָס איז געווען אין „יוראָפּ“, איצטער זײַט איר אין אַמעריקע. נו, אונדזער אויסקוק מוז זײַן, אַז מיר וועלן האָבן צוריק פֿאַר ייִדיש, אין בעסערע באַדינגונגען, נישט נאָר ווילנע און וואַרשע און לעמבערג און טשערנאָוויץ, נאָר אויך מינסק און קיעוו און וויטעבסק און מאָהילעוו. און וואָס זאָלן מיר עפעס אַמערי-קע אין גאַנצן אַוועקמאַכן מיט דער האַנט? אין דעם מאַמענט, וווּ איר רעזיגנירט פֿון דער פּרעטענזיע צו ריידן צו הונדערטער טויזנטער, פֿאַרשפּאַרט איר דאָך אויך צו טראַכטן פּסדר וועגן דעם, אַז מסתּמא וועלן אַינערע רייד גרייכן צו עס-הארצים. עטלעכע טויזנט מענטשן האָט איר דאָך דאָ געוויס, וואָס איר קענט ריידן צו זיי ווי אַ גלייכער צו גלייכע.

מיט איין וואָרט: מען דאַרף אַלע מאָל טראַכטן וועגן דעם עולם, פֿאַר וועלכן מען שרייבט. אויב מען איז אויסן אַ ברייטן עולם, דאַרף מען בלייבן אין די גרענעצן פֿון עלעמענטאַרקייט. און פֿאַר וועמען מען זאָל ניט שרייבן, דאַרף מען זיך נישט אויספֿינען מיט הויכע ווערטער, נישט אָנגאַרענען קיין זאַצן אויף זאַצן. מען דאַרף ריידן ווי ווייט מעגלעך פשוט, נישט געקינצלט. אָבער וואָס הייסט ווי ווייט מעגלעך? מען האָט איין מאָל געפֿרעגט: ווי הויך דאַרף אַ מענטש זײַן געוואַקסן, איז דער ענטפֿער געווען: אַ מענטש דאַרף זײַן אַזוי געוואַקסן, אַז זײַנע פֿיס זאָלן גרייכן ביז דער ערד. מען דאַרף זען קיין מאָל ניט שרייבן האַרבער ווי עס פֿאַדערט די מדרגה וואָס מען האָט אין אויג.

וואָס הייסט שרייבן יידיש לערן? אָנאַליזירט אויף מענדעלעם אָן איבערזעצונג

(פראַגמענטן)

אין סעפטעמבער 1882 האָט ד"ר לעאַן פינסקער אָנאַנימעהייט אָפגעדרוקט אין בערלין אויף דײַטש זײַן באַװוסטן קול-קורא - Auto-emanzipation אין 1884 איז אַרױס אין אַדעס אַ ייִדישע איבער-זעצונג דערפֿון, װאָס אויף איר שער-בלאַט לייענען מיר:

אַ סגולה / צו דיא יודישע צרות / פונם ספר / „אויטאַעמאַנ-ציפּאַציאָן“ / װאָס איז אָפּגעדרוקט אין דער דײַטשער שפּראַכע / איבערזעצט פון / שײַ אַברמױן.

װיזט-אויס, אַז מענדעלע האָט געלייגט גרויס װאַג אויף זײַן אי-בערזעצונג, מחמת ער האָט זי אָפּגעדרוקט אַזש צװײ מאָל: װי אַ צו-גאַב צו זײַן יאַרבוך: דער ניטצליכער קאַלענדאַר פֿאַר דיא רוסישע יודען אויף דעם יאַהר... תרמ"ה, אַדעס 1884*, און אין אַ באַזונדער אויסגאַבע.

די גאַנצע בראַשור איז געדרוקט מיט פולן ניקוד, אַזױ װי די פֿאַר שורות פונעם טיטל (די האַרױזאַנטאַלע פּאַסיקלעך זײַנען אַ סימן אויף אַ נײַער שורה). נאָר אַזױ װי מיר קלײַבן זיך רײַדן װעגן מענדעלעס שפּראַך, נישט װעגן זײַן שטייגער אויסלייגן, װעלן אַלע װײַטערדיקע ציטאַטן קומען אין אונזער הײַנטיקן אויסלייג. פינסקערס פֿאַרעלטערטן דײַטשישן אויסלייג פון 1882 זײַנען

* מיט אַ 15 יאַר שפּעטער, אין גרשם באַדערס יודישער פּאַלקסאַלענדער תרנ"ט, לעמבערג 99/1898, איז די אַרבעט, מיט קליינע שינויים, אָפּגעדרוקט נאָך אַ מאָל. — פּרטים װעגן די קאַלענדאַרן זע בײַ מ. שאַליט, לחוות אין אונ-דזער ליטעראַטור, װילנע 1929.

מיר דאָ אַוודאי נישט מחויב אָפצוהיטן אין די דײַטשישע טעקסטן וואָס קומען דאָ.

מענדעלעס הקדמה, וואָס זי פֿאַרנעמט דרײַ זײַטלעך, איז די בעס־טע ראיִה, ווי שטאַרק עס איז אים געגאַנגען אין אַרײַנברענגען פּינס־קערס געדאַנקען צווישן דעם ייִדישן עולם:

„...זייער פּיל ספרים און אַרטיקלען זײַנען אַצינד בײַ אונדז דאָ פֿון גע־לערנטע מענטשן איבער דער איצטיקער ייִדישער לאַגע. צווישן זיי געפּינט זיך איין ספר, אויף וועלכן סײַז נישטאַ דער נאָמען פֿונעם מחבר, געשריבן אין דער דײַטשישער שפּראַך — אין דעם לשון פֿון יענעם פּאָלק, וואָס ווי גרויס סײַז די חכמה, די מענטשלעכקייט פֿון זײַנע באַרימטע געלערנטע, אַזוי גרויס איז אויך די נאַרישקייט און די רשעות פֿון זײַנע ווילדע טיפּשים... אַט דעם דאָזיקן ספר... גיבן מיר הײַנט אַרויס אויף אונדזער ייִדישן לשון, מיט דעם נאָמען: אַ סגולה צו די ייִדישע צרות. דאָס ספרל איז, ווי איר זעט, רבותי, נישט גרויס, נאָר אין אים זײַנען ניכלל כּמעט אַלע געדאַנקען און די הויפּט־זאַכן, וואָס אין די אַלע איבעריקע ספרים פֿון דעם מין... אין דעם מוסר זײַנעם צו די ייִדישע קינדער זעט מען אַרויס, ווי שטאַרק ליב ער האָט זיי... זײַן וואָרט איז פּייער און ברעכט ווי אַ האַמער אַ האַרץ אַפּילו ווי אַ שטיין...“

נימצא, אַז מיר האָבן דאָ וויכטיקן מאַטעריאַל צו דערגיין דעם זיידנס פּאָליטיש־געזעלשאַפֿטלעכע איבערלעבונגען נאָך דער כּוואַליע פּאַגראַמען פֿון אָנהייב 80ער יאָרן. אָבער נישט ווינציקער וויכטיק איז די בראַשור אויף צו פֿאַרשטיין דעם זיידנס שפּראַך און סטיל. מיר דערקענען אין דער ערשטער רגע די זעלביקע האַנט וואָס אין די פּובליציסטישע ערטער פֿון דער „קליאַטשע“, אַ שטייגער; און אין די שפּראַכאויפֿטוען, ווי מיר וועלן זען, איז מענדעלע דאָ אַזוי גרויס ווי אין אַלע זײַנע ווערק. פֿון דער צווייטער זײַט ווידער קענען מיר אַרויסזען, ווי אַזוי מענדעלע האָט זיך אָפּגעפֿאַרטיקט מיט אַ ספּעציע־לער אויפֿגאַבע: איבערגעבן יענעמס אַ טעקסט פֿון אַ פֿרעמדער שפּראַך אויף ייִדיש.

פֿאַר איינס וועט אונדז דער פֿאַרגלײַך פֿון פּינסקערס טעקסט מיט מענדעלעס איבערזעצונג עפֿענען אַ וועג צו פֿאַרשטיין אַ גרויסע אַל־

געמיינע פּראָבלעם: די פּראָבלעם פֿון ייִדיש־לעכקייט אין אונדזער ייִדישן סטיל.

*

אַט זײַנען די ערשטע זעקס זאַצן פֿון פּינסקערס בראַשור און אַנט־קעגן דעם מענדעלעס ייִדישער נוסח:

Das uralte Problem der Judenfrage setzt wie vor Zeiten so auch heute wieder die Gemüter in Erregung.

Ungelöst, wie die Quadratur des Zirkels, bleibt es, ungleich dieser, immer noch die brennende Frage des Tages.

Der Grund hierfür liegt darin, dass das Problem kein bloss theoretisches Interesse darbietet, sondern sich im wirklichen Leben gleichsam von Tag zu Tag verjüngt und immer gebieterischer zur Entscheidung hindrängt.

Nach unserer Auffassung besteht der Kernpunkt des Problems in folgendem:

Die Juden bilden im Schosse der Völker, unter denen sie leben, tatsächlich ein heterogenes Element, welches von keiner Nation gut vertragen werden kann.

פֿון אייביקע יאָרן ביז אויף הייַנטיקן טאָג דולט זיך אַ גאַנצע וועלט מענטשן דעם קאַפּ מיט אַ שטאַרק אַל־טער רעטעניש, אַלץ מכּוח ייִדן.

און הגם דאָס איז פֿאַר זייערע צייַן שווער איינצובייסן, ווי תּרגום, דאָך ווערט מען עדי־היום נישט מיט צו ברעכן זיך דערויף דעם מוח.

די מעשה דערפֿון איז, ווייל דאָס איז נישט ווי אין לערנען עפעס אַ האַרב שטיקל וואָס איז גלאַט אַזוי זיך, נאָר אויף אַ בעלנות, כּדאִי צו טרעפֿן דער־פֿון דעם פּשט, אלא וואָס דען, דאָס קומט טאַג־טעגלעך, פיר פשוט טאַקע אין דעם לעבן, עס זעצט אין קאַפּ און שרײַט געוואַלד אָן ענטפֿער, אָן עיק, אַ סוף לאַז עס האַבן!

נאָך אונדזער חוות־דעת ליגט דאָס גאַנצע פּינטעלע פֿון דער שווערער הלכה אַט דרינען:

די ייִדישע קינדער זײַנען צווישן די אַלע אומות־העולם עפעס אַזאַ מין ווילד פּרעמדער טייל, וואָס קיינער פֿון זיי קען אים נישט פֿאַרדרייען, ווערן מיט אים איין לייב און לעבן, און דעריבער טאַקע קען אים אויך קיינער נישט לייַדן.

Die Aufgabe besteht nun darin, ein Mittel zu finden, durch welches dieses exklusive Element dem Völkerverbände derart angepasst werde, dass der Judenfrage der Boden für immer entzogen sei.

די גאַנצע הסברה שטעקט דרינגען טאַקע, ווי געפינט מען עפעס אַ מיטל דעם דאָזיקן פרעמדן טייל אַרײַנצודריי-ען אין דעם קניפּל פֿון די אַלע אַנדער-רע פעלקער אַזוי, אַז יענע אַלע שאלות-תשובות מכוח ייִדן זאָלן אויף אייביק שוין אויפהערן.

באַלד וועלן מיר ברענגען נאָך און נאָך אויסצוגן; אָבער איידעו מיר גייען ווייטער, לאַמיר פֿרווון פֿאַרשטיין אַ תּוך-זאָך. געוויינטלעך וואָלט מענדעלע געקאָנט אַנשרײַבן: „די ברענענדיקע פֿראַגע פֿון טאַג“ און „די פֿראַבלעם האָט [אַדער ווי ייִדישע שרײַבערס פֿאַרגינען זיך: „שטעלט מיט זיך פֿאַר“] נישט נאָר אַ טעאָרעטישן אינטערעס“. אָבער ער האָט אויסגעקליבן גאָר אַן אַנדער גאַנג. ווי אַזוי זאָל מען זײַן גאַנג קוואַליפֿיצירן?

ביים איבערזעצן פֿון דײַטש, כאַפּ איך אָן, אויף ענגליש וואָלט געווען די נאַטירלעכסטע זאָך אין דער וועלט צו ניצן דעם סאָרט ווערטער וואָס מענדעלע האָט אויסגעמיטן.

...קורץ פֿון דער זאָך: דײַטש און ענגליש אָפּערירן אין אַ היפּ-שער מאָס מיטן זעלביקן סכּום מעטאָפֿערס, אַנצוהערענישן און פֿאַר-גלייכן. פֿראַנצויזיש און איטאַליעניש און שפּאַניש זײַנען אויך בערך אויף דער זעלביקער מדרגה. פֿון וואָנען נעמט זיך אַזאַ גאַענטע שכנישאַפֿט און קרובֿשאַפֿט צווישן די שפּראַכן נישט געקוקט אויף אַלע אונטערשיידן צווישן זיי? גאַנץ פשוט: שפּראַכן זײַנען אַן אָפּ-שפיגלונג פֿון די קולטורעלע פֿאַרהעלטענישן. פֿון די רוימישע צײַטן אָן, און נאָך מער פֿון זינט דאָס קאַטוילישע קריסטנטום האָט זיך אײַנגעפֿונדעוועט, האָט זיך געשאַפֿן איין גרויסער קולטור-קיבוץ אין מערבֿ-און מיטל-אײראָפּע. די הומאַניסטן האָבן אויפֿן פֿריערדיקן קריסטלעך-לאַטײנישן באַזיס אויפֿגעשטעלט אַ צווייטן שטאַפּל אײַנגעניטלעכן קולטור-פֿאַרמעג. די פּאַליטישע אַנטוויקלונג פֿון אײראָפּע אין דער נײַער צײַט, דער וווקס פֿון ענלעכע מלוכה-פֿאַרמען און אַד-

מיניסטראטיווע אינסטיטוציעס, פֿון ענלעכע סאָציאלע באַוועגונגען, פֿון ענלעכע מיליטערישע מעטאָדן וכו' האָבן נאָך מער דערנענטערט די דאָזיקע שפראַכן צווישן אַנאַנד.

פֿאַראַן פֿאַרשיידענע גראַדאַציעס אין דעם חלק וואָס פֿאַרשיידענע שפראַכן פֿון קריסטלעכע פֿעלקער האָבן אין דער שותפֿישער קולטור-רעל-שפראַכיקער ירושה. פּוילן איז געווען מער אויף דער פּעריפֿעריע פֿון דער מערבֿדיקער קולטור, איז די פּוילישע שפראַך ממילא אויך פּעריפֿעריש לגבי די דערמאָנטע פֿיר שפראַכן. רוסיש איז נאָך ווייניג ציקער צונויפֿגעוואַקסן מיט דער מערבֿדיקער קולטור. רוסלאַנד האָט פֿיל הונדערטער יאָרן געלעבט מיט אַ סעפּאַראַטער — ביזאַנטינישער — פֿאַרעם פֿון קריסטנטום און ס'זינען אַריין אין איר חוץ דעם שטאַרקע טעאַרעטישע השפּעות. ביז פּיאָטער דעם גרויסן האָבן מערבֿ-דיקע שטראָמען געגרייכט צו איר דורך ענגע קאַנאַלן, און דעם גרעסטן טייל מערבֿדיקייט האָט רוסלאַנד בעצם אַנגעיאָגט זינט דעם 19טן יאָרהונדערט. דעריבער איז די רוסישע שפראַך אין איר בילדער-אוצר נישט אַזוי נאָענט צו די מערבֿדיקע שפראַכן, ווי אַ שטייגער ענגליש און פֿראַנצייזיש, אָדער ענגליש און דײַטש צווישן זיך. און איבער דעם וואָס די געשיכטע האָט געמאַכט די פֿראַנצויזן פֿאַר רוסי-לאַנדס הויפט-רביים אין „מערבֿדיקייט“ האָט די רוסישע שפראַך אַ סך מער בשותפֿות מיט פֿראַנצייזיש איידער מיט ענגליש אָדער אַפֿילו מיט דײַטש. מיט איין וואָרט: קולטורעלע געבונדנקייט ברענגט מיט זיך שפראַכיקע בינדונגען, ביי קולטורעלער אַפּגעצאַמטקייט מעגן מיר זיין זיכער אין ווינטקייט צווישן די שפראַכן.

דאָס גיט אונדז אַן אַנוונק אויף דער ספּעציפֿישער סיטואַציע פֿון יידיש, וואָס מענדעלע האָט זי אַזוי באַשנימפּערלעך קלאָר געזען פֿאַר די אויגן. מיר האָבן אין משך פֿון לאַנגע הונדערטער יאָרן געלעבט נישט נאָר מיט אַ באַזונדערער שפראַך, נאָר אין אַ באַזונדערער וועלט. ס'איז נישט קיין פֿראַגע פֿון אַ טאַפּאַגראַפֿישער געטאָ: דאָס וואָס ייִדן האָבן אין מיטל-עלטער איבערגענומען די שפראַך פֿון דײַטשלאַנד איז דאָך גראַד אַ סימן פֿון גשמיותדיקער נאָענטקייט. ווייט איז מען גע-

ווען אין רוחניות. איין ייִשובֿניק צווישן אַ דאַרף גוים האָט אויך גע-
לעבט אין אַ באַזונדערער וועלט. זיין ווייב האָט אַלע וואָך געמאַכט
שבת, און דערפֿאַר האָט זיך ביי אים געקענט שאַפֿן אַ מעטאַפֿער וואָס
דער גוי האָט נישט געהאַט, אַז פֿון אַ צוזאַג קען מען קיין שבת נישט
מאַכן. דער מלמד האָט מיט זינע ייִנגלעך געלערנט עבֿרי פֿון אַ סידור,
האָט דעריבער דער ייִשובֿניק זיך געקענט אויסדריקן, אַז פֿון אַ ה אין
סידור ווערט אַ פֿערדל נישט זאָט.

נישט אַלע מאָל איז דער אָפּשטאַם פֿון אונדזערע בילדערישע
אויסדרוקן אזוי בולט געקניפט מיט ייִדישקייט, און גענוג אָפֿט כאַפֿן
מיר זיך, אַז אַזוינע ייִדישע אויסדרוקן, ווי פֿאַרזאַגן אַ צענטן, נישטאַ
אויף אַ רפֿואה, קיין גראַשן ביי דער נשמה זינען פֿאַראַן ביי אונדזערע
סלאַווישע שכנים אויך. אָבער זיכער איז פֿאַראַן אַ פֿונדאַמענטאַלער
חילוק פֿון אונדזערע ווערטער-פֿאַרבינדונגען ביז אַנדערע. אַלץ וואָס
מיר האָבן גענומען פֿון דער פֿרעמד אָדער געגעבן דער פֿרעמד איז
געגאַנגען דורך דירעקטע קאַנטאַקטן, נישט דורך גניסטיק-ליטעראַ-
רישן צוקום. מיר האָבן נישט פֿאַרמאַגט קיין שותפֿישע ירושה מיט
דער קלאַסישער און דער קריסטלעך-לאַטיינישער וועלט, מיר האָבן
נישט גענאַסן פֿון די הומאַניסטן אין זייער צייט און זינען געבליבן
נישט אַנגערירט פֿון לאַקן און רוסאַען, פֿון לעסינג און געטען. אונ-
דזער ייִדיש טראַגט אויך אויף זיך דעם שטעמפל פֿון מעכטיקע גניס-
טיק-ליטעראַרישע שטראַמען, אָבער זיי האָבן געשטראַמט פֿון תּנך
און, נאָך מער, פֿון גמרא, פֿון רשין, פֿון די מוסר-ספֿרים און פֿון
שולחן-ערוך.

סוף-כל-סוף זינען מיר אויך אין אַ גרויסער מאָס צוגעשטאַנען
צום גאַנג פֿון דער „וועלט“. אָבער דאָס איז געשען ערשט אין גאַנג
פֿון „פֿאַרוועלטלעכונג“, וואָס דאָס ייִדישע לעבן האָט אַדורכגעמאַכט —
דאָס הייסט זינט דער צווייטער העלפֿט 19טן יאָרהונדערט, און אין די
ערשטע פֿופֿציק יאָר נאָך גאַנץ פֿאַמעלעך. עס קומט דעריבער אָפֿילו
נאָך היינט אויס נישט אין גאַנצן גלאַטיק, ווען מען טראַגט אַריבער
„גויישע“ שפּראַכבילדער אין ייִדישע פֿורעמס, אָפֿילו ווען פֿאַרמעל איז

דאָס אין גאַנצן קאַרעקט. אַ פּשיטא שוין איז קיין חידוש נישט, וואָס מענדעלע האָט דאָ מקפּיד געווען אויף ייִדיש־לעכקייט.

*

הייסט עס ווען מענדעלע גייט-אָוועק פֿון דעטשישן אַריגינאַל, איז דאָס נישט דערפֿאַר, ווייל ער מאַכט-אָוועק מיט דער האַנט דעם מחברס שרײַבן. עס איז בנֵי אים נישט סתם איבערדערציילט ווי אייִנעם רובֿ פּאַפּולאַריזאַציעס, וווּ מען באַנוגנט זיך מיט איבערגעבן צע-וואַסערטערהייט דעם מחברס געדאַנק, נישט צו רעכענען זיך מיט דער פֿאַרעם פֿון זײַן אַרגומענטאַציע און מיטן סדר פֿון די אַרגומענטן. מענדעלע גייט-נאָך דעם אַריגינאַל פֿוסטריט, פּאַראַגראַף נאָך פּאַראַגראַף, שיער נישט זאָן נאָך זאָן.

אין אַן אַנדערטהאַלבן צענדליג ערטער איז טאַקע דורכגעלאָזן אַ זאָן צי עטלעכע זאַצן, אָבער טיילווייז זײַנען דאָס ערטער, וווּ פּינסקער העדט לגנאי וועגן רוסלאַנד — און וועגן די רדיפות אויף ייִדן אין רוסלאַנד האָט מען געמעגט ריידן אין בערלין, נישט אין אַדעס. בנֵי אַנדערע השּׂמטות¹ ווידער קען זיך דוכטן, אַז דאָ האָט מעןגעלע געהאַלטן, אַז ס׳איז שוין גענוג איבערגעזורט. ביים סוף פּעלן גאַנצע עטלעכע זײַטלעך, דער גאַנצער פּלאַן וועגן דעם ייִדישן גאַנצאַנלאַן קאַנגרעס, וועגן אַ דירעקטאָריום וואָס זאָל אויסזוכן די טעריטאָריע, וועגן פּאַרצעלירן די געקויפטע שטחים ערד אַאָז״וו. צי די צענזור האָט דאָס נישט דערלאָזן אַדער מענדעלע אַליין האָט באַשלאָסן, אַז מיטן פּשוטן עולם דאַרף מען זיך נישט אַרײַנלאָזן אין צו ווייטע דרכים, נעם איך זיך נישט אונטער צו פּסקענען.

מענדעלע איז דעריבער געוויס געווען באַרעכטיקט אַנצורופֿן זײַן אַרבעט איבערזעצונג. נאָר פֿאַרט איז דאָס נישט קיין איבערזעצונג ווי מיר פֿאַרשטייען דאָס וואָרט היינט. געטריישאַפֿט אין פֿאַרעם איז נישט דער העכסטער געזעץ בנֵי אים. געטרײַשאַפֿט אין געדאַנק יאָ; נאָר מען דאַרף דעם גאַנצן ענין איבערטראַכטן אויף ייִדיש און אייִבערגעבן אַזוי ווי פּינסקער וואָלט דאָס מסביר געווען, ווען ייִדיש זאָל געווען זײַן די שפּראַך פֿון זײַן גניסטיקער טעטיקייט. ווען מיר טראַכטן

¹ איבערהיפּערונגען.

וועגן אן אמאָליקן שרייבער אַ פּובליציסט חוץ מענדעלען, וואָס איז אינטעלעקטועל גענוג שטאַרק צו שטעלן ייִדישע נאַציאָנאַלע פּראָב־ לעמען און עמאַציאָנעל גענוג רירעוודיק צו וועלן דאָס טאָן און גענוג ייִדיש איבערצוקנעטן די שפּראַך לויט זײַן באַדאַרף, שטייט־אויף פֿאַר אונדז דאָס געשטאַלט פֿון אַ יוסף פּערל אָדער פֿון מענדעלעס חבֿר יהושע־מרדכי ליפּשיץ פֿון באַרדיטשעוו.

און ווער איז די אוידיטאָריע פֿון אַזאַ שרייבער? נישט יעדער ייִד פֿון אַ גאַנץ יאָר קען פֿאַרשטיין אַזוינע פּראָבלעמען. מען דאַרף האָבן געניטשאַפֿט אין טראַכטן אין אַבסטראַקטע טערמינען. מענדעלע האָט געהאַט פֿאַר זיך אַזאַ שיכט: דאָס איז געווען די ״בית־מדרש־ אינטעליגענץ״ — אי די וואָס זײַנען נאָך געזעסן אין קלויז, נאָר גע־ צויגן האָט זיי שוין צום ברייטערן לעבן, אי די וואָס זײַנען שוין גע־ האָט אַוועק אויף אַנדערע וועגן און האָבן מערניט פֿון צײַט צו צײַט נאָך מעיין געווען אין אַ ספֿר. דער למדן, דער תּלמיד־חכם — ער איז עס מענדעלעס סאַציאַלער אַדרעסאַט.

אַזאַ ייִדישער אינטעליגענט פֿון בית־מדרש, כאַטש אין די אוני־ ווערסיטעטן איז ער נישט געגאַנגען, האָט נישט וואָס אַראַפּצופֿאַלן בײַ זיך אַנטקעגן דעם דורכשניטלעכן גויִשן אינטעליגענט וואָס טראַכט וועגן פּלל־זאַכן: ער קוקט אויף דער וועלט מיט אַפֿענע אויגן און דעם מוח האָט ער זיך גענוג געשאַרפֿט בײַ דער גמרא. אָבער טאַקע פֿון לערנען האָט ער זײַנע אויסדרוק־פֿורעמס.

...עס איז קלאַר, אַז דער חילוק פֿון דעם ייִדישלעכן אויסדרוק ביז דעם ״גויִשן״ איז נישט נאָר אַ חילוק אין ווערטער. דער גע־ דאַנק גופֿא וואָס דריקט זיך אויס אין די ווערטער האָט אויך אַן אַנדער קנייטש; די ווערטער זײַנען אַן אַפּשפּיגלונג פֿון אַ ספּעציפֿישן קוק אויף דער וועלט.

*

אַ ייִדישער אינטעליגענט פֿון בית־מדרש וועט נישט בראַקן אין זײַן שפּראַך צו פֿיל פֿרעמדע ווערטער. מען דאַרף פֿאַרשטיין: פֿרעמד

איז נישט קיין אַבסאָלוטער באַגריף און געוויס נישט נאָר מיטן אָפֿ-
שטאַם פֿון וואָרט ווערט געמאַסטן די מדרגה פֿרעמדקייט: פֿאַר זייער
פֿיל מענטשן פֿון אונדזער דור איז קאַמפּיטעט ווינציקער פֿרעמד איי-
דער וועט; אָבער אין יענער סטאַדיע פֿון ייִדיש, אין וועלכער מענדעלע
האַט געשריבן, זענען אינטערנאַציאָנאַליזמען טאַקע געווען פֿרעמדע
ווערטער. זוכט מענדעלע, ווי ווייט ער קען נאָר, אויסצוקערעווען זיך
אַן זיי. גיט נאָר אַ קוק די ווייטערדיקע שטיקלעך פּינסקער און מענ-
דעלע:

absolute Harmonie	גאָר אַ גאַנץ גוט לעבן, טאַקע וואָס גוט הייסט
Es fehlen ihm [דעם ייִדישן פֿאַלק] die meisten jener Attribute, welche	יִדן פעלט דערצו דער רעכטער עי- קר פֿון יענע גייטיקע זאַכן, וואָס נאָר דורך זיי ווייס מען, אַז
den Bauer exploitiert	נאָגן ביי פּויערן אויס דעם מאַרק פֿון די ביינער
אָ צווייט מאָל ווערט דער באַגריף „עקספּלואַטאַציע“ איבערגע- געבן אַנדערש:	

...und dennoch hört man
nicht auf, sich über die Exploi-
tation der Juden zu beklagen.

...פֿון דעסט וועגן הערט מען אַלץ
דעם דאָרטיקן עולם שרינענדיק אין
איין קול: געוואָלד, נישט אויסצוהאַלטן
פֿון די ייִדעלעך וואָס כאַפֿן אַלצדינג
אויס און שטעלן אונדז בדלות!

unter der Maske von Toleranz
ein Fremder "kat' exochen"
im günstigen Falle gilt er als
Adoptivkind

אונטער אַ דעקטיכל פֿון רחמנות
פשוט אַ פֿרעמדער, טאַקע וואָס
פֿרעמד הייסט, מיט אַלע פֿירושים
גאָר אין בעסטן אופן שוין איז ער
ווי איינער וואָס מען נעמט אים אָן
פֿון מצווה וועגן פֿאַר אַ קינד

Bis dahin müssen die...
Völker sich darauf beschränken,
einen erträglichen modus viven-
di zu schaffen.

...dass wir mit unserer Zers-
treuung eine providentielle Mi-
ssion erfüllen.

...die Beschuldigungen...
entstehen gewissermassen a
priori.

Sie haben sich gewisse kos-
mopolitische Tendenzen angeeig-
net oder eingeredet.

פֿאַרשטייט זיך, אַז מענדעלע וואַלט אויך געקענט אַנשרייבן עקס-
פּלאַטאַציע, טאַלעראַנץ, קאַסמאַפּאָליטיש, מיסיע, אַטריבוט — אַלץ
ווערטער, וואָס הענט ניצן מיר זיי שוין אין ייִדיש; אַבער בנֵי אים איז
משמעות אויסגעקומען, אַז דאָס וואַלט געווען אַזוי ווי איבערגעשריבן
גווישע ווערטער מיט ייִדישע אותיות, הענט וואָס פֿאַר אַ טעם קען
דאָס האָבן?

דאָס וואָרט נאַציע באַגעגנט זיך אין מענדעלעס טעקסט נאָר אין
מאַל; אַ פנים ער האָט נישט געוואַלט אין גאַנצן אויסמיינדן דעם טער-
מין, וואָס פינסקער לאַזט אים פֿון מויל נישט אַרויס; אַבער כאַראַק-
טעריסטיש, אַז קומען קומט עס ביי מענדעלען דווקא אין אַן אַרט, ווי
ביי פינסקערן שטייט דאָס נישט.

בדרך-כלל ניצט מענדעלע אַנשטאַט דעם: פֿאַלק, אומה, אומות-
העולם:

...Attribute, welche notwen-
dig zur Erkennung einer Nation
dienen,

לעת-עתה מוזן די פעלקער פֿון דער
וועלט זיך באַנוגן מיט דעם מדובר
צווישן זיך, כאַטש ווי ס'איז איינס מיט
דעם אַנדערן צו הויזן.

...אז מיט אונדזער פֿאַרוואַלט זיין
אין גלות האָבן מיר בהשגחת הבורא
גענומען אויף זיך אַ שליחות די וועלט
צו פֿאַרבעסערן.

די מסירות ליגן שוין פֿאַרטיק אַנגע-
גרייט נאָך איידער די חטאים זיינען דאָ.

האַבן זיך איינגערעדט עפעס זאַכע-
נישן, אַז נאַציעס איז לאַוו־דווקא, מען
באַדאַרף געהערן דער גאַנצער וועלט.

...יענע נייטיקע זאַכן, וואָס נאָר דורך
זיי ווייסט מען, אַז מען איז אַ פֿאַלק
אויף דער וועלט.

...hörte es nicht auf, geistig
als Nation fortzubestehen.

עס הערט נישט אויף אין אַ גייסט-
קער געשטאַלט צו זיין אַן אומה אויף
דער וועלט. יידן זענען טאַקע נישט איין
גוף, אָבער דאָך איין נשמה.

בני די ערשטע 20 מאָל וואָס דאָס וואָרט Nation באַגעגנט זיך
בני פּינסקערן ניצט מענדעלע: פֿאַלק 8 מאָל; אומה 6 מאָל; אומות-
העולם 5 מאָל; דער גאַנצער כלל יידן 1 מאָל.

*

ווי עס מאַכט זיך נאָר אַ שאַנס, וועט דער אינטעליגענט, וועמען
מענדעלע האָט פֿאַר די אויגן, געוויס ניצן אידיאָמאַטישע ייִדישע
אויסדרוקן:

unsere Stammesgenossen

אַחינו בני־ישראל

...nur um somehr einer ernie-
drigenden Verachtung preisgege-
ben wurden.

...נאָך מער געוואָרן צו לייטיש גע-
שפּעט און חוכא־וטלולות.

Arme Teufel von Juden, ihr
seid doch recht zu bedauern.

שלימזליקע, ס'איז דאָך כּלעבן
אויף אייך אַ צער-בעלי־חיים.

...so sind wir aufs tiefste ge-
führt.

...צעגייט זיך אונז פשוט דאָס
האַרץ.

wir werden fast übermütig vor
Freude.

מיר פֿאַררייסן די נעז מיט גדלות
פֿאַר גרויס שמחה.

Diese... Beschuldigungen...
erwiesen sich als grundlos und
erscheinen schon deshalb als hin-
fällig, weil sie massenhaft her-
beigezogen werden mussten...

לויטער פֿאַלשע בילבולים... נישטאָ
אין זיי קיין האַפּט, שטייען אויף הי-
נערשע פּיסלעך... מען האָט געמוזט זיי
אַנברענגען גומות־זיני...

Daher kommt es auch, dass
die vorgebrachten Beschuldigun-
gen gewöhnlich ganz allgemei-

גאַנץ קלאָר טאַקע, אַז די אַלע אָנ-
געזאַגטע מסירות זענען גלאַט אַזוי זיך
אַ מימרא, עפעס אַן אַלטע סליחה, אַ

ner Natur, meist aus der Luft gegriffen sind.

Eitler Wahn!

Darum müssen wir von der Wahnvorstellung ablassen...

...sehen wir die dort zusammengepferchten Juden im schauerlichsten Pauperismus ein kümmerliches Dasein fristen.

Die Abneigung, die dem Ausländer im fremden Lande entgegentritt, kann in dessen Heimat mit gleicher Münze vergolten werden.

Ihr seid doch wahrlich ein törichtes und verächtliches Volk... weil ihr unbeholfen das- teht.

...ein Ehrenamt, das wir, aufrichtig gesprochen, gern aufgeben möchten.

Wehe dann unserer ganzen Zukunft!

Der Jude kann auf solche Weise nicht quittieren;

er darf daher keine Ansprüche machen auf Gastfreundschaft.

Er ist kein Gast, viel weniger ein willkommener Gast.

פומון, גערעדט גלאַט אין דער וועלט אַרײַן, אַבי געבעכעט.

אַבער נאַרישע חלומות!

דערײַבער מוזן מיר פונעם קאַפּ זיך אַרויסשלאַגן אַינגערעדטע זאַכן...

אין יענע ערטער, וווּ ייִדן זײַנען אָנ- געזעצט ווי באַב, מוז זיי גענוג די אױגן פונעם קאַפּ אַרויסקריכן ביז זיי דער- טאַפן עפעס אַ פאַרדינסטל און לעבן נעבעך אין דחקות אָן אַ שײַער.

דער קאַלטער ברוך-הבא, מיט וועלכן מען נעמט ערגעץ אָן אויסלענדער אױף, קען צוריק דאַרט בײַ אים אין לאַנד זײַן אַפּגעגעבן ברויט.

איר זענט כּלעבן שוטים, נמאס- ומאוסע מענטשן... ווייל איר שטייט ווי די אָנגעמאַלטע גולמס.

...אַזאַ כּיבוד וועלכן מיר וואַלטן, צווישן אונדז גערעדט, בשמחה רבה מוחל געווען.

און דענסטמאַל, אַז אַך און וויי צו אונדזערע טעג און יאַרן!

דער ייִד... קען אױף אַזאַ שטייגער צוריק נישט מכבד זײַן,

דערײַבער האָט ער קיין פתחון-פה נישט אױף אַזאַ ברייטן שלום-עליכם.

ער איז נישט אַזאַ גאַסט, און אַ פּשיטא שײַן נישט קיין געבעטענער גאַסט.

...dass es feige wäre
einen solchen Weg nicht zu be-
treten,
bloss weil er lang, schwierig und
gefährlich ist...

Der unter der Wucht der Rö-
merherrschaft erdrückte Staat
verschwand vor den Augen der
Völker.

statt einfach sich auf ihre na-
türliche Übermacht zu stützen
und ihren historisch-tatsächli-
chen Standpunkt, den Stand-
punkt des Stärkeren, festzuhal-
ten

... wobei natürlicherweise
dem ersteren immer der Vor-
zug gegeben wird.

מער ווי איין מאָל גיט זיך דערבני אַינן מענדעלען אויסצוטאַקן
פֿאַרמולירונגען וואָס זענען שננדיקער איידער דער אַריגינאַל:

diese gesetzliche Emanzipa-
tion ist keine gesellschaftliche.

...leider, ein starres Volk
sind wir.

Wer zuviel beweisen will,
beweist eben nichts.

...עס וואָלט געווען אַ נאַרישע מורא
קיין פּוס נישט אַרויסצושטעלן אויף
אַזאָ וועג
נאָר דעריבער וויל ער איז לאַנג, שווער
און מסוכן...

טיטוס הרשע איז געווען דער מלאך-
המוות וואָס האָט דעם טויט געמאַכט
זייער לאַנג.

אַנשטאַט דעם זיך סומך צו זיין
פשוט איז פשוט אויף זינע גרעסערע
תקיפות און אַרויס ריין מיט דער
שפּראַכע: געשמעע אַיך פאַר פּול!

...האַלטנדיק אין דער סברא, אַז
דער ערשטער איז בילכער.

פון גלעכע זכיות ביז צו גוט־ברור
דערשאַפט איז נאָך זייער ווייט.

צווישן אונדז גערעדט, זענען מיר
גרויסע עקשנים.

בריהט זיך עמעצער צו פיל עפעס
צו דערווייזן, קומט־אויס צום שפיץ,
אַז ער דערווייזט גאַרנישט.

באַמערקט, אַז מענדעלע זאָגט דערווייזן; באַווייזן אויף יידיש
מיינט עפעס אַוועקשטעלן פֿאַר די אויגן, דערווייזן דערווייזט מען דורך
לאַגישע ראַיות.

בײַ אַזאַ מײַן גאַנג פֿון האַלטן זיך וואָס נענטער צו דער נאַטירלעך-
 כער אײַנגעוואַקסענער שפּראַך איז געוויס נישט מער ווי גלײַך צו
 גיבן יענע עמאַציאָנעל באַפֿאַרבענע צוגאַב־ווערטלעך, וואָס אַ ייד פֿון
 אַ גאַנץ יאָר פֿלעכט־אַרײַן אין זײַנע רײד: מיטײַנס געזאָגט, נעבעך,
 חלילה, ברוך־השם, בעוונותינו הרבים. ניצט דאָס טאַקע מענדעלע
 מיט אַ ברייטער האַנט. וואָס קען עס אים אַרן, וואָס בײַ פּינסקערן אין
 דײַטשישן אַריגינאַל איז דאָס נישטאַ? זאָל אַ דײַטש, ווען ער וועט
 וועלן איבערזעצן אין זײַן שפּראַך אַ קאַפּיטל „קליאַטשע“, דעם סאַרט
 צוגאַב־ווערטלעך אויסלאָזן.

די אַלע קאַטעגאָריעס פֿאַקטן וואָס מיר האָבן אַרומגעײַרט פֿירן
 צו מענדעלעס אַ כּלל־גדול; אַ ייִדישער פּובליציסטישער טעקסט דאַרף
 צוקומען נאָענט צו דער רײדשפּראַך פֿונעם בית־מדרש־אינטעליגענט.
 טאָר עס דעריבער נישט האָבן אין זיך קיין פֿרעמדע בילדער און קיין
 פֿרעמדע ווערטער; וווּ נאָר עס לאָזט זיך, דאַרף ער גיבן אידיאַמאַט־
 טישע אויסדרוקן און אונטערשטרײַכן די געפֿילן מיט אַנגענומענע
 געפֿיל־ווערטלעך. און דעריבער איז קיין בײַז נישט, ווען מען טוט־
 אויס אַ מאָל דעם שטײַפֿן קאַלנער פֿון אַ פּובליציסט און מען פֿאַלט־
 אַרײַן — אָבער נאָר אויף אַ האַר און אויף אַ רגע — אינעם טאָן פֿון
 אַ מגיד. מענדעלע פֿאַרגינט זיך אַ מאָל אַזוינע דירעקטע ווענדונגען
 צום עולם:

זאָגט זשע אַרבא, רבותי...

הײַנט מאַכט אײַך, רבותי, אַ קל־וחומר אַזאַ: מה־דאָך... אַ פּשיטא שױן...

אַדער ער גיט אומגעײַכט אַ שטופֿ־אַרײַן אַ פֿראַגעלע — אַ כאַראַקט־
 טעריסטישער גאַנג פֿון אונדזער שמועסשפּראַך, וואָס ער וואַקסט פֿון
 דער טעכניק פֿון גמרא־לערנען:

Die Juden sind Fremdlinge,
 welche keine Vertreter haben
 können, weil sie kein Vaterland
 haben.

די יידן זײַנען עלנטע וואָס קענען
 נישט האָבן זײַער צד אין טיש, פֿון זיך,
 מיט אַ כּוח־הרשאה, ווייל זײַ וווּ האָבן זײַ
 דען אַן אײַגן פּאַטערלאַנד?

דורך דעם דערגרייכט מענדעלע: ערשטנס — מאַקסימאַלע יידישלעכקייט; צווייטנס — מאַקסימאַלע נאַטירלעכקייט, מאַקסימאַלע גערעדטקייט.

יידיש, דאַרפֿן מיר דאָך געדענקען, איז פֿאַר דעם בית-מדרש-אינטעליגענט גאַר עפעס אַנדערש ווי דניטש אָדער ענגליש אָדער וועלכע עס איז אַנדער שפראַך בײַ אַן אינטעליגענט פֿון אַן אַנדער פֿאַלק. יידיש איז דאָך בײַם בית-מדרש-אינטעליגענט פֿון מענדעלעס צייט דער עיקר אַ גערעדטע שפראַך.

*

...ווי אַלץ וואָס עס האָט אַ שניכות צו מענדעלעס שפראַך איז אויך דער איצטיקער אַנאַליז פֿאַר אונדז נישט נאָר אַ צושטייער צו דער געשיכטע פֿון יידיש. דער זיידע איז געווען אַזאַ מניסטער, אַז בײַם היינטיקן טאַג נאָך מוזן מיר גיין צו אים אין חדר. נישט, חלילה, נאָכצומאַכן אים אות-באות. אין קענען די שפראַך און אין שפראַכ־קער שעפֿערישקייט קענען מיר זיך צו אים נישט גלייכן, איז נישט שייך נאָכצומאַכן. אונדזערע שפראַכיקע באַדערפֿענישן ווידער זינען גוואַלדיק אויסגעוואַקסן פֿאַרן לעצטן האַלבן יאָרהונדערט, און אין אויסדרוק־פֿורעם זינען מיר אויך נישט דער ערך ריכער, אין אַ גרויסער מאָס טאַקע אַ דאַנק מענדעלען. דעריבער איז קאַנסערוואַר־טיזם אין ווערטער־אַפּקלייב גאַר נישט די גרעסטע מצווה.

...אַדרבא: עס זינען זיכער פֿאַראַן שפראַך־סיטואַציעס, ווען יידישלעכקייט איבער דער מאָס ווערט אַ חסרון. יידיש מוז אַ יידישער טעקסט זיין אַלע מאָל, יידישטען אַזוי פֿיל וויפֿל דער ענין פֿאַדערט. נאָר וועגן די סכנות פֿון איבערגעטריבענער יידישלעכקייט אין סטיל דאַרף מען ריידן באַזונדער. דאָ האָב איך עס נאָר דערמאַנט, פֿדי צו זאָגן מיטן האַרבן וואַרט, אַז נישט נאָכמאַכן מענדעלען דאַרפֿן מיר. אָבער דורך פֿאַרשן זינען וועגן קענען מיר צוקומען גענטער צו זיין מיין און צו זיין דרך; אויסנוצן קודם אַלץ וואָס די שפראַך פֿאַרמאַגט אין זיך, געמען פֿרעמדס נאָר דעמאָלט, ווען מען קען זיך אַן דעם נישט באַגיין.

די געשיכטע פון בייזן בייז

ווי שפעט עס איז געווען, ווייס איך ניט. עס איז
געווען זייער פֿינצטער, האָט מען ניט געקענט זען
די וויזערס אויפֿן זייגער. נאָר געוויס איז שוין געווען
זייער שפעט.

שטיף ארום, די נאכט איז טונקל...
מיט אַ מאָל גיט זיך גאָבי אַ כאַפּ אויף פֿון שלאָף און
גיט אַ געשריי:

— בייז, לאָז אָפּ!

און אַ צווייטן מאָל:

— בייז, שטעך זיך ניט!

און אַ דריטן מאָל:

— בייז, אוועק פֿון דאָנען!

זייער הויך האָט ער מיסֿתָמא ניט געשרייען, ווייל
עליק וואָס שלאָפֿט אין דער דערבֿייקער בעט
האָט גאָרניט געהערט. דערפֿאַר אָבער האָט מען דעם
געשריי דעהערט אין דער וויסער שאַפֿע ביים פֿענצטער

און אויף דער פאליצע איבער, דער בעט. די ביכער האָבן זיך גענומען דרייען; אותיות האָבן אַ פנים אַ ליכטן שלאָף. באלד האָבן זיך די אותיות אין גאַנצן אויסגע-טשוכעט, אראָפגעגאַנגען פֿון די זיטלעך און גענומען ריידן. אותיות ריידן אַפֿשר אַפֿט צווישן זיך, נאָר אזוי שטיל, אז מיר הערן ניט קיין שאַרף.

דאָס מאָל זינען זיי געווען שרעקלעך צעקאַכט. צעקאַכט און צעקלעמט. זיי האָבן געהערט, ווי גאבי האָט געשריען: „בייו, לאַז אָפּ! בייו, שטעך זיך ניט! בייו, אוועק פֿון דאַנען!“ און ס'האַט זיי זייער פֿאַרדראָסן, וואָס זייערער אַ ברודער האָט אָפגעטאַן אזא עוילה. זיי האָבן ניט געקענט פֿאַרשטיין: ווי פֿאַלט מען דאָס אָן אויף אַ יינגל וואָס איז נאָך אַ ביסל קראַנק, און דערצו שלאָפֿט ער נאָך און קען זיך. ניט שטעלן אַנטקעגן! און גלאַט וווּ איז דאָס געהערט געוואָרן, אז אַן אַות זאָל אָנפֿאַלן אויף מענטשן?

דער גרעסטער צווישן זיי, דער לאַנגער פֿיי מיט אַ פנים פֿון אַ געפֿלאַכטענעם בייגל, האָט פֿאַרביסן די ליפּן נאָך מער ווי אלע מאָל און געזאַגט:

— דעם חבֿרה-מאַן, דאַרף מען אָנלערנען!

אַלע האָבן איינגעשטימט. אָבער וועלכער ב קען
דאָס זיין?

מען האָט גענומען זוכן אין אלע ביכער. אז דאָס זאָל
זיין ווער עס איז פֿון די קליינע בייזעלעך וואָס
שטייען אין די שורות גלייבט זיך ניט; זיי זינען
שטילינקע-רויקע און האָבן מורא אַרויסצורוקן דעם
קאָפּ. דאָס מוז זיין עמעצער פֿון די גרויסע בייזן. אָבער
אויף די שער-בלעטער פֿון די ביכער אין שאַפֿע איז
קיין גרויסער בייז ניט געווען.

האַט מען גענומען זוכן אין די ביכער איבערווייניק, ביז
וואַנען מען איז געפֿאלן אויף אַ שפור. ניט
אנדערש דאָס מוז זיין דער בייז פֿון „כאַווער-פֿאווער“
ערשטער טייל זייט 40.

זיי זינען צוגעלאָפֿן צו אים, פֿאַרויס
דער ת מיטן לענגערן לינקן פֿיסל,
און אויסגעשריען אויף אַ קול:
— גולן, וואָס האָסטו געהאַט צו גאַבין?

דער בייז האָט ניט געוואָסט, וואָס מען וויל פֿון אים
(און אָפֿשר האָט ער זיך נאָר געמאַכט ניט וויסנדיק).
ער האָט פֿאַרריסן דעם קאָפּ, ברייט צעעפֿנט דאָס מויל
און געפֿרעגט מיט חידוש:

— גאָבִי? וואָס האָב איך אים געטאָן? מיר זיינען
 דאָך מיט אים גוטע פֿריינד!
 נאָר די אותיות האָבן אים ניט געוואָלט גלייבן. אלעמענס
 שטימען האָבן זיך אויסגעמישט:

— זע נאָר, ווי ער מאַכט זיך!

— אַזאַ ליגנער!

— מיט זיין שטעכיקער גריווע

האָט ער מיס־תּמאָ גע-

שטאָכן דעם יינגל!

עס האָט דעם ביזן פֿון זייט 40

„כאווער-פאווער“ ערשטער

טייל גאַרניט געהאַלפֿן זיין

לייקענען. מען האָט אים פֿאַרטשעפעט אַ שטריקל

אַרום זיין האַלדז און אים אוועקגעפֿירט צום מי־שפט.

דערווייַל האָט זיך שוין דער פֿיי דער פֿייקלער

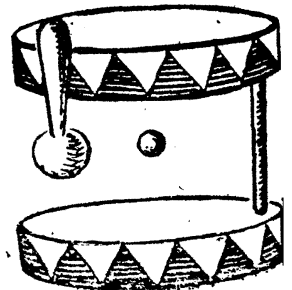
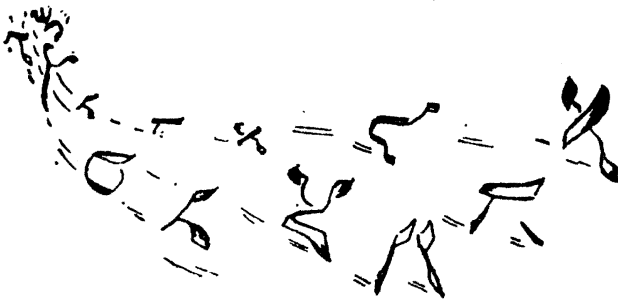
געלאָזט איבערן גאַנצן צימער און גערופֿן

אַלע אותיות, זיי זאָלן קומען מי־שפטן דעם שולדיקן.

ער איז אומגעגאַנגען און גערופֿן:

דאָס איז דער ב פֿון „כאווער-
 פאווער“ ערשטער טייל זייט 40

גרידער אַתיות, גיכער, גיכער
 קלייבט זיך אויף פֿון אַלע ביכער!
 עס איז געשען אַ גרויסע זינד:
 מען איז באַפֿאַלן היינט אַ קינד,
 באַפֿאַלן, ווען ער איז געשלאָפֿן;
 מען מוז דעם רשע שטרענג באַשטראַפֿן.
 אויפֿן גרויסן פּלאַץ וועט זיין דער מיִשפט באַלד,
 קומט זשע, זאַמט זיך גיט, איר אַתיות יונג און אַלט!

די אַתיות האָבן באַלד גענומען שטראַמען פֿון גאַנצן
 צימער. קיינער האָט גיט פֿאַרפֿעלט צו קומען;
 אַפֿילו די גאַלדענע אַתיות אויף די רוקנס פֿון זשול
 ווערנס צוואַנציק בענד זינען אויך אַראָפּ. טאַמער
 וואָלטן זיך עליק און גאַבי אין דער מינוט אויפֿגעכאַפט
 און געוואָלט עפעס לייענען, וואָלטן זיי גיט געוואָסט
 וואָס איבערצוקלערן: ביכער ווי ביכער, נאָר די זיטלעך
 אַבסאָלוט פּוסט, — כאַטש נעם און צייכן אויף זיי
 מענטשעלעך. נאָר צום גליק האָבן זיך די ייִנגלעך גיט
 אויפֿגעכאַפט. ביי די אַתיות איז טאַקע געווען זייער
 טומלדיק, אָבער מער ווי זיי אַליין האָבן דעם טומל
 גיט געהערט.

ווי עס איז דער גרויסער פּלאַץ האָבן אַלע געוואָסט.
 דאָס איז דער פֿירקאַנטיקער ווייסער טיש אין מיטן

צימער. דער פלאץ איז שווארץ געוואָרן פֿון אַותיות. ניט פֿאַר אַלעמען האָט געקלעקט אָרט. האָט מען אַרויס- גערוקט ביידע שוּפֿלאָדן, און טייל עולם האָט זיך אויס- געשטעלט אויף די ברעגן פֿון די שוּפֿלאָדן. דאָרטן איז געווען אַ ספֿנה צו שטיין, ווייל מען האָט גרינג געקענט אַראָפּפֿאַלן. איבערהויפט איז שלעכט געווען די אַותיות מיט די אויסגעצויגענע פֿיס, די לאַנגע כפֿן און די לאַנגע נונען.

„וואָס שטופֿט איר זיך? איר זעט דאָך, אַז מען שטייט דאָ!“, האָבן זיי געהאַט טענות.

נאָר אַט האָבן זיך אַלע קעפֿ אַ קער געטאָן אין איין זייט: מען האָט אַריינגעפֿירט דעם באַשולדיקטן. אַ גאַנצע מחנה זעלנער האָבן אים אַרומגערינגלט, כּדי ער זאָל ניט קענען אַנטלויפֿן. די אַותיות האָבן זיך נאָך מער צונויפֿגעדריקט, אין מיטן איז געוואָרן אַ פֿרייער אָרט. דאָרטן האָט זיך אַוועקגעשטעלט די שמירה מיטן אַרעסטאַנט.

פֿאַרזיצער אויפֿן געריכט איז געווען דער צדיק; אַן אַרנטלעכער מאַן — האָט מען צו אים געהאַט צוטרוי.

דער צדיק האָט זיך אויפֿגעשטעלט, צוגערופֿן צו זיך די שינען, צוגעשטעלט צו זיי פֿתחן, און אַלע האָבן אויסגעשריען מיט איין מאָל:

אין געוואָרן שטיל אויפֿן גאַנצן מישפט-פּלאַץ. דער צדיק
האַט זיך אָנגעשפּאַרט אויף זיין ליגנדיקן פֿוס
און געזאָגט אזוי:

— ברידער אותיות,

אשרעק-

לעכע זאך אין הינט
געשען. אָט די בייזע
בניאה אין באַפֿאלן
ביי נאכט אַ בראַוון
בָּחור. און דערביי האָט
ער אָנגעוויזן מיטן ווייז-
פֿינגער אויפֿן בייז וואָס
איז געשטאַנען צווישן
דער זעלנער וואָך.

— צי טאָר אזוינס זיין?

האַט אויסגערופֿן

דער צדיק, און זיין

קול האָט אָפּגעהילכט

איבערן גאַנצן פּלאַץ.

— ניין! האָבן אַ געשריי געטאָן

אַלע אותיות אין כאָר.

דאָ האָט זיך דער פֿאַרזיצער געווענדט צום בייו:
 „באשולדיקטער! וואָס קענסטו זאָגן אויף צו פֿאַר-
 ענטפֿערן זיך?“

דער בייו האָט זיך אָפּגערופֿן:

— איך קען זאָגן נאָר איינס: איך בין די גאַנצע נאַכט
 געזעסן ביי „כאווער-פאווער“ ערשטער טייל
 זיט 40. איך ווייס ניט פֿון וואָס צו זאָגן. איך בין
 אומשולדיק.

האָט דער פֿאַרזיצער געפֿרעגט:

— איך האָט אַלע געהערט, ווי גאַבי האָט גערופֿן:
 „בייו, לאַז אָפּ! בייו, שטעך זיך ניט! בייו,
 אוועק פֿון דאַנען“?

— אַלע! האָבן אָפּגעענטפֿערט די אותיות אין כאַר.

האָט דער פֿאַרזיצער געהייסן:
 „זאָל אַרויסגיין דער
 אדוואָקאַט רב אַלף.“

דער גאַנצער עולם איז געווען
 זייער ניגערק צו וויסן,
 וואָס דער אדוואָקאַט רב אַלף
 וועט פֿירברענגען אויף צו

פֿאַרטיידיקן דעם בינו. רב אַלף איז אַרויס פֿון זײַן
ווינקל און זיך אַוועקגעשטעלט באַענט לעבן צדיק.
אויפֿן קאָפּ האָט ער געטראָגן אַ קיילעכדיקן קאַפּעלוש,
אויפֿן לײַנקן פֿוס אַ טיפֿן קאַלאַש, און דער גאַנצער גוף
איז געווען אַרומגעוויקלט מיט אַ קאַמפרעס, גלייך ער
וואָלט געהאַט בויכווייטאַג.

און פֿונקט ווי ער איז געווען מאַדנע אָנגעטאַן, אזוי
האַט דער אַדוואָקאַט רב אַלף אויך געהאַט אַ טבע
צו ריידן מאַדנע: אין זײַנע רעדעס פֿלעגט ער זיך
פֿלייסן צו ניצן נאָר אַזעלכע ווערטער וואָס הייבן זיך אָן
מיט אַן אַלף. היינטיקס מאָל האָט ער אַוועקגעלייגט
אַזאַ מיין אַלפֿדיקע דרשה:

— אמת, איך אָנערקען אַליין, אַז אָנפֿאַלן אויף אַזאַ
אָרנטלעכן אינגל [ער האָט פֿאַרגעסן; אַז
„יינגל“ דאַרף מען גאָר שרייבן ניט מיט קיין אַלף, נאָר
מיט צוויי יודן] איז אומווערדיק. אָבער אַכטונג, איר
אַלע אַותיות! אַפֿשר איז אונדזער אַרעסטירטער אומ-
שולדיק? אַפֿשר איז אַן אַנדערער אָנגעפֿאַלן אויף...

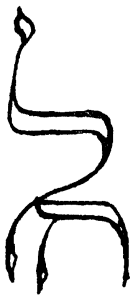
דאָ האָט ער זיך פֿאַרהאַקט, ווייל עס זײַנען אים מער
ניט געקומען אויפֿן זינען קיין אַלפֿדיקע ווערטער.
וואָלט ער גערעדט ווי אַ מענטש, וואָלט ער דאָך געדאַרפֿט

זאָגן די אותיות, אז די בעסטע זאך איז פֿרעגן בײַם באַפֿאלענעם אליין, וואָסער בייו דאָס איז געווען. נאָר דאָס האָט דער אדוואָקאט שוין ניט געזאָגט. ער האָט זיך אזוי צעהיצט פֿון ריידן, אז ער האָט גענומען אַראָפּוואַרפֿן פֿון זיך אַלץ וואָס ער האָט אויף זיך געטראָגן, דעם קאָפּעלעך, דעם קאָמפרעס און דעם קאַלאַש, און איז געבליבן שטיין אַ דאַרער און אַ גלאַטער.

זײַן רעדע האָט קיין גרויסן איינדרוק ניט געמאַכט; דער עולם האָט אַפֿילו אַ ביסל געלאַכט פֿון אים.

דער פֿאַרזיצער האָט געהייסן רופֿן דעם עקספּערט. דאָס איז געווען רבֿ לַמַּד, אַ גרויסער לַמַּדן, וואָס האָט טאָג ווי נאַכט געהאַלטן זײַן לאַנגן האַלדז אַרײַנגעשטעקט אין ביכער און געלערנט. איצטער איז ער אַרויס פֿון זײַן ווינקל אַ שטאַלצער, דעם האַלדז אויסגעצויגן ווי אַ זשיראַף, גלייך ער וואַלט זאָגן: ווער קען זיך גלייכן צו מיר? ווער בין איך און ווער זײַט איר?

דער פֿאַרזיצער האָט צוגערופֿן אַ חֵית און
אִים געהייסן זיך אַינבייגן, דערנאָך
האָט ער געבעטן דעם לַמַּד זיך צוזעצן און
געזאָגט אזוי:

— רַב לַמַּד, זאָגט זײַט מוּחַל, צי איז מיגלעך,
אַז ער (און דערבײַ האָט ער אָנגעוויזן

מיטן פֿינגער אויפֿן באַשולדיקטן וואָס איז נאָך אַלץ
געשטאַנען אַרומגערינגלט פֿון די זעלנער) זאָל זײַן
אומשולדיק?

דער לַמַּד איז אויפֿגעשטאַנען, זיך פֿאַרנייגט
אויף צוריק, דערנאָך זיך ווידער אויפֿ-
געשטעלט שטײַף און געענטפֿערט:

— אַדוּנײַ צַדִּיק, דאָס איז אין גאַנצן אוממיגלעך. אַלע
האַבן דאָך געהערט, ווי גאַבי האָט געשרייען:
„בייז, לאַז אָפּ! בייז, שטעך זיך ניט! בייז, אוועק פֿון
דאַנען!“ אײַ טאַמער איז דאָס געווען ניט דער ב פֿון
„כאווער-פאווער“ ערשטער טײַל זײַט 40, נאָר אַ ב פֿון
עפעס אַן אַנדער בוך? קען דאָס אויך ניט זײַן. איר זײַט
דאָך אַלע געלעערנטע, איר האָט דאָך אַלע צו טון מיט
ביכער; ווייסט איר דאָך, אַז אַלע אַנדערע בייזן אין
אונדזער מישפּחה זײַנען קלײַנינקע, דאַרינקע. ווי אזוי
וועלן זײ זיך דאָס גיין פֿאַרטשעפען מיט אזאַ גרויסן

יונג ווי גאָבֿי וואָס איז דעם 12טן פֿעברואַר שוין געוואָרן זיבן יאָר און וואָס קען נאָך רופֿן צו הילף זיין גרעסערן ברודער עליק? דער בייז וועלכן מען האָט אַרעסטירט איז עפעס אַנדערש, — ער האָט אַ שטעכיקע גריווע, ער האָט יאָ געקענט אָנפֿאַלן. און נאָך אַ ראַיה: ווען מען איז געקומען אים אַרעסטירן, איז ער נאָך געלעגן אַ ביסל קרומלעך, ער האָט נאָך ניט געהאט באַוויזן אַוועק-צושטעלן זיך צוריק אויף זיין אָרט.

דער לַמד האָט זיך נאָך געקליבן צו ריידן אַ סך, נאָר מיט אַ מאָל האָט ער דערשפירט, אז ער איז שוין זייער פֿאַרמאַטערט געוואָרן פֿון שטיין אַזוי לאַנג אויף זיין איין און איינציקן פֿוס. האָט ער נאָר אָפּגעזאָגט אויף גיך נאָך צוויי ווערטער:

„געוויס ער“, — און דערמיט האָט ער פֿאַר-
ענדיקט זיין רעדע.

האָט דער צדיק אים אָפּגעדאַנקט פֿאַר זיין קלוגער מַבֿינות און אליין גענומען ריידן אַזוי צו זאָגן:

„ליבע אותיות, טייערע ברידער און שוועסטער!

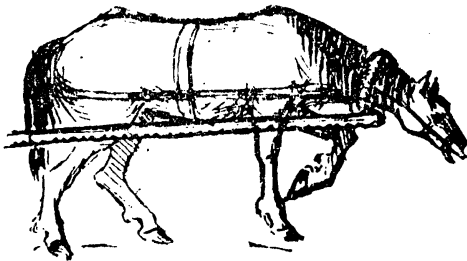
זינט די וועלט שטייט איז נאָך אזא שרעקלעכע זאָך ניט געשען. מיר אותיות זינען אַלע מאָל געווען

ריין פֿון זינד, מיר האָבן קיין פֿליג אויף דער וואַנט
 ניט געטשעפעט. דערפֿאַר האָבן אונדז אַלע האַלט,
 דערפֿאַר לאָזט מען אונדז צו אַפֿילו צו קליינע קינדער.
 אָבער אויב די וועלט זאָל זיך דערוויסן, אַז אונדזערס
 אַן אות איז באַפֿאַלן אַ ייִנגל און מיר האָבן געשוויגן,
 וועלן דאָך מענטשן מורא האָבן אונדז איבערצולאָזן
 אַליין מיט קינדער. מען וועט אונדז נעמען האַלטן אין
 שטיגן אָדער הינטער שטעכעדיקע דראָטן. צי טאָרן מיר

דאָס דערלאָזן?"

— ניין! האָט אָפּגעהילכט דער ענטפֿער פֿון דעם
 טויזנטקעפיקן עולם אויפֿן פּלאַץ. אַפֿשר
 זינען אַפֿילו געווען מער ווי טויזנט קעפּ, ווייל טייל
 אותיות האָבן דאָך צוויי קעפלעך און איין אות האָט
 אַפֿילו דריי.

„ריכטיק זאָגט איר, האָט גערעדט ווייטער דער צדיק,
 מיר טאָרן דאָס ניט דערלאָזן. די מענטשן
 דאַרפֿן ווייטער וויסן, אַז מיר זינען גוט פֿאַר זיי; און

טאָמער איז פֿאַראַן
 צווישן אונדז אַ היי,
 וואָס מענטשן דאַרפֿן
 אים ניט, טויג
 עס כאַטש
 פֿאַר פֿערד.

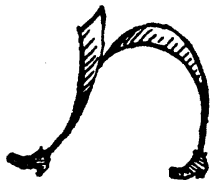
מיר מוזן אָנלערנען דעם פאַרשוין, ער זאָל שוין פֿאַר-
זאָגן אַ צענטן אָנצופֿאַלן אויף יינגלעך אין די בעטן.

„און איצטער, האָט געענדיקט דער צדיק, פֿסקנט אַלע,
וואָס פֿאַר אַ שטראַף עס קומט דעם ביזן ביז וואָס

האָט באַגאַנגען אזאַ פֿאַרברעך?“

אַ מינוט האָבן אַלע געשוויגן. דערנאָך האָט זיך אַרויס-
גערוקט פֿאַרויס דער סאַמע לעצטער אָות, דער וואָס

שטייט שטענדיק פֿון הינטן, און אויסגערופֿן:

— אַרויסטרייבן אים, און אַ סוף!

אַלע האָבן אונטערגעהאַלטן:

— יאָ, אַרויסטרייבן! יאָ, אַרויסטרייבן!

מיר דאַרפֿן אים ניט ביי זיך!

האָט מען דעם ביזן גענומען יאָגן, און אַלע אותיות
זינען אים נאָכגעלאָפֿן. אפֿילו דער דאַרער וואָו,

וואָס קוים וואָס ער האַלט זיך אויף די פֿיס און
דעריבער גייט ער כמעט אַלע מאָל אַרויס צוזאַמען

מיט זיין ברודער, איז אויך נאָכגעלאָפֿן. מען האָט
דעם ביזן געיאָגט פֿון קינדער-צימער אין פֿירהויז,

פֿון פֿירהויז אויף די טרעפֿ, פֿון די טרעפֿ אין גאַס,
פֿון גאַס אין שטאָט, פֿון שטאָט הינטער דער שטאָט,

פֿון הינטער דער שטאָט אין וואַלד, פֿון וואַלד
אין אַ הייל.

מיליטערישע גאָס

דער בייז האָט דערזען די לאַך פֿון הייל, איז ער אַהין
אַריינגעלאָפֿן, פֿדי זיך צו ראַטעווען פֿון די נאָכ-
יאָגער. האָט דער **ס** באַלד באַרינגלט די הייל, און
דער **ש** האָט זיך אַרויפגעלייגט מיט זיינע דריי **ש** פֿיצן
אויף דער הייל, אַז טאַמער וועט דער בייז וועלן אַרויס-
גיין, זאָל ער זיך צע**ש**טעכן. עטלעכע **ז** עלנער האָבן
זיך אַוועקגעשטעלט היטן די הייל, און דער צדיק האָט
זיי אָנגעזאָגט, זיי זאָלן גוט אַכטונג געבן, אַז דער בייז
זאָל ניט אַנטלויפֿן.

נאָר איינער איז ניט נאָכגעלאָפֿן נאָכן בייז; דאָס איז
געווען זיין צווילינג-ברודער **ב**, וואָס ווען ניט דאָס
היטעלע זיינס ווי אַ פֿאַסיקל, וואָלט מען אים בשום-אָפֿן
ניט געקענט אונטערשיידן פֿונעם **ב**. פֿון גרויס חרפה,
וואָס מיטן **ב** האָט זיך אַזוינס געטראָפֿן, האָט זיך דער
ב אויסבאהאַלטן, און מען האָט אים אין ערגעץ ניט
געקענט געפֿינען.

פֿון וואַלד זיינען אלע אותיות אַוועק אַהיים. זיי זיינען
געווען צופֿרידן, וואָס דער רשע האָט באַקומען זיין

פסק. עס איז ביי זיי געבליבן, אז זיי ווילן מער דעם בייו
 ניט קענען: אפילו אין ווערטערבוך זאל ער מער ניט
 שטיין; און היות דער צווילינג-ברודער איז אויך פארפאלן
 געווארן. זאל זייער מישפחה פון איצט אן הייסן ביט
 אלף-בית, נאר אלף-גימל. זאל דאס געדעכעניש פֿונעם
 בייון בייו אפגעמעקט ווערן אין גאנצן.

א גד הונוטיפכך) למ(ם) נ(ן) סעפפ(ף) צ(ץ) קרששת

אויף מארגן איז אין „ווילנער טאג“ אין דער אפטיילונג
 „ווילנער כראניק“ געשטאנען אזא ידיעה:

א ביזער בייו אנגעפאלן אויף א מענטשן

נעכטן ביי נאכט איז א בייו
 אנגעפאלן אויף ה' גאבי ווינגרין
 (גרויס-פארהולאנקע 14). אבער איידער
 ער האט נאך באוויזן צו טון עפעס
 שלעכטס, האט ה' ווינגרין זיך אויפֿ-
 געכאפט און אפגעטריבן דעם אג-
 פאלער.

אלע וואס האבן דאס געלייענט זיינען געווען זייער
 צופרידן, וואס מען האט אפגעטריבן דעם אנפאלער.

גאבי אליין איז אויך געווען צופרידן, וואָס מען שרעבט וועגן אים אין בלאַט און מען רופֿט אים „הער“.

נאָר באַלד האָבן זיך אָנגעהויבן צרות.

אין דער פֿרי האָט מען געוואָלט האָן אַ וולקע, איז ניט געווען, — אז ס'איז ניטאָ קיין קיין, קען דאָך ניט זיין קיין וולקע. מילא, זאָל זיין אַ זעמל, וואָס איז דער אונטערשייד? אָ ער עס איז ניט געווען ווער עס זאָל אַקן, וויבֿל דעם עקער האָט מען דאָך אויך אָפּגעהאַקט דעם קאָפּ. און וואָס זאָל מען עסן אנשטאָט רויט? רויט איז זייער אַ שיינער קאָליר, אָ ער עסן קען מען דאָך דאָס ניט.

אין געקומען דער גימל און געזאָגט: „וואָס דארפֿט איר מיין עלטערן גרודער דעם רשע? אָט גיין איך דאָ, איך גיין גרייט אייך צו געגן וואָס אייער האַרץ גאָערט.“

האָן די מענטשן געענטפֿערט: „זייער פֿיין, אָגער ווי קענען מיר קויפֿן גרויט גיבֿם געקער? קיין גרויט קענען מיר ניט גיבֿסו.“

ני טאָג האָט מען געוואָלט עפעס לייענען, — ניטאָ קיין ווּך. זוך הינט, זוך מאָרגן, אָן אַ קיין איז ניטאָ קיין ווּך. אַנען האָן אויפֿגעהערט גיין; נייען

האָט מען געקענט נאָר מיט וואָל, ווייל עס האָט זיך געענדיקט דאָס גאַנצע אַוול. פֿון איינעם אַ חור־איז געלייַן נאָר דער אַחור.

אַפֿילו די נעמען האָן זיך געלייַטן: דער יינגל, וואָס אויף אים איז אָנגעפֿאַלן דער ייזער ייז, האָט שוין געהייסן גאַי. זיין מאמעס מאמע האָט ער שוין געמוזט רופֿן אַע, און זיין ח־ר עניע האָט פֿאַרלוירן דעם קאַפּ.

וואָסער האָט מען אין שטאָט געקענט קריגן, אַער אין נעמעזשע און אין לעוואָנישאַק און אויף אנטאָקאָליע ניט, ווייל עס זינען פֿאַרשווינדן געוואָרן אלע רינעמער.

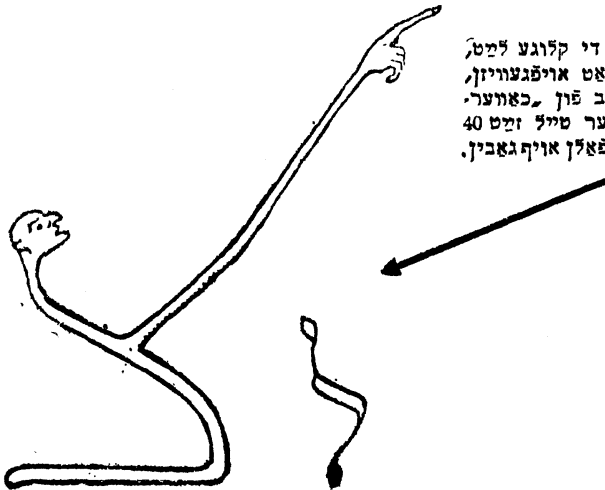
יי נאכט האָט מען זיך געוואָלט לייגן שלאָפֿן, זינען ניט געווען קיין עטן. ווער עס האָט געהאַט, האָט זיך געלייגט אויף אַ קאַנאַפע, און אלע אַנדערע האָן נעעך געמוזט שלאָפֿן אויף דער ערד.

אויף מאָרגן זינען אלע מענטשן אויפֿגעשטאַנען ווי נעכטיקע: הונגעריקע און ניט קיין אויסגעשלאָפֿענע. אז ס'איז ניטאָ קיין עט און ניטאָ קיין רויט! אַפֿילו קיין וולע איז ניט געווען, אלע האָן געמוזט עסן קאַרטאָפֿל.

קיינער האָט ניט געוווּסט, פֿון וואָנען עס האָט זיך
גענומען די צרה. קלוגע מענטשן זיינען געזעסן
און געקלערט און זיך ניט געקענט דערקלערן. און
קיינער וואָלט טאָקע ניט דערגאָנגען, וואָס עס האָט
זיך פֿאַרלאָפֿן יענע נאַכט אין קינדער-צימער אויפֿן ווייסן
טיש, ווען די אותיות אליין וואָלטן זיך ניט איי-ער-
געשראַקן. די אותיות האָבן זיך גענומען שושקען צווישן
זיך: „וואָס וועט דאָס זיין? איי-ער איין רשע זאָל
אומקומען אַ וועלט מיט מענטשן?“

אויף גיך האָט מען נאָך אַ מאָל אויפֿגערופֿן אַ פֿאַר-
זאַמלונג אויפֿן גרויסן פּלאַץ. דאָס מאָל האָבן
זייער צדיק מיטן לַמד שוין ניט גערעדט אַזוי האָפֿערדיק,
און ר אַלף האָט פֿאַרגעסן, אַז ער מעג אַרויסריידן
מער ניט ווי אַלפֿדיקע ווערטער.

אַט זיינען זיי, די קלוגע לַמט,
וואָס האָבן געהאַט אויפֿגעוויזן,
אַז נאָך דער ב פֿון „כאַווער-
פּאַווער“ ערשטער טייל זינט 40
האָט געקענט אָנפֿאַלן אויף גאַבין.

מען האָט לאַנג אַרומגערעדט די זאַך, און ענדלעך האָט מען אַשלאָסן, מען זאָל שיקן צו גאָלין אַ דעלע-גאַציע. פֿאַר דעלעגאַטן האָט מען אויסגעקלייטן טאַקע די דריי אַותיות וואָס זיינען נאָך אייַערגעלייטן אין גאַליס נאָמען: גימל, פֿתח אַלף און יוד.

זיינען זיי אַלע דריי געקומען צו גאָלין און געפֿרעגט: — אַנטשולדיקט, אַפֿשר קענט איר אונדז אָפגעלייטן א פֿאַר מינוט?

גאָלי האָט געענטפֿערט:

— יטע זייער!

האַט דער יוד זיך אָפגערופֿן מיט זיין דינעם קולכעלע: „אַפֿשר... אַפֿשר... וועט איר אים מוחל זיין?“

גאָלי האָט ניט פֿאַרשטאַנען:

„וועמען מוחל זיין?“

— אונדזער שלעכטן רודער, האָט דער יוד געענטפֿערט נאָך שטילער.

גאָלי האָט נאָך אַלץ ניט פֿאַרשטאַנען.

„מיט וועלכן רודער אייערן האָט איך זיך אַ מאָל געקריגט? וועלכן רודער אייערן דאַרף איך עס מוחל זיין?“

האַט שוין אָנגעהויבן רײַדן דער גימל:

— אַט יענער רודער וואָס איז עלטער פֿון מיר... מיר
זאָגן חלילה ניט, אז ער איז ניט שולדיק...
אַרער עס איז דאָך אַ רחמנות אויף אַ גאַנצער שטאָט...
ניט עסן, ניט שלאָפֿן...

גאַנץ האָט זיי ווייטער אָנגעקוקט מיט גרויסע אויגן:

„וועגן דעם ייז רעדט איר? אַוודאי איז אַ גרויסער
אומגליק, וואָס ער איז פֿאַרפֿאַלן געוואָרן.
נאָר וואָס קען איך דאָ העלפֿן? וואָס קען איך דאָ
מוחל זײַן?“

דער פּתח אַלף האָט אָנגעהויבן שטאַמלען:

— אַלע... אַנדערע...

האַט דער יוד אים איבערגעריסן:

„וואָס הייסט? איער דיר האָבן מיר אים דאָך
אַרויסגעטריבן פֿון שטאָט און פֿון אַלף-יִת
און פֿון ווערטער-ווד!“

דאָ איז שוין גאַנץ גאַר געוואָרן פֿאַרחידושט:

— איר אליין האָט אים אַרויסגעטריבן? איער מיר?

„נן אַוּדאי איינער דיר, האָט געענטפֿערט דער גימל.
 יענע נאַכט האָבן מיר דערהערט, ווי דו שרייסט:
 „יין, לאָז אָפּ! יין, שטעך זיך ניט! יין, אוועק פֿון
 דאַנען! האָן מיר ניט געוואָלט לייַדן, און צווישן
 אונדז זאָל זיין אזא רשע, האָן מיר אים אַרויס-
 געטרייַן פֿון דאַנען און פֿאַרטרייַן אין אַ הייל אין
 ווילדן וואַלד.“

איצטער האָט שוין גאַי פֿאַרשטאַנען אַלצדינג, און
 ער האָט געפֿרעגט:

— ווער האָט דאָס אים געמישפט?

האַן יין געענטפֿערט מיט אַראָפּגעלאָזענע קעפּ:

„פֿאַרזיצער איז געווען דער צדיק, עקספּערט איז
 געווען דער לַמד, און אַרויסגעטראָגן דעם
 פֿסק האָן מיר אַלע...“

האַט גאַי זיך אָפּגערופֿן:

„איר זאָלט וויסן זיין, און אַינער צדיק איז ניט קיין
 צדיק, אַינער לַמד איז ניט קיין לַמדן, און איר
 אַלע זייט גרויסע נאַראַנים! ווי טוט איר דאָס אָפּ אזא
 זאַך? ייַ מיר האָט איר געדאַרפֿט פֿרעגן! מיך האָט
 איר געדאַרפֿט אַרויסרופֿן פֿאַר אַן עדות!“

פֿון צעטומלטקייט האָבן זיי אזש פֿארלוירן דאָס לֵשׁוֹן:
 „וואָ...אָ...ס... אי...?“

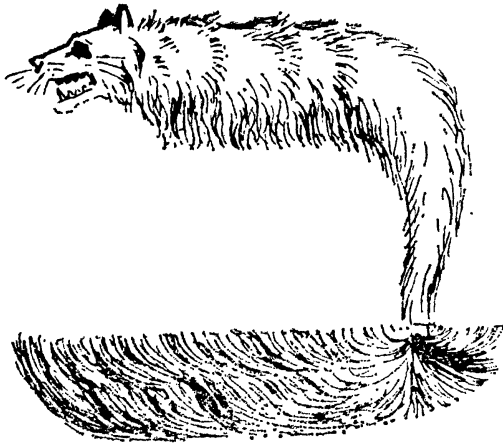
אַ...ער גא...י האָט זיך גאָר ניט געוואָלט אַרײַנלאָזן
 מיט זיי אין לאַנגע רײד. ער האָט זיי נאָר
 געהייסן:

„תּיכּף רוּפּט אויף דאָס גאַנצע פֿאַלק אײַערס אויף
 א פֿאַרזאַמלונג!“

אין עטלעכע מינוט אַרום איז שוין דער ווינטער טיש
 געווען שוואַרץ פֿון אַתּיות. גא...י איז אויך
 צוגעגאַנגען אַהין, און פֿדי די אַתּיות אויפֿן טיש זאָלן
 אים עסער קעגען הערן, האָט ער זיך אַרויפֿגעשטעלט
 אויפֿן ווייסן שטולכעלע.

ער האָט זיי דערציילט, אז ווען ער איז נאָך
 געווען גאָר א קליינער, האָט מען אים א מאָל
 אי...ערגעלייענט א מעשה וועגן א ייזן וואָלף; האָט
 ער דאָס צעפֿלאַנטערט און ס'האָט זיך אים גענומען
 דזכּטן אז ער פֿיהה הייסט „דער ייזן“. און יענע נאַכט,
 ווען מען האָט אים געהערט שרײַען, האָט זיך אים ווידער
 געחלומט דער ייזער וואָלף; האָט ער זיך מיסטמא
 אויפֿגעריסן פֿון שלאָף און א געשריי געטאָן: „ייזן,

די געשיכטע טון ביזן ביזן

לאָז אָפּ!"; אָ-ער
געמיינט האָט ער
ניט דעם אָות, נאָר
די חיה. צום אָות
האָט ער גאָרניט,
אדר-א, ער איז מיט
אים זייער גוטע
פֿריינד. ער האָט
דאָך אים אפֿילו

אין זיין אייגענעם נאָמען!

האָ-ן דאָס דערהערט אלע אַותיות פֿון דער י-ליאַטעק
און זיי האָ-ן זיך זייער פֿאַרשעמט, וואָס זיי
האָ-ן פֿאַרמישפט זייער. אייגענעם רודער, איידער
זיי האָ-ן געהאַט אויסגעפֿאַרשט די זאָך ווי ס'געהער
צו זיין.

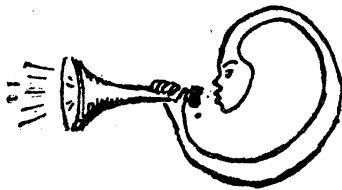
מען האָט אומגעזאַמט אוועקגעשיקט דעם
גימל צו דער הייל, וווּ דער י-יז אין
געווען פֿאַרשפּאַרט; דער גימל איז דער
גיכסטער און דער גרינגסטער גייער מיט
זיין דינעם גוף און זינע פֿעסטע צוויי פֿיס.
ווען ער איז אהין געקומען, האָט ער אָפּ-
געגע-ן די זעלנער א אפֿעל;

— תיכף ארויסלאָזן דעם אַרעסטירטן!

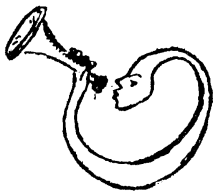
דער שין און דער סמך זינגען אָפגעטראָטן, און מען
האַט דעם אַרעסטירטן אַרויסגעלאָזן. דער גימל
האַט אים געזאָגט:

— מיר וועלן דיר אַלע איבערבעטן! אומזיסט=
אומנישט האָט מען דאָך אויף דיר אויס=
געטראַכט אַ בילבול!

און דערביי האָט זיך דער גימל דערפֿרייט, וואָס עס
איז שוין צוריק דאָ אַ ב און ער קען שוין
אַרויסריידן אַלע ווערטער.

צוריק איז דער טיט געגאנגען
פֿאַרויס און געטרומיי=
טערט, דערנאָך דער גייער
דער גימל, הינטער אים דער
ב, און גאָר צו לעצט אַלע זעלנער. אויף גרויס=

פֿאַהלאַנקע איז מען אָנגעקומען מיט גרויס שימחה,
דער טרומייט האָט געשאַלט.

און ווי נאָר דער צ האָט זיך אַוועקגעשטעלט
צוריק אויף זיין אָרט, איז אַרויסגעקראָכן פֿון
באַהעלטעניש דער צוויילינג-ברודער זינער אויך, דער
ב מיטן היטעלע ווי אַ פּאַסיקל.

דעם זעלביקן אָונט נאָך האָבן זיך אַלע געקענט
לייגן צוריק אין זייערע בעטן. אויף מאָרגן
אין דער פֿרי איז שוין אַלץ געווען אין גאַנצן אין
אַרדענונג: דער בעקער האָט ווידער צוגעשטעלט
ברויט און בולקעס, אין די ביכער פֿון ביבליאָטעק
האָבן שוין ניט געפֿעלט קיין בלעטער, דער בחור
איז שוין צוריק געווען אַ גאַנצער, און בעניע איז שוין
ניט אומגעגאַנגען אָן אַ קאַפּ. פֿון די ברינעמער האָט
מען געקענט ציען וואַסער ווי פֿיל מען האָט נאָר
געוואָלט, און דער אַלף-גימל האָט צוריק געהייסן
אַלף = בֵּית.

אבבגדהוזחטיפכ(ך)למ(ם)
נ(ן)סעפפ(ף)צ(ץ)קרששת

מאַקס ווינערניך (רעכטס) צוזאַמען מיט זעליג קלמנאַוויטשן אין ווילנער יוואָ

מאַקס ווינערניך לערנט זינגען צוויי זין, אוריאל און גבראל (גאַבי) ווי זיך צו באַניצן מיט דעם נמעם טיפּ ייִדישע שרייבמאַשין מיט נקודות, וואָס ער האָט געבראַכט אין ווילנע צוריקקומענדיק פֿון נאַרד־אַמעריקע

די געשיכטע פון דער יידישער שפראך

פארן גיטסעפציאליוזרטן ליינער איז גייטיק צו דערקלערן די טערמינאלאָג
גיע פון שפראַכפאַרשער, וואָס ער באַניצט אָפּט.

איסאָגלאָסן: ליניעס וואָס קענען געצייכנט ווערן אין אַ טעריטאָריע און וויזן-אָן
אַ כאַראַקטעריסטישן אייגענעם לינגוויסטישן שטריך.

סינכראַניע: סטאַטישער מצב פון אַ שפראַך, אַנטקעגן דיאָכראַניע, וואָס באַצייכנט
איר אַנטוויקלונג, ווערן אָלוצייע.

פאַנעמיק: פאַנאַלאָגיע, אָפּצווינג פון שפראַכפאַרשונג וועגן די קלאַנג-פּענאַמענען
נאָך זייערע פונקציעס אין דער שפראַך נאָך.

פאַנעמען: ריידיקלאַנגען, קלענסטע פאַנאַלאָגישע איינהייטן פון ריידן.

פאַראַדיגמע: כלל פון פאַרמעס וואָס ניצן ווי דוגמות פאַר די פאַרשיידענע טיפן
ווערטער-בייגונגען פון ווערבן, פּרטי און פאַמיליע-נעמען, געוויסע
סובסטאַנטיוון, אַדיעקטיוון, פּראָנעמען, צאַלוערטער א"אָנדי.

סעמאַנטיק: פאַרשונג פון די ענדערונגען אינעם באַטייט פון ווערטער.

מאַרפּאָלאָגיע: אָפּצווינג פון דער גראַמאַטיק וואָס לערנט די בילדונג און פאַר-
מעס פון ווערטער און די עלעמענטן פון גראַמאַטישער באַצונג
אַדער מאַרפּעמען. אירע פאַרשאַביעקטן זינען, בכו, די בייגונג,
צוזאַמענשטעל און דערוויירונג פון ווערטער, ווי אויך די באַ-
שטימונג פון די גראַמאַטישע קאַטעגאָריעס, ווי גראַמאַטישער
מין, צאַל, בייגפאַל, פּערזאָן, צייט, שטייער א"אָנדי.

סטרואַקטוראַליסטן: היינטיגע צייטיקע לינגוויסטן וואָס באַנעמען די שפראַך ווי אַ
כלל פון סאָלידאַרישע עלעמענטן, וואָס שטעלן צונויף אַ
סטרואַקטור.

אַרײַנפֿיר : ייִדיש און אַשכּנז

מער ווי איין מאָל האָט געטראָפֿן אין דער ייִדישער געשיכטע, אַז גורלדיקע אַנטוויקלונגען האָבן זיך אָנגעהויבן אויף אַ פּיצעלע שטח: אין ארץ־ישׂראל, ווען דאָס פֿאַלק איז געוואָרן; אין פּאָדאָליע, ווען חסידות איז אויפֿגעקומען. אַזאַ מעשה־בראשית האָט זיך אויך פֿאַרלאָפֿן מיט גוטע טויזנט יאָר צוריק בײַ די טייכן ריין און מאָזל, אויף דעם שטח וואָס ייִדן האָבן גערופֿן לו־תיר /loter/. די וויכטיק־סטע פונקטן אין און אַרום לותיר זײַנען געווען קעלן, מעניץ, ווערמניצע, שפּיטער, מעץ. אין די קהילות (און

מסתמא דאַרף מען נאָך מצרף זײַן רעגנסבורג) איז מיט העכער טויזנט יאָר צוריק בײַ אַ קליינעם קיבוץ ייִדן געבוירן געוואָרן די ייִדישע שפּראַך. ס'האָט זיך אָנגעהויבן אַ פּרינציפּיעל נײַער פּרק אין דער ייִדישער געשיכטע — די תקופֿה פֿון ייִדיש.

וועלכע אַ ביסל פֿריער און וועלכע אַ ביסל שפּעטער — נאָר אַ סך הינטיקע איראָפּעיִשע שפּראַכן נעמען זיך אַרויסשײלן אַרום דעם

יאָר 1000. עפּעס אַן אַלגעמיינער שטויס אין דער געשיכטע פֿון איי־ראָפּע האָט געמוזט ברענגען צו דער גורלדיקער דיפֿערענצירונג וואָס האַלט־אַן ביז הַנּנט, און אוניווערסאַלע היסטאָריקערס וואָלטן גע־דאַרפֿט זיין ביכולת אויסצומאַלן פֿאַר אונדז דעם דאָזיקן פּראָצעס. פֿאַרט איז אָבער איטלעכע שפּראַך אַ וויכטיקער פֿאַרשאַביעקט פֿאַר זיך, און וואָס ספּעציפֿישער זי איז אין איר סטרוקטור, אַלץ מער קען מען פֿון איר אָפּלערנען וועגן שפּראַך בכלל. ווידער זינען פֿאַרשערס פֿאַראַינטערעסירט אין די באַדינגונגען, ביי וועלכע אַ קיבוץ באַשאַפֿט און האַלט־אַן אַ שפּראַך. אין דער צווייטער העלפֿט פֿון זעקסטן יאָר־הונדערט האָבן זיך די גערמאַנישע לאַנגאַבאַרדן אַרבינגערין אין צפֿון־איטאַליע און געשאַפֿן דאַרטן אַ שטאַרקע מלוכה, אָבער אין עט־לעכע הונדערט יאָר אַרום האָבן זיי זיך אויסגעמישט מיט דער ראַ־מאַנישער מערהייט. די קעלטן אין גאַליע האָבן זיך אָפֿילו אין ערגעץ נישט גערירט, און פֿאַרט האָבן זיי איבערגענומען די שפּראַך פֿון זייע־רע איננעמערס, די רוימער; די מאַגערע קי פֿונעם מיעוט האָבן איינ־געשלונגען די פֿעטע קי פֿון דער מערהייט, און דאָס האָט געבראַכט צום אויפֿקום פֿון נייע ראַמאַנישע שפּראַכן, פֿראַנצייזיש און פּראַוואַנ־סאַליש. ביי יידן איז געשען עפּעס ספּעציפֿישס. קומענדיק אויף שטחים, וווּ מען האָט גערעדט וואַריאַנטן פֿון דייַטש, האָבן יידן גע־שאַפֿן אַ נייע שפּראַך. אין איר האָבן זיך אָפּגעראַטעוועט שטיקער לשון־קודש, אַפֿט מאַל היפש אַדאַפּטירטע, און אויך עלעמענטן פֿון די מיטגעבראַכטע ריידישפּראַכן. ס'האָבן זיך אין איר איינגעגלידערט טיילן פֿון דער שפּראַך פֿון דער קאַטעריטאַריאַלער באַפֿעלקערונג, אָבער דאָס ריוואַרג איז איבערגעפֿורעמט געוואָרן אַזוי, אַז ס'איז געוואָרן אייגנס. און ווען דער גרעסטער טייל ייִדיש־קיבוץ איז אַוועק ווינטער אויף פֿיל הונדערטער מייל, האָט ער מיטגענומען די שפּראַך, אַנטוויקלט זי און זי שפּעטער אָפֿילו אַריבערגעטראָגן מעבר־לים. דווקא דאָס הייפֿעלע צעזייטע און צעשפּרייטע איז נישט בטל געוואָרן בשישים, און אין משך פֿון העכער טויזנט יאָר בויט זיך אַ שפּראַך, וואָס זי מוז פֿאַררעכנט ווערן — טאַקע די שפּראַך גופּא, נישט וועגן

די ליטעראַרישע שאַפֿונגען אין איר רעדט זיך דאָ — צווישן די העכ־
סטע שאַפֿונגען פֿון ייִדישער נאַציאָנאַלער גאָנוות.

ס'איז נאָך פֿרֿיער, אַזש אין די רוימישע צײַטן, געווען אַ ווייז־
געבונג פֿון ייִדן אויף דער טעריטאָריע וואָס זיי האָבן שפּעטער גע־
רופֿן לותר. פֿון קעלן זײַנען פֿאַראַן דאָקומענטאַלע ראַיות אויף אַ
ייִדישער קהילה אין דער ערשטער העלפֿט פֿערטן יאָרהונדערט, און
ס'לייגן זיך אויפֿן שכל די השערות, אַז נאָך אין עטלעכע פֿונקטן פֿון
רײַן־געגנט זײַנען אין די רוימישע צײַטן געזעסן ייִדן. אָבער אויף
וויפֿל עס לאָזט זיך משפטן האָט די שפּראַך פֿון אַט די ייִדן נישט גע־
האַט קיין שום חלק אין אויספֿורעמען ייִדיש און דעריבער מוזן מיר,
פֿון קוקווינקל פֿון ייִדיש, אַט דעם פֿרײַקן אויפֿבלייך ייִדיש לעבן אין
רײַן־געגנט באַצײכענען ווי אַ פּרעהיסטאָרישן פֿענאַמען.

ערשט אין 801 רײַסט זיך איבער די לאַנגע נאַכט פֿון שווינגן און
עס שווימט־אַרויס אין אַכן, קאַרל דעם גרויסנס קרוינשטאַט, דער
נאַמען פֿון אַ ייִד יצחק, בבחינת אַ יצחק אָבֿינו פֿון אַשכּנז; ער איז
געווען איינער פֿון קאַרלס שליחים צום כאַליף האַרון אַל־ראַשִׁיד. פֿון
דעמאָלט קען מען רעכענען אַ נייע ייִדישע באַזעצונג אין געגנט פֿון
מיטלסטן רײַן, און די מסורה רײַסט זיך שוין נישט איבער. אין
נינטן יאָרהונדערט, מעג מען זאָגן, נעמט וואַקסן אין לותר דער
נייער ייִדישער קיבוץ אַשכּנז, הגם דעם נאַמען פֿאַר אַט דעם קיבוץ
באַגעגנט מען אין די מקורים משמעות נישט פֿרֿיער איידער בני רשין.

דאָס נייע, וואָס האָט זיך אָנגעהויבן אין לותר, איז געווען נישט
נאָר די נייע ייִדישע שפּראַך. דער גאַנצער דרך אין ייִדישקײַט איז
ביים נייע אויפֿגעשטאַנענעם קיבוץ געוואָרן אַ פֿאַרזיכדיקער.

נישט מיט איין מאָל איז דאָס געוואָרן, די קוואַלן פֿון אויטאָרי־
טעט זײַנען נאָך לאַנג געווען די ישיבֿות אין בבל און ארץ־ישׂראל,
בני זיי האָט מען זיך נאָך אין עלפֿטן יאָרהונדערט אָנגעפֿרעגט, אַ
שטייגער, אין וואַסער האַנט צו האַלטן דעם אתרוג און דעם לולב

בשעתן בענטשן, און די גדולים אין אַריענט פֿלעגן זייער תשובה פֿאַרמולירן מיט זיכערקייט: אַזוי און אַזוי זינען זיך נוהג ייִדן אומע-טום, אפֿילו ווען מען האָט שוין גענומען אויף אַן אַרט פסקענען שאלות פֿון דעם טיפּ, איז אַלץ נאָר פֿאַר זיך, פֿאַר די אייגענע קהי-לות. ס'באַזונדן זיך היימישע אויטאָריטעטן מיטן צונאַמען הזקן, דער אַלטער, אָדער הגדול, דער גרויסער. געווען אַ דעקלאַראַציע פֿון אומ-אַפהענגיקייט אויך. די אַשכּנזישע דעקלאַראַציע פֿון אומאַפהענגיקייט איז דער חרם דרבנו גרשם — די תקנה וואָס האָט אויך יורידיש גע-מאַכט אַ סוף צו פֿאַליגאַמיע און דערמיט אַפּגעריסן די ייִדישע איי-ראַפּע פֿון אַריענט. וואָס פֿאַר אַ טיפּע סימבאָלישע ווערדע דער דאָ-זיקער אַקט האָט געהאַט ביי ייִדן זעט מען אַרויס פֿון דעם פֿאַקט, וואָס ר' גרשם, אַ שטילער ראשי-ישיבֿה (געשטאָרבן 1028 אָדער 1040), איז אַרײַן אין דער געשיכטע מיטן שטאַלצן נאָמען „דאָס ליכט פֿון גלות“ — רבנו גרשם מאור הגולה.

אַזוי ווי אין זייער אויפֿקום, אַזוי זינען ייִדיש און אַשכּנז גע-בונדן אין זייער ווינטערדיקער געשיכטע. לותר איז דער יאָדער, אָבער שוין אין עלפֿטן און צוועלפֿטן יאָרהונדערט האָבן זיך לותרער ייִדן גענומען שפּרייטן אויף מזרח, דרום-מזרח און דרום, און זייער שפּראַך איז געגאַנגען און געוואַקסן מיט זיי. אַרום מיטן דרייצעטן יאָרהונדערט האָט שוין דער קיבוץ אין זיין עקספּאַנסיע געהאַט דער-גרייכט צו טעריטאָריעס, וווּ די שפּראַך פֿון דער קאַטעריטאָריאַלער באַפֿעלקערונג איז געווען נישט דניטש, נאָר סלאַוויש. דער אַשכּנזי-שער ישובֿ אויף די אַלטע דניטששפּראַכיקע טעריטאָריעס — לאַמיר אים אַנרופֿן אַשכּנז I — איז געבליבן, אָבער נעבן אים איז אויסגע-וואַקסן אַשכּנז II אין מזרח. לאַמיר אַינפֿעסטיקן די טערמינען אַשכּנז I און אַשכּנז II, זיי זינען קלאַר און האַנטיק. דער נאָמען אַשכּנז האָט זיך אויסגעטאָן פֿון טעריטאָריע; געאַגראַפֿיע איז מגולגל געוואָרן אין געשיכטע.

אַשכּנז I איז געבליבן און האָט זיך אין משך פֿון די יאָרהונדער-טער נאָך אויסגעשפּרייט, אָבער דער שווערפּונקט פֿון אַשכּנזישן

יִדְנָטוּם הָאָט זיך בַּהֲדַרְגָּה אַרְיֵבֶע־גַּעֲטֶרֶאָגן פֿון צַעֲנֵט־רֶאָל־אִירֶאָפֶּע קיין מִזְרַח־אִירֶאָפֶּע. אין זיבֶּעֶצֶטֶן־אַכֶּצֶטֶן יִאָרֶהֲוֹנֶדֶרֶט זײַנען שוין די צַעֲנֵטֶרֶס פֿון אַשְׁפּוֹזִישֶׁע יִדֵּן נִישֶׁט מֵעַנְף, ווערמִיזֶע, רעגֶנֶס־בֹּרֶג, אָפִּילוּ נִישֶׁט פֿרֶאָג, נאָר קֶרֶאָקֶע, לֹבֶלִיך, בֵּרִיסק, ווילנע, מעזשֶׁבִּיזש, און ווידער רוקט זיך אַרויס אַ טורע־מִדִּיקֶע פֶּערזע־נֶלֶעֶכ־קִיט מעשה סימבאָל. פֿונקט ווי די פֿיגור רבנו גרשם סימבאָליזירט די לות־ירער ראשונים, אַזוי שטייט בִּנְיָם שוועל פֿון מִזְרַח־דִּיקֶן אַשְׁפּוֹז אַן אַנדער גרויסער תלמיד־חכם, ר' יעקב דער בעל־חִילוקִים, און דער איבער־רוק אינעם שווער־פֿונקט דריקט זיך אויס אין דעם, וואָס אַרום 1500 — פֿינקטלעך דאָס יאָר ווייסט מען נישט — איז ר' יעקב אַוועק פֿון פֿרֶאָג קיין קֶרֶאָקֶע און דאָרטן געוואָרן דער גרויסער רבי יעקב פֿאַלאָק. יעטווידער איבער־פֿלאַנצונג איז אַ קריזיס; זי טראָגט אין זיך די ספּנה פֿון אַ קאַטאַסטראָפֶּע. נאָר אָפִּילוּ בִּנְיָם גלות פֿון ערשטן חורבן, בִּזְ דֶּער צעשפּרייטונג ערבֿ און נאָכן צווייטן חורבן איז דאָס פֿאַלק געבליבן לעבן. אַשְׁפּוֹז איז פֿון דער איבער־פֿלאַנצונג קיין מִזְרַח־אִירֶאָפֶּע אַרויס געשטאַרקט. עטלעכע הונדערט יאָר הָאָט אַשְׁפּוֹז גע־פרוּוּט מיטגיין אין טראָט, ביז וואָנען ס'איז געקומען, דווקא אין דעם דור פֿון בעל־שם־טוֹב און דעם ווילנער גאון, די דראַמאַטישע סעצֶע־סיע וואָס מען פֿאַרבינדט מיטן נאָמען משה מענדעלסאָן. אָבער אָפִּילוּ די צעטרייסלונג הָאָט נישט אָפּגעשטעלט נישט די סאַציאַל־קולטור־לע אַנטוויקלונג און נישט די געאָגראַפֿישע עקספּאַנסיע פֿון אַשְׁפּוֹז. די ייִדישע קיבוצים אין צפֿון־און דרום־אַמעריקע, אין דרום־אַפֿרי־קע און אין אויסטראַליע זײַנען בִּנְיָם הֶנְנֵטִיקֶן טאַג דורכויס אָדער אין זייער גרעסטן רובֿ אַשְׁפּוֹזיש, און דאָס אייגענע איז ריכטיק וועגן דעם נַנְעֶם יִשׁוּבֿ אין ארץ־יִשְׂרָאֵל אין זײַנע פֿאַרמאַטיווע יאָרן ביז די לעצ־טע כוואַליעס אַרִיעֶנטאַלישע אימיגראַציע. אין טויוזנט יאָר איז אַשְׁפּוֹז דערגאַנגען פֿון לות־יר ביז אומעטום און געוואָרן די הויפטמאַכט אין ייִדישן פֿאַלק.

הייסט עס: כראַנאַלאַגיש איז די געשיכטע פֿון ייִדיש און די גע-
שיכטע פֿון אַשכּנז היינטיג. אָבער אַ סך מער ווי נאָר כראַנאַלאַגיש.
אין דער שפראַך שלאָגט זיך אָפּ דאָס לעבן. די וועלט איז גרויס, די
פֿענאַמענען זינען אומענדיק אין זייער צאָל; אַ קיבוץ (פּונקט ווי אַ
יחיד) גיט אַ נאָמען נאָר יענע מאַטעריעלע און רוחניותדיקע פֿאַקטן
וואָס האָבן פֿאַר אים וועלכע עס איז וואָג. ביז די מאַדערנע ייִדישע
שול אין מזרח־איראָפּע האָט אַרײַנגעטראָגן אַ שטיקל קאַרעקטיוו האָט
ייִדיש געהאַט גאַנץ ווינציק נעמען פֿאַר בלומען, אָבער ווי סובסטאַנ-
טיוון צום ווערב פֿרעגן האָט ייִדיש נישט נאָר די פֿראַגע (אָדער דער
פֿרעג, ווי מיר געפֿינען ביי מענדעלען, ביי צונזערן), נאָר אויך קטאַיאַ,
צו באַצײכענען אַן ענין וואָס פֿאָדערט אַ פֿאַרענטפֿערונג אויף אַן אינ-
טעלעקטועלן באַזיס, און טאַלאַ וווּ אַ הלכה־למעשהדיקער ענין דאַרף
פֿאַרענטפֿערט ווערן דורך דער אויטאָריזירטער פּערזאָן.

שפראַכן, מעג מען פֿאַרמולירן אויף מער אַ גענעראַלן אָפּן, צע-
טיילן דעם סך־הכל פֿון זייערע אוצרות נישט גלייכמאַסיק — נישט
נאָר אין קלאַנגען, פֿאַרמעס, ווערטער־פֿורעמונג און זאַצנבוים, נאָר אויך
וואָס שייך באַטייט. די שפראַך פֿון אַן אַפֿריקאַנער שפּט קען זיך
רײַכער אידער ענגליש אין באַשרײַבן שינויים אין ווערטער אָדער די
פֿוסטריט פֿון אַן אַנטילאָפּ. שפראַך, ווי מען האָט שוין לאַנג קאַנסטאַ-
טירט, איז דער פּראָדוקט פֿון קיבוץ, און אין ייִדיש אַנטפלעקט זיך
די שאַפֿערשיקייט פֿון אַשכּנז.

אָבער די קניפּונג צווישן שפראַך און קיבוץ איז נאָך אַ פֿעסטערע.
ווי נאָר די שפראַך איז פֿאַראַן, ווירקט זי שוין צוריק אויפֿן אויפֿפֿיר
פֿונעם קיבוץ; זי ווערט אַ מיטשאַפֿער פֿון אויפֿפֿיר און פֿון ווערטן.
עסן האָניק בײַם אַנקומען פֿון נײַעם יאָר, כּדי דאָס יאָר זאָל זיך זײַס,
קען אײַטלעכע ייִדישע עדה; אַן ענלעכער אײַנפֿיר האָט געקענט ווערן
ביי נישט־ייִדן אויך; אָבער מען זאָל עסן מערן אום ראש־השנה מיט
אַן אַנצוהערעניש אויפֿן ווערב זיך מערן און מען זאָל עס פֿאַרבינדן
מיט זאַגן דערבײַ, „יהי רצון שירבו זכויותינו“, „ס'זאָל זיך דער ווילן
[פֿון גאַט], אַז עס זאָלן זיך מערן אונדזערע זכויות“ — אויף דעם האָט

מען געקענט פֿאלן נאָר בני אַשפּנוזישע יידן. "קול מבשר" זאָגן יידן אומעטום אום הושענא-רבה, אָבער נאָר צווישן ריידערס פֿון מערבֿ-ייִדיש איז פֿאַראַן דער אינפֿיר צו עסן אין דעם יום-טובֿ קרויטזופֿ (קאָזל הייסט בני טייל ריידערס פֿון מערבֿ-ייִדיש "קרויט", און קול מבשר קלינגט פּמעט ווי קאָזל מיט וואַסער). אין אַ שטעטל נעבן ראָוונע, וואַלין, פֿלעגן די וואַסער-טרעגערס מאַכן אַלע יאָר אַ גרויסן קידוש דעם שבת פֿון דער פרשה אמור /emer/, ווייל דער עמער איז זייער מכשיר.

די פֿאַר פֿאַלן זינען בלויז אַרויסגעכאַפט אויף טראַף, לדוגמא. שפּראַך איז אַ מיטפֿורעמער פֿון לעבן, אַ מיטשאַפֿער פֿון ווערטן. אין אַ וועלט, וווּ תורה איז די בעסטע סחורה, בויט זיך דער גאַנצער סאָ-ציאלער לייטער אויף אַט דעם פּרינציפּ. אַפֿילו הלצה און סאַרקאָזם ווערן באַדינגט דורך די פּאָזיטיווע ווערטן, וואָס זיי מוזן דאָך זיין, פּדי מען זאָל זיי קענען פֿאַראַדירן אַדער נעגירן. וווּ תורה, דאָרט איז קראַכמל קען אַסאַציאַטיוו אויפֿקומען נאָר בני אַ קיבוץ, וואָס זיין נאָרמע איז: וווּ תורה, דאָרט איז חכמה; וווּ מען ווייסט נישט פֿון בוקן זיך ביים זאָגן מודים אין דאָוונען, וואַלט דער אוניווערסאַלער כאַ-ראַקטער-שטריך צביעות נישט געקענט באַצייכנט ווערן ווי מודים ביז דער ערה, שמד-שטיק ביזן הימל. וואָס עפעס גראַבער יונג? איין טניטש פֿון גראַב איז "לביביק, בביביק", און דעמאָלט שטייט גראַב אַנטקעגן דאָר, אַ שטייגער אין דער פֿראַזע גראַב ווי אַ חזיר, פֿ"גל אויך בעל-גוף; אָבער גראַב קען אַרויסשפּרייזן פֿונעם גבול פֿון גשמיות, און דעמאָלט שטעלט זיך עס אַוועק נישט אַנטקעגן דאָר, נאָר אַנט-קעגן איידל (פֿאַרקערט ווידער קען איידל גופּא באַקומען די טניטשן "דאָר; בלאַס; ברעכיק"). און צו אַן איידעלן ענין דאָרף מען צולייגן קאַפּ.

די פֿאַראַנענקייט פֿון אַ וואַרט אַדער אַן אויסדרוק, קען מען זאָגן, "ציט פֿאַר דער צונג" און טראַגט ממילא אַריין אַ נייעם ניואַנס אין אונזער זען די וועלט. ווידער און אָבער וועלן מיר זיך אַנשטויסן אויף די צווישנאַנאַדיקע ווירקונגען פֿון שפּראַך און קולטור. אפֿשר

קען דאָ העלפֿן דאָס בילד, אַז שפראַך איז נישט אַן אָפּשפיגלונג פֿון לעבן, נאָר דער שפיגל גופֿא: עס ברעכן זיך אין אים די שטראַלן און במילא גרייכן זיי שוין געביטענע צו אונדזער פּסיכיק.

ווי אַזוי דערגרונטעוועט מען זיך צו דער געשיכטע פֿון יידיש? דאָס ערשטע וואָס קומט אויפֿן זינען זינען פֿאַרשטייט זיך די שפראַכיקע מאַנומענטן פֿון פֿאַר צייטנס: נישט אומזיסט רעדט מען דאָך אין שפראַך-געשיכטע, פונקט ווי אין געשיכטע בכלל, וועגן שעפֿן פֿון ״מקורים״. אַ באַיאַרנטער אינפֿאַרמאַנט קען אַ מאָל דער־ ציילן דעטאַלן וועגן דעם, ווי אַזוי ס׳האַבן גערעדט אַלטע לייט אין זינע יונגע יאָרן, אָבער אַלץ וועט דאָס דעקן נישט מער ווי הונדערט יאָר אַדער אין דעם ערך. פֿונעם הינטיקן מצבֿ קענען מיר פֿרווון אַפֿלערנען אויפֿן עבר. מיר קענען קומען צו געוויסע אויספֿירן וועגן יידיש דורך אַרנינקוקן אין אַנדערע שפראַכן. אָבער געשריפֿטן פֿון עלטערע צייטן זינען אַנגעלייגט ביז גאָר. צום מערסטן גאַרן מיר געוויינטלעך נאָך גאָר אַלטע מקורים און ספּעציעל אַזוינע וואָס האָבן אויף זיך אַ דאַטע. איידער ש. בירנבוים האָט אָפּגעזוכט און אויסגע־ פֿאַרשט דעם מעדיצינישן כתב־יד פֿון 1396, וואָס געפֿינט זיך אין שטאַטישן אַרכיוו אין קעלן, האָט געגאַלטן שטיינשניידערס זאָג, אַז דער עלטסטער יידישער כתב־יד מיט אַ דאַטע איז דער תהילים פֿון 1490 אין דער בערלינער מלוכישער ביבליאָטעק. נאָך פֿוקסעס פּובֿ־ ליקאַציע פֿונעם קיימברידזשער גניזה־כתב־יד פֿון 1382 האָבן מיר זיך אַרויפֿגערוקט נאָך אויף פֿערצן יאָר פֿרֿער. 1963 איז געקומען נאָך אַן אויפֿדעקונג: אין ווערמיזער מחזור פֿון 1272, איצט אין ירו־ שלים, האָט מען געפֿונען אַ יידישן זאַץ. אַ יידישער זאַץ פֿון 1272! אָבער נישט אַט דער פּיקאַנטער דערווייל עלטסטער אויפֿוויזן פֿון יידיש און נישט דער היפש גרויסער קיימברידזשער כתב־יד, ווי וויכטיק ער זאָל נישט זיין לינגוויסטיש און ליטעראַריש, האָבן נישט דעם פֿבֿוד צו זיין די ״מעטריקע״ פֿון יידיש. מען מעג זיין זיכער, אַז דער

קיימברידזשער כתב־יד גופא איז נישט קיין אַריגינאַל, אַז ער איז קאַפּירט געוואָרן פֿון אַפּירן וואָס זינגען געווען עלטער מיט היפשע צענדלינגער יאָרן; און צעשאַטענע ייִדישע ווערטער זינגען פֿאַראַן אין לשון־קודשע כתב־ידן וואָס זינגען טאַקע נישט דאַטירט, נאָר לויט אַלע סימנים געהערן זיי צום דרייצנטן יאָרהונדערט. אויב מען זאָל אַוועקקוקן פֿון פֿאַקט, אַז פּירוש רשי איז דערגאַנגען צו אונדז בלויז אין לפּי־ערך שפּעטיקע קאַפּיעס, מעג מען דאָך דערמאַנען, אַז אַ צאָל ייִדישע טיטשעווערטער געפֿינען זיך ביי רשין, דאָס הייסט, זיי גייען צוריק ביז אַרום 1100.

ווען מען טראַכט זיך אַרײַן, דערזעט מען, אַז אַז עס קען נישט זײַן קיין דאָקומענט וועגן געבוירן ווערן, ווייל ס'איז נישט געווען קיין איינמאַליקער, באַשנימפּערלעכער אַקט פֿון געבוירן ווערן. מען קען ניצן דעם מעטאַפֿאָר, אָבער געדענקען דאַרף מען, אַז מיר ווייסן נישט פֿון אַ שפּראַך וואָס זאָל האָבן געוואָרן ווי אַ ישׁ מאַין. עס איז אַלע מאָל געווען אַ פֿאַרדעמדיקע סטאַדיע און עס לאַזט זיך נישט באַשטיי־מען אַזוי אָפּגעניגלט, ווען די עלעמענטן פֿון דער נײַער שפּראַך האָבן שוין אויפֿגעהערט צו זײַן אַ טייל פֿון דער פֿריערדיקער, אָדער פֿון די פֿריערדיקע שפּראַכן. אַ שפּראַך וואָסט פּאַמעלעך און נישט אונ־טער דער שײַן פֿון רעפֿלעקטאַרן; אַ געוויסע צײַט, זעט־אויס, באַ־מערקן נאָך די ריידערס גופּא נישט, אַז זיי ריידן אויף אַ נײַער שפּראַך. דעריבער איז אוממעגלעך אַנצוטײַטלען פּינקטלעך אויפֿן אָנהייב פֿון אַ שפּראַך; „די אָנהייבן“ איז רעכט, דווקא ווייל ס'איז ווינציקער באַ־שטימט.

בלית־ברירה מוז מען אין שפּראַך־געשיכטע אָפּערירן מיט די עלטסטע מקורים וואָס האָבן זיך דערהיט. אין פֿאַרגלײַך מיט דער גרייס פֿון דעם שפּראַך־היסטאָריקערס באַרעכטיקטער אַמביציע איז זייער צאָל נישט קיין גרויסע. אין אַלע צײַטן ווערט פֿאַרפֿיקסירט בכתב בלויז אַ לפּי־ערך קליינער טייל שפּראַכיקע אַקטיוויטיט. ס'רױב רעדט מען, און שוין; מען פֿאַראייביקט נישט. אין מיטל־עלטער האָט מען פֿאַרצײכנט אַן אַ שיעור ווינציקער איידער הינט — נישט געווען

קיין דרוק און נישט קיין רעקארדיר-מכשירים. איז אפילו ווען אלע פֿארציטיקע פֿארצייכענונגען זאלן זיך געווען אויפֿהיטן, וואָלט אונ- דער אינפֿארמאָציע אלץ געווען אַ פֿראַגמענטאַרישע; מפֿל-שפֿן אַז דערהיט האָבן זיך נאָר פֿראַגמענטן פֿון פֿראַגמענטן. בויען נאָר אויף זיי וואָלט געהייסן זיין פֿארשקלאַפֿט צו אויפֿווייזן וואָס זינען איבער- געבליבן על-פי טראַף.

אַבער נישט דאָס איז די הויפֿט-סיבה פֿאַר וואָס דאָס שטודירן די געשיכטע פֿון אַ שפראַך קען זיך נישט אָנהייבן מיט שטודירן די סאַמע עלטסטע אויפֿווייזן. צו וואָסער שפראַך מען זאָל נישט צוגיין איז אלץ דאָס אייגענע; די עלטסטע דערהיטע געשריפֿטסן זאָגן דעם לינגוויסט ווינציק. די עלטסטע אויפֿווייזן פֿון ייִדיש זינען גלאַסעס — איינציקע ווערטער וואָס זינען צעשאַטן איבער לשון-קודשע כתב- ידן — אָדער ייִדישע פֿערוואַן-נעמען. אויב צווישן די קרבנות פֿון ערשטן קרייצפֿאַר אין ווערמיזע זינען דערמאַנט פֿרויען וואָס האָבן געהייסן ברונאַ אָדער ייִנטל, שטויסן מיר זיך אָן, אַז דאָס זינען אין גרונט די זעלביקע נעמען וואָס קלינגען היינט ברייַנע און יענטל; אָבער פֿון וואַנען קענען מיר וויסן, ווי אַזוי מען האָט די נעמען אַרויס- גערעדט סוף עלפֿטן יאָרהונדערט? אין די גלאַסעס ביי רשין (גיטין נה, ע"ב) איז פֿאַרצייכנט ריטוג"א, און מען קען זיך אָנשטויסן, אַז געמיינט איז דאָס וואָרט, וואָס אין היינטיקן ייִדיש איז עס ריטוואַגן. אָבער ווי אַזוי האָט מען עס אַרויסגעערעדט? אַפֿילו ווען מיר קומען-צו צו שפֿעטיקערע צייטן און עס זוכן זיך שוין אַפֿ געבונדענע ייִדישע טעקסטן (אַ שטייגער די פֿריער דערמאַנטע געשריפֿטסן פֿון דרייצעטן- פֿערצעטן יאָרהונדערט), זינען זיי אויך צום ערשטן לינגוויסטיש אַ רעטעניש. פֿל-זמן ס'איז נישטאָ קיין וועריפֿיצירטער מאַטעריאַל צום פֿאַרגלייכן, ווייסט מען דאָך נישט, צי אין אַ געוויסן דאַקומענט האָבן זיך אָפגעשלאָגן אַלגעמיינע ייִדיש-שפראַכיקע שטריכן פֿון יענע צייטן (פֿון וואָסערע צייטן, אויב דאָס געשריפֿטס איז נישט דאָטירט? און אויב יאָ אַ דאַטע, צי קומט זי פֿונעם מחבר אָדער פֿון אַ שפֿעטערדיקן קאַפיסט?) צי רעגיאַנאַלע באַזונדערקייטן אָדער גאָר אינדיווידועלע

אויסטערלישקייטן פֿונעם אָנשרייבער. אויך קען מען נישט וויסן, ווען מען נעמט איזאָלירטע דאָקומענטן, צי מיר האָבן אין זיי אַן אָפּשלאַג פֿון טאַג-טעגלעכן ריידן אָדער פֿון אַ ספּעציפֿישן ליטעראַרישן סטיל. עס קען נישט זײַן קיין זיכערקייט וועגן דער קלאַנגיקער ווערדע פֿון די גראַפֿישע סימנים. מיר געפֿינען די שרײַבונג יוד — "יד" — קאַנסעקווענט דורך הונדערטער יאַרן, און דער ערשטער אימפּולס וועט זײַן צו אינטערפּרעטירן דאָס ווי /jud/, ביז וואָנען מיר כאַפֿן זיך, אַז אַזש אין אונדזערע טעג געפֿינט מען נאָך אויסגעלייגט יוד, כאַטש קיינער האָט נישט געזאָגט אויף ייִדיש /jud/, נישט הינט און נישט נעכטן. הייסט עס אויסלייג, אַפֿילו אויסגעהאַלטענער אויסלייג דורך יאַרהונדערטער, קען זײַן פֿאַרפֿירעריש. אַ מעטאָדישער אַנאַ-ליז ברענגט טאַקע אַרויס, אַז יוד איז נאָר אַ פֿאַקט פֿון שרײַבן און אַז עס איז משמעות קיין מאָל נישט געווען קיין צײַט, ווען יודן אויף זייער אייגענער שפּראַך זאָלן האָבן זיך גערופֿן /judn/.

וואָס נענטער מיר קומען-צו צו דער הינטיקער תקופֿה, אַלץ מער מקורים זינען פֿאַראַן צו דער האַנט און אַלץ בעסער קען מען זיך שאַפֿן. מען טאָר אָבער פֿאַרט נישט זײַן פֿאַרגלייבט אין דעם אות וואָס מיר געפֿינען אין די אויפֿוויזן. איין מאָל צוליב דעם וואָס אַפֿילו פֿאַר דער בליצײַט פֿון דער אַלטייִדישער ליטעראַטור אין זעכצעטן-זיבעצעטן יאַרהונדערט זינען די אויפֿוויזן נישט גענוג פֿיל און פֿאַרן מזרחדיקן ייִדיש גאַר-גאַר אַרעם. דער עיקר אָבער צוליב דעם וואָס אַ טעקסט גיט נישט אַרויס זינע סודות אַזוי גרינג. גאַנץ אַפֿט איז ער לינגוויסטיש אומקלאַר אָדער פֿילטזיטישק.

לאַמיר נעמען אַן אילוסטראַציע פֿון אַזאַ שפּעטיקער צײַט ווי די ערשטע העלפֿט פֿון נײַנצעטן יאַרהונדערט. אַליעזר פֿאַוירס ייִדישע אי-בערזעצונג פֿון שבֿחי בעש"ט איז אַרויס 1817 אין זשאַלקווע נעבן לעמבערג. מיר געפֿינען דאָרטן זיין וואונג וואר (זײַן ווינונג איז געווען), איז זי איין הייב אס גיוואָרדן (איז זי געוואָרן אַ הייבאָם)

וכדומה. ווען מיר זאלן בלינד געווען גלייבן אינעם כפתוב, וואלטן מיר געפסקנט: אין מזרח-גאליציע, אין ערשטן פערטל נענצעטן יארהונדערט, האבן יידן געניצט וואר און גיווארדן. איז אבער פאראן אן אנדער איבערזעצונג פון דעם זעלביקן ספר, ארויס מיט א יאר פריער אין נאווידוואר נעבן ווארשע, און דארטן שטייט אויף די שיינדיקע ערטער: הט גוואונט, איז זי גיווארן איין הייבאם. צי נעמט זיך דער אונטערשייד אין פארמעס און ווערטער-סדר פון שפראכיקע אונטער-שיידן צווישן זשאלקווע און נאווידוואר? צי האט אפשר פאוויר געשריבן אין א שטייפערן, מער ארכאזירנדיקן סטיל איידער זיין אנא-נימער קאנקורענט? אויב מיר וועלן זיך דערמאנען, אז אנטיק-מאיר דיק אין ווילנע שרייבט וואר נאך מיט העכער פופציק יאר שפעטער, שטופט דאס צו טראכטן, אז אט דער איבערבלייב פונעם פרעטעריט איז נאך אלץ געווען ביי פאווירן א לעבעדיקע פארמע. ווי אזוי קען מען דא דערגיין צו א טאלק, און צי וועט דער פסק "לעבעדיק" פאר וואר שוין ממילא כולל זיין די לעבעדיקייט פונעם /-d-/ אין גיווארדן אויך?

מיר זינען נאך אפילו נישט פארטיק מיטן עצם באגריף לעבעדיקייט. אין מיטן נענצעטן יארהונדערט האבן איראפעישע פילאלאגן געהאלטן, אז די שפראך פון ליטעראטור איז א סך חשובער איידער די נישט-געהובלטע (אנדערע האבן געזאגט: דעגענערירטע) שפראך פונעם פויער. צום סוף יארהונדערט, מעשה רעאקציע, האט מען גענומען טייטשן דעם פסוק פארקערט: די אמתע, די עכטע שפראך שטייט-אין נאר אין די דיאלעקטן וואס זינען נישט אנגעריירט דורך דער געקניצלטער ביכערשפראך. אנטקעגן די צוויי עקסטרעמען איז פאראן א נייער אויסבאלאנסירטער קוק: יעטוידער אנטוויקלטע שפראך האט אין זיך אי ריידשפראך אי שרייבשפראך; ביידע פאר-מאציעס זינען לעגיטימע; און די וויכטיקייט פון די צוויי אין פאר-שיידענע תקופות, ווי אויך די באציאונגען צווישן זיי, דארף מען פארשן. צו זיכער טאר מען ביי זיך נישט זיין אפילו וועגן אן אויפויבונג, וואס אין פלוג זעט ער אויס אין גאנצן קלאר. ווי אזוי זאל מען בא-

נעמען פֿאַוירס וואָר: צי איז דאָס /var/ אָדער /vor/ אָדער /vur/? צי קען מען זיין אַזוי זיכער, אַז אַזויק-מאיר דיק האָט דאָס וואָרט אַרויסגע־רעדט פֿונקט ווי אליעזר פֿאַויר? וואָס איז די קלאַנגיקע ווערדע פֿון (-)וואָן און וואָננג, געוואָנט? ס'קען זיין, אַז די שרײַ-בערס האָבן שוין געהאַט דעם הינטיקן /oi/, מערניט זיי האָבן אויסגעלייגט אויפֿן עלטערן שטייגער. אָבער ס'איז נישט אָפּגעפֿרעגט פֿון פֿאַרויס, אַז דעם -ר האָבן די שרײַבערס פֿון ביידע טעקסטן פֿון וועבֿי בעטעײט נאָך באַנומען ווי /ou/, אויפֿן שטייגער וואָס האָט געגאַלטן פֿרײער.

אַ טעקסט אָן אַ קאַנטעקסט איז לינגוויסטיש אַ שיכֿר-פֿלי, און דאָס איז נוגע מאָדערנע טעקסטן און אַלטע טעקסטן און בכלל יעט-ווידער מין שפּראַכיקע עווידענץ. אַן פֿאַקטן טויג נישט; אויסגראַבן נייע פֿאַקטן איז אַוודאי וויכטיק ביז גאַר. אָבער וואָס גרעסער עס ווערט זייער סכּום, אַלץ פּלעפֿנדיקער ווערט זייער פּילפֿאַכיקייט. און נישט איין מאָל זעט-אויס, אַז זיי זינען סתּירותדיק. פֿאַראַן נאָר איין תּרופֿה: נישט נאָר קלייבן און סיסטעמאַטיזירן פֿאַקטן, נאָר שאַצן זיי על-פּי זייער רעלאַטיווער ווערדע; אַנשטעלן דעם שפּאַקטיוו אויף שניכותן צווישן די פֿאַקטן; זוכן המשכּדיקייטן און וואַרצלען. דורך דעם דעראַרבעט מען זיך צו אַ גאַנג אַדעקוואַטע באַגריפֿן, וואָס מיט דער צייט גרופּירן זיי זיך אויס אין איין געשלאַסענער קאַנצעפּציע.

אַט אַזוי קומט-ארויף דער ענין מעטאָדן. דער פֿאַרשער פֿון יידיש מוז זען זיך אינצוהיימישן אין דעם אויפֿן ווי מען פֿאַרשט אַב-דערע שפּראַכן, ספּעציעל אַזוינע וואָס זינען נענטער צו יידיש אין וועלכן עס איז פֿרט. אָבער מעכאַניש קאָפּירן מעטאָדן קען מען נישט: אַ ספּעציעלער אַביעקט פֿאַדערט אַ ספּעציעלע צוגאַנג, און נייע פֿאַקטן זינען מחייב אַ מאַדיפּיקאַציע פֿון מעטאָדן, טייל מאָל אפֿשר נייע מעטאָדן. פֿון דעם וואָס עס ברענגט-ארויס די פֿאַרשונונג פֿון יידיש געניסט ווידער די אַלגעמיינע שפּראַך-וויסנשאַפֿט אויך.

א געשיכטע פֿון יידיש דאָרף פּרעזענטירן די פֿאַקטן און פּראָ-
צעסן פֿון דער שפּראַך אין טערמינען פֿון צייט, פֿון די אָנהייבן —
וואָס פֿריער זי איז בכוח אָנצוהייבן, אַלץ בעסער — דורך די הינטער-
אַנאַנדיקע סטאַדיעס פֿון אַנטוויקלונג ביזן היינטיקן טאַג. דערגיין
דערגייט אָבער דער שפּראַך-היסטאָריקער צו זיין ציל אויף געשלענ-
גלטע שטעגן; ער שטעלט זינע טאַפּנדיקע טריט, ווי מיר וועלן זען,
אין פֿאַרשיידענע ריכטונגען פֿאַר אַ מאָל. פֿון וואָסערע קוואַלן ער
זאָל ניט שעפּן — זיין אויסגאַנגפּונקט, כאָטש עס גייט וועגן געשיכטע,
מוז זיין דאָס היינטצייטישע יידיש. דאָ שטראָמען די פֿאַקטן בשפּע.
טאַמער פֿאַרפֿעלן פֿאַקטן, קען דער פֿאַרשער זיי אַרויסבאַקומען פֿון
דער ליטעראַטור, פֿון זיין אייגענעם זכרון, פֿון פֿרעגן ביי אַנדערע.
טאַמער איז פֿאַראַן אַ חשש, אַז דעם אינפֿאַרמאַנטס גבית־עדות איז
נישט אין גאַנצן פֿאַרלאָזלעך, קען מען איבערפֿרעגן ביי נאָך אינפֿאַר-
מאַנטן. אַ דאָנק דעם סכּום צוטריטלעכן מאַטעריאַל קען זיך דאָ דער
פֿאַרשער צום בעסטן דערשלאָגן צו אַן אַריינבליק אין דער סטרוקטור
פֿון דער שפּראַך און אַבסטראַהירן די באַגריפֿן וואָס העלפֿן לינגוויס-
טיש פֿאַרשטיין די שפּראַכיקע עוידענץ פֿונעם עבר אויך.

צוויי טיילן ברענגען אַרויס די באַזיסידיקע באַגריפֿן און טער-
מינען, וואָס אָן זיי איז אוממעגלעך צו באַנעמען דעם מהות און די
אַנטוויקלונג פֿון יידיש. די פּוונה איז געווען צו ווייזן באַשיידלעך
נישט נאָר די מסקנות, נאָר אויך דעם דרך, מיט וועלכן די מסקנות
זינען דערגרייכט געוואָרן, און דעריבער זינען די פֿאַקטן פֿון היינט
און פֿון פֿאַר צייטנס נישט צעשטעלט געוואָרן מלכתחילה אין צוזאַ-
מענבונד פֿון געשלאָסענע תקופּות; די הסברה איז אויסן אַרויסצוהייבן
דאָס וואָס מען קען אַנרופֿן די „פּאַנכראַנישע“ שטריכן פֿון דער שפּראַך.
דערמיט ערשט ווערט אָפֿן דער וועג סיסטעמאַטיש איבערצופּרעזענ-
טירן די שפּראַך-היסטאָרישע פֿאַקטן אין כראָנאָלאָגישן סדר פֿון די
פֿיר תקופּות:

בראשית-יידיש (— 1250):
 אַלטיידיש (1250 — 1500):
 מיטל-יידיש — (1500 — 1700):
 נײַ-יידיש (1700 —).

די עיקר-פּראָגע וואָס שטעלט זיך קען מען פֿאַרמולירן באַלד:
 וואָס אַזוינס מאַכט פֿון דעם גאַנצן גרויסן סכּום שפּראַכיקע איינסן —
 זאַצן, פֿראַזעס, ווערטער, ווערטער-פֿורעמענדיקע עלעמענטן, פֿאַרמעס,
 פֿאַנעמען, אינטאַנאַציעס, פּויזעס — איין פֿאַרויכדיקע שפּראַכיקע
 סיסטעם און וואָסער פֿונקציע האָט איטלעכער איינס אין דער סיס-
 טעם. בלויז אין דער סיסטעם קען מען אויף זיכער באַנעמען די ווער-
 דע פֿון איטלעכן באַזונדערן איינס.

ווען אַ קינד האַלט אין איין שלעפּן די מאַמע פֿאַרן קליידל: קום...
 קום... קום... קען די מאַמע אַ געשריי טאָן: „הער שוין אויף צו
 קומקען“. און כאַטש קומקען קען נישט האָבן קיין אַרט אַפֿילו אין
 דעם פֿולסטן ווערטערבוך פֿון דער יידישער שפּראַך, וועלן די אַרומיקע
 (און דאָס קינד אליין) באַלד פֿאַרשטיין דאָס וואָרט. וואָרעם דאָ ווערט
 געניצט דער ווערבאַלער סופֿיקס -קען וואָס איז אונדז באַוווסט פֿון
 באַמקען, האַווקען, טיאַקען, מרוקען, כיכיקען וכדומה. אַנדערש גע-
 רעדט: קומקען איז טאַקע ביז יענעם אויסגעשריי קיין מאַל נישט
 געהערט געוואָרן, אָבער די פֿאַרבינדונג פֿון -קען מיט אַ שורש איז
 פֿאַראַן אַן אַנגעברייטע. ווען די מאַמע זאָל געווען אויסשרייען: „הער
 שוין אויף צו קומבאַק“ אָדער „הער שוין אויף צו רומקום“, וואַלט זי
 דעם עפֿעקט נישט דערגרייכט.

עס טרעפֿט, אַז אַ ניט-יידישער אַרבעטער אין אַ יידישן שאַפּ אין
 ניו-יאָרק כאַפּט-אויף איינציקע ווערטער פֿון יידישע רייד וואָס ער
 הערט אַרום זיך. אָבער אַפֿילו ווען ער קען הונדערט ווערטער און
 ער וויסט פֿיל-ווינציק ווען זיי אַרבייטן אין שמועס, וועלן מיר
 נישט זאָגן אויף אים, אַז ער קען יידיש. און עס גייט נישט וועגן מאַ-

נען בני אים, ער זאל באנעמען קומקען; פֿאַראַן ייִדיש־ריידערס, וואָס זייער ייִדיש איז גאַנץ גלאַטיק און פֿאַרט פֿילן זיי נישט דעם טעם פֿון אַ סך ייִדישע ווערטער און אויסדרוקן. ווען זשע וועלן מיר פֿאַרט זאָגן אויף יענעם ניט־ייִדישן אַרבעטער, אָז ער איז אַרויף אויף אַ דרך? אויב ער וועט פֿון דער מאַסע פֿרט־פֿאַלן נעמען אַרויסדער־קענען רעגולערקייטן, דאָס הייסט די קאַטעגאָריעס פֿון ווערב, פֿון פּערזאָן, פֿון צאָל, פֿון צייט אַאָז״וו; ער וועט כאַפֿן, אַ שטייגער, אָז מיט אײַך האָט אַ ווערב אין דער איצטיקער צייט גאָר קיין ענדונג נישט, מיט דו די ענדונג ״סט״, מיט ער די ענדונג ״ט״, אַאָז״וו, אַלץ איינס צי דער ווערב איז שרײַבן, ראַטעווען, גנבֿענען אַאָז״וו. ״פֿאַר יעדערן וואָס האָט בכלל געטראַכט וועגן דעם ענין אַדער וואָס האָט דערשפירט דעם גניסט פֿון אַ פֿרעמדער שפראַך״, שרײַבט עדוואַרד סאַפּיר, ״מוז זײַן קלאַר, אָז ס׳איז פֿאַראַן אַזאַ זאַך ווי אַ באַזידיקער פּלאַן, אַ באַשטימטער שניט אין יעטווידער שפראַך״.

טאַקע מיטן כּוח פֿון אַט דעם ״באַזידיקן פּלאַן״, פֿון דער סיס־טעם, לערנט מען זיך אויס אַ נייע שפראַך. ווי ניסימדיק דאָס זאָל נישט זײַן, נאָר דער גענוג אינטעליגענטער אימיגראַנט ״כאַפט דעם שניט״ אין דער שפראַך פֿון זײַן נייעם היימלאַנד, כאַטש ער האָט אַפֿילו אין זײַן מוטערשפראַך קיין מאָל נישט געחזרט די פּאַראַדיגמע אײַך גײ, דו גײסט, ער גײט... און האָט אין קיין שום שפראַך נישט געהערט פֿון אַזוינע זאַכן ווי ווערב, פּערזאָן, צאָל, צייט. דער זשע־נעווער לינגוויסט דע־סאַסיר האָט דעפֿינירט צוויי טערמינען, רײד און שפראַך (אויף זײַן לשון: parole און langue), וואָס העלפֿן אונדז פֿאַרענטפֿערן דעם היתכן. רײד איז בני אים דער אַקערשטיקער אויפֿ־אַנאַרטיקער באַשאַף פֿונעם יחיד. אַבער אַט די אומפֿאַרמיטלטע רײד וואַלטן נישט געקענט אַקטואַליזירט ווערן, דאָס הייסט גערעדט און פֿאַרשטאַנען ווערן, ווען בני גלייך מיט זיי זאָל נישט עקסיסטירן שפראַך — די איבעריידישע סיסטעם. ווען שפראַך זאָל נישט גע־ווען זײַן קיין סיסטעם, וואַלט נישט געווען מעגלעך, אָז דורך אַקטואַ־ליזירן בני אַ צווייטער געלעגנהייט די זעלביקע שפראַכיקע איינסן

זאל דער ריידער אַרויסרופֿן דעם זעלביקן עפֿעקט. דורך פֿסדר אַזוי-
הערן זיך אין איינמאַליקע רייד אַבסטראַהירט דער אימיגראַנט די
קאַטעגאָריעס פֿון דער נײַער שפּראַך; דורך דעם וואָס ער באַנעמט
פּינקטלעכער די סיסטעם פֿון דער נײַער שפּראַך ווערט אים וואָס אַ
מאַל גרינגער אויפֿצונעמען און אַליין צו פּראָדוצירן איינמאַליקע רייד
בשעת עס פֿאָדערט זיך. אַזוי לערנט מען זיך אַ שפּראַך אַפֿילו ווען
מען חזרט נישט אַזוי קיין ווערטער און פֿללים.

לאַמיר זיך נאָך אויף אַ וויזלע פֿאַרהאַלטן בײַ די שוועריקייטן
וואָס אַ דרויסנדיקער מוז האָבן בײַם „כאַפֿן דעם שניט“ פֿון ייִדיש.
אויב אין אַ געגעבענער קאַטעגאָריע איז פֿאַראַן נישט מער ווי אין
פֿורעם (למשל איך וועל, דו וועסט אַזוי פֿלוס אינפֿיניטיוו צו פֿורע-
מען די קומענדיקע צײַט, אַלץ איינס וואָס פֿאַר אַ ווערב דאָס איז),
איז דעם לערנער גרינגער. אָבער איטלעכע היסטאָריש געוואַקסענע
שפּראַך האָט אין זיך אויסטערלישע אייגנטיקייטן וואָס דער לערנער פֿון
דרויסן וואָלט גרײלעך מוחל געווען.

בײַם שאַפֿן זיך, למשל, מיט דער קאַטעגאָריע פֿאַרגאַנגענע צײַט
מוז מען זיך שוין אַריענטירן אין עטלעכע פֿורעמס: (איך) בין (גע-
גאַנגען, געלאָפֿן) און (איך) האָב... (גענומען, געזוכט, געדאָהט),
אָבער אויך (איך) בין (געגאַנגען, געלאָפֿן) און (איך) האָב (זוכה, מקנא)
געווען. דער לערער מיט אַניזועעניש וועט מודה זײַן, אַז איך האָב
געײַט, האָב נישט ווי אָנגענומען, איז שוין אַ מדרגה אַנטקעגן איך
גײַן פֿונעם אָנהייבער. אין אַזאַ פֿאַל ווי רבים פֿון סובסטאַנטיוו דאַרף
דער דרויסנדיקער לערנער אינוועסטירן נאָך מער טירחה, מחמת די
צאָל פֿאַרשיידענע פֿורעמס אין אַט דער גראַמאַטישער קאַטעגאָריע
איז נאָך אַ גרעסערע. דהײַנו: ענדונג יים (גבֿיר ~ גבֿירים); ענדונג
יים מיט בײַט פֿון וואַקאַל (סוחר ~ סוחרים); ענדונג יים מיט בײַט
אין וואַקאַל און אין אַקצענט (חון ~ חונים); ענדונג יך (טישעלע ~
טישעלעך); ענדונג ין (גאַס ~ גאַסן); ענדונג ים (וואַלקן ~ וואַלקנס);

ענדונג עך (אייניקל ~ אייניקלעך); ענדונג עס (האדעוואַניק ~ האדעוואַניקעס); ענדונג עס מיט בייט אין וואַקאַל (סוד ~ סודות); ענדונג ער (קינד ~ קינדער); ענדונג ער מיט בייט אין וואַקאַל (האַרץ ~ הערצער); גולענדונג, אַבער בייט פֿון וואַקאַל (קאַפּ ~ קעפּ); גולענדונג סתם (שוועסטער ~ שוועסטער). און אַפילו מיט דעם זיני-נען נאָך נישט געדעקט אַלע פֿורעמס, ווי למשל, בעלה-בית ~ בעלי-בתים, בגדל ~ בגדימלעך, אַרעמאַן ~ אַרעמע-לייט, און ס'זינען אויך נישט דערמאָנט די אַלטערנאַטיווע רבים-פֿאַרמעס ווי נעז || נע-זער אָדער שניידערס || שניידער, ווי יחיד האָט נאָר איין פֿאַרמע: נאָז, שניידער.

דעם נאַטירלעכן יידיש-ריידער איז גוט — ער ווייסט דאָס אַלץ. ווי נאָר אַב. קאהאַן האָט צום ערשטן מאָל געניצט דאָס וואָרט אַל-רייטניק, האָט זיך עס באַלד אָנגענומען, ווייל ס'איז גרינג געווען צו אידענטיפֿיצירן דעם -ניק פֿון דעם שפּאַגל נייעם וואָרט מיטן -ניק אין נודניק, שלימזלניק וכדומה; איז שוין דער רבים אַלרייטניקעס געווען זיכער. זשיטלאָוסקיס ראַדיקאַלעכץ האָט מען אָן שוועריקייטן אַריינגעפּאַסט אין דעם פֿורעם זינגעכץ, שרייבעכץ וכדומה. מיט קאַנ-צערט-שמאַנצערט האָט זיך אפֿשר אַ קאַנקרעטער יידיש-ריידער נאָך קיין מאָל נישט באַגעגנט, נאָר ווען ער זאָל דאָס הערן, וועט ביי אים וועגן דעם אַראַפּרייסערישן בניטעם פֿון שמו- קיין ספּק נישט זיין.

פֿון וואַנען ווייסט דער נאַטירלעכער יידיש-ריידער נישט נאָר דעם ווערטערבוך-טיטשט פֿון די אַלע איינסן, נאָר אויך זייער אַפּעק-טיקן בניטשט? „פֿון זיך אליין“, דאָס הייסט, דורך אינגעניטן זיך פֿון קינדווייז אָן, דורך אַננהערן זיך און דורך מקבל זיין די הדרכה פֿון עלטערע. אַבער ווען מיר טראַכטן זיך אַריין אין דער טעכניק פֿונעם לינגוויסט וואָס וויל באַשרייבן אַ פֿרעמדע שפּראַך פֿיל-ווייני-ציק פרטימדיק און דורכבליקלעך, ווייזט זיך אַרויס, אַז עס איז נישטאַ קיין פּרינציפּיעלער אונטערשייד צווישן זיין פּראָצעדור און דעם

טאָפּנדיקן יאָ-ניין-אָפּשר-גאַנג פֿונעם נאַיוון דרויסנדיקן לערנער וואָס דאַרף דערגיין איטלעכן פרט מיט אַזוי פֿיל האַרעוואַניע. ביידע הערן זיך אַזן אין רייד (דאָס וואָס דער לינגוויסט מאַכט פֿאַרצייכענונגען אויפֿן מאַגנעטאָפֿאָן אָדער אויף פּאַפּיר איז בלויז אַן אונטערשפּאַר פֿאַר זיין זכרון); ביידע פֿלייסן זיך פֿונאַנדערצולייגן די אַבסערווירטע שפּראַכיקע פֿאַקטן קאָטעגאָריעס וואָס און פֿורעמסוויז, פּדי צו דער-קענען די פֿונקציעס פֿון די איינציקע עלעמענטן אין דער סיסטעם; מערניט וואָס דער פּראָפֿעסיאָנעלער באַשרייבער מוז שטעלן צו זיך גרעסערע פֿאָדערונגען אין הילכות פינקטלעכקייט און גראַד אַבסטראַק-ציע.

ווען אַ לינגוויסט פֿאַרמעסט זיך צו באַשרייבן די סיסטעם פֿון זיין אייגענער שפּראַך, איז דער מאַטעריאַל מיט וועלכן ער אָפּערירט אַן אַ שיעור גרעסער. במילא קען ער דורך קאַנפֿראַנטירן דעטאַלן אַרויס-ברענגען סובטילע באַזונדערקייטן, וואָס אַ דרויסנדיקער „פֿעלדאַרבע-טער“ וואָלט אָפּשר אויף זיי קיין אַכט נישט געלייגט. אָבער אין גרונט איז דאָס אַלץ די זעלביקע דעסקריפציע, דאָס הייסט דער זעלביקער גאַנג פֿון אידענטיפֿיצירן קאָטעגאָריעס און פֿורעמס אויף צוצוקומען נענטער צו דער סיסטעם פֿון דער שפּראַך.

אַ דעסקריפציע פֿון אַ שפּראַך מעסט מען לויט דעם, ווי ווינט זי האָט מצליח געווען אין איבערגעבן די כאַראַקטעריסטישע שטריכן פֿון דער שפּראַך. אויסשעפּן אַלע שטריכן פֿון אַ שפּראַך וועט זיך אַ מיושבֿדיקער באַשרייבער נישט אונטערנעמען. וואָרעם צו די שוועריקייטן פֿון סכּום קומען-צו שוועריקייטן פֿון תּוך.

וואָס טיפֿער מען דרינגט-אַרײַן אין די סובטילע באַזונדערקייטן פֿון אַ קאַנקרעטער שפּראַך, אַלץ מער זעט מען, אַז מיטן באַגריף סיס-טעם סתּם איז מען נישט יוצא. איטלעכע שפּראַך, וואָלט מען געקענט זאָגן, איז אַ וועלט מיט וועלטעלעך. איך האָב גענומען איז פֿריער געווען פּרעזענטירט ווי דער פֿורעם פֿאַר דער פֿאַרגאַנגענער צײַט פֿון

ווערב נעמען, און אויף קאָרעקט צוזאַמענריידן זיך קלעקט דאָס. אָבער איינער וואָס איז מער בקי אין יידיש וועט ביים אַנאַליזירן די פֿאַר-גאַנגענע ציט מצרף זיין אויך איך האָב געהאַט גענומען, איך האָב געוועזט גענומען, איך פֿלעג נעמען, איך האָב געפֿלעגט צו נעמען. עס איז אַ סבֿראַ. אַז קאַטעגאָריעס וואָס זאָלן האָבן מערניט איין פֿורעם זיינען גאָר נישט בנימצא, על-כל-פנים זיינען זיי אַ סך זעלטענער ווי עס ווערט-אויס אויפֿן ערשטן בליק. אַנשטאַט איך וועל גיין, דו וועסט גיין אַזוי ווערט מען אָפֿט איכיל גיין, דו'סט גיין אַזוי אָדער כ'ל גיין, ס'גיין אַזוי, און פֿאַראַן יידן וואָס זאָגן כ'עב גיין 'איך וועל גיין'. ביים טיפֿ גרויס זיינען פֿאַראַן רעגיאַנאַלע וואַריאַנטן מיט /oi/ און מיט /ei/. סאַציאַלע אונטערשיידן וועזן זיך אַרויס אין די פֿאַב-ריק (טראַפֿ אויפֿן לעצטן טראַפֿ) ~ די פֿאַבריקע (טראַפֿ אויפֿן ערשטן טראַפֿ). עלטער-אונטערשיידן קענען זיך אַנטפֿלעקן אינעם באַנוץ פֿון בשׂמיס-קראַס (סוף גענצעטן יאָרהונדערט נאָך אַ גייק וואַרט אין ווילנע ~ שפּיט-קראַס. וואַריאַנטן עכקייט אין אַ שפּראַך איז באמת אין-לשערה.

די שפּראַך פֿון אַ קיבוץ איז אַ סיסטעם וואָס שליסט-אַניין אין זיך אַ סך פֿאַרמאַציעס. פֿאַראַן רעגיאַנאַלע פֿאַרמאַציעס; ס'קומט-אויס צו באַטראַכטן ריידשפּראַך, שרייבשפּראַך, כלל-שפּראַך, קולטורשפּראַך ביי גלייך מיט די רעגיאַנאַלע דיפֿערענצירונגען. מיט איין וואַרט, מען האָט צו טאָן מיט בניסיסטעמען, אונטערסיסטעמען און אונטער-אונטערסיסטעמען וואָס עקסיסטירן נעבן אַנאַנד אָדער זיי שניידן זיך איבער. די שפּראַך ווי אַ גאַנצקייט דאַרף מען משיג זיין זיין אַ סיסטעם סיסטעמען.

עס דוכט זיך אַ מאָל, אַז אויף דער פֿלאַך פֿון סינכראַניע, ביים באַטראַכטן די שפּראַך אין איין באַשטימטער צייט, איז אין דער סיס-טעם שאַ-שטיל, און אַז פֿאַרשיידנקייטן רעסן זיך אַריין גאָר דורך שי-נויים פֿון תקופֿה צו תקופֿה, דאָס הייסט אויף דער פֿלאַך פֿון דיאַ-

כראַניע. אָבער עס איז קרום זיך אויסצומאַלן, אַז סינכראַניע איז טאַטיש.

אַפילו אין דער שפראַך פֿון איין באַשטימטער תקופֿה זינען די פֿורעמס אין איין קאַטעגאָריע נישט קיין אַבסאָלוט פֿאַרמאַכטע. די איבערוואַג אַ שטייגער פֿון דעם טיפּ עבֿר איד האָב ענומען איבערן טיפּ איד בײַן געגאַנגען האָט געבראַכט דערצו, אַז אין גראַדנער געגנט האָט מען אַנגעהויבן ניצן דעם טיפּ איד האָב געגאַנגען אויך; דער זעלטענערער פֿורעם האָט זיך אַזנגעפֿורעמט אין דעם אָפֿטערן. אין דעם פֿאַל איז די „נאַרמאַליזירונג“ געבליבן באַגרענעצט אויף אַן ענגן שטח; אָבער די אַזנגעפֿורעמונגען האַלץ ~ האַלצערנער, אַנשטאַט האַלץ ~ הילצערנער, אָדער (דו) רעדסט, (ער) רעדט ~ רעדו, (איד) דעד, אַנשטאַט (דו) רעדסט, (ער) רעדט ~ ריידו, (איד) רייד, האַבן אַרומגענומען אַ גרויסן טייל ייִדיש־קיבוץ. אַזנגעפֿורעמונג פֿאַר־לויפֿט זיך הייסט עס אויף דער פֿלאַך פֿון סינכראַניע אויך. פֿון דער אַנדערער זייט קען זיך ערגעץ וווּ אין דער שפראַך אַן איינהייטלעכ־כער פֿורעם שפּאַלטן אין צווייען. יד — האַנט האָט היסטאָריש געהאַט נאָר איין רבי־פֿאַרמע ידים („דערלאַנגען אין יד אַרײַן“, „זע נאָר די פֿאַר ידים!“); אָבער פֿאַר יד מיטן טײַטש טײַטל בײַם לייענען די תּורה האָט זיך אָפּגעשפּאַלטן אַ צווייטע רבי־פֿאַרמע ידן /jadn/.

אין איין און דעם זעלביקן משך צייט קענען מיר קאַנסטאַטירן אַ בײַט אין דער שפראַך אונטערן דרוק פֿון דער אָפֿעקטיקער וואַג. בדרך־כלל מוז אַ מענטש אין מצבֿ פֿון אָפֿעקט אויך אָפּערירן מיט די זעלביקע שפּראַכיקע מיטלען ווי אין ריידן בכלל (סײַדן ער „ווערט אויסער זיך“, ער „גייט־אַרויס פֿון די פֿלים“ און נעמט אַרויסברענגען קלאַנגען אַן אַ פּשט). נאָר פֿאַראַן מעגלעכקייטן אַרויסצוברענגען אָפֿעקטיקע („עמאַציאָנעלע“ אָדער „עמאַטיווע“) בײַטייטשן. טייל מאָל העלפֿן־אַרויס אומשפּראַכיקע אַקטן; אַ זשעסט, אַ בלינדל מיטן אויג, און אַן אַנדערש מאָל לייגט דער ריידער אַרײַן אַן אַנדער אינהאַלט אין אַ לאַנגאַניקן שפּראַכיקן איינס אָדער ער מאַדיפֿיצירט די דרויסנ־דיקע פֿאַרעם פֿונעם איינס. דער ערשטער טײַטש פֿון ייִדנע איז

יידישע פֿרוי (פֿ"גל"א כעס פֿון א יידענע" ביי פּרצן). אָבער דאָס וואָרט ווערט אויך געניצט מיט אַ פעיאָראַטיוון בייבאַטיט («סענדערל די יידענע" ביי מענדעלען; «צעוויינט זיך ווי אַ יידענע»). אַן ענלעכע צעצוויוינג האָבן מיר בייים נאָמען יענטע: ס'איז אַ נאַרמאַלער פֿרויען־נאָמען נאָך אין אונדזער דור, אָבער ס'קען אויך מיינען אַלט־פֿרענקישע פֿרוי. בעל־הביתל מיינט אין גרונט אַ יונגער בעל־הבית, איינער וואָס האָט נישט לאַנג חתונה געהאַט, און דער נאָמען «דער ווילנער בעל־הביתל» פֿאַרן חזן איז געניצט געוואָרן מיט גרויס רעספעקט. אָבער ווען ס'האָבן זיך צעבליט סוף ניינצעטן יאָרהונדערט די געזעלשאַפֿט־לעכע באַוועגונגען, איז בעל־הביתל אַלץ מער געוואָרן אַ סינאָנים פֿון קליינבירגער, מיט אַ פעיאָראַטיוון בייבאַטיט, און אין רבים האָבן זיך אַפֿילו געשאַפֿן צוויי פֿאַרמעס: בעל־הביתלעך — יונגע בעלי־בתים און בעלי־בתימלעך — קליינבירגערס.

אַ צוקום אין דער שפּראַך, דאָס הייסט, אַ בייט אין דער שפּראַך, פֿאַרלויפֿט זיך ווען עס בייט זיך דער כאַראַקטער פֿונעם אַפֿעקט. «נישט דיין עסק!» אָדער «דריי נישט דעם קאַפּ!» זיינען רעאַקציעס פֿון פעס; אין «נישט דיין באַבעס עסק!» אָדער «דריי נישט דעם ספּאַדיק!» (אָדער: «...דעם קאַפטער!») ווערט אויסגעדריקט נישט נאָר פעס, נאָר אויך ביטול.

מיר זעען, אַז אַפֿעקטיקייט און שינויים אין אַפֿעקטיקייט ברענגן גען צו שינויים אין שפּראַך אין גבול פֿון דער זעלביקער צייט. מוז מען פֿרעגן ווייטער: אויב עטלעכע פֿאַרשיידענע אונטערסיסטעמען פֿון דער שפּראַך אין דער זעלביקער צייט גייען זיך פֿונאַנדער, צי איז אין אונטערסיסטעם משפּיע אויף דער צווייטער? אויב יא, מיינט דאָך דאָס, אַז די השפּעה פֿון איין אונטערסיסטעם אויף דער צווייטער איז גורם אַ געוויסן בייט אין דער סיסטעם ווי אַ גאַנצקייט.

ווען מען טראַכט וועגן גרויספֿאַרנעמיקע גלייכצייטיקע עקסיס־טירנדיקע אונטערסיסטעמען אין יידיש, קומען קודם־כל אויפֿן זינען

די שטחדיקע אונטערסיטעמען, ד"ה, די דיאַלעקטן. צייטנווייז וואָרפֿן זיך דורך אין דער לינגוויסטישער ליטעראַטור אויסדרוקן ווי „סאַ-ציאַלע דיאַלעקטן“, „עלטער-דיאַלעקטן“ וכדומה; נאָר אין איצטיקן בוך ווערט דער טערמין דיאַלעקט געניצט בלויז אויף צו באַצייכענען רעגיאַנאַלע פֿאַרמאַציעס. ווייל די הענטיקע ייִדישע דיאַלעקטן-סיס-טעם האָט זיך אויסגעפֿורעמט צווישן 1500 און 1700. אָבער אויף צו באַקומען אַ השגה וועגן דער עקסיסטענץ פֿון דיאַלעקטן אין ייִדיש באַדאַרף מען נישט זיין קיין לינגוויסט.

יעדער ייד פֿון אַ גאַנץ יאָר, וואָס אָדער ער איז אומגעפֿאַרן אָדער ער האָט זיך געזען מיט פֿרעמדע יידן אין זינע מקומות, האָט געהאַט אַ געלעגנהייט צו הערן, אָ אַנדערע זאַגן טאָג /tug/ און אַנדערע /tog/, אָ פֿאַר פּוטער זינען פֿאַראַן די וואַריאַנטן /piter/ און /puter/ אַאָז״וו. מער געניטע און מער סענסיטיווע אַבסערוואַטאָרן קענען אַליין אויסמאַרקירן, כאַטש זיי האָבן קיין דיאַלעקטאַלאַגיע ניט שטודירט, אָ דו זאָסט היינט ניין איז ביי די ליטוואַקעס /du zogst haint nein/ און ביי די פּוילישע /di: zugst ha:nt nain/. מיט אַנדערע ווערטער, אָ רעגיאַנאַלע כאַראַקטעריסטיקעס פֿון ייִדיש-ריידערס זינען נישט מוטוויליק צעשאַטן, נאָר זיי אַרגאַניזירן זיך בינטלעכווייז. ס'שיילן זיך אַרויס שטחדיקע אונטערסיטעמען, וואָס ציען זיך אין אַ נאָכאַנאַנדיקייט איבער דער טעריטאָריע פֿון מורחדיקן ייִדיש פֿון ישובֿ צו ישובֿ.

פֿאַראַן געוויינטלעך „אינדזלען“, ד"ה, יוצא-מן-הפללן אין דער שטחדיקער המשכדיקייט, אָבער זיי האָבן זיך ווידער זייערע סיבות, און בדרך-כלל וועט דער דיאַלעקט-ריידער וואָס האָט אין זיין לשון /tog/ אויך ניצן /puter/ און /bein/ אַאָז״וו, און פֿאַרקערט ווי-דער גייט /tug/ אין איינעם מיט /piter/ און מיט /bein/ אָדער מיט /piter/ און /bain/. הענט, נאָך דעם חורבן פֿון דער צווייטער וועלט-מלחמה און די דיסלאַקאַציעס פֿון די לעבן געבליבענע, איז שוין שווער צו געפֿינען אַ ייד וואָס רעדט זיין היימישן דיאַלעקט מיט אַלע מינדסטע כאַראַקטעריסטישע סימנים. אָבער ביז 1939 זינען

געווען גרויסע צאלן יידן וואָס האָבן זיך נישט אָדער כמעט נישט גע-
האַט באַגעגנט מיט ייִדיש־רידערס פֿון דער פֿרעמד און האָבן זיך
דעריבער נישט געדאַרפֿט דערמאָנען; „בני אונדז אין שטעטל האָט
מען גערעדט אַזוי“; זיי האָבן אַליין געניצט דעם סאַמעראַדנעם היי-
מישן ריידשטייגער. פֿאַר זיי איז די אונטערסיסטעם פֿון זייער דיאַ-
לעקט געווען אידענטיש מיט דער סיסטעם ייִדיש סתם.

יעדערער וואָס איז באַהאוונט פֿיל־וויניציק אין די רעגיאַנאַלע
פֿאַרשיידנקייטן פֿון ייִדיש וועט זיך כאַפֿן, אַז כאַטש די גרויספֿאַרנע-
מיקע באַצייכענונגען „ליטוויש“, „פּויליש“ אַזױװ זינען באַרעכטיקט,
שעפֿן זיי אָבער נישט אויס די באַשרייבונג. וואַרשעווער און פּלאַצ-
קער אַ שטייגער זינען ביידע פּוילישע, אָבער דער פּלאַצקער זאָגט
נישט /šlacht/ שלעכט און דער וואַרשעווער זאָגט נישט /tišje/
טישלי; בני איין ליטוואַק איז גרויס מיט /ei/ און בני אַ צווייטן מיט
/eu/; איין אוקראַינער ייד האָט /leibn/ לעבן, דער אַנדערער
„רעדט אויפֿן חיריק“ און ס'איז בני אים /libn/. הייסט עס אויב מיר
רופֿן אַ דיאַלעקט אָן אונטערסיסטעם אין דער סיסטעם ייִדיש, דאַרפֿן
מיר זיך נאָך רעכענען מיט ווייטערדיקע שטחדיקע אונטעראַפּטיילונג-
גען, דאָס הייסט אונטעראונטערסיסטעמען אויך.

לאַמיר זיך אומקערן צום דוגמאַ־זאַץ דו זאָגסט הייַנט ניין און
פרוון אויף דעם באַזיס אַרײַנבליקן אין די פֿאַנעמישע סיסטעמען פֿון
„ליטווישן“ און פֿון „פּוילישן“ ייִדיש. היות נישט אַלע פֿאַנעמען פֿון
דער שפּראַך זינען דאָ פֿאַרטראַטן, קענען מיר מאַכן מערניט אָן
אַנהייב. אין די קאָנסאַנאַנטישע פֿאַנעמען זעט זיך דאָ נישט קיין חילוק
פֿון ליטוויש ביז פּויליש, אָבער אין די וואַקאַלן און דיפּטאַנגען יאָ.
אויב מיר וועלן (אין סדר פֿון די ייִדישע ווערטער, אָבער שטעלנדיק

די פֿאַנעמען פֿון לינקס אויף רעכטס, ווייל מיר באַצייכענען זיי מיט לאַטײנישע אותיות) אויסשטעלן פֿרײער די ליטווישע שורה און דער־נאָך די פּוילישע, וועלן מיר באַקומען אַזאַ בילד:

/u	o	ai	ei/
/i:	u	a:	ai/

איין וויכטיקער חילוק וואַרפֿט זיך באַלד אין די אויגן: אין פּויליש ליטוויש ייִדיש האָבן מיר פֿאַרצייכנט צוויי לאַנגע וואַקאַלן, אין דו און איז היינט (פֿאַנעמיש באַצייכנט דורך : נאָכן אות); אין דער ליטווישער שורה זעען זיך נישט קיין לאַנגע וואַקאַלן. און אין שפּעטערדיקע מער פּרטימדיקע אַנאַליזן וועלן מיר געוויר ווערן, אַז נישט דאָס ליטווישע און ניט דאָס אוקראַינער ייִדיש האָבן נישט קיין לאַנגקייט פֿון וואַקאַלן. בנוגע צוויי איינסן וואַרפֿט זיך דעם אַבסערוואַטאָר אין די אויגן אַן אידענטישקייט: אין ביידע פֿאַנעמישע סיסטעמען באַווייזן זיך /u/ און /ai/. אָבער אַזאַ דערקענטעניש קען באַפֿרידיקן נאָר דעם בלוויז־אַבסערוואַטאָר, ווייל עס נעמט בלוויז אין אַכט די דיאַלעקטן ווי באַזונדערע סיסטעמען, נאָר עס רעכנט זיך נישט מיט דער עקסיסטענץ פֿון אַן אייבערסיסטעם ייִדיש.

ווען אַ ליטוואַק הערט אויף אַ פֿאַרזאַמלונג אַ ניט־ליטווישן רעד־נער, מוז ער האָבן אין זינען נישט נאָר דעם אינהאַלט; ער מוז דורכ־מאַכן אַ קאָמפּליצירטע לינגוויסטישע פּראָצעדור אויך, ווייל ער דאַרף איבערזעצן פֿון יענעם דיאַלעקטישער אונטערסיסטעם אויף זײַן איי־גענער. ס'איז נישט קיין פּאַמעלעכדיק וויסיק טראַכטן, אָבער דורכ־מאַכן מוז ער עס סאַמע אין מיטן הערן, בשעת זײַן הויפּט־אינטערעס איז דאָך קאַנצענטרירט אויפֿן אינהאַלט פֿון דער רעדע. וואָס זאָל דער ליטוואַק טאָן מיט אַזוינע ווערטער ווי, di:, ha:nt, nain; /kop, mit, velt? אין זײַן סיסטעם זײַנען קיין לאַנגע וואַקאַלן נישטאַ, מוז ער זיי „איבערזעצן אויף ליטוויש“. דער לאַנגער וואַקאַל אין

יענעמס דיאלעקט קען זיין אין ליטוויש איכותדיק דער זעלביקער וואָ-
קאל מינוס לאַנגקייט, עלעהיי ניקטער (1) וואָס איז ביים פוילישן ייד
/ni:chter/ אָדער נאַר וואָס איז ביים פוילישן ייד /na:r/; ביים ליט-
וואָק איז דאָס /nichter/ און /nar/. אָבער די פֿאַנעמען /i: a:/
פֿון דער „פוילישער“ אונטערסיסטעם קענען אויך שטימען מיט /u ai/
פֿון דער „ליטווישער“ אונטערסיסטעם, עלעהיי אין זוכן, מײַזל.

ווי אזוי זאָל דער ליטוואַק איבערזעצן /di:/ און /ha:nt/ וואָס
ער האָט אָקערשט געהערט: /di hant/ אָדער /du haint/, דאָס
הייסט די, האַנט אָדער דו, היינט? פונקט אזוי האַרב איז ביי /nain/,
וואָרעם אין דעם ליטוואַקס ווערטער-אוצר איז אַזאַ וואָרט אויך פֿאַראַן
פֿינקטלעך (אָדער כמעט פֿינקטלעך) מיט די זעלביקע קלאַנגען, מער-
ניט עס מיינט ניין (9). קאַפּ אָדער מיט אָדער וועלט זינען יאָ איי-
דענטיש אין דעם ריידערס און דעם הערערס דיאלעקטן, אָבער דאָס
דאַרף נאָך דער הערער ערשט אויך באַנעמען בשעת-מעשה. דורך
איבערזעצן אויף גיך דעם שטראָם רייד דערגייט דער ליטוואַק צו דעם,
אַז אין זינען געהאַט האָט דער רעדנער דו, היינט, ניין, קאַפּ, מיט,
וועלט. און אַ מאָל איז ער זיך טועה.

אפֿשר זינען די שוועריקייטן פֿון פֿאַרשטענדיקן זיך דאָ אַ ביסל
מינימיזירט; אויב אַ ליטוואַק און אַ פוילישער ייד זאָלן קאַנפֿראַנטירט
ווערן צום ערשטן מאָל, קענען אפֿשר אַוועקגיין עטלעכע שעה ביז זיי
וועלן זיך נעמען פֿאַרשטיין. אָבער דער חידוש איז, וואָס מען איז
זיך טועה אזוי ווינציק. אין ניו-יאָרק האָבן יידיש-ריידערס פֿון אַלע
עקן מזרח-איראָפּע טאַקע אָפּגעלאַכט צו ביסלעך איינס פֿון צווייטן,
אָבער זיי האָבן געקענט אויפֿשטעלן משפחות, אַרבעטן אין איינעם,
מאַכן געשעפֿטן צווישן זיך און בויען גרויסע אַרגאַניזאַציעס.

מיר האָבן איצט דערויף די לינגוויסטישע דערקלערונג. אַחוץ
וואָס אַ יידיש-ריידער פֿאַרמאַגט זיין אייגענע דיאלעקטישע סיסטעם
איז ער נאָך אַ טראַגער פֿון דער אייבערסיסטעם יידיש, און אַט די
אייבערסיסטעם מאַכט אים דערקענען, אַז זיין /ai/ אין ניין קלינגט
טאַקע ווי /ai/ אין דעם פוילישן יידנס ניין, אָבער אין יידיש ווי אַ

גאַנצקייט איז דער איבערדיאלעקטישער אָפּשלאַג פֿון ייִ אַן אַנדערער איידער פֿון ייִ. מיר קומען דאָ צום באַגריף דיאַפֿאַנעס, מיט וועלכן עס בינדט זיך דער באַגריף קדמוֹן־וואָקאַל. מיט אַנדערע ווערטער, אין דער אייבערסיסטעם ייִדיש זינען פֿאַראַן עטלעכע קאָדן, און דורך פֿראַקטיק לערנט מען זיך אויס אַריבערצופֿירן יענעמס קאָד אויפֿן אייגענעם קאָד. צו אונדזער חידוש געפֿינען מיר אויס, אַז נישט דווקא דער לינגוויסט איז אַ בריה: אַ געוויסע סיסטעם־וויסיקייט איז פֿאַראַן בנים „נאַוון“ ייִדיש־ריידער אויך.

בשעת איינציקע ריידערס פֿון אַ דיאַלעקט קומען אין דער פֿרעמד, דאָס הייסט, אויף אַן אַנדער דיאַלעקטישן שטח, לאַכט מען פֿון זיי: עפעס ריידן זיי אַזוי פֿאַרצויגן, עפעס זינגען זיי. עטינגער האָט נאָך אין די 1830ער יאָרן אָפּגעמאַלט אין סערקעלע דעם לעמבערגער בעל־אַכסניא ר' סמעלקע „פֿון דער ווילנע“, וואָס רעדט אויפֿן סאַ־בעסדיקן לאָסן, דאָס הייסט, ער פּלאַנטערט סמך און שין און זאָגט אויך די הויז, די געלט אַאַוו.

דער שכל טראַגט־אויס, אַז אין איינציקע משפּחות וואָס באַזעצן זיך אויף פֿרעמד־דיאַלעקטישער טעריטאָריע וועלן די קינדער אין זייערע שפּילגרופּעס שוין איבערנעמען דעם דיאַלעקט פֿון דעם נניעם אָרט; אויפֿהיטן וועלן זיי, אויב בכלל, נאָר געציילטע אייגנקייטן פֿון זייערע עלטערנס שפּראַך. אַנדערש איז ביי מער אַ מאַסנדיקן אַרניי־שטראָם. ווען עס זינען געקומען גרעסערע צאָלן ליטוואַקעס קיין וואַרשע, לאַדזש, בענדין זינט דעם אָנהייב 1890ער יאָרן, האָבן זיך געשאַפֿן ווערטלעך פֿון דעם טיפּ: „די פּוילישע האַלטן דעם פֿאַטער /fu:ter/ בכּוּד און די ליטווישע הענגען דעם פּוטער /futer/ אויף דער וואַנט.“ די ליטוואַקעס ווידער האָבן אָפּגעצאָלט דורך רייצן זיך מיט די איטשע־מאירלעך /tshmajerlech/. און דער צווייטער דור ליטוואַקעס אין פּוילן איז בדרך־כלל געווען צוויי־דיאַלעקטיש: מיט די שכנישע קינדער האָט מען זיך געשפּילט אויף פּויליש־ייִדיש, צווישן

זיך אין דער משפחה האָט מען גערעדט ליטוויש. אַ דאַנק דעם „גע-
זעץ פֿון אויסבניטעוודיקייט“ איז גרינג געווען איבערצושטעלן דאָס
ריידן אַהין און צוריק.

מיר זעען שוין, וואָס פֿאַר אַ גרויסע ראַלע מיגראַציע און אי-
בערבאַזעצונג שפּילן אין דער דינאַמיק פֿון שפּראַך. וווּ עס באַגע-
גענען זיך אויף אַ נײַעם שטח גרעסערע צאָלן ריידערס פֿון פֿאַרשיי-
דענע דיאַלעקטן קענען זיך אַ מאָל די פֿאַרשיידענע דיאַלעקטן „אויס-
מישן“, און עס קען זיך שאַפֿן אַ נײַער דיאַלעקט.

דער אונטערשייד צווישן /nain/ נײַן און /na:n/ נײַן אין פּויל-
לישן יידיש אָדער צווישן /nein/ נײַן און /nain/ נײַן אין ליט-
ווישן יידיש מוז, אין די גרענעצן פֿון איטלעכער פֿון די צוויי דיאַ-
לעקטישע סיסטעמען, באַטראַכט ווערן ווי אַ פֿאַנעמישער אונטערשייד:
/ai~a:/ אין פּוילישן יידיש און /ei~ai/ אין ליטווישן יידיש
זינען פֿאַנעמישע אָפּאָזיציעס, ווייל דער צי יענער וואַקאַל איז מכריע
וועגן דעם צי יענעם טײַטש פֿון די ווערטער. אָבער בײַם צונויפֿטרעף
פֿון דיאַלעקטישע אונטערסיסטעמען, ווען דער פּוילישער ייִד הערט
פֿון אַ ליטוואַק nain און אידענטיפֿיצירט דאָס מיט זײַן אייגענעם
/na:n/ נײַן, אָדער ווען דער ליטוואַק באַגעגנט זיך מיט /nain/
און אידענטיפֿיצירט דאָס מיט זײַן אייגענעם /nein/ נײַן, איז נישט
שייך צו ריידן וועגן אַ פֿאַנעמישן אונטערשייד. די נוסחאות שיידן זיך
אונטער פֿאַנעטיש און אַקוסטיש, אָבער קיין אונטערשייד אין טײַטש
איז נישטאַ.

פֿון קוקווינקל פֿון דער אייבערסיסטעם האָבן מיר צו טאָן בײַ
נײַן מיט דער דיאַפֿאַנעם /ei||ai/ און בײַ נײַן מיט דער דיאַפֿאַנעם
/ai||a:/ אָבער ווען דער טראַגער פֿון דער אונטערסיסטעם מיט
/nain~na:n/ באַגעגנט זיך מיט אַ טראַגער פֿון דער אונטערסיס-
טעם מיט /nein~nain/ און נײַן קען זײַן אָדער nain אָדער
nain און נײַן קען זײַן אָדער nain אָדער na:n, דעמאָלט אָפּערירט

מען מיט אַלטערנאַטן פֿון איין פֿאַנעם: בײַן קען מען די
פֿאַנעם נאָטירן /ei, ai/ בײַן /ai, a:/.

מיט אַלטערנאַטן אָפּערירן מיר אויך, ווען מיר „זעצן-איבער“
די רייד פֿון אַ מענטש מיט אַ שפּראַכפֿעלער. אין קאַפּ ~ טאַפּ זײַ
נען די וואָרט־אַניקע קאַנסאַנאַנטן געוויס באַזונדערע פֿאַנעמען.
אַבער ווען מען פֿרעגט בײַ שלום עליכּם העלד קאַפּעלע קוקעריקו
זײַן נאָמען און ער ענטפֿערט טאַפּל, זײַנען בײַ אים t, k נישט קיין
צוויי פֿאַנעמען, נאָר אַלטערנאַטן פֿון דער זעלביקער פֿאַנעם. מיט
אַנדערע ווערטער, יאָ פֿאַנעמיש אָדער נישט פֿאַנעמיש קען זײַן גע-
ווענדט אין דער סיטואַציע.

אין די צוויי נוסחאות פֿון קומען, אַ שטייגער, kumen און kimen,
זײַנען דער, u און דער i אין די געהעריקע דיאַלעקטישע אונטער-
סיסטעמען פֿאַנעמיש. אָבער ווען אַ קינד פֿון אַ „געמישטער חתונה“
הערט פֿונעם טאַטן דעם ליטוואַק kumen און פֿון דער מאַמען, וואָס
זי איז אַ פּוילישע, kimen, קען טרעפֿן, אַז דאָס קינד זאָל ניצן אַ מאָל
איין נוסח און אַ מאָל דעם צווייטן, נישט אונטערשיידנדיק און אַפֿילו
נישט באַמערקנדיק. אויב אַזוי קען מען בײַם אָפּשאַצן דעם u, i
אין דער שפּראַך פֿון אַט דעם ריידער שוין נישט אָפּערירן מיטן באַ-
גריף פֿאַנעמישער אונטערשייד; מיר האָבן דאָ צו טאָן מיט אַלטער-
נאַטן פֿון איין פֿאַנעם. עס קען זײַן אַ גאַנצער שטח, וווּ אַזאַ סיטואַ-
ציע בנוגע u, i אינעם טיפּ קומען חזרט זיך איבער; למשל, אין
סאַמע מזרח־אוקראַינע, אויף דרום פֿון פּאַלטאַווע, וווּ ס'האָבן זיך
באַגעגנט ליטווישע יידן מיט אוקראַינער יידן פֿון ווייטער אויף מערבּ.
פֿאַרקערט ווידער קען טרעפֿן אין דער געשיכטע פֿון אַ שפּראַך, אַז
קלאַנגען וואָס האָבן צום אָנהייב פֿיגורירט ווי אַלטערנאַטן זאָלן אַ
דאָק אַ געוויסער אַנטוויקלונג אָפּגעריסן ווערן פֿון אַנאַנד און זאָלן
אין אַ נײַ אויפֿגעקומענער אָפּאַזיציאַנירונג באַקומען אַ פֿאַנעמישע
ווערדע.

דיאַלעקטן באַווירקן און ווערן באַווירקט און בייטן זיך אַפֿילו ווען די ריידערס רירן זיך נישט פֿון אָרט.

פֿרעגט אַן אינטעליגענטן ייִדיש־ריידער, ווי אַזוי מען קען קאָנן־קרעט לאַקירן „ליטוויש“ און „פּויליש“ אויף דער מאַפּע, קען ער אַנך ענטפֿערן בדרך אילוסטראַציע, און וועט זיין גערעכט; ווילנע, למשל, איז ליטוויש, וואַרשע, למשל, איז פּויליש. אויב אַזוי מוז דאָך ערגעץ צווישן ווילנע און וואַרשע אַדורכגיין דער גרענעץ /o~u/ אין טאָג, /u~i/ אין קוק, /ei~ai/ אין נייַ, /ai~a:/ אין נייַ אַזווי. זוכן מיר פֿאָזע דער באַגליניע. גראַדנע איז נאָך ליטוויש, ביאַליס־טאָק איז נאָך אויך ליטוויש. איצט פֿון דער צווייטער זנט. ראַדזימין, אויף צפֿון־מזרח פֿון וואַרשע, איז אין דיאַלעקט נאָך נאָענט צו וואַרשע. וזנטער אויף מזרח הייבט זיך אָן, זעט־אויס, אַ גרענעץ־זאָנע, וואָס אין איר איז די שפראַך אין טייל שטריכן נאָך אַלץ געגליכן צום וואַרשעווער ייִדיש, אָבער שוין נישט אַזוי שטאַרק. דער דיאַלעקטן־פֿאַרשער שטרעבט צו באַקומען וואָס מער אינפֿאַרמאַציע וועגן וואָס מער צווישנדיקע פּונקטן און טראַגט־אַרויף זינע דערגייונגען אויף דיאַלעקטאַלאַגישע מאַפעס. אָבער די איסאַגלאַסן, וואָס מיר געפֿינען אויף די דאָזיקע מאַפעס, זינען נישט קיין גרענעצן צווישן די דיאַ־לעקטן ווי גאַנצקייטן, נאָר צווישן פֿאַרשידענע אינציקע דיאַלעק־טישע פֿענאַמענען. ס'איז גאָר קיין ראַיה נישט, אַז די איסאַגלאַסן פֿון /tog~tug/ טאָג און פֿון /kumen~kimen/ קומען דעקן זיך דווקא אומעטום. פֿון פֿאַרויס קען מען אַפֿילו נישט וויסן, אַז /tog~tug/ טאָג און /gob~gub/ גאָב, כאַטש אין ביידע איז די געמלעכע וואַ־קאַלישע אַפּאָזיציע, האָבן די זעלביקע גרענעץ־ליניע פֿון ישובֿ צו ישובֿ.

אַפֿילו איסאַגלאַסן פֿאַר באַשטימטע ווערטער קענען מיר באַ־טראַכטן פֿאַר סטאַביל גאָר בנוגע דער צייט ווען די אינפֿאַרמאַציע איז אויפֿגענומען געוואָרן. טייל פֿאַרשערס זינען דעריבער מער נוטה צו ריידן וועגן שפראַכיקע לאַנדשאַפֿטן — ס'איז אַ מער לויזער טער־מין — אידער וועגן דיאַלעקטישע שטחים. ווילנער געגנט האַט

טאַקע משמעות תמיד גערעדט ליטוויש, וואַרשעווער געגנט תמיד פויליש פֿון זינט די ייִדישע דיאַלעקטן האָבן זיך אַנגעגליווערט מיט עטלעכע הונדערט יאָר צוריק. מעג מען דעריבער זאָגן, אַז ווילנע און וואַרשע זינען אינעם יאָדער פֿון די צוויי דיאַלעקטן (אַדער שפּראַכיקע לאַנדשאַפֿטן) וואָס מיר רייזן־אַרום. אָבער גענטער צו די ברעגן פֿון די צוויי שטחים זינען געווען היפש „גרענעץ־רעוויזיעס“, און פֿאַראַן בפֿירושע ראַיות אויף איבעררוקן ביז אין אונדזער צייט אַרײַן. אָט לערנט אונדז דער פֿלל, אַז פֿלייש איז ליטוויש /fleish/, פויליש /flaish/, מערבֿ־ייִדיש /fla:sh/. אָבער אין דרום־מערבֿ־דיקן טייל קאַנגרעס־פוילן, פֿון בענדין ביז אין קראַקעווער געגנט אַראָפּ, האָבן נאָך אין צוואַנציקסטן יאָרהונדערט טייל ייִדן גערעדט /fla:sh mit ba:ner/, פֿלייש מיט ביינער; צו ביסלעך איז אָט דער מין אויסשפּראַך בטל געוואָרן און אַלע תושבֿים זינען אַריבער צו /flaish mit bainer/.

עס מוזן זיין סיבות פֿאַר אַזאַ „איבערדיאַלעקטירונג“, און טייל מאָל לאָזן זיי זיך אויסגעפֿינען. אין דעם איצטיקן פֿאַל מעג מען פֿאַרשטיין, אַז דער „בענדינער גראַדעק“, וואָס האָט געהאַט /fla:sh mit ba:ner/, איז תחילת געווען אַ טייל פֿון מערבֿ־ייִדיש, אַ מין האַלבאינדזל וואָס האָט זיך געצויגן פֿון שלעזיע און אַרײַנגעגרייכט אין פוילישן ייִדיש אַרײַן. אָבער ווען מערבֿ־ייִדיש אין שלעזיע איז אַנגעדאַרט געוואָרן, איז פֿונעם האַלבאינדזל געוואָרן אַן איזאַליר־טער אינדזל, און צו ביסלעך האָט דאָס פוילישע ייִדיש זיך אַרײַנגע־זאַפּט אין בענדינער גראַדעק אויך.

נישט נאָר אין די גרויסע פֿאַרמאַציעס רירט זיך פֿסדר. די „אונטעראונטערסיסטעמען“ באַוירקן זיך אויך און ווערן באַוירקט אויך. דאָס „רייזן אויפֿן חיריק“, וואָס אין אונדזער צייט איז עס צום מערסטן פֿאַרשפּרייט אויף אוקראַינע, האָט ביים סוף נננצעטן יאָר־הונדערט נאָך גענאַלטן ערטערוויזן אין קאַנגרעס־פוילן, אויף אַ קליי־נעם שטח אויף מזרח פֿון וואַרשע; אָבער אַפֿילו אין אוקראַינע האָט

אין אונדזער צייט דער חיריק-שטח געהאלטן אין ווערן אלץ קלענער און דער טיפ /liber, chised, fird/ לעבער, חסה, פֿערד האָט אלץ מער אָפגעטראָטן לטובֿת /leiber, cheised, feird/. עפעס ענלעכס האָט געטראָפֿן מיט אָן אַנדער „אונטערדיאַלעק-טישן“ סימן אין פּאָדאָליע-בעסאַראַביע-מאָלדעווע פֿון איין זייט, און מזרח-זונסרוסלאַנד פֿון דער צווייטער זייט. ערשט אין אונדזער דור איז אין יענע מקומות אין דעם טיפּ בויך, הויז דער נוסח, /huz וואַריאַנטן מיט /oi/ צי /ui/. אין דער צייט ווען עס האָבן שוין געגאַלטן אי /u/ אי די ניערע נוסחאות פֿלעגט מען אין וויטעבסק אַ שטייגער אָפלאַכן פֿון אַ יונגן-מאַן וואָס האָט זיך איבערגעלייענט מיט ביכער, אַז ער לנדט פֿון בוכווייטאַג. היינט הערט מען שוין דעם /u/ אין בויך, אויב בכלל, איז זעלטן.

אַט די דוגמות לאָזן אונדזו הערן, אַז די שטחים, וווּ עס גילטן געוויסע רעגיאָנאַלע וויזגעבונגען, זינען נישט קיין פֿעסטע איין מאָל פֿאַר אַלע מאָל. טייל דיאַלעקטישע איינסן שפּרייטן זיך אויס, אַנדע-רע ווערן איינגעשרומפֿן אין שטח אַדער ווערן פֿאַרשווינדן אין גאַנצן.

מיט וואָס איז /buich/ אַדער /boich/ געוואָרן בנים עולם בילכער איידער /buch/ בויך? מיט וואָס איז /leibn/ געוואָרן ביל-כער איידער /libn/ לעבן? איידער וואָס ווען קענען מיר נאָר קאָנ-סטאַטירן דעם פֿאַקט פֿון אָפּבײַט. מיט וואָס די נייע נוסחאות האָבן אויסגענומען אַנטקעגן די פֿריערדיקע ווייסן מיר נישט: צי לאַקאַ-ליזמען פֿון אַ קלענערן שטח פֿאַרשפּילן אַלע מאָל קעגן לאַקאַליזמען פֿון אַ גרעסערן שטח. אַדער דאָ האָט געווירקט דער פּרעסטיזש פֿון אַ גרעסערער שטאַט אַדער פֿון אַ העכערער סאָציאַלער גרופּע, צי עפעס אַנדערש. געוואָרנטערהייט מעגן מיר זאָגן, אַז מיר האָבן דאָ אַ רע-זולטאַט פֿון פֿאַרגרעסערטער אינטערקאָמוניקאַציע. עס לאָזט זיך דערווייזן, אַז נאָך איידער עס איז אויפֿגעקומען אַ פֿלל-שפּראַך, וואָס

זאל אַרומנעמען די גאַנצע ייִדישע שפּראַך־טעריטאָריע, איז שוין גע-
ווען אַ שטרעבונג צו קאַנטישע כלל־שפּראַכן.

נאָך אַ דוגמא פֿון דעם מין וועט אונדז פֿירן ווינטער. אָט איז אַ
ייד וואָס איז שוין פֿערציק יאָר אַן אַמעריקאַנער בירגער און זאָגט
נאָך אַלץ אויף זיך, אַז ער איז נישט קיין /greiser siser/ גרויסער
שיסער; פֿאַרשטייען מיר, אַז אַזוי האָט מען גערעדט ביי אים אין
„סטעטל“. נאָר זיין ברודער, מיט אַ יאָר צען ייִנגער פֿון אים, וואָס
איז געקומען פֿון איראָפּע נאָך דער צווייטער וועלט־מלחמה, רעדט־
אַרויס /groiser shiser/. ביידע קומען פֿון הינטער ווילנע, ביידע
האַבן פֿון טאַטע־מאַמע „געירשנט“ דעם /ei/ פֿאַרן וי און דעם /s/
פֿאַרן ש. אָבער דער ייִנגערער ברודער האָט בעת דער ערשטער
וועלט־מלחמה אָנגעהויבן גיין אין דער ניי געגרינדעטער ייִדיש־
וועלטלעכער פֿאַלקשול, שפּעטער איז ער געווען אַקטיוו אין געזעל־
שאַפֿטלעכע אַרגאַניזאַציעס, און אַזוי האָט ער בהדרגה גענומען בניטן
זיין שפּראַכיקן אויפֿפֿיר. ביי אים קומט־אויס, אַז /siser/ און /greis/
קלינגט פּראָסטלעך און אַז /shiser/ און /grois/ איז שענער.

ערבֿ דער צווייטער וועלט־מלחמה, קען מען זאָגן, איז דאָס „סאַ־
בעסדיקע לאָסן“ שוין געווען אַ יורד, הגם אַפֿילו אין ווילנע האָט
מען עס נאָך געהערט גענוג אַפֿט; ס'האָט זיך געלאָזט אַבסערווירן,
אַז אין די פֿאַרשטעט הערט עס זיך אַפֿטער איידער אין שטאָט גופֿא.
געווען אַזוינע וואָס האָבן זיך אַליין פֿונעם סמך נישט באַפֿרייט, אָבער
זיי האָבן גוט געוויסט, אַז דער שין איז אַ מין סימן פֿון אַן אויסגעפֿיני־
גערטער שפּראַך, פֿון אַ העכערן בילדונג־שטאַפּל. בקיצור, דער /sh/
האָט געהאַט מער פּרעסטיזש; דער /sh/ האָט זיך גערעכנט פֿאַר קאָ־
רעקט און דער /s/ פֿאַר פֿאַלש. ביי ספּעציעל געהויבענע געלעגנ־
הייטן האָבן דעריבער ליבהאַבערס פֿון קאַרעקטקייט אויך געקענט אַ
פרווי טאָן דעם sh. ווילנע איז אין דעם פּרט נישט קיין יוצא־מן־
הכלל. דאָס אייגענע האָט ווינגער אַרום 1925 קאַנסטאַטירט אין מענ־
דעלעס געבוירן־שטאָט קאַפּוליע; קינדער וואָס זיינען געגאַנגען אין
דער ייִדישער שול האָבן זיך אויסגעלערנט אַרויסריידן דעם שין און

צווישן דערוואקסענע האָט דער מאַנסביל גיכער איבערגענומען דעם שין אידער די פֿרוי „וואָס איז, בכלל גענומען, נאָך אַלץ צוגעבונדן צו דער קיך און צו דער וויג“.

פֿון קאַרעקטקייט איז בלויז איין טריט צו היפּערקאַרעקטקייט: מען ווייסט דעם פּלל, אָבער מען איז נישט קלאָר אין די פֿאַלן, ווען מען דאַרף אים לאָזן אין גאַנג. אַזוינע היפּערקאַרעקטע נוסחאות וואָס האָבן באַקומען אַ ברייטע פֿאַרשפּרייטונג זינען למשל: פעשע = פעס(י)ע, /zhich/ זיך, געטש(קט), וווּ דער היסטאָריש באַרעכ־טיקטער נוסח איז גען, געצקט; איטשע, אַן אויסוואַקס פֿון יצחק.

לכתחילה זינען משמעות /shabes/ און /sabes/ געווען די פֿערענצירט שטח־מוזיק, און ווען דער /sh/ האָט גענומען אַרײַנ־דרינגען אין ווילנע איז דאָס געווען אַן ענלעכער פּראָצעס פֿון אינ־פּילטראַציע פֿון דרויסן ווי בשעת /leibn/ אַנשטאַט /libn/ האָט גענומען אַרײַנדרינגען אין טיילן פֿאַדאַליע. אָבער אין אונדזער צײַט איז /shabes ~ sabes/ אַ פּראָגע נישט פֿון לעבן אַנאַנד, נאָר פֿון איבער אַנאַנד. /shabes/ איז געוואָרן די אייבערשפּראַכיקע נאָרמע.

אַזוינע נאָרמעס, ווייסן מיר שוין, טראָגן זיך אַריבער אַן אַן אינ־פּילטראַציע פֿון נייע באַזעצערס אויך, אַפֿילו אַן דעם דירעקטן באַ־ריר פֿון צוויי בשכנותדיקע שטחים וואָס האָבן קאַנקורירנדיקע נוס־חאות. אין די 1930ער יאָרן זינען אין קאַנגרעס־פּוילן און גאַליציע געווען שטעטלעך, וווּ דער איינציקער ליטוואַק וואָס מען האָט אַפֿשר אַ מאָל אַנגעזען איז געווען אַ דורכפֿאַרער, און פֿאַרט האָבן דאָרטן יונגע־לייט, אַזוי גוט ווי זיי האָבן געקענט, געפֿליסט זיך פֿאַרבײַטן דעם נוסח /di: zugst ha:nt nain/ אויף /du zogst haint nein/. געווען זינען עס יונגע־לייט פֿון וועלטלעכן סעקטאָר, וואָס האָבן זיך געצויגן צו דער „ליטעראַישער אויסשפּראַך“: נישט אַלע פֿירערס פֿון די באַוועגונגען, נישט אַלע אַרומפֿאַרנדיקע לעקטאָרן, נישט אַלע

לערערס אין די יידיש-וועלטלעכע שולן האָבן גערעדט „ליטוויש“, אָבער עפעס איז געווען אַ הסכּם, אַז „ליטוויש“ איז העכער. בײַ אַנדערע יידן איז נישט „ליטוויש“ געווען דער אידעאַל; נאָר דער עצם פֿענאַמען פֿון איבערנעמען עפעס אַ גאַנג „העכערע“ שפּראַך-כיקע פֿורעמס איז אַן אַוניווערסאַלער דאָרטן וווּ עס קאַנקורירן פֿאַר-שיידענע גראַדן פּרעסטיזש. אין סלאַוואַקישע ישיבֿות האָבן ישיבֿה-בחורים ריידערס פֿון מערבֿ-יידיש איבערגענומען דעם דיאַלעקט פֿון מזרח-סלאַוואַקיי בײַ זייערע ראשי-ישיבֿות און מיטלערנערס. אין ווינרוסישן („רינסישן“) און פּוילישן יידיש, וווּ ס'איז געווען גאַנץ אַנגענומען די פֿאַרמע בעל-מצווה, האָבן זיך אַ סך יידן געפֿליסט אי-בערזונעמען די פֿאַרמע בר-מצווה, וואָס זי איז געווען כאַראַקטעריס-טיש פֿאַר דער העכערער סאַציאַלער גרופּע.

עלעמענטן פֿון אייבערשפּראַכיקייט קערן זײַן אַפֿילו בײַ אַזוינע קאַלעקטיוון, וווּ קיין שרײַבן איז לחלוטין נישטאַ; ס'איז שווער זיך אויסצומאַלן, אַז די שפּראַך פֿון צערעמאַניאַלע געזאַנגען, פֿון השבֿ-עות אַאָזױ זאָל ערגעץ וווּ זײַן אידענטיש מיט דער ריידשפּראַך פֿון טאַג-טעגלעכע באַצונגען. אָבער על-כל-פּנים איז פֿאַראַן אַ מחיצה צווישן ריידשפּראַך און שרײַבשפּראַך בײַ יעטוידער שרײַט קיבוץ, און נאָך דעם ווי עס קומט-אויף אַן אונטערסיסטעם אָדער בײַ-סיסטעם שרײַבשפּראַך איז שוין די שפּראַך ווי אַ גאַנצקייט קיין מאָל נישט די זעלביקע. גענוג זיך צו דערמאַנען אין דער ווירקונג פֿון דער ליטעראַטור, און נאָך מער פֿון צײַטונגען, אויף דער גערעדטער יידישער שפּראַך פֿון אונדזער צײַט. די ווירקונגען וואַרײַן פֿאַר-שטייט זיך פֿון גרופּע צו גרופּע, פֿון יחיד צו יחיד; ס'קענען זײַן אויסבײַטן פֿון מיר אָימער אויף מיר האָבן און גייטס אויף גייט; ס'קען זײַן אַן איבערנעם פֿון מער אַ שרײַבשפּראַכיקן סינטאַקס דורך ניצן אַ שטייגער אַ גרעסערע צאָל הויפטזאַצן מיט בײַזאַצן אַנשטאַט קאָאַר-דינרטע אָדער סתּם נאַכאַנאַנדיקע הויפטזאַצן. צום גרינגסטן ווערט „פֿאַראַייבערשפּראַכיקט“ דער לעקסיקאָן דורך ווערטער פֿונעם טיפּ אויפֿמערק, אומקום, דורכײַט, השפּעה, פֿאַרמעסט, אינגאַס, בײַטייַד,

לעפצונג, מויל-חלל; אויפֿווייז, אייבערשול, גלייבעכץ, געשטורויכל-טע וטוונג.

אַרום און אַרום ברענגען די השפעות פֿון דער שרייבשפראך אַ פֿאַרגרעסערטע סטיליסטישע בייגעוודיקייט, הגם דאָס ווערט אַפֿט מאל געקויפֿט פֿאַרן פֿריז פֿון געמינערטער אומפֿאַרמיטלטער עקספרע-סיווקייט. פֿון די שטרעבונגען צו ״ריידן ליטעראַריש״ זענען יידיש-ריידערס אין צוואַנציקסטן יאָרהונדערט דערגאַנגען צו מער וויסיקע, מער אַנגעצילטע קולטורשפראַכיקע שטרעבונגען.

פֿאַראַן לינגוויסטן וואָס טענהן, אַז אַזוינע ״אַרנימישונגען אין דעם נאַטירלעכן שפראַכיקן פֿראַצעס״ גייען דעם לינגוויסט בכלל נישט אָן. ער דאַרף זיך קאַנצענטרירן אויף דער סיסטעם ווי זי איז, נישט ווי זי ווערט פֿאַרקרימט דורך נאַרמירערס וואָס צווינגען-אַרויף זייער איסור-והיתר. מאַדערנע שפראַך-וויסנשאַפֿט, האַלטן זיי, איז דורכויס דעסקריפֿטיווע שפראַך-וויסנשאַפֿט; זי דאַרף בלויז באַ-שרייבן, אַזוי פֿרטימדיק און פינקטלעך ווי זי קען, וואָס עס איז פֿאַראַן אין דער סינכראַניע, נישט וואָס עמעצער וויל האַבן. אָבער די טענה האַט פֿונקט אַזוי ווינציק האַפֿט ווי דער אַמאָליקער קוק, אַז נאָר די שרייבשפראַך, די געהויבענע שפראַך, איז ווערט געפֿאַרשט צו ווערן, אַדער דער אַמאָליקער קוק, אַז די שרייבשפראַך דאַרף מען גלאַט אינגאַרירן, וועל עכט זענען מערניט די דיאַלעקטן. ניין, דאָס וואָס מענטשן בניטן זייער שפראַכיקן אויפֿפֿיר אונטער דער ווירקונג פֿון פֿורעמס וואָס קומען-צו צו זיי פֿון דרויסן איז אַ שפראַכיקער פֿאַקט; דאָס וואָס עס זענען פֿאַראַן יידיש-ריידערס וואָס ווילן ״אויסבעסערן״, דאָס הייסט בניטן, די קוואַליטעט פֿון זייער יידיש איז אַ שפראַכיקער פֿאַקט. דער פֿאַקט פֿון וועלן משפיע זיין, פֿון נאַרמירן און פֿון אי-בערנעמען נאַרמעס איז אַ סך עלטער איידער דער חשש פֿונעם לינג-וויסט. ביי קיבוצים מיט אַרומנעמיקע אַנגעפֿונדעוועטע שולסיס-טעמען, מיט אַן אַדמיניסטראַציע וואָס ניצט די שפראַך פֿונעם קיבוץ

אָזױו איז די ראַלע פֿון דער אייבערשפראַך נאָך אַ סך שטאַרקער און בולטער. אָבער סױואַלט געווען אַ חידוש, ווען אויך אין ייִדיש זאָלן זיך נישט געווען אַנטוויקלען אייבערשפראַכיקע טענדענצן. ווי אַזוי עס האָבן זיך געשאַפֿן אינעם ייִדיש־קיבוץ אויטאָריטעטן אויפֿן באַזיס פֿון פֿרזוויליקייט, דורך וואַסערע ציבורות די השפּעה גייט און ווי ווינט זי דערגייט — דאָס איז אַן אינטערעסאַנטער אָביעקט צו פֿאַרשן.

פֿאַראַן איין טעם וואָס ווינט, דאַכט זיך, אַז נישט נאָר מעג דער לינגוויסט זיך פֿאַרנעמען מיט די „אַנגעוואַרפֿענע“ עלעמענטן פֿון דער שפראַך, נאָר ער מוז. וועגן דרויסנדיקע און אַרױפֿגעצווונגענע פֿאַרמעס קען מען דאָך ריידן נאָר פֿל־זמן די נאָרמירערס קלערן־צו זייערע המצאות און חקרענען זיך. ווי נאָר דער עולם, אָדער אַ טייל עולם, נעמט זיי פֿאַלגן, קומען פֿון דעם אַרײַן שינויים אין דער שפראַכיקער רעאַליטעט. די צום אָנהייב מאַרגינאַלע פֿורעמס אָדער מאַרגינאַלע לעקסישע איינסן ווערן פֿאַראינעווייניקט דורך די רייִ־דערס; זיי ווערן אַ טייל פֿון דער סיסטעם. בײַ די קינדער פֿון די וואָס האָבן איבערגענומען די חידושים זענען שוין די געוועזט „גע־קינצלטע“ וואַריאַנטן די איינציקע וואָס ווערן איבערגענומען און איי־בערגעגעבן וויטער. איז דער לינגוויסט מחויב צו שטודירן, וואַסערע מינים נאָרמעס נעמען זיך אָן און בײַ וואַסערע באַדינגונגען. אַגבֿ איז נאָר אָפֿט אוממעגלעך מִבְּחִין צו זײַן, איבער הויפט בײַ שפראַכן מיט שטאַרקע אייבערשפראַכיקע טראַדיציעס, וואָס עס איז פֿון קדמונים „נאַטירלעך“ און וואָס עס איז לכתחילה געווען „אַנגעוואַרפֿן“, „גע־קינצלט“ און האָט זיך שפּעטער „נאַטוראַליזירט“. אָפֿילו די דיאַלעקטן, ווינט זיך אַרויס, וואָס זענען דאָך על־פי די ראַמאַנטיזירנדיקע השגות פֿון אַן עלטערער לינגוויסטיק די אמתע רעפּרעזענטאַנטן פֿון „קוואַליקייט“ און „פֿאַלקסטימלעכקייט“, זענען פֿאַק און פֿול מיט אַרײַנדרינגערס פֿון דרויסן און פֿון אויבן.

מען דארף אריינלויכטן אין נאך א ווינקל פון דער סיסטעם, ווו דער גאנג פון די בלויז-באשריבערס האלט נישט אויס. זיי זאגן, אז טאמער געפינט דער לינגוויסט מער ווי איין ריידפראקטיק, דארף ער די פורעמס אוועקשטעלן לעבן אנאנד; ווערטאפשאץ איז נישט קיין עסק. אבער אחוץ דעם ווערטאפשאץ פונעם אבסערווירער איז פאראן דער ווערטאפשאץ פון די אבסערווירטע, און דאס דארף שוין דעם לינגוויסט גריינלעך ארן. צי קען ער אויספאלגן די אינסטרוקציע פון באשריבען "אן חכמות", ווען ער הערט טייל אינפארמאנטן זאגן נאך דער ארבעט גיי איך אהיים און אנדערע נאך דער ארבעט איך גיי אהיים?

אפילו יידן פון א גאנץ יאר, אן גראמאטישע קענטענישן, וועלן ביים צווייטן נוסח א קוועטש טאן מיט די פלייצעס: "ער רעדט יידיש ווי א גוי". אין א שול, ווו מען האט נישט מורא פאר ווערטאפשאצן, וועט דער לערער ביי אט דעם צווייטן נוסח פסקענען: "גרמיק". אין נייטראלע טערמינען וואלט דער לערער געדארפט זאגן, אז נאך דער ארבעט איך גיי אהיים איז נישט בהספם מיטן יידישן סינטאקטישן פורעם (דער פורעם פאדערט: דער פרעדיקאט מוז שטיין נישט ווייטער ווי אויפן צווייטן ארט צווישן די זאצאיינסן, צי דער סוביעקט שטייט יא אדער ער שטייט ניט אויפן ערשטן ארט; מוז דעריבער דער סוביעקט, אויב ער איז נישט דער ערשטער זאצאיינס, זיין דער דריטער). ס'איז גרינג צו קאנסטאטירן, אז נאך דער ארבעט איך גיי אהיים הערט מען נאר פון מענטשן, וואס זייער ערשטיקע שפראך איז נישט יידיש, נאר למשל ענגליש אדער פויליש אדער רוסיש. אט די ריידערס זענען אויף דער פעריפעריע פון יידישן שפראכיקן קיבוץ, זיי האבן נאך נישט אין גאנצן באהערשט די סיסטעם יידיש, דעריבער טרעפט זיך צו מאל ביי זיי אן אינטערפערענץ פון א צווייטער, א דרויסנדיקער שפראכסיסטעם.

די אינטערפערענץ פון א צווייטער, א דרויסנדיקער שפראך ברענגט אויך אריין פון דער פרעמד לעקסישע איינסן, וואס א היפערער טייל פונעם קיבוץ קען זיי, און פארט איז פאראן א געפיל, אז

זיי זענען נישט אין גאַנצן אינגעהיימישט. לדוגמא קען מען ברענגן גען פֿון ייִדיש אין פּוילן סאַנד — געריכט אָדער פּשעקאַנירן — אייִ כערצייגן (פֿ"גל פּויליש sad, przekonać) אָדער פֿון ייִדיש אין די ענגליש־ריידיניקע לענדער באַדערן — אַרן, דרייען אַ קאַפּ אָדער טראַבל — פֿאַרדרייעניש, צרה.

דאָס איז גאָר עפעס אַנדערש איידער אַן אינדיווידועלער גרינג אָדער אַ פֿרעמד וואָרט וואָס גנבעט זיך אַרײַן אין די רייך פֿון אַ דרוי־סנדיקן לערנער פֿון ייִדיש. לאַמיר געדענקען, אַז פּמעט איטלעכער ייִדיש־ריידער איז אין אַ גרעסערער צי אַ קלענערער מאָס אויסגע־שטעלט אויף השפּעות פֿון דער קאָטעריטאַריעלער שפּראַך. (טייל אַזעל־כע השפּעות קענען ווערן גאַנץ אינטענסיוו און איבערלאָזן בלײַביקע ווירקונגען). דעריבער מוז מען בײַם באַשרײַבן די שפּראַכיקע סיס־טעם לאָזן אַ שטיקל פּלאַץ פֿאַר מאַרגינאַלע פֿורעמס און מאַרגינאַלע לעקסישע איינסן, הגם דער הויפּט־אינטערעס דאַרף געוויינטלעך זײַן אַנגעצילט אויפֿן צענטער פֿון דער סיסטעם.

מאַרגינאַל הייסט: ספֿק יאָ און ספֿק נישט פֿאַראַן אין דער סיס־טעם. טעאָרעטיש הייסט דאָס, אַז די אַנטוויקלונג קען זיך אַ קער טאָן אי אַהער אי אַהין, און דעריבער קען די כאַראַקטעריסטיק גילטן נאָר פֿאַר דער צײַט פֿון באַשרײַבן. צום מערסטן האָבן אַ שאַנס זיך איינצובירגערן מאַרגינאַלע לעקסישע איינסן. ס'קען געמאַלט זײַן בײַ מאַרגינאַלע פֿורעמס, אַז זיי זאָלן ווערן תּושבֿים אין דער סיסטעם, נאָר אַפֿטער זעען מיר, דוכט זיך, אַז זיי ווערן צוריק אַרויסגעשטופּט הינטערן פּלויט. מיר שפּירן שוין היינט ווי פֿרעמדלעכע אַזוינע טיפּן ווי (דער) שניידנדער (ווינט), (מיין) ליבעס (קינד), די זון דער פֿראַנצײזישער אַרמיי פֿאַר אַ יאַרן פֿאַרנומענע טעריטאָריעס, די אַנ־געקומענע לעצטנס ביכער, ס'ראַנגלען זיך נאָך די רבים־פֿאַרמעס גרופן (~ גרופּעס) און דראַמען (~ דראַמעס) וואָס זענען געפֿורעמט אַזוי ווי די יחיד־פֿאַרמעס וואַלטן געווען גרופּ (פֿ"גל גרופּ ~ גרופּן) און דראַם (פֿ"גל גראַם ~ גראַמען); אָבער עס האַלטן משמעות אין געווינען די טיפּן גרופּעס און דראַמעס וואָס גייען אויפֿן „נאַרמאַלן“

שניט פֿון קופּעטס אָדער מאַמעס. אַ צייט קענען צוויי פּאַראַלעלע פֿור-
רעמס זיך האַלטן אויף משקולת אין דער שפּראַך, ביז וואַנען איינע
איז גובר; און ס'קען אויך זיין, אַז לפחות אויף אַ צייט זאָל זיך בני
די באַנוצערס אינשטעלן אַ גלויבטערטיקייט פֿון צוויי פֿורעמס.

דאָס גאַנצע גרויסע פֿעלד פֿון דניטשמעריזמען, אַנגליציזמען
אאז"וו קען מען טיפּער באַנעמען דורך אַרבעטן מיטן באַגריף מאַר-
גינאַלער שפּראַכיקער איינס.

אין דער באַגעגעניש און צווישנאַנדיקער ווירקונג פֿון די
דיאַלעקטן האָבן מיר אין דער דינאַמיק פֿון סינכראַניע אויפֿגעדעקט
דעם פֿאַקטאָר שטח. די ווירקונג פֿון אייבערשפּראַך און שרייב-
שפּראַך, פֿון מאַרגינאַלע איינסן מוז מען באַצייכענען ווי אַ ווירקונג
פֿון סאַציאַלע פֿאַקטאָרן. עס קומט אָבער צו (אַלץ אין סינכראַניע)
דער פֿאַקטאָר צייט.

עלעמענטן פֿון דער שפּראַך, ספּעציעל אַפּעקטיקע עלעמענטן,
האָבן אַ טבע זיך אַפּצוניצן. נאָך דער ערשטער וועלט-מלחמה זינען
געווען שטאַרק פּאָפּולער יאַט אָדער בחורטע; ס'האַט געדויערט נישט
מער ווי עטלעכע יאָר ביז די מאַדע אויף די דאָזיקע ווערטער איז
איבערגעגאַנגען, כאַטש אַ מאַל קומט נאָך אויס זיי צו הערן. געהוי-
בענע שפּראַך נעמט קלינגען אַנגעבלאַזן. פֿאַר טייל מענטשן ווערט
זי אַפֿילו לעכערלעך, אַ שטייגער דאָס תחינה-לשון מיט זיין האַט גע-
טאָן (טאָן) זאָגן, "האַט געזאַגט" אָדער זי ווערט אַן אַביעקט פֿון פּאַ-
ראַדיע.

צום שטאַרקסטן טרעט-אַרויס דער פֿאַקטאָר צייט ביים פֿאַר-
גלייכן די שפּראַך פֿון עלטערע און יינגערע, און דער אונטערשייד
אַנטפלעקט זיך נישט נאָר דעמאָלט, ווען די קינדערשול אָדער די
געזעלשאַפֿטלעכע באַוועגונגען ווייזן-אַרויס זייער נאַרמאַטיוון כּוח.
ביים באַטראַכטן די סיסטעם שפּראַך אין איטלעכן משך צייט, מוז

מען אין פרינציפ האָבן אין זינען דרײַ עלטער-גרופיקע אונטערסיס-טעמען, הגם אין אַ געוויסער מאָס שניידן זיי זיך. די טראַגערס פֿון דער יוסטער דורכשניטשפראַך זינען די נישט-אַלטע דערוואַקסענע. זיי זינען די אַקטיווע אין לעבן; זייער שפראַך וואַרפֿט זיך דעם דרויסנדיקן צום מערסטן אין די אויערן. אָבער ווען אַ לינגוויסט וויל אויפֿכאַפֿן די „עכטע“, די „יאַדערדיקע“ שטריכן אין דער שפראַך פֿון אַ ישובֿ, זוכט ער אַן אינפֿאַרמאַנט פֿון צווישן די אַלטע לײַט. אין זייער ריידן זינען פֿאַראַן עלעמענטן וואָס די זין און טעכטער זייערע ניצן שוין ניט (סנידן מיט אַן איראַניש-גוטמו-טיקן בייבאַטיט, עלעהי סקאַצל קומט! אין אונדזער דור), כאַטש פֿאַרשטיין פֿאַרשטייט מען נאָך יאָ.

מען דאַרף דאָ האָבן אין זינען דעם אונטערשייד צווישן צוויי קאַטעגאָריעס שפראַכיקע איינסן. איין זאָך איז היסטאָריזמען: ווען עס ווערט פֿאַרשווינדן דער אָביעקט (דער סיגנאַט), ווערט פֿאַרשווינדן די באַצייכענונג (דער סיגנאַט) אויך. אַזוינע היס-טאָריזמען זינען אַ שטייגער: בליצלאַמפּ, אַ מין ליכטיקער הענג-לאַמפּ אויף נאַפֿט; דעליע, אַ מין אייבער-בגד; ציטער-נאַדל, אַ מין בראַשקע; שניצשערל, צוצושערן דעם קניט פֿון אַ ליכט, ס'זאָל נישט קאַפֿען. אַנטקעגן דעם שטייען אַר כאַ? זמען ממש — ווער-טער, פֿאַרמעס, קלאַנגען — וואָס האָבן זיך געביטן, הגם די סיגנאַטן עקסיסטירן ווייטער. אין מזרח-גאַליציע האָט אַן אָפֿיצער אַרום מיטן נײַנצעטן יאָרהונדערט געהייסן עלטסטער. אין קורלאַנד האָט מען אַרום דער זעלביקער צײַט געהאַט אַ וואָרט (דער) איפערסטער, „דער העכערער באַאַמטער איבער אַ צווייטן באַאַמטן“. מען זאָגט הײַנט (די) דאַלנאַיע אַנשטאַט (דער) טענער; נײַערט זאָגט מען שוין ניט בדרך-פֿלל, מען ניצט נאָר. דאָס אייגענע בײַ פֿורעמס פֿון פֿאַנעמיק, מאַרפֿאַלאַגיע און סינטאַקס. זיידע-באַבע האָבן נאָך אַפֿשר געזאָגט /zaver/ און /doinen/ פֿאַר זייער און דאַוונען; זיי האָבן נאָך אַפֿשר די תּנאַי-פֿאַרמעס הענט (איך) געוויסט אַדער ווען (איך) מעכט געוויסט; זיי ניצן נאָך אַפֿשר טאַבו-פֿורעמונגען פֿונעם טיפּ עס נעצט,

„עס ברענט“ אָדער וווּ פֿרײט איר זיך? „וווּ ווױנט איר?“, וועל אויב מען זאל ברענגען פֿאַר די ליפן די געפֿערלעכע ווערטער עס ברענט און ווױנט (אַרויסגערעדט ווי ווױנט), קען דאָס, חלילה, פֿאַרשאַטן. טייל מאָל בלייבט אַ שפּראַכיקער אײנס פֿון די אַלטע יאָ איבער בײַ זייערע קינדער (און קינדסקינדער), אָבער שוין ניט ווי אַן עלע־מענט פֿון אַ פֿורעם, נאָר ווי אַן איזאָלירטער אַרכאַזום וואָס שטאַרצט־אַרײַן אין אַ נײַער צײַט און קען דערקלערט ווערן נאָר שפּראַך־היס־טאָריש. לײַטן איז פֿרײַער געווען די דאַטיוו־פֿאַרמע פֿון לײַט, און דעריבער איז בײַ לײַטן, מיטן דאַטיוו נאָך דער פּרעפּאָזיציע, געווען פּשוטה; ווען ׀ ווי אַ סימן פֿון דאַטיוו און רבים איז אָפּגעפֿאַלן, איז לײַטן געבליבן ווי אַן איבערביין. זעען מיר אין דער שפּראַך פֿאַר אײנס צוויי פֿאַרשיידענע פּרווון אַרויסצושטופן דעם אַרכאַזום דורך איבערסיסטעמירונג. פֿון איין זײַט האָבן מיר בײַ לײַט — דאַטיוו מיט אַ נולענדונג, ווי דער נײַער פֿורעם פֿאַדערט, עלעהיי בײַ פֿרײַנט, פֿון דער אַנדערער זײַט האָבן מיר לײַטן זאַגן; לײַטן איז דאָ אויפֿ־גענומען ווי אַ נאַמינאַטיוו פֿון רבים על־פי אַן אַנדער פֿורעם, עלעהיי מענטשן.

אָבער די ניט־אַלטע דערוואַקסענע זינען זיך און טעכטער נאָר פּלפּי די עלטסטע אין דער געזעלשאַפֿט; גלייכצײטיק זינען זיי טאָ־טע־מאַמע צו זייערע קינדער, און די קינדער ריידן נישט אין גאַנצן ווי די דערוואַקסענע. אַז עס פֿעלן ביים קינד באַצײכענונגען פֿאַר זאַכן וואָס זינען למעלה פֿונעם קינדס שכל, איז קיין חידוש נישט; אָבער אַפֿילו פֿון די רעגולערע פֿורעם נעמט די קינדערשע עלטער־גרופּע נישט אַלצדינג איבער, און אין אַנדערע זאַכן ווידער איז זי מחדש.

די פּסדרדיקע דרכה וואָס קינדער באַקומען ביים לערנען זיך די שפּראַך ברענגט דערצו, אַז פֿון דעם גרעסטן טייל „קינדעריש־קײטן“ ווערן זיי צוריק פּטור. אַ ינגל לייבל וואָס האָט זיך שוין

אויסגעלערנט זאָגן אויף זיך אַיך קען קאַנסטרוירן אַ פּאַסעסיוו איכט, משמעות אויפֿן מישקל פֿון לייבלס; סוף-פּל-סוף וועט ער זיך דער-אַרבעטן ביון אַנגענומענעם פּאַסעסיוו אַדיעקטיוו "מזין". אויך לער-נען זיך קינדער סוף-פּל-סוף אויס אַרויסצוריידן "שווערע" קלאַנגען ווי r און l.

אַ מאָל בלייבט אָבער דער למד אָדער דער ריש פֿון די קינדער פֿאַרט אָן אַנדערער, די פֿאַנעמען קומען צו נאָענט צו /w/ אָדער צו /ch/. דעמאָלט מעג מען רייזן וועגן אַ פֿאַנעטישן נעאַלאָגזום. (דער פּשט פֿונעם לעצטן וואָרט איז דאָ אַ ביסל אויסגעברייטערט, צו באַ-צייכענען אַבי אַ חידוש. ס'רובֿ מיינט מען מיט נעאַלאָגזום אַ לעק-טישן חידוש. אין גרונט וואָלט מען דאָ אויך געדאַרפֿט מבחין זיין צווישן היסטאָריזמען, אַ שטייגער פֿליפּלאַן אָדער יאָדער-אויפֿרייט, און נעאַלאָגזומען ממש, אַ שטייגער לעפֿצונג: דאָ האָט דער אַביעקט עקסיסטירט פֿריער אויך, נאָר מען האָט געקענט זאָגן: דאָס אָרט, וווּ דער טייד גיסט זיך אַריין אין ים). ביי נישט-קלאַנגיקע וויזגעבונגען באַמערקט מען דעם חידוש נאָך גיכער. נישט אַלע קינדער וואָס האָבן אַנגעהויבן מיט געזיצט זינען דווקא דערגאַנגען ביון שפיץ געזעסן; נישט איין מאָל קומט-אויס צו הערן פֿון אונטערוואַקסנדיקע און אונ-טערגעוואַקסענע געזיצן און אין (טיילן?) פּויליש-יידיש איז געזיצן גאָר געוואָרן די רעגולערע פֿאַרמע. אינעם ווערב טאָן || טון איז, היסטאָריש גענומען, דער אינפֿיניטיוו טון מיט u||i און דער פֿאַר-טיציפֿ געטאָן מיט o||u; נאָר שפּעטער האָט זיך די פֿאַראַדיגמע אויסגעגלייכט, משמעות אַ דאַנק דעם וואָס די עלטערע האָבן נישט דערפֿאַריכט, און היינט איז ביי ליטווישע יידן טאָן ~ געטאָן מיט /o/ און ביי ניט-ליטווישע טון ~ געטון מיט /i/. דאָ, אין די "נאָר-מאָליזאָציעס" ביי קינדער על-פי אַנאַלאָגיע, דאַרפֿן מיר זוכן דעם אויפֿקום פֿון מען טאָר יאָ (תחילת איז געווען מען טאָר ניט ~ מען מעג); פֿון קלאָרער אַנשטאָט קלערער (פֿ"גל קלאָר); פֿון אויסגע-מיידט אַנשטאָט דעם פֿריערדיקן (= עלטערן-שפּראַכיקן) אויסגעמיידטן; פֿון געטאָכטן, געוואָנדן אַנשטאָט די עלטערע געטעכט, געווענדט.

פֿון דאָנען וואַקסט באַדנדיק אַנשטאַט דעם היסטאָריש "ריכטיקן" באַדנדיק זיך: דער זיך פֿון רעפֿלעקסיוון ווערב איז באַנומען געוואָרן ווי דער לעצטער טראַף פֿון שורש.

די גאַנצע גרויסע קאַטעגאָריע פֿאַלקס-עטימאָלאָגיעס קען מען אַפֿשר צום בעסטן באַנעמען אין דעם צוזאַמענבונד: דער יינגערער דור הערט-אויף פֿאַרשטיין אַ וואָרט און מאַכט עס צוריק פֿאַרשטענדלעך דורך אַנקניפן אין אַן אַנדער סעמאַנטישער אַסאַציאַציע. לעצגעלט האָט תחילת געמיינט "אַפשיידגעלט", מחמת (די) לען האָט פֿריער בטייט "אַפשייד, געזעגענונג"; היינט ווערט עס אינטער-פרעטירט "דאָס לעצטע געלט". ווי מען נעמט זיך פֿיר, אַזוי העלפֿט גאָט איז רעכט, פֿל-זמן עס גילט דער קאַנווערב פֿיר(-). ווען מען האָט אים גענומען פֿאַרגעסן, איז געוואָרן אַ נייע ווערסיע: ווי מען נעמט זיך פֿיר... און נאָך שפּעטער: ווי מען פֿירט זיך, אַזוי העלפֿט גאָט.

דורכן שפּראַכיקן אַפּבטייט צווישן דורות קען מען אויך אויס-טייטשן די אַ"ג קריק פֿורעמונגען פֿון אַ דימינוטיוו צו אַ (היסטאָריש נישט-עקסיסטירנדיקער) גרונטפֿאַרמע. אויב צום פּיצל טעפּעלע און צום קליינעם טעפּל איז פֿאַראַן אַ גרויסער טאַפּ, טאַ פֿאַר וואָס זאָל נישט זיין, לעבן דעם פּיצל לעפּעלע און דעם קליינעם לעפּל, אַ גרויסער לאָף? דאָס קינדערוואָרט לאָף האָט זיך טאַקע, אויף וויפֿל עס זעט זיך, אין ערגעץ נישט איינגעבירגערט, אַבער אַ שטייגער, אַנט "קאַטשקע", יויז (גנאַי-וואָרט) קרוציפּיקס; קרענקלעך פֿאַרקרימטער "מענטש", לופּע) "גראַבע ליפּ; ליפּ", רונג, "גרויסער רינג; רינג" (קריקפורעמונגען פֿון ענטל, יויזל, ליפּעלע, רינגל) זיי-נען רעגיאַנאַל נישקשהדיק פֿאַרשפּרייט.

הייסט עס, טייל שפּראַכיקע איינסן דיפֿערענצירן זיך על-פי על-טער-גרופּעס, און דאָס וואָס מען רופֿט אַפּשטאַרבן פֿון אַ נוטה-למותן שפּראַכיקן איינס איז בעצם דער רעזולטאַט פֿון אַן אַפּבטייט אין דער שפּראַך פֿון עלטער-גרופּעס.

דער אַנאַליז פֿירט אונדז צו צו דער פֿראַגע וועגן שפראַך־דעס־
קריפציע אין איר שניכות צו שפראַך־געשיכטע.

אינער פֿון די קעפ פֿון לינגוויסטיק סוף ניינצעטן יאָרהונדערט,
ה. פּויל, האָט פראַקלאַמירט: „נישטאָ קיין אַנדער שפראַך־וויסנשאַפֿט
אַחוץ היסטאָרישער לינגוויסטיק“. אַנטקעגן דעם האָבן סטרוקטוראַ־
ליסטן פֿון צוואַנציקסטן יאָרהונדערט דעקלאַרירט, אַז אַ סיסטעם
לאַזט זיך באַשרייבן נאָר אין סינכראַניע. בלומפֿילד האָט אָפּגע־
פּסקנט: „אויף צו באַשרייבן אַ שפראַך דאַרף מען נישט קיין שום
היסטאָרישע קענטענישן. אַדרבא, דער אַבסערוואַטאָר וואָס וואַלט
דערלאָזט, אַז אַזאַ קענטעניש זאָל משפּיע זיין אויף זיין באַשרייבונג,
וואַלט פֿאַרקרימט די פֿאַקטן פֿון זיין באַשרייבונג“.

זאָל דער ניט־לינגוויסט וואָס איז פֿאַראַינטערעסירט אין שפראַך
נישט קוועטשן מיט די פלייצעס, וואָס לינגוויסטן זינען אַזעלכע
מסתּפקים במועט. נישט בלומפֿילדן און נישט זיין רבין דע־סאָסיר
האָט מען געדאַרפֿט לערנען, אַז דער גרעסטער טייל פֿון דעם וואָס
ס׳כאַראַקטעריזירט היינט אַ שפראַך האָט וואַרצלען אין עבר: אַדער
דער שפראַכיקער איינס ממש איז געווען, אַדער דער פֿורעם איז
געווען אַ פֿאַרטיקער, אַדער דער פֿורעם ווי מיר זעען אים היינט
האָט אַ פראַטאָטיפּ אין אַ פֿריערדיקער צייט. נאָר וואָס דען — עס
איז די ראַשונים־סטרוקטוראַליסטן געגאַנגען אין מאַכן דעם גרויסן
פּרינציפּיעלן צווישנשייד צווישן סינכראַניע און דיאַכראַניע. דע־
סאָסיר זאָגט דאָס מיטן פֿולן מויל: „מען דאַרף פֿאַר יעדער פּרינציפּ
אַוועקשטעלן איטלעכן פֿאַקט אין זיין ספּעציע און נישט אויסמישן די
מעטאָדן“. די וואַרענונג וואַקסט פֿון דעם, וואָס די ביזסטרוקטוראַ־
ליסטישע לינגוויסטיק האָט גענוג אָפֿט אויסגעמישט נישט איבער־
קלערנדיק סינכראַנישע און דיאַכראַנישע פֿאַקטן פּונקט ווי מען האָט
נישט גענוג מבחין געווען צווישן שפראַכיקע און חוצשפראַכיקע
פֿאַקטן. דאָ איז געקומען דער גרויסער אויפֿטו פֿון דער מאַדערנער
דעסקריפציע. זי וויל צוגיין צו איר אָביעקט אָן פֿאַרוויסיקע אָפֿ־

שאצן און נעמט זיך נאָר אונטער צו ווייזן, ווי אזוי די רעדלעך דרייען זיך.

אַבער די גרענעצן פֿון דעם נאָר האָבן זיך שוין פֿונאַנדערגע-
רוקט אזוי ווייט, אַז זיי האָבן איינגעשלאָסן אין זיך די סינכראָנישע
דינאַמיק פֿון דער סיסטעם סיסטעמען. סינכראָניע פֿלפּי דיאַכראָניע
מוזן מיר אויך דערזען אין אַ נוצער שפּראַך. ס'איז אמת, אַז דאָס וואָס
אַן אינפֿאַרמאַנט קען אונדז היינט איבערגעבן גרייכט צוריק אין
בעסטן פֿאַל נישט מער ווי אויף אַ הונדערט יאָר. אַבער אין הונ-
דערט יאָר פֿאַרלויפֿט זיך אזוי פֿיל אין שפּראַך! דיאַכראָניע, קען
מען זאָגן, רייסט זיך אַרײַן אַפֿילו אין דער לינגוויסטישער ביאָגראַפֿ-
פֿיע פֿון אַ יחיד וואָס לעבט-אויס זינע יאָרן. ווי אזוי זשע צעברעכט
זיך נישט די סיסטעם, ווען די שינויים פֿאַרלויפֿן זיך כּסדר אין די
פֿאַרשיידנסטע ווינקלען פֿון די אונטער- און אונטעראונטער-סיסטע-
מען? די פֿאַרשטענדיקונג רייסט זיך נישט איבער, ווייל נישט אַלע
טיילן פֿון דער סיסטעם ווערן אָנגערירט אין דער זעלביקער מאָס
און אין דער זעלביקער צייט און די שינויים וואָס פֿאַרלויפֿן זיך יאָ,
ווערן דורכגעפֿירט איטלעכער מיט זיין באַזונדערן טעמפּאַ. אויך
קומט נישט דער אָפּבײַט פֿון היינט אויף מאָרגן. פֿריער ניצט נאָך אַ
טייל קיבוץ אַ שפּראַכיקן איינס אין טאַג-טעגלעכן ריידן; שפעטער
איז שוין דער נוטה-למותער איינס אַרויס פֿון באַנוץ, אַבער בײַ אַ
געלעגנהייט שווימט ער אַרויס אין עמעצנס זכרון און ווערט צוריק
אַקטואַליזירט («ווי פֿלעגט זאָגן די באַבע עליה-השלום»); און ערשט
דערנאָך ווערט ער פֿאַרגעסן לחלוטין. דאָס אייגענע קומען די חידו-
שים פֿונעם «דור באַ» נישט אַרײַן מיט איין קלאַפּ. אַט אזוי קען די
שפּראַך פֿונקציאָנירן ווי אַ סיסטעם אין איטלעכן מאָמענט פֿון איר
געשיכטע. דער איבערגאַנג פֿון תקופֿה צו תקופֿה מוז געמאַלט ווערן
אין ניואַנסן פֿון גרוי, נישט אין האַפֿערדיקן קאַנטראַסט פֿון שוואַרץ-
ווייס.

אויב אַ שפּראַך־היסטאָריקער דערקענט דאָס, ווערט זיין עובדה מער רעאַליסטיש. אָבער זי ווערט אַ סך קאָמפּליצירטער אויך. פֿאַר רויס, אָן אַ פּרטי־פֿאַרשונג, קען מען נישט זאָגן, ווען דער אָדער יעדער שפּראַכיקער איינס אָדער פֿורעם איז געוואָרן אַזוי ווי ער איז היינט. דער פּלל בני אַלע כּראַנאַלאָגישע זוכונגען איז, אַז מען דאַרף גיין וואָס ווייטער צוריק, אַז קיין צו פֿרי איז נישטאָ. סײַדן עס גייט וועגן שפּראַכיקע פֿאַקטן, וואָס פֿריער פֿון אַ געוויסער תקופה האָבן זיי נישט געקענט זיין.

וואָס מיינט אַ תקופה פֿון עטלעכע הונדערט יאָר, וואָס מיט דעם באַגריף אָפּערירט מען דאָך אין געשיכטע בכלל און אויך אין דער געשיכטע פֿון אַלע שפּראַכן? מיר וועלן זיך שוין נישט באַנוגענען מיט דע־סאָסירס פֿאַרמולירונג, אַז דיאַכראַניע מיינט אַ רעוואָלוציע אין דער סיסטעם פֿון תקופה צו תקופה. ביים אַריבערשפּרינגן אייבער דער שוועל פֿון איין שפּראַכיקער תקופה צו דער צווייטער הערן מענטשן אויך נישט אויף צו פֿאַרשטיין איינס דאָס אַנדערע. דער פֿאַרשער דאַרף אין אַיטלעכער שפּראַכיקער תקופה טאַקע באַשרייבן די סיסטעם, אָבער דאָ מוז ער דאָך אויך אַרײַנגעמען אין חשבון, ווי מיר האָבן געזען, דעם פֿאַקטאָר בײַט. קומען מיר, בכּן, צו דער מסקנא, אַז דעם גרענעץ צווישן איין תקופה און דער צווייטער קאַנס־טאַטירט מען נאָר אין רעטראַספּעקט. ס׳איז אַ טיפּערער אַנזשניט. דאָ האָט זיך אַקומולירט אַ גרעסערע צאָל מער קענטיקע איבערבײַטן. וואָס ס׳איז ״טיפּער״, ״גרעסער״ און ״מער קענטיק״ איז געווענדט אין די קריטעריעס.

אַ צווייטער סימן פֿון אַ נײַער תקופה איז אַפֿשר אַן איבערסיס־טעמירונג פֿון שפּראַכיקע פֿאַקטן אין זיך. יעטווידער סיסטעם האָט אַ נטיה צו סימעטרישקייט. דורך די שינויים וואָס פֿאַרלויפֿן זיך אין משך פֿון דער תקופה אין פֿאַרשיידענע ווינקלען שפּראַך קענען זיך מערן די יוצא־מן־הפּללן און ס׳קען אָפּגעשוואַכט ווערן די סימעטריש־

קייט; ערגעץ ווו קען די סימעטרישקייט פֿאַרשטערט ווערן אין גאַנצן. ס'לאַזט זיך אַ מאָל קאָנסטאַטירן אַ באַנטיטער דראַנג צו סימעטריש-קייט, וואָס ער קען שאַפֿן באַדינגונגען פֿאַר אַ גרונטיקער איבערסיס-טעמירונג, דאָס הייסט פֿאַר דעם אָנהייב פֿון אַ נייער תקופֿה. הייסט עס תקופֿה איז אַ רעלאַטיווער באַגריף, נישט קיין אַב-סאָלוטער. דערפֿאַר קען וועגן שטעלן די גרענעצסלופן זיין אַ פּלוגתא אַפֿילו צווישן פֿאַכלניט וואָס אָפּערירן מיט די זעלביקע פֿאַקטן. צום מערסטן וועט נושאַ-חן זיין אַ פעריאָדיזירונג וואָס נעמט אין אַכט די מערסטע פֿאַקטן פֿון גלייכצייטיקן איבערבייט און ווייזט צום בולטסטן, וואָסערע שינויים עס האָבן זיך ביים פֿאַסטולירטן אַנז-שניט געהאַט פֿאַרלאַפֿן לגבי פֿרײַער און ווי אַזוי די פֿרײַערדיקע תקופֿה זעט-אויס לגבי שפּעטער.

אין אַיטלעכער תקופֿה, דאַרף מען געדענקען, איז די שפּראַך אַ סיסטעם. אַפֿילו אין דער בראַשית-צייט מוז זיך לאָזן אויסמאַרקירן אַ סיסטעם, אַנישט וואַלט מען דאָך נישט געקענט ריידן וועגן דעם, אַז ס'איז געוואָרן אַ נייע שפּראַך. אָבער די סיסטעם אין אַ תקופֿה פֿאַלט נישט אַראָפּ אַ גרייטע פֿון הימל. ווען מיר נעמען פֿונעם היינטיקן שפּראַכיקן מצב גיין אויף צוריק, שטויסן מיר זיך אָן פֿון מאָל צו מאָל אויף פּונקטן, ווו צוויי געוועזט פֿאַרשיידענע שפּראַכיקע פֿור-רעמס האָבן זיך צונויפֿגעשלאָסן. למשל (אײ) וועל... (ד) וועסט... (ער) וועט... (מיר) וועלן... (איר) וועט... (זיי) וועלן... אין דעם העלפֿווערב פֿון דער קומעדיקער צייט זעט היינט אויס ווי אַ געשלאַ-סענער פֿורעם, אָבער נולד געוואָרן איז ער משמעות דורך אַ צונויפֿ-גאַס פֿון צוויי באַזונדערע פֿורעמס, דהיינו (אײ) וועל... (ד) וועסט... (ער) וועל... (מיר) וועלן... (איר) וועלט... (זיי) וועלן... און (אײ) ווער... (ד) ווערט... (ער) ווערט... (מיר) ווערן... (איר) ווערט... (זיי) ווערן... פֿאַרקערט ווידער טרעפֿט, אַז צוויי פֿאַרמעל און פֿונק-ציאָנעל פֿאַרשיידענע שפּראַכיקע איינסן זינען פֿרײַער געווען נישט מער ווי פֿונקציאָנעל גלייכווערטיקע וואַריאַנטן. למשל געוועזט איז לכתחילה געווען אַ פֿאַראַלעלע פֿאַרמע צו געווען, אַזוי ווי היינט

געוועזן || געווען; היינט איז געוועזט געוואָרן אַן אינוואַריאַנט צו באַצייכענען עפעס אַן אַקט אין עבֿר וואָס האָט זיך פֿאַרלאָפֿן פֿריער אידער אַ צווייטער אַקט אין עבֿר. אויף אַזוינע שליס־ און צעגיי־ פונקטן טשאַטעוועט דער שפּראַך־היסטאָריקער. דאָ דערזעט ער די עלעמענטן פֿון אָפּבניט, וואָס זייער אַקומולירונג איז סוף־פל־סוף גורם דאָס אַנקומען פֿון אַ נייער תקופֿה.

דער היסטאָריקער פֿון ייִדיש איז נאָך ספעציעל פֿאַראינטערעסירט אין פֿאַלן פֿון קאַנווערגענץ צווישן די דעטערמינאַנטן — ווען שפּראַך־ כיקע איינסן זינען מלכתחילה געווען ענלעך צווישן זיך, הגם גענע־ טיש פֿאַרשיידן, און דערנאָך האָבן זיי זיך אין ייִדיש צונויפֿגעשמאַלצן אין גאַנצן.

צוריק גערעדט מוז מען פּאַסטולירן, אַז געוויסע סטקרוקטורעלע אייגנשייטן בלויבן סטאַביל אין משך פֿון דער גאַנצער געשיכטע פֿון אַ שפּראַך, דורך אַלע תקופֿות, אַנישט וואָלט דאָך קיין שכל נישט געווען צו ריידן וועגן פֿאַרשיידענע תקופֿות אין איין שפּראַך. פֿאַר־ שערס שטעלן־אויס תקופֿות אַ שטייגער אין דער געשיכטע פֿון אי־ טאַליעניש, און די סאַמע עלטסטע סטאַדיע פֿון איטאַליעניש, דאַרף מען משיג זיין, איז געווען גאַנץ נאַענט צו דער ייִנגסטער סטאַדיע פֿונעם גערעדטן לאַטיין אין איטאַליע. אָבער צווישן איטאַליעניש ווי אַ גאַנצקייט און לאַטיין ווי אַ גאַנצקייט איז מען פּרינציפּיעל שטרענג מבחין נישט געקוקט אויף דער נאַענטער גענעטישער שניכות צווישן די צוויי שפּראַכן. דער סימן־מובהק אָדער די סימנים־מובה־ קים פֿון אַ שפּראַך דאַרף מען קענען פֿאַרמולירן. פּל־זמן אַ שפּראַך־ היסטאָריקער שאַפֿט זיך דער עיקר מיט דער איצטערדיקער סטאַדיע פֿון דער שפּראַך איז דער אויסגעפֿונענער סימן־מובהק פֿון זיין פֿאַרש־ אַביעקט אין דער בחינה פֿון אַן אַרבעט־היפּאָטעז; ווען עס נעמט זיך צעוויקלען די געשיכטע פֿון דער שפּראַך אין אַלע תקופֿות, באַקומט זיך אַלץ מער זיכערקייט און ס'ווערט פֿון דעם משמעות אַ וודאי.

דאָס וואָס עס איז ספּעציעליש פֿאַר דער ייִדישער שפּראַך — איך וועל פֿאַרלויפֿן דעם וועג מיט אַ נייטיקער קאַנסטאַטירונג — איז איר שמעלץ־כאַראַקטער; ייִדיש ווערט דעריבער אַנגערופֿן אַ שמעלץ־שפּראַך. אינעם געשמעלץ זינען אַרײַן פֿיר קאַמפּאָנענטן: דער לשון־קודשער, דער לעזישער (אַרויסגערעדט: la'azish): דער דייטשישער און דער סלאַווישער. אַ שטייגער: אין ליינען איז דער שורש פֿון לעזישן קאַמפּאָנענט און דער סופֿיקס פֿון דייטשישן קאַמפּאָנענט; אין פּויערטע איז דער שורש פֿון דייטשישן קאַמפּאָנענט און דער סופֿיקס פֿון לשון־קודשן קאַמפּאָנענט; אין גאַטעניו איז דער שורש פֿון דייטשישן קאַמפּאָנענט און דער סלאַווישן קאַמפּאָנענט; אין סטעדל איז דער שורש פֿון סלאַווישן קאַמפּאָנענט און דער סופֿיקס פֿון דייטשישן קאַמפּאָנענט; אין פּלאַנטיק איז דער שורש פֿון לשון־קודשן קאַמפּאָנענט און דער סופֿיקס פֿון סלאַווישן קאַמפּאָנענט.

לאַמיר פֿאַרגעדענקען דעם גאַנג קאַרעלאַטיווע באַגריפֿן וואָס וועלן אונדז דינען ווינטער: שמעלצוואַרגשפּראַך, דעטערמינאַנט, אויפֿשמעלצונג, קאַמפּאָנענט. ס'איז האַרבע עבֿרי, אַבער איין מאָל דעפֿינירטע טערמינען האָבן די מעלה פֿון אַ ראשי־תיבות: מען דאַרף נישט מאַריך זיין מיט אַרומשרייבן ווידער אַ מאָל און אַבער אַ מאָל; און חוץ דעם העלפֿן זיי אויסקלאַרן די אַבסערוואַציע דורך קאַנפּענטירן זי אויף באַשטימטע וואַגיקע ענינים.

די טערמינען זינען אָפּגעקליבן, געוויינטלעך, פֿונעם קוקוינקל פֿון ייִדיש. ביז מעשה־בראשית, זינען מיר משיג, זינען געווען באַזונדערע שפּראַכן אָדער גרופּעס שפּראַכן: לשון־קודש, לעזיש, דייטש, סלאַוויש. איך רוף זיי שמעלצוואַרגשפּראַך, ווייל פֿון זיי איז געקומען דאָס שמעלצוואַרג (דאָס ריוואַרג) פֿאַר דער שמעלצשפּראַך ייִדיש. אַ דאַנק אַ ספּעציעלער — מען מעג זאָגן איינמאָליקער — קאַנסטעלאַציע נעמען זיך געוויסע טיילן פֿונעם שמעלצוואַרג שמעלצן. יענע טיילן פֿון די שמעלצוואַרגשפּראַכן וואָס האָבן ייִדיש נישט אַנ-

געריט האָבן צו אונדזער באַטראַכטונג קיין שניכות נישט; די „גע-
וויסע טיילן“ פֿון אַ שמעלצוואַרגשפראַך, וואָס זינען צוגעקערט צו
דער שמעלצשפראַך און זינען אין איר אַרײַן, אָדער זיי זינען פאַ-
טענציעל מסוגל אין איר אַרײַנצוגיין, רוף איך דעטערמינאַנט. דער
דעטערמינאַנט לשון-קודש אַ שטייגער איז נישט אידענטיש מיט
העברעיִש סתם; ער באַצייכנט נאָר יענע סעגמענטן פֿון העברעיִש
און אַראַמיש, וואָס האָבן געהאַט, אָדער געקענט האָבן, אַ חלק אין
פֿורעמען ייִדיש. איצט קומט די מעשה-בראשית, די אויפֿשטעלונג.
פֿון די דעטערמינאַנטן (וואָס זיי זינען נאָך דרויסנדיק לגבי דעם
געשמעלין) זינען אין דער שמעלצשפראַך אַרײַן די קאַמפּאָנענטן: פֿון
דעטערמינאַנט לשון-קודש דער לשון-קודשער קאַמפּאָנענט פֿון ייִדיש,
פֿון דעטערמינאַנט לעזיש דער לעזישער קאַמפּאָנענט פֿון ייִדיש אַזױ.
דורך אַ פֿאַרזיכדיקער סיסטעמירונג איז „געבוירן געוואָרן“ אַ נייע
שפראַכיקע סטרוקטור וואָס איז נישט אידענטיש מיט דער סטרוקטור
פֿון די שמעלצוואַרגשפראַכן און פֿאַרמאָגט שוין איצט איר אייגענע
סיסטעם אָדער, פינקטלעכער אויסגעדריקט, איר אייגענע סיסטעם
סיסטעמען.

אַפֿילו דער עלטסטער דערגאַנגענער ייִדישער זאַץ פֿון 1272
ווייזט שוין אַן אויפֿשמעלצונג פֿון לשון-קודשן און דײַטשישן קאַמ-
פּאָנענט.

די אויפֿשמעלצונג האָט זיך נישט אָפּגעשטעלט בײַ מעשה-ברא-
שית, ווען ס'האָבן זיך צונויפֿגעשמאַלצן די עלטסטע דריי קאַמפּאָ-
נענטן, דער לשון-קודשער, דער לעזישער און דער דײַטשישער, און
אַפֿילו נישט מיט עטלעכע הונדערט יאָר שפּעטער, בשעת עס איז
צוגעקומען נאָך אַ קאַמפּאָנענט, דער סלאַווישער. דער שמעלצפּראָצעס
איז אַ דויערדיקער און ער איז קומלאַטיוו, ווי מיר וועלן דאָס אין
די ווייטערדיקע באַטראַכטונגען זען כּסדר. אויך וועלן מיר זען, אַז די
אויפֿשמעלצונג לאַזט זיך קאַנסטאַטירן נישט נאָר בײַ די קאַמפּאָנענטן
צווישן אַנאַנד, נאָר אויך אינעווייניק אין איטלעכן קאַמפּאָנענט באַ-
זונדער.

כדי עס זאלן זיך מער באַשיימפערלעך אַרויסזען, ווי אַזוי די באַגריפֿן סיסטעם און אויפֿשמעלצונג קומען צו ניץ, לאַמיר קאַנס-טרוירן אַ דוגמא-זאַץ וואָס איז אויסקאַמבינירט מיט איין ציל — עס זאלן אין אים זיך פֿאַרטראַטן אַלע פֿיר קאַמפֿאַנענטן: נאַכן בענטשן האָט דער זיידע געקויפֿט אַ ספֿר. ספֿר איז שוין פֿון לשון-קודשן קאַמפֿאַנענט, בענטשן פֿון לעזישן, נאַכן, האָט, דער, געקויפֿט, אַ פֿון דייטשישן, זיידע פֿון סלאַווישן. עס לוינט צו אַנאַליזירן אַט דעם זאַץ ווערטער־זון.

ספֿר איז אין אויסלייג אין גאַנצן ווי דאָס וואָרט אין העברעיִש איבער דעם וואָס ייִדיש היט-אַפּ בדרך-כלל די טראַדיציאָנעלע שרייב-בונג פֿון לשון-קודשן קאַמפֿאַנענט. אָבער מיר זינען פֿאַראַינטערע-סירט אין די קלאַנגען. וואָס שייך די קאַנסאַנאַנטן איז דאָס ייִדישע וואָרט אידענטיש מיטן העברעיִשן. אַנדערש איז אָבער מיטן דיפֿ-טאַנג פֿונעם ערשטן טראַפּ. אין ליטווישן און אוקראַינישן ייִדיש איז דאָס (ei), אין פּוילישן ייִדיש /ai/. די זעלביקע מיטשטימונג /ei||ai/ געפֿינען מיר אויך אין דעם דייטש-קאַמפֿאַנענטיקן טיפּ געוויינען (און אינעם סלאַוויש-קאַמפֿאַנענטיקן טיפּ זייט). אין דע-טערמינאַנט לשון-קודש איז אַזאַ וואָר-ירונג פֿון די פֿאַנעמען נישטאַ; דאָס וואָס לשון-קודש ממש אין מורח-איראַפּע האָט אויך די זעלביקע מיטשטימונג איז אַ רעזולטאַט פֿון דעם וואָס די אַשפּניזשע חבֿרה פֿון לשון-קודש גייט-נאָך נאָך דער פֿאַנעמיק פֿון ייִדיש. אין דעטער-מינאַנט דייטש איז אויך נישטאַ אַזאַ שטחדיקע מיטשטימונג, זי איז אַן אינעווייניקסטע ייִדישע אַראַנזשירונג, אָבער די איינציקע עלע-מענטן פֿון אַט דער מיטשטימונג לאָזן זיך יאָ קאַנסטאַטירן אין דע-טערמינאַנט דייטש. פֿאַקטיש האָט די אַנטוויקלונג פֿון דער מיט-שטימונג בני דער בהדרגהדיקער אויספֿורעמונג פֿון די ייִדישע דיאַ-לעקטן געוויס אַרומגענומען אַלע קאַמפֿאַנענטן גלייכצייטיק; אָבער בנים טעאַרעטיש איזאָלירן די אויפֿשמעלצונג קענען מיר קאַנסטאַ-טירן צוויי פּראָצעסן. אין גבֿול פֿון דייטשישן קאַמפֿאַנענט גופּא האָבן זיך צעשטענע עלעמענטן אויפֿגעשמאַלצן אין אַ פֿעסטן צווישנדיאַ-

לעקטישן פֿורעם /ei|ai/. טעאָרעטיש אַ צווייטער פֿראַצעס איז אַט דאָס, וואָס די דײַטש־קאָמפּאָנענטיקע איינסן זײַנען אַריבערגעטראָגן געוואָרן אויפֿן לשון־קודשן און סלאַווישן קאָמפּאָנענט.

דער גרעסטער צווישנשייד צווישן דעם העברעיִשן וואָרט פֿון און זײַן ייִדישן אָפּשלאַג איז אויפֿן פֿעלד פֿון סעמאַנטיק. בשעת דאָס וואָרט איז אַרײַן אין ייִדיש פֿונעם דעטערמינאַנט לשון־קודש, זײַנען בײַ ייִדן געווען נאָר אַזוינע ספֿרים וואָס זײַנען פֿאַרבונדן מיט ייִדישקײַט, און דעריבער זײַנען די אַסאַציאַציעס פֿון ספֿר געקניפט מיט דער טראַדיציע: ספֿר-תּוֹרָה; ספֿר-הַזְכוּרוֹת. פֿון מגילת אסתר; יודע ספֿר פֿון ישעיה כט אַזױוו; אַפֿילו דער ספֿר פּראָ(ל)ניק שפּאַרט זיך אָן, זאָל זײַן קאַטאַוועסדיק, אויפֿן געדאַנק פֿון אַ ספֿר וואָס איז אַ קוואַל פֿון אויטאָריטעט און לערנט מענטשן, ווי אַזױ זיך צו פֿירן. פֿון זײַנט עס איז געוואָרן בײַ מזרחדיקע ייִדן די וועלטלעכע און האַלב וועלטלעכע ליטעראַטור איז מען מִבְּחִין צווישן ספֿרים און ביכלעך (אָדער ביכער). די עטאַבלירונג פֿון וועלטלעכן סעקטאָר אין אַשפּנוזישן קיבוץ פֿון זײַנט דעם נײַצעטן יאָרהונדערט האָט אין העברעיִש געבראַכט דערצו, אַז ספֿר באַטײַט אַלע מיני ביכער, אַפֿילו אַנטירעליגיעזע — דער באַטײַט האָט זיך אויסגעברייטערט. אין ייִדיש איז נישט מעגלעך אַפֿילו אויף די ווערק פֿון מענדעלע מוכר־ספֿרים צו זאָגן ספֿרים, דאָס זײַנען ביכער — ס'האָט זיך אַננגעביר־גערט אַ צווייט וואָרט פֿון דיפֿערענצירונג וועגן.

בענטשן איז אַרײַן אין ייִדיש פֿון דרום־לעזיש, און דער אַבֿי־אַבֿות איז לאַטייניש *Benedicere*. אויף העברעיִש וואָלט מען דאָס איבערגעזעצט „ברך“; ווען מען זאָל דעם זאָך נאָכן בענטשן האָט דער זיידע געקויפֿט אַ ספֿר איבערגעגעבן אויף לשון־קודש, וואָלט מען געניצט „ברכת המזון“, „די ברכה אויפֿן עסן“. אָבער אין ייִדיש גיט די עקסיסטענץ פֿונעם לעזיש־קאָמפּאָנענטיקן וואָרט אַ מעגלעכקײַט צו דיפֿערענצירן; אַ ברכה מאַכט מען פֿאַרן עסן, נאָכן עסן בענטשט מען.

זיידע איז אַ סלאַוויש־קאָמפּאָנענטיק וואָרט, אָבער נישטאָ קײַן

סלאווישע שפראך וואס זאל עס האבן אין אזא פארמע. די שטחדיקע מיטשטימונג פאר יידיש אין דעם דאזיקן סלאוויש-קאמפאנענטיקן ווארט איז /ei||ai/ די זעלביקע ווי אינעם טיפ ספּר און ווי אין דייטש-קאמפאנענטיקן טיפ געוויינט. סלאוויש גופא ווייסט נישט פון אזא צווישנדיאלעקטישן פֿורעם; האבן מיר דא, הייסט עס, אין אַ סלאוויש-קאמפאנענטיקן ווארט עלעמענטן, וואס זייער וואַרצל איז אין דעטערמינאַנט דייטש. דער סעמאַנטישער תחום, אין וועלכן עס געפינט זיך זיידע, שליסט-אַזן באַבע, עלטער-זיידע, פֿאַטער, מומע, אייניקל אַזוּר — אין די סלאווישע שפראַכן איז פֿון צווישן די אַלע ווערטער פֿאַראַן בלויז אַן ענטפֿערער צו באַבע, און אויך נישט אין דעם זעלביקן קלאַנגיקן געשטאַלט.

אויפֿשמעלצונג מעגן מיר משמעות זען אויך אינעם ווערטער-סדר פֿון אונדזער דוגמא-זאַץ. דער זאַץ הייבט זיך אָן מיט אַן אַדווער-ביאַלער פֿראַזע נאַכן בענטשן, מוז דעריבער דער געבויגענער טייל ווערב, האָט, זיך דער צווייטער זאַצאיינס. דאָס איז אַ סינטאַקטישער פֿורעם וואָס איז אַרײַן אין ייִדיש פֿון דעטערמינאַנט דייטש. אָבער די פֿאַזיציע פֿונעם ניט-געבויגענעם טייל ווערב, געקויפֿט, איז אַ פֿאַר-זיכדיקע; אין דער שמעלצוואַרגשפראַך דייטש שטייט דער ניט-גע-בויגענער טייל ווערב בײַם סאַמע סוף זאַץ. אָט די פֿאַרזיכדיקייט זעט-אויס ווי אַ באַווירקונג פֿון ייִדישן סינטאַקס מצד די ניט-דייטשי-שע קאמפאנענטן; די דעטערמינאַנטן לשון-קודש און סלאוויש ווייסן נישט וועגן אַרײַנרוקן אַנדערע זאַצאיינסן צווישן ביידע טיילן ווערב, און דער ייִדישער פֿורעם זעט-אויס ווי אַ פשרה צווישן דעם גאַנג אין דעטערמינאַנט דייטש פֿון איין זײַט און דעם גאַנג אין די דע-טערמינאַנטן לשון-קודש און סלאוויש פֿון דער צווייטער זײַט.

די ספעציפֿישקייט פֿון דער ייִדיש-אויפֿשמעלצונג זעט זיך אפֿשר נאָך בולטער אַרויס אין דער סעלעקציע פֿון די לעקסישע איינסן. דער דייטשישער קאמפאנענט איז טאַקע אין אונדזער דוגמא-זאַץ סטאַטיסטיש צום שטאַרקסטן, אָבער אַוועקשטעלן „זענגען“ (פֿֿגל דייטש segnen) אַנשטאַט בענטשן איז נישט מעגלעך, און „דער

גרויספֿאַטער האָט קונה געווען אַ קניהע" אָדער "דער סבֿא האָט גע" קופיעט אַ בוך" איז נישט מעגלעך. דערבײַ איז אינסטרומנטיוו, און בלויז "געקופיעט" מעג מען אָפּוואַרפֿן נישט איבערטראַכטנדיק, ווייל דאָס סלאַווישע וואָרט פֿאַר "קויפֿן" (פֿֿגל פּויליש *kupić*) איז אין ייִדיש ניט אַרײַנגעדױנגען. עלטער-פֿאַטער, "זידע", קענען מיר יאָ געפֿינען אין דער עלטערער ייִדישער ליטעראַטור, אויפֿן שניט פֿון עלטער-זידע, עלטער-באַבע, עלטער-פֿעטער וכדומה, אָבער קיין אַנאָ-לאַג צום דײַטשישן *Grossvater* איז נישט בנימצא. סבֿא איז יאָ פֿאַראַן אין ייִדיש, אָבער דאָכט זיך נאָר אין דער פֿראַזע ישראל סבֿא, "דאָס פֿאַלק ישראל". קונה זײַן האָבן מיר בֿפֿירוש, אָבער נאָר אין שײכות צו גײסטיקע ווערטן, עלעהיי קונה-שם זײַן אָדער אין אַ זאָך ער איז קונה עולמו בשעה אַחת, "ער קויפֿט זיך אַזן זמן עולם-הבא אין איין שעה"; מיט אַנדערע ווערטער, די פֿאַרהעלטעניש קונה זײַן ~ קויפֿן לאָזט זיך פֿאַרגלייכן מיט דער פֿאַרהעלטעניש פֿֿר ~ בוך. קניהע, אַ סלאַוויש-קאָמפּאָזענטיק וואָרט, פֿֿגל וויסרוסיש *kniha*, "בוך", איז אויך פֿאַראַן אין ייִדיש, אָבער נאָר אין קצבֿים-לשון, און מײנען מײנט עס דאָרטן "דער דריטער מאָגן בײַ אַ מעלה-גיריהדיקן בעל-חיים", ווייל אַט דער טייל מאָגן כאַפֿט דעם אָנבליק פֿון אַ בוך. ס'קומט נאָך צו אַ פּיקאַנטער פרט: אין שוחטים-לשון ווערט די קניהע צו מאַל באַצײכנט מיטן נאָמען סידור, אָבער אויב דאָס פֿֿר, וואָס דער זידע האָט געקויפֿט, איז אַן עין-יעקבֿ אָדער אַ מחזור, וועט מען דאָס פֿאַרשטייט זיך נישט רופֿן סידור; סידור איז נאָר איין מין ספֿר. מיט אַנדערע ווערטער, קניהע און סידור זײַנען סינאָנימען אין אַ געוויסן סעמאַנטישן תּחום, וווּ ספֿר איז בכלל נישטאַ; אין אַן אַנ-דער סעמאַנטישן תּחום איז סידור לגבי ספֿר אַן אונטערגעאָרדנטער באַגריף.

אַט דאָס אַלץ ווערט מען געווייר פֿון אַנאָליזירן אויף אַ גאַנצ-קײטיקן שטייגער דעם אונטערשייד צווישן קאָמפּאָזענטאַל דעפֿינירטע עלעמענטן אין דער שמעלצשפּראַך ייִדיש און די שייכדיקע שמעלצ-וואָרגשפּראַכן.

ווי מיר וועלן זען אין פרק סעלעקטיווקייט און אויפשמעלצונג, לאָזן זיך אויפשמעלץ-פראָצעסן קאָנסטאַטירן ממש אין יעדער ווינקל פֿון דער שפראַך. ווי באלד אַזוי, ווערט שוין די פֿראַגע וועגן קאַמ-פּאַנענטאַלער סטאַטיסטיק גאַנץ קאַמפּליצירט.

פּל-זמן מיר ציילן אין דעם פֿריער געבראַכטן דוגמאַ-זאַץ נאָר די שרשים און מיר קאָנסטאַטירן: ספֿר — לשון-קודשער קאַמפּאַ-נענט, בענטשן — לעזישער קאַמפּאַנענט, זיידע — סלאַווישער קאַמ-פּאַנענט, נאָכן, האָט, דער, געקויפֿט, אַ — דייטשישער קאַמפּאַנענט, זינען מיר אויפֿן דרך-המלך. אָבער ווינט נישט אַלע אויפֿשמעלצונג-גען לאָזן זיך אַנאַליזירן אַזוי פשוט. (דער) שם ~ (די) שמות רופֿט נישט אַרויס קיין ספֿקות. האַרבער איז מיט שמע /sheime/ „אַן אַרויסגעריסן בלעטל פֿון אַ הייליקן ספֿר (אין וועלכן ס'געפֿינען זיך גאַטס נעמען); בכלל אַן אויסגעריסן אָדער צעריסן בלעטל באַדרוקט מיט ייִדישע אותיות“. דאָס איז אַ קריקפֿורעמונג פֿון רבים שמות /sheimes/; חלות ~ חלה, סוכות ~ סוכה און הונדערטער אַנדערע אויף דעם שניט — איז שמות ~ שמע. פֿאַראַן פֿון שמות די יחיד-פֿאַרמע שם אויך, אָבער מיט אַנדערע טייטשן: „גאַטס נאָמען; רעפֿו-טאַציע“. אין העברעיִש איז דער ערשטער טייטש פֿון שם סתם „נאָ-מען“, אָבער ייִדיש האָט איבערגענומען נאָר ספעציפֿיצירטע טייטשן (די פֿראַגע מה שמך? קען מען נישט איבערגעבן „ווי איז דין שם?“), און שמע איז אויפֿגעקומען ערשט אין גבול פֿון ייִדיש. פֿאַרט וועלן מיר שמע אויך פֿאַררעכענען צום לשון-קודשן קאַמפּאַנענט אַפֿילו ווען מיר ניצן די אַלטערנאַטיווע שרײַבונג שימע, הגם אין דעטערמינאַנט לשון-קודש איז אַזאַ וואָרט נישטאַ.

נאָך מיט אַ גראַד האַרבער איז געשמוט, למשל אין אַ זאַץ „ער האָט געשמוט אין דער וועלט“. היות מיר דאַרפֿן זיין אָפּגעהיטענע ציילערס, וועלן מיר גע-ט און פֿאַררעכענען פֿאַר עלעמענטן פֿון דייטשישן קאַמפּאַנענט און שמ-פֿאַר אַן עלעמענט פֿון לשון-קודשן קאַמפּאַנענט; מען דאַרף דאָך ציילן נישט נאָר שרשים. נאָר וואָס טוט מען מיט פּנימער אָדער סעדער? אַז פּנים איז פֿון לשון-קודשן

קאַמפּאָנענט וויזט אַפּילו דער אויסלייג; ס'איז פֿון סלאַווישן קאַמ-
פּאָנענט, פֿ"גל פּויליש sad. אין ביידע ווערטער האָט ייִדיש אין יחיד
די שטחדיקע מיטשטימונג /o||u/, אין רבים די שטחדיקע מיט-
שטימונג /e||ei||i/. דער אַריבערגאַנג /o||u > e||ei||i/
איז אַ פֿענאַמען פֿון איבערקלאַנג, און איבערקלאַנג איז אַ צוטראַג
פֿון דעטערמינאַנט דייַטש. די פֿראַגע וועגן די אַקצענטירטע וואַקאַלן
אין פֿנים ~ פֿנימער און ס'אָד ~ סעדער וועט קלאַר ווערן ביים
אַרומריידן די דעטערמינאַנטן, נאָר על-פּלפּנים האָבן מיר אין די
רבים-פֿאַרמעס (שוין אָפּגערעדט די ענדונג -ער) צוויי קאַמפּאָ-
נענטן. דער שורש גופא איז אין פֿנימער פֿון לשון-קודשן קאַמפּאָ-
נענט, אין סעדער פֿון סלאַווישן קאַמפּאָנענט, און דער איבערקלאַנג
אין ביידע ווערטער וואַקסט פֿון דעטערמינאַנט דייַטש.

אין אונטערגעקומען זעט זיך נישט אויפֿן אַנבליק קיין סימן פֿון
נאָך אַ קאַמפּאָנענט אַחוץ דעם דייַטשישן, אָבער די „אינעווייניקסטע
פֿאַרעם" פֿונעם וואָרט, וואָס זי האָט געבראַכט צו די באַטייטן „צוקו-
מען נאָענט; צוקומען שפּעטער" וואַקסט פֿונעם דעטערמינאַנט סלאַ-
וויש. דאָס אייגענע איז מען משיג באַווירקונג דורכן דעטערמינאַנט
סלאַוויש בני פֿאַרמעס ווי אין גיב אַ שרײַב, אין האַלט אין איין
שרײַבן אַזױ. זיי זעען אין פֿלוג אויס ווי דייַטש-קאַמפּאָנענטיקע,
אָבער מתוך דער שמעלצוואַרגשפּראַך דייַטש קען מען ניט פֿאַרשטיין
דעם פּשט. ס'איז אַ סבֿראַ, אַז דאָ האָט אַרײַנגעווירקט אין ייִדיש די
ברייט פֿאַרשפּרייטע סלאַווישע קאַטעגאָריע. ווייטער האָבן מיר אינ-
טענסיווע אויפֿשמעלצונג אין כל-המיני אַסאַנאַסן, גראַמען, ווער-
טערשפּילן אַזױ.

צי מעג מען אינגאַרירן באַטייט צווישן די קריטעריעס פֿון ציילן?
צי מעג מען זיך רעכענען בלויז מיט דער „דרויסנדיקער פֿאַרעם"?
על-פּלפּנים, אויב מען טוט זיך אַרײַן אין קאַמפּאָנענטאַלער סטאַ-
טיסטיק, דאַרף מען זיך פּינקטלעך דערריידן, וואָס מען גייט ציילן.
בדרך-פּלל איז אַזאַ ציילן אין גאַנצן באַרעכטיקט, ווען מען
האַט צו טאָן מיט אַ קאַנקרעטן טעקסט אָדער אַ סומע טעקסטן. אַוואַי

איז וויכטיק צו וויסן, אז דער לשון-קודשער קאמפאָנענט איז בני פרצן, לאַמיר זאָגן, פֿאַרטראַטן שטאַרקער איידער בני וויסענבערגן, אָדער אין דער וויסנשאַפֿטלעכער פּראָזע מער איידער אין דער שפּראַך פֿון דער טאַגפּרעסע; און דערנאָך וועלן מיר ערשט זען, וואָס מיר קענען דערפֿון אָפּלערנען. מען מעג אָבער זיין סקעפּטיש וועגן סטאַ-טיסטיקעס וואָס זינען שייך צו דער שפּראַך ווי אַ גאַנצקייט. לעאַ ווינער האָט זיך אין 1904 געגעבן אַ זאָג אָפּ: „70% דייטשישע, 20% העברעיִשע, 10% סלאַווישע ווערטער.“ ער האָט נישט נאָר אינגאַרירט ווערטער-פֿורעמענדיקע מאָרפֿן, נישט נאָר נישט געגעבן קיין קריטעריעס, נישט נאָר נישט דערמאָנט די גרייס פֿון זיין מוס-טערונג (ס'זעט-אויס ווי סתם געפרוּווט טרעפֿן), נאָר אָפֿילו נישט באַוואַרנט, בני וועמען ער פּראָצענטירט די ווערטער: צי בני נחמן בראַצלאַווער אָדער בני אַנזיק-מאיר דיקן אָדער בני אַ ניקאָליצעווסקן סאָלאַט. קאָמפּאָנענטאַלע וואַר?ירלעכקייט איז כאַראַקטעריסטיש אי פֿאַר דער שפּראַך גאַנצעהייט, אי פֿאַר פֿאַרשיידענע מינים ליטעראַ-טור; אָפֿילו די שמועסשפּראַך וואַריירט — געווענדט אין דעם, ווער עס רעדט וועגן וואָס און צו וועמען און ווען. קאָמפּאָנענטאַלע איינסן דאַרף מען דעריבער נישט נאָר ציילן, מען דאַרף זיי מעסטן על-פי זייערע סטיליסטיש-אַפֿעקטיקע קוואַליטעטן.

דאָס דערקענען דעם שמעליך-כאַראַקטער פֿון ייִדיש האָט גע-געבן דער ייִדיש-פֿאַרשונג גאָר אַ נייעם אימפעט. ווען מיר נעמען אַנאַליזירן די קאָנקרעטע סיסטעם ייִדיש מיט אירע אונטערסיסטע-מען, לאַזט זיך אויס, אז מען קען זיך דערגראַבן אַ סך טיפֿער אין פֿאַרשטיין דעם מהות פֿון אַט דער סיסטעם, אויב מען האַלט פֿאַר איינס אַן אויג אויף דעם אַרט פֿון די פֿאַרשיידענע קאָמפּאָנענטן וואָס זינען פֿאַראַן אין דעם געשמעליך.

לכתחילה אינטערעסירט אונדז נישט עטימאָלאָגיע. אויף דער פֿלאַך פֿון דעסקריפּציע האָבן ראַד ~ רעדער, סאַד ~ סעדער, פּניים

~ פנימער דעם זעלביקן פֿורעם: בנים איבערגאַנג פֿון יחיד צו רבים בניט זיך דער וואַקאַל פֿון שורש און ס'קומט צו דער -ער. פֿון אונטער דער הויט פֿון דער סיסטעם קען מען אָבער, אַזוי צו זאָגן, אויסטאַפן די ביינער פֿון די קאַמפּאַנענטן. איבער הויפט איז דאָס פֿאַרשטייט זיך ריכטיק ביי היסטאָרישע באַטראַכטונגען מיטן טראַפּ אויפֿן וואַרצל פֿון פֿאַרשיידנקייטן. פֿאַר וואָס בלייבט סוד /sod/ אין אַלע דיאַלעקטן און אין סאָד האָבן מיר דעם שטחדיקן קאַנטראַסט /sod~sud/? פֿאַר וואָס איז פֿון וואַרט סאָד דער רבים סעדער און פֿון סוד גאַר סודות? סיסטעמירונג איז נישט קיין אַקט, נאָר אַ פּראָצעס, אַפֿט מאַל אַ לאַנג דויערנדיקער, און נישט אַלע קאַמפּאַנענטן זינען געגאַנגען אין איין טראַט. אָבער דער שמעלצפּרינציפּ קומט צו ניץ בנים אַנאַליזירן די הײַנטצײַטיקע שפּראַך אויך, און, ווי ס'וועט אַרויסגעבראַכט ווערן שפּעטער, איז פֿאַראַן אַ קאַמפּאַנענטן-וויסיקייט נישט נאָר בנים פֿאַרשער פֿון ייִדיש, נאָר אויך בנים סתם ריידער פֿון דער שפּראַך.

בנים אַנאַליזירן ייִדיש וואַרפֿן זיך די שמעלצפּראָצעסן אַזוי אין די אויגן, אַז מען דאַרף כּסדר דערמאַנען: נישט אַלע אונטערשיידן צווישן די קאַמפּאַנענטן אין ייִדיש און די שייכדיקע שמעלצוואַרג-שפּראַכן וואַקסן פֿון אויפֿשמעלצונג. אַ מאַל איז די שמעלצשפּראַכי-קייט פֿאַראַנטוואַרטלעך בלויז פֿאַר אַ טייל ספּעציפֿישע פֿאַקטן אין דער שפּראַך און אַן אַנדערש מאַל מוז מען קאַנסטאַטירן אַנטוויקלונג-גען וואָס קערן זיך מיט שמעלצשפּראַכיקייט נישט אָן.

למשל בני פּויער ~ פּויערים האָבן מיר קלאַר אַ שמעלצשפּראַך-כּיקן פֿענאַמען: צו אַ דײַטש-קאַמפּאַנענטיקן שורש איז צוגעקומען אַ רבים-ענדונג פֿון לשון-קודשן קאַמפּאַנענט. דאָס אייגענע האָבן מיר אויפֿשמעלצונג אינעם טיפּ בעכער ~ בעכערט, וווּ דער שורש איז אַ דײַטש-קאַמפּאַנענטיקער און דער רבים /-s/ איז, לויט אַלע סײַ-מנים, פֿונעם לעזישן קאַמפּאַנענט. אָבער אַ שטייגער בני טלית ~

טליתים, תענית ~ תעניתים, שחרית ~ שחריתים, דלות ~ דלותים אד"גל איז דער ענין קאמפליצירטער. מען קען דא אויך ריידן וועגן אויפשמעלצונג (אין גבול פֿון לשון-קודשן קאמפאָנענט גופא) אין דעם זינען, אָז בייַדע עלעמענטן, דער שורש אין טיפּ טלית און די רביים-ענדונג ים, זינען פֿאַר זיך פֿאַראַן אין דעטערמינאַנט לשון-קודש, נאָר זיי האָבן זיך אין ייִדיש פֿאַרבונדן אויף אַ ספּעציפֿישן שטייגער; דער קלאַסיש העברעיִשער טיפּ איז טלית ~ טליות. פֿון אַן אַנדער זייט קוקנדיק קען מען אָבער זיך באַנוגענען מיט פֿאַרמור-לירן, אַז דער טיפּ טלית ~ טליתים איז אַ ספּעציפֿישקייט אין דער ייִדישער סובסטאַנטיווישער דעקלינאַציע.

אַפֿילו בייַ אַזאַ ריסיקן פֿאַקט ווי די פֿאַנעמישע אַפֿאָזיציע /s~z/ האָט מען צו טאָן מיט אויפשמעלצונג נאָר אין אַ באַגרע-נעצטן זינען. אַ דיפֿערענציעלע דעסקריפֿציע וועט אַרויסברענגען, אַז אין דייַטש באַגעגנט זיך די אַפֿאָזיציע /s~z/ גאַנץ זעלטן און אַט אַ דאָס אויך נאָר וואַרט-אין, אַ שטייגער אין reisen ~ reissen; וואַרט-אַין און וואַרט-אויס זינען נישטאָ אין דייַטש קיין מינימאַלע פֿאַרלעך, וואָס דער אונטערשייד צווישן זיי זאָל זיין נאָר אין די פֿאַנעמען /s~z/. דער דייַטשישער קאמפאָנענט פֿון ייִדיש האָט אויך דעם וואַרט-איניקן קאָנטראַסט, עלעהיי אין ווייַסן ~ ווייַזן, און אין ייִדיש ווי אַ גאַנצקייט איז די צאָל אַזוינע אַפֿאָזיציעס גרע-סער, וואָרעם ס'זינען פֿאַראַן לעקסישע איינסן פֿון אַנדערע קאמפאָ-נענטן. אַ מאָל, קען מען זאָגן, זינען די קאָנטראַסטן געקומען פֿון די דעטערמינאַנטן פֿאַרטיקערהייט, אַ שטייגער קאָסע ~ קאָזע פֿון דעטערמינאַנט סלאָוויש אָדער נובֿש (זיין) ~ מבוֿה (זיין) פֿון דער טערמינאַנט לשון-קודש, אַן אַנדערש מאָל פֿורעמען זיך די מינימאַלע פֿאַרלעך פֿון פֿאַרשיידן-קאמפאָנענטיקע ווערטער: מעטהלע ~ מיין-זעלע, מאָסן ~ מזון אד"גל. חוץ דעם האָט אָבער ייִדיש די זעלביקע אַפֿאָזיציע /s~z/ אויך וואַרט-אַין, עלעהיי סאָק ~ זאָק, סך ~ זאָ, עסיק ~ היזק, נסל, "קליינער נס" ~ נעזל, צו סמען ~ צו-זאַמען, סיבהלע ~ זיבעלע אד"גל. אַפֿילו אין דער וואַרט-אויסיקער

פּאַזיציע האָט ייִדיש די זעלביקע אָפּאָזיציע (הגם דאָ קומט־אַרײַן די שוועריקייט, וואָס אין פּוילישן ייִדיש ווערן אַ סך וואָרט־אויסקע שטימיקע קאָנסאָנאַנטן נייטראַליזירט: ד"ה זיי ווערן אַרויסגעװענדט ווי אומשטימיקע); לאַמיר נעמען אַ שטייגער־בעת ~ ביז אָדער, מיט ביידע עלעמענטן פֿונעם פּאַרל דײַטש־קאַמפּאַנענטיקע, ביס ~ ביז, אַרויס ~ אַ רױן אד"גל. אויף אַזאַ אָפּן שליסן זיך /s/ און /z/ אײַן אין דער אַלגעמײנער אָפּאָזיציע אומשטימיק ~ שטימיק אין אַלע פּאַזיציעס, וואָס מיר האָבן זי אין /p~b, t~d, k~g, f~v, sh~zh/. דורך דעם איז דער פֿאַנעמישער פֿורעם פֿון ייִדיש אַ סך מער סימעט־ריש אידער דער פֿאַנעמישער פֿורעם פֿון דער שמעלצואַראַגשפּראַך דײַטש.

ווי אַזוי זאָל מען אינטערפּרעטירן די ברייטע שפּרייטונג פֿון /s~z/ אין ייִדיש ווי אַ גאַנצקײַט? קאַנטראַסטן ווי סאַק ~ זאַק אָדער חטט־הלט ~ מײַזלטע זײַנען מעגלעך געוואָרן בלויז אַ דאַנק דעם וואָס ייִדיש איז אַ שמעלצשפּראַך ד"ה, ס'איז אַרײַנגעקומען לעקסישער מאַטעריאַל פֿון פֿאַרשיידענע דעטערמינאַנטן. פֿאַרקערט אָבער איז די אָפּאָזיציע /s~z/ אין דײַטשישן קאַמפּאַנענט גופּא, עלעהיי אין ווייטן ~ ווייזן, ביס ~ ביז, אַ רעזולטאַט פֿון אַ פֿאַר־צײַטיקער פֿאַרשיידנקײַט פֿון s-קלאַנגען.

אויב מיר גייען איצט צוריק צו דעם רעשט ווערטער אינעם פֿריערדיקן דוגמא־זאַץ נאָכן בענטשן האָט דער־זײַדע געקויפֿט אַ ספֿר, זעען מיר, אַז דער דײַטשישער ענטפֿערער פֿון נאַכן < נאָך דעם איז nach'm און אַז אַזאַ צונויפֿצײַונג קען אין דער שמעלצואַראַג־שפּראַך דײַטש געמאַלט זײַן נאָר אין דער נײַט־איבערקלײַבערישער שמועסשפּראַך, נישט אויף דער קולטור־שפּראַכיקער מדרגה. אין דײַטשישע דיאַלעקטן זײַנען פֿאַראַן וואַריאַנטן פֿון nach און hat מיט /o/, אָבער אין ייִדיש איז דער "אַ" אין נאַך אין דער סעריע /o||u/ און דער "אַ" אין האָט אין דער סעריע פֿון אוניווערסאַלן /o/. אַ דער אומבאַשטימטער אַרטיקל פֿאַר אַ קאָנסאָנאַנט, באַ־וויזט זיך פֿאַר אַ וואַקאַל ווי אַ; אין דײַטשישע דיאַלעקטן איז פֿאַראַן

דער ענטפערער a, אבער קיין אפבניט וואס זאל זיין אנאלאגיש צו יידיש זעט זיך נישט. דער דיפֿטאָנג אין געקויפֿט איז אין דער זעל־ביקער סעריע /oi||ei/ ווי אינעם טיפֿ גרויס; אין דניטש זינען דאָ פֿאַרשיידענע ענטפֿערערס, פֿֿ"גל נה"ד gross ~ gekauft. די אַלע אונטערשיידן אינעם דניטשישן קאַמפֿאַנענט פֿון ייִדיש לגבי דעם דע־טערמינאַנט דניטש זינען מי־יודע ווי וויכטיק, אַבער וועגן רעזול־טאַטן פֿון אַ שמעלצפֿראַצעס קען מען דאָ נישט ריידין, וואַרעם עס לאַזט זיך נישט אויפֿווּיזן אין די פֿענאַמענען קיין באַווירקונג פֿונעם דניטשישן קאַמפֿאַנענט מצד אַנדערע קאַמפֿאַנענטן.

די אונטערשטע שורה פֿון דער חקירה איז, אַז די באַגריפֿן סטרוקטור און אויפֿשמעלצונג פֿון קאַמפֿאַנענטן זינען איינס דאָס אַנ־דערע נישט סותר. זיי דערגאַנצן זיך. דער אייבערפֿרינציפֿ איז גע־וויינטלעך סטרוקטור, וואַרעם אַן סטרוקטורירטקייט קען דאָך קיין שפראַך נישט געמאַלט זיין. אַבער דאָס פֿולע בילד פֿון דער קאַנקרע־טער סטרוקטור באַנעמען מיר ערשט דורך דערקענען דעם שמעלצ־כאַראַקטער פֿון ייִדיש.

אין פֿלוג קען זיך דוכטן, אַז געשמט איז „מער ייִדיש“ איידער געקויפֿט, וואַרעם אין געשמט האַבן מיר דאָך דעם פֿענאַמען אויפֿ־שמעלצונג וואָס איז אַ סימן־מובהק פֿון ייִדיש. אַבער דער גאַנצער גאַנג פֿון זוכן אין ייִדיש „מער ייִדיש“ און „ווינציקער ייִדיש“ איז אַ טעות. העכסטנס קען מען זאָגן, אַז אין געשמט שטאַרצט די ספֿע־ציפֿישקייט פֿון ייִדיש מער אין די אויגן. אין תּוך איז אַזוי, אַז ווי באַלד די שמעלצשפראַך האָט זיך אויסגעפֿורעמט זינען שוין אַלע אירע טיילן אַנגעגלידערט אין דער זעלביקער סטרוקטור. אין דעם זינען מעג מען זאָגן, אַז דער פֿאַטער האָט געקויפֿט אַ בוך, כּאַטש דאָ זינען אַלע ווערטער דניטש־קאַמפֿאַנענטיקע, איז פֿונקט אַזוי ייִדיש ווי דער זיידע האָט געקויפֿט אַ ספֿר. (דאָס מיינט פֿאַרשטייט זיך; לינגוויסטיש פֿונקט אַזוי ייִדיש. דער קולטור־היסטאָרישער אַנלאַד

פֿון ספֿר איז אַוודאי גרעסער ווי פֿון בוך.) דײַטש־קאַמפּאַנענטיקייט אין ייִדיש איז איינס און דײַטש־שפּראַכיקייט איז עפעס אַנדערש. אַפֿילו די שמעלצשפּראַכיקייט פֿון דער זיידע האָט געקויפֿט אַ בוך טאָר מען נישט לייקענען אַהולעם. די סעמאַנטישע אַנטקעגנשטעלונג פֿון בוך ~ ספֿר איז במציאות אין דער סיסטעם ייִדיש אַלץ איינס, צי מען ניצט גראַד דאָס ערשטע אָדער דאָס צווייטע וואָרט. פֿאַטער און זיידע זנינען טיילן פֿון דער זעלביקער סיסטעם. און בלויז פֿון דער סיסטעם ייִדיש. דער וואַקאַל אין בוך איז אין איין |i/| -/u/ מיטשטימונג מיט גבֿורה, מנוחה אַאָװו, נישט נאָר מיט די דײַטש־קאַמפּאַנענטיקע זוכן אָדער מומע. בוך ~ ביכער גייט האַנט אין האַנט נישט נאָר מיט ראַד ~ רעדער, נאָר אויך מיט פֿנים ~ פֿנימער און סאָד ~ סענדר.

וואָסער ייִדיש וואָרט מען זאָל נישט נעמען, איז ווי ענלעך עס זאָל נישט קלינגען צו אַ וואָרט אין איינער פֿון די שמעלצוואַרגשפּראַכן האָט עס אַלץ אין איטלעכער פֿון די צוויי סיסטעמען באַזונדערע פֿאַרמאַלע אָדער אַסאַציאַטיווע בינדונגען. אַרויסגעריסענערהייט קען, הייסט עס, אַ וואָרט אָדער בכלל אַ שפּראַכיקער איינס געהערן צו מער ווי איין סטרוקטור, דאָס הייסט, צו מער ווי איין שפּראַך. פֿיל הונדערטער איינסן געפֿינען זיך אין עטלעכע אָדער אַלע סלאַווישע שפּראַכן; פֿיל הונדערטער אַנדערע איינסן אין עטלעכע אָדער אַלע ראַמאַנישע שפּראַכן. מחוץ אַ קאַנטעקסט ווייסט מען נישט, צי *sto* — הונדערט איז פּויליש אָדער רוסיש אָדער טשעכיש; צי *alto* — הויך איז איטאַליעניש אָדער שפּאַניש; צי *ring* איז ענגליש אָדער האַלענדיש אָדער דײַטש אָדער ייִדיש. אָבער נישט דער שפּראַך־כיקער איינס איז מכריע, נישט אין זײַן אַפּשטאַם און נישט ווי ער ווירקט אַפּגעריסענערהייט. ס'איז מכריע דאָס אָרט פֿון דעם איינס אין דער געגעבענער סיסטעם. אין איטלעכער פֿון די שפּראַכן האָט דאָס אידענטיש (אָדער פּמעט אידענטיש) קלינגענדיקע וואָרט זײַן אייגענע דיפֿערענציעלע ציונג. דעריבער איז קרום צו טראַכטן אַז טוואַרן, פֿ״גל נה״ד, *schwarz*, איז ווינציקער „פֿאַריִדישט“ אידער

גריין, באַשר אין גרין איז כאַטש דער וואַקאַל אַנדערש איידער אין גה״ד grüin. שוואַרץ איז ייִדיש, ווייל ס׳איז אַן עלעמענט אין דער סיסטעם ייִדיש און ווייל עס שליסט זיך אין אַזוי פֿיל ערטער מיט דער סיסטעם ייִדיש. למשל: אין שוואַרצינקער, שוואַרץ־מאָהניק, שוואַרץ־שבת, שוואַרץ־חנעווידיק האַבן מיר אויפֿשמעליך־פֿענאַמענען. (דעם) שוואַרץ־צנס, שוואַרצאַפֿל, פֿאַרשוואַרצן, שוואַרץ־יאָר אַזױו זינען ספּעציפֿישע אַנטוויקלונגען אינעם דייַטשישן קאַמפּאַנענט; אין דעטערמינאַנט דייַטש זינען אַט די איינסן נישטאַ. נאָך אַ ספּעציפֿישקייט פֿון שוואַרץ אין ייִדיש; דאָס וואָרט גראַמט זיך מיט האַרץ, קען אין ייִדיש געמאַלט זיין אַ שפּריכוואָרט מען מעג זיין שוואַרץ, אַבי מען האָט אַ גוט האַרץ. אין דייַטש שטייען איינס אַנטקעגן דאָס אַנדערע Herz : schwarz, זינען די צוויי ווערטער דיסאַציירט און איטלעכס פֿון זיי רופֿט־אַרויס באַזונדערע אַסאַציאַציעס. אַ דאַנק דער דיפֿערענציעלער ציונג זינען שוואַרץ און (די) שוואַרצע (קאַץ) און (דעם) שוואַרצן (קאַטער) טיילן פֿון דער סיסטעם ייִדיש, הגם אין דער סיסטעם דייַטש זינען פֿאַראַן schwarz, schwarze, schwarzen.

נאַיווע ריידערס פֿון ייִדיש און פֿון דייַטש האַבן אויך אַ טבע אַרויסצוהערן, צי „די זעלביקע“ ווערטער ווערן אַרויסגערעדט אויף אַ ייִדישן אָדער אויף אַ דייַטשישן שטייגער. ס׳קען גיין וועגן אַן אונ־טערשייד צווישן צוויי מינים /r/, צווישן צוויי מינים /l/, צווישן /-m/ /-n/ אין נייַט־אַקצענטירטע וואָרט־אויסיקע טראַפֿן אַזױו. דער גאַנצער ענין וואָס מען רופֿט „טיפֿישע אינטאַנאַציע“ קער זיך אַן מיט דעם. מען מעג דאָ ריידן וועגן אַ דיפֿערענציעלער פֿאַנעטיק, וואָס אַפֿילו דער הדיוט דערהערט זי גרינג.

אַז דער שפּראַך־היסטאָריקער האָט שוין אַנגעטאַפּט די ספּעציפֿ־פֿישקייט פֿון דער ייִדישער שפּראַך, איר שמעליך־כאַראַקטער, קען ער שטעלן אַ טריט ווינטער און פֿרעגן: פֿון וואָס פֿאַר אַ ספּעציפֿישער קאַנסטעלאַציע וואַקסט אַט די ספּעציפֿישקייט?

אין די אילוסטראציעס אויף שפראַכיקע שינויים האָבן מיר גע-
האַט היפש אַזוינע, וווּ די ווירקונג פֿון אינעווייניקסטע פּראָצעסן אין
דער סיסטעם גופא קלעקט אויף צו פֿאַרשטיין די אַנטוויקלונג: קלאַרער
לעבן קלערער, אויפֿן משקל קלאַר; אויסגעמיידט לעבן אויסגעמיידט,
אויפֿן משקל געקליידט; באַדנזיכדיק לעבן באַדנדיק זיך, אויפֿן משקל
פֿון ניט־רעפֿלעקסיווע ווערבן. אָבער ווען אַ ליטוואַק וויל פֿטור ווערן
פֿון זיין /sabes/ שבת (אַלץ איינס, צי ער איז מצליח אָדער נישט),
מוזן מיר פֿרעגן, מיט וואָס האָט עס /shabes/ אַזוי אויסגענומען. אין
דער "קאָרעקטער" שפּראַך איז דאָך די פֿאַנעם /s/ אויך פֿאַראַן לרובֿ,
אַפֿילו אין דעם זעלביקן וואָרט שבת האָבן מיר זי וואָרט־אויס — טאַ
פֿאַר וואָס זאל מען זי פֿאַרבּראַקירן וואָרט־אַזין? דער ענטפֿער איז:
ריין שפּראַכיק איז טאַקע, ווי מען זאָגט, איין היירצון, נאָר מיר האָבן
דאָ צו טאָן מיט דער ווירקונג פֿון פֿאַקטאַרן וואָס גייען־אַרויס מחוץ
דעם גדר פֿון הוילער שפּראַכיקייט.

לאַמיר אַרײַנברענגען נאָך עטלעכע אילוסטראציעס. אין מענ-
טעלע פּלפּי מאַנטל האָבן מיר, איידער וואָס ווען, צו טאָן מיטן ריין
שפּראַכיקן פֿאַקט פֿון איבערקלאַנג אין דימינוטיוו (עלעהיי קעלבעלע
פּלפּי קאַלב, הענטעלע פּלפּי האַנט אד"גל). אָבער ווען מיר פֿאַרגלײַכן
מענטעלע, אַינהיל פֿון אַ ספֿר־תּורה, מיט מאַנטעלע, קליינער מאַנטל,
וויזט זיך אַרויס, אַז אויף דער שפּראַכיקער דיפֿערענצירונג (וואָס
מיר האָבן זי אויך אין קאָמפּאַראַטיוו קלערער || קלאַרער) האָט זיך
אין דעם פֿאַל אַנגעהאַנגען אַ חוצשפּראַכיקע באַזונדערקייט. אין קונה
זײַן אַנטקעגן קוײַפֿן האָבן מיר אויך געפֿונען אַן אונטערשייד וואָס
וואַקסט פֿון חוצשפּראַכיקע וואַרצלען. כאַטש דער קונה און דער קוײַ-
פֿער איז הײַנז־הך, איז אָבער קונה זײַג, דער ווערב, אין איין קאַטע-
גאָריע מיט מקצר זײַג, מעיין זײַן וכדומה. מען קען מקצר זײַן די רייד,
די יאָרן, אָבער אַ בגד מוז מען קירצן; מען קען מעיין זײַן אין אַ ספֿר,
אָבער אין אַ פֿענצטער קען מען נאָר אַרײַנקוקן. דאָס אייגענע; אַ מאַן,
אַ פֿרוי קען מקדש זײַן (דאָ זאָגט מען ניט "הייליקן"); יוצא זײַן קען
מען, ווען ס'גייט וועגן אַ מצווה, אַ התחײבּוּת, אָבער מען קען נישט

„יוצא זיין פֿון צימער“ מען קען נאָר אַרויסגיין. דערבײַ דאַרף מען אַרײַנקלערן אין פֿאַרשיידענע מעגלעכקײטן וואָס די שפראַך האָט זיך געשאַפֿן. יוצא זײַן און אַרויסגיין, כאָטש סעמאַנטיש זײַנען זײ תחילת געגליכן צו זיך, קענען געניצט ווערן בלויז אין אָפּגעגרענעצטע תּחור מען. (מערניט אין יוצא-וּניכנט, איבערגענומען פֿון לשון-קודש פֿאַר טיקערהייט, איז געבליבן דער קאַנקרעטער טײַטש פֿון — אַרויסגיין.) אָבער בײַ מעײַן זײַן אָדער מקצר זײַן לגבי אַרײַנקוקן און קירצן זײַן נען די דײַטש-קאַמפּאַנענטיקע אײַנסן סעמאַנטיש פֿאַרנעמיקער: מעײַן זײַן קען מען נאָר אין אַ ספֿר, מקצר זײַן קען מען נאָר די רײַד; אַרײַן קוקן קען מען אי אין אַ ספֿר אי אין אַ פֿענצטער, קירצן קען מען אי די רײַד אי אַ בגד.

די חוצשפראַכיקע פֿאַקטאָרן, וואָס ווירקן אויף שפראַך, קענען זײַן קולטור-היסטאָרישע, פֿאַליטיש-היסטאָרישע, סאָציאַל-פּסיכאָלאָגישע אַזױו, אָדער אַ קאַמבינאַציע פֿון קולטור-היסטאָרישע, פֿאַליטיש-היסטאָרישע אַזױו; להיפּוך צו לינגוויסטיק ממש האָט מען דאָ צו טאָן מיט סאָציאַלינגוויסטיק. מיר האָבן חוצשפראַכיקע פֿאַקטאָרן שוין אַנגעטראַפֿן פֿריער, ווען ס'איז אויסגעקומען צו רײַדן וועגן דער וויר-קונג פֿון אַפֿעקט און פֿון פרעסטיזש.

דער אַבֿי-אַבּות פֿון דעם וואָרט פרעסטיזש איז PRAESTRINGERE, פֿאַרבינדן (די אויגן), פֿאַרבלענדן, אָבער זײַנט דעם אָנהײב נײַנצעטן יאָרהונדערט האָט דאָס וואָרט, אין זײַן פֿראַנצײזישן נוסח, באַקומען דעם הײַנטיקן טײַטש. די טראַגערס פֿון פרעסטיזש פּועלן זײערס נישט דורך לאַגישע אַרגומענטן; זײ „פֿאַרבלענדן“, זײ „פֿאַרפּישױפֿן“ מיטן כּוח פֿון זײער פּערזענלעכקײט אָדער פֿון זײער זאָך אָדער פֿון זײער סאָציאַלער פּאָזיציע. די באַצונג צו זײ ווערט אַ נעשׂה-ונשמע-באַ-צונג, אַ מאָל איז דער אויספֿאַלגער אַפּילו נישט פֿאַראַינטערעסירט אין דעם אַרגומענט. דער טראַגער פֿון פרעסטיזש קען זײַן אַ יחיד, אַ קליינע גרופּע, אָן אינסטיטוציע, אַ סאָציאַלער שיכט, די רײַדערס פֿון אַ דיאַלעקט אַזױו.

ספעציעל בולט שטאַרצן־אַרויס די חוצשפראַכיקע פֿאַקטאָרן, ווען מיר באַטראַכטן די גרויסע ליניעס פֿון דער שפראַכיקער אַנטוויקלונג — בני וואַסערע באַדינגונגען די ייִדישע שפראַך איז אויפֿגעקומען, בני וואַסערע באַדינגונגען עס האָבן זיך אין איר אַרבינגעריסן תּוכיקע גייסן.

בשעת ייִדן זינגען אין דער בראשית־ציט געקומען קיין לותיר איז שוין אַ פֿאַר טויזנט יאָר געווען אַ ייִדיש פֿאַלק. די נייע שפראַך וואָס זיי האָבן דאָ באַשאַפֿן איז אַ ניט־קריסטלעכע שפראַך. זי איז געוואָרן אַן אויסדרוק פֿון ייִדישקייט, און די ווירקונג פֿון אַט דעם חוצשפראַכיקן פֿאַקטאָר זעט זיך אין ייִדיש ביז הייַנט.

בני זייער אַנקומען אין לותיר האָבן ייִדן שוין געהאַט הינטער זיך אַ לאַנגע שפראַכיקע געשיכטע. העברעיִש האָט שוין העט ווען געהאַט אויפֿגעהערט צו זיין אַ גערעדטע שפראַך. פֿון העברעיִש איז געהאַט געוואָרן לשון־קודש, און דאָס האָט גורם געווען, אַז אין דער נייער ייִדישער שפראַך, וואָס איז באַשאַפֿן געוואָרן אין לותיר, איז אַינגע־שמאַלצן געוואָרן אַ לשון־קודשער קאַמפּאָנענט.

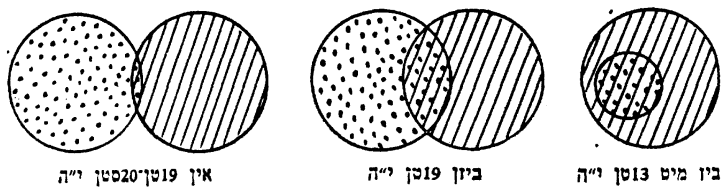
געקומען זינגען די באַזעצערס פֿון טעריטאָריעס וואָס מיר רופֿן הייַנט צענטראַל־מזרח־פֿראַנקרײַך און צפֿון־איטאַליע. גערעדט האָבן אַט די ייִדן אויף מערבֿ־לעזיש און דרום־לעזיש, די ייִדישע קאַרע־לאַטן פֿון אַלט־פֿראַנצויזיש און אַלט־איטאַליעניש, און דער דאָזיקער באַזעצונג האָט עס די ייִדישע שפראַך צו פֿאַרדאַנקען איר לעזישן קאַמפּאָנענט.

די קאַטעריטאָריאַלע ניט־ייִדישע באַפֿעלקערונג אין די נייע מקומות האָט גערעדט אויף רעגיאַנאַלע וואַריאַנטן פֿון דײַטש (דער טערמין „דיאַלעקטן“ איז נאָך פֿאַר יענער צײַט נישט צוגעפֿאַסט); און וואָס ווינטער ייִדן האָבן זיך פֿון לותיר אויסגעשפּרייט אויף מזרח, דרום־מזרח און דרום, אַלץ מער רעגיאַנאַלע וואַריאַנטן פֿון דײַטש האָבן זיי אַנגעטראַפֿן. די באַצײונגען מיט דער קאַטעריטאָריאַלער באַ־פֿעלקערונג זינגען געווען לעבעדיקע — האָבן מיר דאָ די דערקלערונג

אי אויף דער פֿאַראַנענטקייט פֿונעם דניטשישן קאַמפּאַנענט, אי אויף דעם פֿאַקט, וואָס אין אים זינען פֿאַרטראַטן עלעמענטן פֿון פֿאַרשיידענע דניטש־רעגיאַנאַלע וואַריאַנטן. די שכנישאַפֿט מיט דניטש האָט אַנגעהאַלטן פֿיל הונדערטער יאָרן; דערקלערט דאָס, פֿאַר וואָס מיר האָבן אין דניטשישן קאַמפּאַנענט עלעמענטן פֿון פֿאַרשיידענע תקופֿות אין דניטש.

דער פֿערטער קאַמפּאַנענט, דער סלאַווישער, האָט מאַדיפֿיצירט די סטרוקטור פֿון ייִדיש. ער איז צוגעקומען דורך דעם וואָס עס האָט זיך אויסגעפֿורעמט אַשכּנז, וו. דאָס הייסט, דורך דעם וואָס זינט דעם מיטן דרייצעטן יאָרהונדערט האָט זיך דער ייִדיש־שפּראַכיקער קיין־בוך געגעבן אַ קער קיין מזרח־צענטראַל־און מזרח־איראָפּע.

די פּאָזיציע פֿון ייִדיש לגבי די קאָטעריטאַריאַלע שפּראַכן קען מען אַרויסברענגען דורך אַזאַ פֿאַרמולירונג: ביזן מיטן דרייצעטן יאָרהונדערט אַן ערך איז ייִדיש געווען אין גאַנצן אַנגעקאָפּלט אין דניטש־שפּראַכיקער טעריטאָריע; מיט דער אויסשפּרייטונג פֿונעם ייִדיש־קיבוץ קיין מזרח־איראָפּע איז איין טייל זינער געבליבן אין דניטשער אַרומרינגלונג, דער צווייטער טייל איז שוין געזעסן אויף טעריטאָריעס, וווּ די שפּראַך פֿון די שכנים איז געווען נישט דניטש; אין משך פֿון נניצעטן יאָרהונדערט זינען די טעריטאָריעס פֿון גרויסן מאַסיוו

אין 19טן־20סטן י"ה

ביזן 19טן י"ה

ביזן מיט 13טן י"ה

מזרח־ייִדיש און פֿון דײַטש געוואָרן פֿמעט ווי אינאָלירט. און ס'איז דאָך אַ קלאַרע זאַך, אַז שכנישאַפֿט פֿון צוויי שפּראַכיקע קיבוצים — אַ חוצשפּראַכיקער פֿאַקטאָר — קען נישט לאָזן קיין איינע פֿון די צוויי שפּראַכן אומבאַרירט. לאַמיר זיך נאָר דערמאַנען אין די ווירקונגען איינס אויף דאָס אַנדערע פֿון דײַטש און פֿראַנצײזיש אָדער אין די ענגע צווישנאַנאַנדיקע באַציונגען צווישן די פֿאַרשידענע באַלקאַנישע שפּראַכן. די קאָטעריטאַריאַלע גיט־ייִדישע שפּראַכן זענען באַווירקט געוואָרן פֿון ייִדיש אויך; אָבער זייער ווירקונג אויף ייִדיש איז אַ שטאַרקערע, ווייל ייִדן זענען געווען דורכױס אַ מינאַריטעט.

ווען מען הייבט אָן די באַטראַכטונגען פֿון אַן אַנדער זײַט זעט זיך דאָס חשיבֿות פֿון די חוצשפּראַכיקע פֿאַקטאָרן נאָך בולטער. וואָס סערע סיבות עס זאָלן נישט האָבן געבראַכט ייִדן פֿון די ראַמאַנישע לענדער קיין לותיר און דערנאָך פֿון לותיר ווינטער, נאָר געוויס האָט מען זיך געהויבן פֿון אַרט נישט פֿדי צו שאַפֿן אַ נייע שפּראַך אָדער צו בײַטן די סטרוקטור פֿון דער שפּראַך וואָס מען האָט שוין געהאַט.

מענטשן גייען־אָוועק פֿון זייער ווינאַרט ווען זיי זוכן בעסערס — מער פֿרנסה צי ווינציקער גזירות — אָדער ווען דאָס אַלטע (הגם ס'איז צו דערליינדן) איז זיי דערעסן און זיי זוכן נײַס. וואָלטן ייִדן נישט געקומען קיין לותיר צוליב חוצשפּראַכיקע סיבות, וואָלט נישט געוואָרן דאָס אַשפּנזישע ייִדנטום מיט זײַן ייִדישער שפּראַך. וואָלטן די באַזעצערס נישט מיטגעבראַכט זייער ייִדישקייט, וואָלטן זיי מסתּמא איבערגענומען די קולטור פֿון די שכנים און אין משך פֿון עטלעכע דורות וואָלטן זיי אַנגעזאַפֿט געוואָרן דורך דער סבֿיבֿה אַזוי ווי דאָס איז געשען מיט אַנדערע באַזעצערס. ווען די גיט־ייִדישע סבֿיבֿה זאָל געווען זײַן נישט קיין דײַטשישע, וואָלט די נייע באַזונדערע שפּראַך פֿון ייִדן געהאַט צום גרעסטן טייל אַן אַנדער ווערטער־אינווענטאַר און אַן אַנדער סטרוקטור. אַן דער איבערפֿלאַנצונג פֿון אַ גרויסן ייִדיש־קיבוץ קיין אַשפּנז וו וואָלט די ייִדישע שפּראַך נישט געווען

דאָס וואָס זי איז היינט, ווייל ס'וואָלט נישט צוגעקומען דער סלאַווי-שער קאַמפּאַנענט. מיט אַנדערע ווערטער, ווען נישט די פֿאַקטן, וואָס אין פֿלוג האָבן זיי מיט שפּראַך גאַר נישט צו טאָן, וואָלטן די שמעלצ-וואַרגשפּראַכן נישט געווען צו דער האַנט, ס'וואָלט בכלל נישט געווען די ספּעציפֿישע קאָנסטעלאַציע וואָס האָט געבראַכט דעם ייִדישן פֿאַלק די ייִדישע שפּראַך.

און אַזוי כסדר דורך דער גאַנצער געשיכטע פֿון ייִדיש ביז היינט. דער גרענעץ צווישן /foter~futer/ פֿאַטער אָדער /zuchn~zichn/ זוכן האָט זיך אַנגעפֿעסטיקט, זעט-אויס, אַרום זיבעצעטן יאַרהונדערט, אויפֿן באַזיס פֿון מלוכיש-אַדמיניסטראַטיווע צעטיילונגען, וואָס לכתחילה קערן זיי זיך מיט ייִדיש, אָדער מיט שפּראַך בכלל, לחלוטין נישט אָן. ווען געבוירענע ריידערס פֿון /futer/ פֿאַטער און /zichn/ זוכן האָבן אין ליטווישע ישיבֿות אָדער אין דער אַרבעטער-באַוועגונג אָדער ווי לערערס אין ייִדישע שולן איבערגענומען /foter/ פֿאַטער און /zuchn/ זוכן, האָבן דאָ גורם געווען ניט אינעווייניקסטע פּראַצעסן אין דער סיסטעם שפּראַך, נאָר דער פּרעסטיזש פֿון די וואָס האָבן אין זייער שפּראַך /foter, zuchn/. ביים בניט אינעם פּשט פֿון ייִדענע האָבן געוויקט אַפֿעקטיקע, דאָס הייסט, אויך חוצשפּראַכיקע פֿאַקטאָרן. ווען דער באַשרייבער פֿון ייִדיש פֿאַררעגיסטרירט אַ מאַר-גינאַלן פֿורעם נאָך דער אַרבעט איד גיי אַהיים האָט ער אַנגעטראַפֿן אויף דער אינטערפֿערענץ פֿון אַ צווייטער שפּראַכסיסטעם, אָבער גע-קומען איז די אינטערפֿערענץ איבער סיבות פֿון אַ געזעלשאַפֿטלעך-קולטור-היסטאָרישן, דאָס הייסט, פֿון אַ חוצשפּראַכיקן כאַראַקטער.

אויך לאַזט זיך ווייזן אויף זיכער, אַז די אַנטוויקלונג פֿון געוויסע נוסחאות אין דאַוונען, פֿון מנהגים, פֿון פֿירונגען אין קאַכן און באַקן איז געבונדן מיט געוויסע רעגיאַנאַלע אונטערטיילונגען אין דער שפּראַך; די גרענעץ-ליניעס פֿאַר געוויסע קולטור-היסטאָרישע אָדער אַנטראַפּאָלאָגישע פֿאַקטן דעקן זיך מיט געוויסע איסאָגלאַסן. אויב אַזוי קען מען געוואַרנטערהייט דרינגען אויף פֿאַרקערט: פֿון דער

געאגראַפֿישער פֿיקסירטקייט פֿון געוויסע חוצשפראַכיקע פֿאַקטן קען מען אָפֿלערנען אויף שפראַכיקע גרענעצן. איצטער ווערט נאָך קלערער דער טיטש פֿונעם זאַץ, אַז די גע- שיכטע פֿון ייִדיש און די געשיכטע פֿון אַשכּנז זינען היננור-הך אַ סך מער ווי נאָר כראָנאָלאָגיש.

פֿאַראַן לינגוויסטן מחמירים וואָס האַלטן, אַז ווי באַלד חוצ- שפראַכיק איז שוין דאָס פֿאַר דער לינגוויסטיק אויף יענער זייט פֿלאַנקען. דער פּסיכאָלאָג-ביהיזויאָריסט זאַנט: איך דאַרף נאָר אָב- סערווירן מײַן פֿאַרשוניס אויפֿפֿיר; וואָס בני אים ״אין האַרצן״ טוט זיך מעג זײַן וויכטיק, נאָר דאָס איז אַן אַנדערן פֿאַרשערס עסק, צו מײַן וויסנשאַפֿט האָט דאָס נישט. פּונקט אַזוי זאַנט דער שטרענגער לינג- וויסט-דעסקריפּטיוויסט; איך נעם זיך נאָר אונטער צו אידענטיפֿיצירן שפראַכיקע איינסן און צעשטעלן זיי אויף זייערע ערטער אין מײַן באַשרייבונג פֿון דער סיסטעם שפראַך; איבער וואָס פֿאַר אַ סיבה זיי זינען אין דער שפראַך אַרײַן און איבער וואָס פֿאַר אַ טעם דער ריידער ניצט זיי איז נישט אין גדר פֿון לינגוויסטיק; אַפֿילו באַטייט קער זיך מיטן לינגוויסט נישט אַן.

אַזוי ווי בניס אומחן אויף דיאַכראָניע לגבי סינכראָניע מוז מען דאָ אויך מודה זײַן, אַז די מורא פֿאַר אַרײַנפֿירן ניט-איבערקלייבנדיק חוצשפראַכיקע פֿאַקטאָרן, ווי טריוויאַל זי זאָל נישט אויסזען בניס ניט-לינגוויסט, איז גרנלעך צו פֿאַרשטיין. שלעגישע פֿאַראַלעליזירונג- גען פֿון שפראַכיקע פֿענאַמענען מיט חוצשפראַכיקע זינען אַ מאָל געווען אַזוי פֿאַפּולער, אַז מען פֿלעגט דירעקט ״דערקלערן״ פֿאַקטן פֿון שפראַך מיט פֿאַקטן פֿון קלימאַט, געשיכטע, פּסיכאָלאָגיע, אַנטראָ- פֿאָלאָגיע אַאִוו. קיין ווינדער נישט, וואָס אַזוינע דירעקטע פֿאַראַ- לעליזירונגען זינען קאָמפּראַמעטירט געוואָרן. שפראַך איז אַן אויטאָ- נאָמע סטרוקטור אין דער גאַנצקייט פֿון דעם פֿאַלקס קולטור. דאָס דאַרף מען געדענקען.

אָבער אַוועקקוקן פֿון די חוצשפראַכיקע פֿאַקטאָרן, מתוך מורא נישט נכשל צו ווערן, וואָלט געהייסן אַזינענען ביז גאָר די שפראַך־היסטאָרישע פּערספּעקטיוו. לעולם גייט טאַקע דעם לינגוויסט — וואָרעם דאָס איז דאָך די ספּעציפֿישע עובֿדה פֿון זײַן וויסנשאַפֿט — אין דערגרונטעווען זיך, וואָסער פֿונקציע עס האָט דער אָדער יענער שפראַכיקער פֿורעם אין דער סיסטעם פֿון דער געפֿאַרשטער שפראַך בכלל אָדער אין וועלכער עס איז אונטערסיסטעם אירער. דעריבער איז דער גאַנג אין דעם בוך (די געשיכטע פֿון דער יידישער שפראַך) אַזאַ: פֿאַראַלעליזירן טאַקע גיט; אָבער קאַרעלירן אויף אַ געוואָרנטן אויפֿן פֿירוש יאָ. נזהר זיין דאַרף מען דאָך אַפֿילו ביים אַפֿלערנען אַ גזירה־שווה צווישן צוויי כמו גליכע שפראַכיקע איינסן אין צוויי תקו־פֿות צי אין צוויי איינציטיקע דיאַלעקטן פֿון דער נעמלעכער שפראַך. אָבער חוצשפראַכיקע פֿאַקטאָרן לאָזן זיך נישט אַפֿלייקענען אַפֿילו אין פֿאַנעמיק און מאַרפֿאַלאָגיע, וועל ערשט אין אַלגעמיינעם קולטור־קאַנטעקסט קען מען אַ מאַל דערזען, וואָסערע אַלטערנאַטיוו (פֿאַקטישע צי פֿאַטענצייעלע) זינען געווען צו דער האַנט בשעת אַ סיסטעם האָט זיך אויסגעפֿורעמט אַזוי ווי מיר זעען זי. על־אַחת־כמה־וכמה מוז מען קאַרעלירן שפראַך מיט קולטור־געשיכטע, מיט אַלגעמיינער געשיכטע, מיט פּסיכאָלאָגיע אַזוי־וו בשעת עס גייט וועגן סעמאַנטיק. די מעטאָדן פֿון פֿאַרשיידענע וויסנשאַפֿטן טאָר מען נישט אויסמישן אין איין טאַפּ, אָבער די דערקענטענישן וואָס אַנדערע וויסנשאַפֿטן ברענגען דאַרפֿן אַרײַנגיין אין דעם גאַנצבילד פֿון דער שפראַך־געשיכטע.

אַט אַזוי דערגייט אַ שפראַך־היסטאָריקער בהדרגה צו זיין פּולל־דיקער קאַנצעפּציע. די דיסקוסיע האָט זיך צום אָנהייב בכיוון גע־האַלטן אין גבול פֿון הניגטיקן יידיש. אָבער איצט מוזן מיר קומען צום באַשלוס, אַז מערניט די אַרײַנגעגעבענע קאַנקרעטע אילוסטראַציעס זינען געווען שייך צום הניגט; דער פּרינציפּיעלער באַזיס איז

א סך אַ ברייטערער. אַוודאי, אויב עס איז אין זעכצעטן יאָרהונדערט קיין פּרעסע נישט געווען, האָבן מיר נישט וואָס צו פֿרעגן אויף דער השפּעה פֿון צייטונגשפּראַך אויפֿן יעמאַלטיקן ייִדיש. אָבער די ייִדישע ליטעראַטור האָט זיך יאָ צעבליט אין זעכצעטן יאָרהונדערט, און ווען מיר דערקענען דעם פּוח פֿון דער ליטעראַטור־שפּראַך אין אונדזער תקופֿה, ווייסן מיר ערשט צו שטעלן די פֿראַגע, ווי וויינט די אויס־געוואַקסענע ייִדיש־ליטעראַטור פֿון זעכצעטן־זיבעצעטן יאָרהונדערט האָט אַרויפֿגעלייגט איר שטעמפל אויפֿן גערעדטן ייִדיש פֿון דער מיטלייִדישער תקופֿה. דעם עצם חילוק פֿון געשריבן ביז גערעדט האָבן מיר דאָך דערקענט אין דער סינכראַנישער באַשריבונג. ווען מיר אָפּערירן נאָר מיטן בכתב קענען מיר מיינען, אַז יעדער פֿאַרצייִ־כּנטער אות איז תּורת־משה. איצט ווייסן מיר, אַז מאַרגינאַלע פֿורעמס, רעגיאַנאַלע וואַריאַנטן, וואַריאַנטן על־פי עלטער־גרופּעס אַאָז״וו מוזן מיר משיג זינען איבעם ייִדיש פֿון אַלע צייטן. דאָס פֿאַרשטיין די דינאַמיק אין דער שפּראַכיקער סיסטעם היינט גיט אונדז בעסער צו פֿאַרשטיין דאָס פֿונקציאָנירן פֿון דער סיסטעם אין פֿריערדיקע תקו־פּות און אין איבערגאַנג פֿון תקופֿה צו תקופֿה. און צוריק דאָס איי־גענע: ווי באַלד דער עלטערער מאַטעריאַל איז שוין אַרײַנגעצויגן אין דער פֿאַרשונג, קען מען פֿון אים אָפּלערנען אויפֿן היינט. אַזוי איז אויך דאָס קאַרעלירן שפּראַכיקע פֿאַקטן מיט חוצשפּראַכיקע אַ שליסל צו פֿאַרשטיין די גאַנצקייט פֿון דער שפּראַך אין איר אייביקן גאַנג.

ווען מען מאַביליזירט אַלע אויסהעלף־כּוחות, איז מען שוין נישט אויסגעשטעלט אויפֿן חסד פֿון אַ צופֿעליק דערראַטעוועטן אויפֿוויזן. דירעקטע ייִדיש־שפּראַכיקע אויפֿוויזן פֿון דער בראַשית־צייט זינען טאַקע בנמצא נאָר אויפֿן שפיץ מעסער, אין גלאַסעס — אָפּטייטש־ווערטער וואָס זינען אַרײַנגעשפּרענקלט אין לשון־קודשע רבנישע טעקסטן. אָבער ס'איז פֿאַראַן למשל אַ שלל ייִדישע פּרט־נעמען אין

מקורים פֿון יידישן און ניט־יידישן אָפּשטאַם, און אויב מען האָט אַ מעטאָד צו שאַפֿן זיך מיט זיי, לאָזן זיי אונדז גאָר אַ סך הערן. מיטן אויג אויף דער שפראַך־היסטאָרישער קאָנצעפּציע שאַפֿט זיך אינעם קאָנטעקסט גאַנץ אַפֿט אַ שאַנס צו דערקענען: דער אויפֿוויז איז מעיד אויף אַ פֿאַקט פֿון דער בראַשית־צייט, כאָטש פֿאַרצייכנט גע־וואָרן איז ער שפּעטער; יענער אויפֿוויז איז טאַקע פֿאַראַן, אָבער עדות זאָגט ער אויף דער סטיליזאַטאָרישער פּוונה פּונעם מחבר. אַט דעם צווייטן איינס וועט מען דעריבער אויפֿנעמען נישט ווי אַ ראַייה אויף די ריידישפּראַכיקע פֿאַרהעלטענישן פֿון דער תקופֿה, גאָר ווי אַן עלעמענט פֿון דער שרייבשפּראַך; און אַפֿשר וועט מען באַשליסן, אַז דאָ איז רעפּרעזענטירט אַן אינדיווידועלער איינפֿאַל (ער מעג זיין געראַטן צי ניט־געראַטן) פֿון אַ מחדש אָדער גאָר אַ מאַרגינאַלער פֿורעם.

וואָס מער עס שאַרפֿט זיך דער בליק, אַלץ מער קען מען אַפּלער־נען פֿון די אַרכאַזמען וואָס האָבן זיך דערהיט אין שפּעטערדיקן יידיש, אַרבינגערעכנט די היינטיקע שפּראַך. גאָר אַ גרויסע הילף אין דער קלאַנגיקער געשיכטע פֿון יידיש קומט־אַרויס פֿון דעם, וואָס די רעגיאַנאַלע וואַריאַנטן האָבן זיך אויסגעפֿורעמט נישט סתּם ווי באַ־זונדערע דיאַלעקטן, גאָר ווי קאַדיאַלעקטן; דורך אַ צאַל קלאַנגיקע גלייכונגען קען מען אין פּרינציפּ אַריבערגיין פֿון איין דיאַלעקט צו אַ צווייטן. דאָס גיט אונדז אַ מעגלעכקייט צונויפֿצונעמען די שייכדיקע מיטשטימונגען אין איין גאַנג דיאַפֿאַנעמען, וואָס דורך אַ קאָנסטרוקציע לאָזן זיי זיך צוריקפֿירן צו אַ גאַנג קדמון־וואַקאַלן.

פֿאַראַן געוויינטלעך גאָך קוואַלן, פֿון וואַגען עס לאָזט זיך שעפּן היסטאָרישע דערקענטעניש (און נישט אַלע לאָזן זיך דאָ אויסרעכע־נען). מתוך די קאָמפּאַנענטן קענען מיר דערגיין צו די דעטערמינאַנטן, און אַרויסצוהייבן די דעטערמינאַנטן מוזן מיר זיי אַפֿט פֿאַרגלייכן מיט די שמעלצוואַרגשפּראַכן סתּם; קומט־אויס, אַז דורך שטודירן די שמעלצוואַרגשפּראַכן דערקענען מיר צייטנווייז יידיש אַפֿילו ווען די שטודירטע פֿאַקטן גופּא זיינען נישט די זעלביקע. פֿון אונטער דעם

לבוש פֿון מיטל־עלטערישע און שפעטערדיקע העברעיִשע טעקסטן
 קוקט אָפֿט מאל אָפֿער די ייִדישע ריידשפראַך פֿונעם מחבר אָדער
 פֿאַרשרייבער. דאָס שטודיום פֿון אַנדערע שפראַכן, אָפֿילו גאַנץ ווייִ
 טע פֿון ייִדיש, העלפֿט אונדז אויפֿקלערן פראַצעסן וואָס האָבן זיך פֿאַר־
 לאָפֿן אין ייִדיש. דורך אַרויסברענגען אויף אַ קאַנקרעטן אופֿן די
 ווירקונג פֿונעם ייִדישקייט־פֿאַקטאָר, פֿונעם וואַנדער־פֿאַקטאָר אַאָוו
 קענען מיר זען, וואָסער שפראַכיקער מאַטעריאַל האָט געקענט זיין,
 אין איינער אָ צייט און אין איינעם אָן אַרט, אין רשות פֿונעם שפראַך־
 כּיין קיבוץ. פֿון פרטים דרינגט מען אַרויס אַ פֿלל, און פֿון די פֿללים
 ווידער קען מען אָפֿלערנען צוריק אויף אַנדערע ספֿעדיקע פרטים.
 וואָס מער דערגינגען פֿון פֿאַרשיידענע מינים מיר קענען קאַנ־
 פֿראַנטירן און וואָס מער שפראַכיקע פֿאַקטן ס'שליסן זיך מיט די
 חוצשפראַכיקע, אַלץ מער קלאָרן זיך אויס די פֿונדאַמענטאַלע ליניעס.
 ס'בלייבן נאָך אַ סך קנופיקע ענינים אין שאַטן, און סקעפטיקערס
 מעגן פֿאַרויסזען, אַז אין טייל טונקעלע ווינקלען פֿונעם שפראַכיקן
 עבֿר וועט מען שוין אָפֿשר קיין מאל נישט קענען אַרײַנגלויכטן. אָבער
 דורך „צוזאַמענזען“ די גרויסע מאַסע ביימער אין איין וואַלד שטעלט
 זיך פֿאַרט צו ביסלעך צונויף דאָס גאַנצבילד פֿון דער אַנטוויקלונג
 וואָס האָט אין משך פֿון לאַנגע יאָרהונדערטער דערפֿירט צו דער
 הינטיקער סטאַדיע פֿון דער ייִדישער שפראַך.

יידישע יוגנט - פארשונג *

* אַ קאָפּיטל פֿון בוך דער וועג צו אונדזער יוגנט, ווילנע 1935, אַר' ייִזאַ.

309 זײַטן + viii.

צוויי צילן פֿון דער יוגנט־פֿאַרשונג

די דערוואַקסענע וועלט איז פֿול מיט טענות צום יוגן דור: די יוגנט האָט נישט קיין דרך־ארץ פֿאַר עלטערע מענטשן; די יוגנט איז נישט גענוג ערנסט; זי איז אינגעטונקט אין עולם־הזה, זי האָט נישט קיין אידעאַלן; און אויב שוין יאָ אידעאַלן, איז נישט די וואָס זינען דעם בעל־טענה צום האַרצן.

פֿאַטערס און קינדער זינען אַלע מאָל און ביי אַלע פֿעלקער גע־ווען צעריסן צווישן זיך. אָבער עס ווינט־אויס, אַז אין אונדזער דור איז דער ריס געוואָרן שטאַרקער, ווייל די פֿאַמיליע האָט פֿאַרלוירן אַ גרויסן טייל פֿון אירע אַמאָליקע פֿונקציעס און ממילא איז די פֿאַר־בינדונג פֿון די קינדער מיט דער היים געוואָרן לויזער. אַזוי ווי מען באַקט שוין הינט בדרך־כלל נישט קיין ברויט אין שטוב, נאָר מען ברענגט פֿאַרטיקע לעבלעך פֿון בעקער, אַזוי האָט די שול סטאַנדאַר־דיזירט דאָס לערנען און פרטימדיקע איינהייטלעכע פּראָגראַמען פֿון מיניסטעריום וויזן־אַן דעם לערער, וואָס פֿאַר אַ קורס ער דאַרף דורכגיין פֿון וואָך צו וואָך. יוגנט־אַרגאַניזאַציעס און ספּאָרט האַבן זיך אַוועקגעשטעלט צווישן דער פֿאַמיליע און דעם אונטערוואַקסנדיקן קינד. דאָס גיין אין קינאָ מיינט נישט נאָר אַוועקגיין אויף עטלעכע שעה פֿון דער היים, נאָר אויך אַינזאַפּן אין זיך די אידעאַלן, אינטע־רעסן און העויות פֿון האַליווד; וואָס איז דער חידוש, וואָס די לופֿט איז פֿול מיט קאַנפֿליקטן צווישן עלטער און ינגער?

פֿאַר באַוווסטזיניקע עלטערן וואָס טראַכטן וועגן זייערע דער־ציערישע פֿליכטן איז די סיטואַציע נאָך אַ שווערערע. ווהיין זאָלן זיי פֿירן זייערע קינדער, אַז די לאַנגאַניקע חוקים פֿאַלן־אַפּן ווי קאַרטן־שטיבלעך? זאָלן מיר לערנען אונדזערע קינדער שפּאַרן, בשעת מיר האַבן שוין געזען ווי אינפֿלאַציע מאַכט אַ תּל פֿון אַלע אָפּשפּאַ־

רונגען? צי זאל מען לערנען לייגן פֿבֿוד אויף אויטאָריטעטן, בשעת די גאָס פֿאַרגעטערט געצקעס? פֿאַרקערט, מען דאַרף אפֿשר לערנען ברעכן אויטאָריטעטן; נאָר צי וועט נישט דאָס קינד דורך דער איי־בערמאַס קריטישקייט אָנווערן דאָס דאָזיקע געפֿיל פֿון זיכערקייט, וואָס ער באַקומט דורך אָנשפּאַרן זיך אויף אַ שטאַרקן בוים? און אפֿילו די „אַביעקטיווע“ אויפֿֿיר־כללים האָבן זיך אויך אַ וואַקל גע־טאָן. אַמאָל האָט מען געוווּסט, אַז אָנאַניזם איז שעדלעך, און עלטערן האָבן זיך געפֿלניסט אויסצווואַרצלען די „יוגנטזינד“ ביי זייערע קינד־דער. צי ס'איז זיי געראַטן אָדער נישט, איז אַן אַנדער פֿראַגע; נאָר הינט קומט גאָר די עלטערן אויס צו הערן, אַז פּמעט אַלע קינדער לנדן פֿון דער „קראַנקייט“ און דער בעסטער מיטל פֿטור צו ווערן פֿון איר איז: זיך מאַכן נישט וויסנדיק.

אַמאָל האָבן מאַראַליסטן געפֿריידיקט, אַז ס'איז דאָס בעסטע פֿאַר דער יוגנט צו בלייבן תּמימים ביו דער חתונה. הינט אָבער קען אַזאַ ערנסטער שרייבער ווי ד״ר האַדאַן אַרויסגיין מיט אַ פֿעסטשטעלונג וואָס ליענט זיך אַזוי:

„אַ מאַנסביל וואָס האָט חתונה מיט אַ בתּולה־מיידל נישט האָבנדיק פֿריער באַריירט קיין פֿרוי וויזט זיך דאָס רוב אַרויס פֿאַר אַ ליבע־צעשטערנדיקן לעקיש״. און ווען דער פֿאַרבאַנד קאָטוילישע לערערס אין דײַטשלאַנד האָט אויפֿגעוואַרפֿן דער פּסיכאָאַנאַליטישער שול, וואָס זי פֿאַרשפּרייט אַזאַ אַפּשטויסנדיקע לערע, האָט ד״ר מענג, אַ באַוווּסטער פּסיכאָאַנאַליטי־שער פּעדאַגאָג, אַפּגעענטפֿערט ¹:

„האַדאַן איז אפֿילו נישט קיין פּסיכאָאַנאַליטיקער, נאָר דער פּסיכאָאַנאַליז גיט נישט קיין מאַטעריאַל אַפּצופּרעגן האַדאַנס קאָנסטאַטירונג״.

ווי מען גיט נאָר אַ קוק, זינגען פֿאַראַן קאַנפֿליקטן, אויב די על־טערן זינגען קאַנסערוואַטיוו, און צעטומלטע ספּקוֹת, אויב די עלטערן גופֿא ווילן מיטגיין מיט דער צייט. נאָר אויב די עלטערע קענען שוין מער נישט זיין אַזוי אַינגעגלייבט אין זיך, צי איז כאַטש די יוגנט

¹ Zeitschrift für psychoanalytische Pädagogik III, 10 (Juli 1929).

אויסגעבאלאָנסירט און צופֿרידן? ניין, דאָס אויך נישט. צי דאָ זינען פֿאַרמישט נאָר סאַציאַלע פֿאַקטאָרן אָדער ביאָלאָגישע אויך, נאָר די האַרבסטע אַליין־קריטיק פֿון איין זייט, די גוזמאדיקסטע אַליין־אַכ־פּערונג פֿון דער אַנדערער זייט געפֿינען מיר ביי דער יוגנט הננט פונקט אַזוי ווי אין דער תקופֿה פֿון ראַמאַנטיק. גיט נאָר אַ שמועס מיט יונגע־לויט, גיט נאָר אַ קוק־אַרין אין ווערק וווּ דער עלטער ווערט געשילדערט.²

עס איז אַ סבֿראַ אַז אין ערגעץ איז דער אָפּשטאַנד פֿון יונג ביי אַלט נישט אַזוי ווייט ווי ביי אונדז יידן. קיין איין פֿאַלק האָט נישט אַדורכגעשפּרייט פֿאַר אַזאַ קורצער צייט אַזאַ קאָלאָסאַלן מהלך און דער ספּעציפֿישער גאַנג פֿון ייִדישן לעבן האָט געשאַפֿן אויך אַ ספּע־ציפֿישע אַנטוויקלונג פֿון דער ייִדישער פּערזענלעכקייט. אין ערגעץ אַפֿשר טרוימט נישט די אידיישע יוגנט מיט אַזאַ אינטענסיווקייט

² אין 1929 האָט אַ. ב. זאַלקינד געשריבן אין רוסישן זשורנאַל „פּעדאַלאָגיאַ“: „...עס איז אַ קאַמף־אויפּגאַבע, וואָס טאָר בשום אופן נישט אָפּגעלייגט ווערן, צו קאָנטראָלירן גרונטיק און אַביעקטיוו יענעם סקעפּטישן אָפּנייג וואָס איז פֿאַראַן אין דער מערבדיקער פּעדאַלאָגיע לגבי דעם אַקטועלסטן עלטער פון אונדזער פינפֿיאַר — דעם פּעריאָד פון דערוואַקסלינגשאַפט. צי איז טאַקע אַזוי טראַגיש מיט דער איראַדיאַציע (איבערצעוועקטקייט), מיט די געפּעס־צערודערונגען, מיטן פּאַטאַלן אינדיווידואַליזם פונעם דערוואַקסלינג, ווי מען שרעקט אונדז. דערצו דאַרף אויסגעפּאַרשט ווערן נישט דער אַבסטראַקטער דערוואַקסלינג בכלל (אויף מערב און אין פֿאַראַקטאַבערדיקן רוסלאַנד, דער עיקרשט דער גימנאַזיסט פון די פֿאַרמעגלעכע קלאַסן). נאָר אונדזער סאַוועטישער דערוואַקסלינג, אין דער ערשטער ריי דער אַרבעטערשער און פּויערשער“ (פּעדאַלאָגיאַ 1929, ג' 3, ז' 298). ליידער האָט די סאַוועטישע וויסנשאַפט נישט פֿאַרענטפּערט פֿאַר די פֿאַרגאַנגענע פינף יאָר כמעט קיין איינע פון יענער גרויסער צאָל אויפּגאַבעס, וואָס זאַלקינד האָט אין יענעם אַרטיקל געהאַט אָנגעצייכנט פֿאַר איר מיט אַזאַ ברייטער האַנט. אָבער ווען מען ליינעט, אַ שטייגער, וו. ווערעסאַיעווס ראַמאַן שוועסטער, 1933, זעט מען, אַז די פּראַבלעמען פון דערוואַקסלינגשאַפט זינען אין ראַטן־פֿאַרבאַנד אויך גענוג אַקטועל. אַ גענויער אַנאַליז וואָלט מסתּמא געוויזן, אַז אונטערן פּסעוודאָנים פון „אינטעליגענטישער צעקראַכנקייט“ אָדער פון „פּראַלעטאַרישער אומבאַווסטזייג־קייט“ באַהאַלטן זיך פּראַבלעמען פון דערוואַקסלינגשאַפט.

וועגן אנטלויפן פֿון די אַלטע לעבנס-פֿאַרמען. ממילא קומען אויך די טענות צו דער יוגנט אַרויס בײַ אונדזער עלטערן דור מיט אַ ספּע-ציעלער שאַרפֿקייט. מען איז אַפֿילו נישט צופֿרידן פֿון דער יוגנט פֿונעם אײַגענעם געזעלשאַפֿטלעכן לאַגער.

וױז איז אונדזער שוליוגנט? אַזוי פֿרעגט אַ ייִדישיסט מיט אַ צע-ווייטיקט האַרץ.

„מיר זעען נישט קיין ייִדישע שוליוגנט וואָס זאָל ברענען, זאָל זיך באַגנסי-טערן מיט דער ייִדישער שול און מיט דעם וואָס די ייִדישע שול דאַרף באַגנסי-טערן, דאַרף אַנטציקן — מיט דעם אַקטיוון ייִדישן קולטור-שאַפֿן. מיר זעען נישט די יונגע מחנות, וואָס זאָלן שטיין שטאַל-און-איזן אין שוץ פֿאַר דער ייִדישער שול, פֿאַר אירע דעראַבערונגען און פֿאַר די ייִדישע קולטור-אינסטיטוציעס, וועלכע זענען לויט זייער מהות און אינהאַלט דער המשך פֿון דער שול. ...וױז זענען עס די פֿאַרבאַנדן פֿון די אַביטוריענטן פֿון דער ייִדישער שול? וױז זענען די זעלבסט-בילדונג-קריזלעך פֿון די געוועזענע שילערס פֿון די ייִדישע שולן, וױז איז זייער השפּעה אויף דעם אַרעמען ייִדישן קולטור-לעבן אין פּוילן? (נחמן מנזיל, ליטע-ראַרישע בלעטער נומ' 12, מאַרץ 23, 1934).

גאַנץ ענלעכע געדאַנקען, נאָך מיט מער ביטערקייט, זענען אַרויס-געבראַכט געוואָרן אויפֿן משפּט איבער דער העברעיִשער יוגנט אין אַרץ-ישׂראל דעם 14טן און 15טן מײַ 1933 אונטער ח. ג. ביאַליקס פֿאַרזײן. אַט וואָס עס האָט געזאָגט יעקבֿ פֿיכמאַן, דער פּראָקוראַר, אין ערשטן פֿונקט פֿון זײַן באַשולדיקונג-רעדע:

„די אַרץ-ישׂראלדיקע יוגנט, דווקא די וואָס איז אויסגעוואַקסן אונטער דער זון פֿון פּאַטערלאַנד, איז אויפֿגעהאַדעוועט געוואָרן אין דער שפּראַך פֿון איר פּאַלק, האָט זיך געלערנט אין דער העברעיִשער שול — דווקא די יוגנט האָט זיך צו גרינג געמאַכט אין פרט פֿון געמען אויף זיך דעם עול פֿון אַ פּולער און אַינ-געפונדעוועטער העברעיִשער קולטור — זי וויל נישט קיין פעסטערע באַגרינדונג, קיין שטאַרקערע פֿאַרטיפּונג אין דער קולטור פֿון דער נאַציע. סײַז אַ דור וואָס איז שוואַך אין בינדונגען, שוואַך אין ווילן. נישט וואָס ער וואַרפט-אַראַפּ דעם עול, נאָר ער באַנוגנט זיך מיט ווינציק. און אַט דאָס האָבן מיר געוואַלט דער עיקרשט אונטערשטרעכן בײַם באַשולדיקן די יוגנט: עס פעלט איר אַליין-דערצונוג. מיר געפינען נישט בײַ דער אַרץ-ישׂראלדיקער יוגנט קיין קריזלעך פֿון יונגע-לײַט

וואָס זאָלן זיך האָבן אַרגאַניזירט צוליב אַליין־בילדונג...“ (מאַזנים נומ' מ"ו, מ"ז 11, 1933).

מיר גייען איצט נישט מעסטן, אויף וויפֿל די טענות פֿון די מאָר־בערס זינען גערעכטע; ס'גייט נאָר וועגן דעם פֿאַקט, וואָס מען מאַנט. און אַז אונדזער יוגנט אַליין איז אויך נישט צופֿרידן פֿון זיך און פֿון איר סיטואַציע, וועגן דעם איז אויך אַפּגערעדט. גילגולים פֿון מירעלע הורוויצן, פֿון ביידע געשלעכטן, באַגעגענען מיר היינט נישט ווינציקער ווי מיט 25 יאָר צוריק. דאָס זינען פֿאַקטן, וואָס יעדער איינער ווייס. נאָר עס איז דאָך נישט גענוג צו האָבן אַן אינדרוק אַדער געוויר צו ווערן עפעס על־פי טראַף. און ווער וואָלט זיך גע־קאַנט היינט באַרימען, אַז ער איז גוט באַקאַנט מיט דער ייִדישער יוגנט, ווער האָט זי אויסגעפֿאַרשט מיט די מעטאָדן פֿון דער מאַדער־נער וויסנשאַפֿט? קיינער נישט. מיר ווייסן כּמעט גאַר נישט וועגן דעם לעבן אירן און די יוגנטלעכע אַליין ווייסן דאָס אויך נישט, וואָרעם יעדערער זעט דאָך נאָר זיך אַליין און זיין אייגענעם ווינקל. נאָך ווינציקער ווייסן מיר וועגן די פּסיכישע איבערלעבונגען פֿון אונדזערע יוגנטלעכע. אַ פּשיטא איז אונדז גאַר נישט מיט גאַרנישט באַוווּסט וועגן די פֿאַקטאַרן וואָס פֿורעמטן־אויס די ייִדישע פּערזענלעכקייט פֿון געבוירן ביז אין דער דערוואַקסנשאַפֿט אַרײַן. און די היינטיקע יוגנט וועט דאָך מיט אַ צענדלינג צוויי יאָרן שפּעטער פֿאַרנעמען דעם אויבנאָן. „ווער עס האָט די יוגנט, דער האָט די צוקונפֿט“ — איז שוין געוואָרן כּמעט ווי טריוויאַל. היינט זאָגט מען דעם פּסוק פֿאַר־קערט: ווער עס האָט די צוקונפֿט, דער האָט די יוגנט. וועלכער נוסח עס זאָל נישט זיין גערעכט, איז עס אַבער נישט סתּם אַן ענין פֿון נײַגעריקייט, ווען מען וויל דערקענען דעם יוגן דור. אויב מען וויל איבערמאַכן, דאַרף מען פֿרײַער דערקענען. אויב מיר ווילן נישט אומ־גיין ווי בלינדע אין אַ וועלט פֿון איבערקערענישן, מוזן מיר שטרעבן וואָס בעסער צו פֿאַרשטיין די פּערזענלעכקייט פֿונעם ייִדישן יוגנט־לעכן און דערוואַקסלינג.

פֿון דעם וואָס עס איז אַקערשט געזאַגט געוואָרן, דרינגען שוין

ממילא אַרויס צוויי צילפונקטן. אויף וועלכע אַ יוגנט־פֶּאַרשׁוֹנַג קען קאַנצענטרירן איר הויפטאוי־מערק: (1) באַשרייבן דאָס אויסנווייניק־סטע און פסיכישע לעבן פֿון אונדזער יוגנט; (2) אויסגעפֿינען די אי־נעווייניקסטע רעגולערקייט פֿון דער אַנטוויקלונג, וואָס דאָס מיינט צוויי זאַכן: א) די פֿאַקטאָרן וואָס פֿורעמען־אויס די פּערזענלעכקייט פֿונעם ייִדישן יוגנטלעכן דווקא אַזוי און נישט אַנדערש; און ב) די צוריקווירקונג פֿונעם ייִדישן יוגנטלעכן אויפֿן קיבוץ.

די פֿאַקטן

ווער עס איז אַ מסתפק במועט מעג זיך באַנוגענען מיטן ערשטן פֿאַרשציל; דער ערשטער פונקט אָן דעם צווייטן קען גריזלעך גע־מאָלט זיין. נאָר עס איז אוממעגלעך צו שטעלן זיך די צווייטע אויפֿ־גאַבע איידער מען האָט ווי עס איז פֿאַרענטפֿערט די ערשטע; וואָרעם אָן די אויסנווייניקסטע פֿאַקטן און אָן די פסיכישע איבערלעבונגען, וואָס זיינען מיט זיי פֿאַרבונדן, קענען מיר דאָך נישט צוקומען צו די פֿאַקטאָרן וואָס האָבן גורם געווען די אַדער יענע אַנטוויקלונג.

שילדערן דאָס פֿאַקטנדיקע³ לעבן פֿון אונדזער יוגנט מיינט אַפֿ־טאָן צוויי זאַכן. ערשטנס: אויפֿקלייבן דעם מאַטעריאַל. צווייטנס: אַרויסברענגען אים פֿאַר דער עפֿנטלעכקייט. קודם־כל דאַרף מען אויפֿקלייבן דעם מאַטעריאַל. דאָס איז נישט אַזוי פשוט ווי עס דאַכט זיך אין פֿילוג. וואָרעם באַשרייבן אַזע לעבנס־פֿאַרמען איז דאָך נישט שייך; הייסט עס, אויפֿקלייבן פֿאַקטן מיינט פֿאַר איינס: אַפּקלייבן, און דערצו דאַרף מען פֿון פֿריער האָבן אַ צוגאַנג. מען דאַרף וויסן וואָס עס אינטערעסירט, מען דאַרף האָבן כּאַטש אָן אַלגעמיינעם געדאַנק וועגן דעם וואָס מיינט וואָס עס איז געקניפט. בשעת איך פֿאַרש דעם אינטעלעקטועלן שטאַפּל פֿון אַ געוויסער גרופּע יוגנטלעכע, וועל איך זיך נישט נאָכפֿרעגן אויף דעם סכּום זיין וואָס גייט ביי זיי אַוועק.

³ איך שאָף דאָס וואָרט „פֿאַקטנדיק“, ווייל „פֿאַקטיש“ מיינט דאָך אויך: דאָס אמת, דאָס וואָס עס ליגט הינטערן פֿירענג פֿון אַבסערוואַציע.

סנזן איך טראָג זיך אַרום מיט אַן אידיי, אָז עס איז פֿאַראַן עפּעס אַ קאַרעלאַציע צווישן אינטעליגענטקייט און ריינטלעכקייט. מען קען דעריבער נישט זאָגן: פֿריער וועל איך זיך אַנגרייטן דעם מאַטעריאַל, דעדנאַך וועל איך אים אויספֿאַרשן; דערפֿון וואָס איך וויל וויסן איז געווענדט, וואָסערע פֿאַקטן איך הייב-אויף און וואָסערע איך לאָז ליגן. פֿריער וועלן מיר הייסט עס, אויפֿן סמך פֿון אונדזער פרעלימינאַרער קענטעניש, פֿרוון אַנאַליזירן וואָס עס איז אַזוינס די ייִדישע יוגנט. לאַמיר פֿריער טיילן לויט סאַציאַל-קולטורעלע סימנים; אויך שפּילן דאָ מיט, פֿאַרשטייט זיך, עקאָנאָמישע אונטערשיידן. אַט האָבן מיר, אַ שטייגער, די סביבה וווּ עס זינען נאָך גאַנץ שטאַרק די טראַך דיציאָנעלע בינדונגען און וווּ דאָס קינד מאַכט-אַדורך אַ וועג, וואָס איז נישט אַזוי ווייט פֿון שלמה ר' חיימס וועג. אַ צווייטער שיכט וואָלט געווען די אַ"ג ייִדיש-וועלטלעכע סביבה, דורכגענומען דאָס רובֿ מיט סאַציאַליסטישע אַדער קאָמוניסטישע השפּעות. ווייטער קען מען אַנצייכענען אַ ציוניסטיש-העברעיִסטישן שיכט מיט אַן אַריענטאַציע אויף ארץ-ישראל. ווידער פֿאַר זיך איז די אַסימילירטע סביבה. די גרענעצן פֿון די אַלע סביבות זינען פֿליסיקע, און וועגן דער צעטייִ לונג גחאָ קענען אויך זיין חילוקי-דעות; אָבער פֿאַר אַן ערשטן אָנהייב קען דאָס אונדז אפֿשר קלעקן.

אַ צווייטער טיילפֿרינציפּ איז די עלטער-פֿאַזע. אין יעדערער פֿון די סביבות גייט דאָס קינד אַדורך די פֿאַזעס פֿון עופֿעלעשאַפֿט, קליינקינדשאַפֿט, קינדשאַפֿט, ערבֿ-צייטיקונג, צייטיקונג, דערוואַקס-לינגשאַפֿט. הייסט עס, אויב מיר ווילן באַקומען אַ רעכטן איבערבליק וועלן מיר אין יעטווידער סביבה נעמען אין אַכט די פֿינף אויסגע-רעכנטע פֿאַזעס.

פֿאַראַן אין יעטווידער מענטשלעכן קיבוץ לעבנס-פֿאַרהעלטענישן וואָס זינען פֿאַרבונדן מיט אינסטיטוציעס (פֿאַמיליע, דאַוונען, שול אַדער חדר, יוגנט-אָרגאַניזאַציעס, ספּאָרט אד"גל) און אַנדערע וואָס זינען נישט אינסטיטוציאָנאַליזירט: פֿאַנטאַזירן, קינדערשע שפּילן, אָפּהיטן פֿרומקייט, ליענען ביכער און צייטונגען, עראַטישע און סעק-

סועלע באציונגען אד"גל. פֿאַר דער פֿאַרשונג זינען ביידע מינים גלייך וויכטיק און מען דאַרף אפשר אַכט געבן ספעציעל אויף די ווינ-ציק אינסטיטוציאָנאַליזירטע לעבנס-פֿאַרמען, וועל זיי זינען מער עלול זיך אַראָפּצוגליטשן אין אַ זייט פֿון דעם פֿאַרשערס אויפֿמערק.

אויף צו געבן אַן אַלגעמיין בילד פֿון דער ייִדישער יוגנט מוזן מיר זיך פֿרעגן אָפֿפֿאַרטיקן מיט איינציקע אָפּשניטן. די איינצל-שטודיעס קען מען, לויט זייער טעמע, צעטיילן אויף צוויי מינים. מיר קענען אויספֿאַרשן איין געוויסן ענין ביי אַ גרעסערער צאָל אָביעקטן; דאָס וועלן מיר אַנרופֿן קווערשניטיקע שטודיעס. לדוגמא וועל איך דאָ אַנרופֿן עטלעכע אַזוינע טעמעס: די ייִדישע יוגנט-פרעסע. דאָס אַרזינדרינגען פֿון ספֿאַרט אין ייִדישן לעבן (בכלל אָדער אין איין שטאַט). אַן אינהאַלטיקער אַנאַליז פֿון לערנביכער אין פֿאַרשיידענע שולן, איבער הויפט אויף וויפֿל ס'גייט וועגן מער בייגעוודיקע לימודים (ליטעראַטור, געשיכטע). יתומים-דערציונג. פֿאַך-קאַנסולטאַציעס.

ביי לענגשניטיקע שטודיעס גייט מען מיט אַ פֿאַרקערטן גאַנג; מען פֿאַרשט-אויס ווי מעגלעך אַלע ענינים בנוגע אין געוויסן אָביעקט. פֿון דעם טיפּ זינען די אַרבעטן וועגן דעם קינדערהויז אין קאָוונע אָדער וועגן דעם חדר אין טישעוויץ.⁴ נאָך טעמעס פֿון דעם מין וואָלטן געווען: אַ סיסטעמאַטישע באַשרייבונג פֿון אַ קבוצה, פֿון אַ רינג אין אַ סקויטישער אַרגאַניזאַציע, פֿון אַ שילערקלוב, פֿון אַ שול, פֿון אַ קלאַס, פֿון אַ געוויסן יוגנט-זשורנאַל אַזו"וו. דאָס אייגענע איז פֿאַראַן אַ לענגשניטיקער און אַ קווערשניטיקער דרך בשעת דער אָביעקט איז נישט אַן אינסטיטוציע, נאָר לעבעדיקע מענטשן. קווער-שניטיקע פֿאַרשונגען זינען אַ שטייגער: פֿאַרשפּרייטונג פֿון פּסיכישע קראַנקייטן צווישן ייִדישע קינדער און דערוואַקסלינגען. קאַרטן-שפּילן, שיפרות, פּראָסטוטוציע ביי דער ייִדישער יוגנט. קאַלירן-חוש ביי ייִדישע קינדער. צייכן-פֿעיקייטן ביי דער ייִדישער יוגנט. לייען

⁴ ביידע אין די פּסיכענדיטאָריום פֿון יוואָ, ווילנע 1933, זיי 327—354 און

אינטערעסן פֿון דער ייִדישער יוגנט. אויף ווי ווינט איז חתונה האָבן נאָך אַליץ פֿאַרבונדן מיט דער טראַדיציע פֿון ריידן אַ שידוך, פֿון געבן גדן אַאָז״וו? קרימינעלקייט צווישן ייִדישע קינדער און יוגנט־לעכע. אַנטקעגן וועט זײַן אַ לענגשניטיקע אַרבעט, אויב מיר וועלן נעמען די לעבנס־געשיכטע פֿון איין באַשטימטן מענטשן און מיר וועלן באַהאַנדלען אי זײַנע לייען־אינטערעסן, אי זײַן קאַרטן־שפּילן און שיכורן, אי זײַן אינטעלעקטועלע אַנטוויקלונג, זײַן קאַלירן־חוש, זײַן פֿעיקייט צום צייכענען אַאָז״וו. מאַטעריאַל קומט־אויס דעם פֿאַרשער צו נעמען פֿון פֿאַרשיידענע מקורים. ער קען אַרויסנעמען פֿונעם גרייטן יענע פֿאַקטן, וואָס ער דאַרף האָבן צו זײַן טעמע, אַ שטייגער פֿון די רעזולטאַטן פֿון פֿאַלקסצייילונגען, פֿון באַריכטן פֿון אינסטי־טוציעס. ער קען אַליין אויסזוכן אַן אונטערשפּאַר פֿאַר זײַנע טעזיסן אין דער פרעסע, אין שילערשע אַרבעטן אָדער אין פּערזענלעכע דאָ־קומענטן; טאַגביכער, אויטאָביאָגראַפֿיעס, בריוו אַאָז״וו. ענדלעך קען ער אויך מאַכן ספּעציעלע אויספֿאַרשונגען דורך אינטערוויען, אַנקע־טעס, טעסטן, עקספּערימענטן אד״גל. פֿאַרשיידענע ענינים פֿאַדערן פֿאַרשיידענע מקורים. עס וועט נאָך בײַ אונדז נישט איין מאָל קומען צו רייד באַריכות סײַ וועגן די מקורים, סײַ וועגן דעם אופֿן און די גרענעצן פֿון אויסניצן זיי⁵.

אַז מען איז פֿאַרטיק מיט צונויפֿנעמען די פֿאַקטן, קומט די צוויי־טע זאַך: פֿירברענגען דעם מאַטעריאַל פֿאַרן עולם. דאָס איז אַ שריי־בערישע אויפֿגאַבע; אָבער גרינגשאַצן זי טאָר מען בשום אופֿן נישט, מחמת אַ האַמעטנע באַאַרבעטונג, זעען מיר גענוג אַפֿט, מאַכט קאַליע די וויכטיקסטע טעמע און דעם ווערטיקסטן מאַטעריאַל. איינער פֿון די גרינדערס פֿון דער אַמעריקאַנער סאָציאַלאָגיע, קולי, האָט גע־זאָגט וועגן דעם גאַלדענע ווערטער:

⁵ M. J. Karpf - *The Scientific Basis of Social Work*, N.Y., 1931: S. Rychlinski-Badanie srodowiska spolecznego. Warszawa 1932. פֿ״גל:

„מען האט זיך אינגעוויינט אונטער דער השפעה פון די נאטור־וויסנשאפטן, צו טראכטן וועגן וויסנשאפטלעך און ליטעראריש ווי וועגן אַנטיסעמיטישע טער־מינען. איך מיין, אַז מיר דאַרפן זיך אַרויסשלאָגן אַט דעם געדאַנק פון קאַפּ: מיר דאַרפן פאַרשטיין, אַז אַ ליטעראַרישע טעכניק, אַ דיסיפּלינירטע, אַ פאַראַנטוואַרט־לעכע און פאַרט אַ לעבעדיקע און אַ בילדערישע, איז אַ זאַך, וואָס אַן איר קען מען זיך נישט באַגייין ביים באַשרייבן דאָס סאַציאַלע לעבן... אַזאַ אַרבעט קען נישט אָפּגעטאָן ווערן, אויב מען באַהערשט נישט דעם אינסטרומענט“⁶.

אַבער אַנגענומען, אַז דער צוגאַנג איז דאָ, די טעמע איז דאָ, די שרייבערישע קוואַליפיקאַציע איז דאָ, קען מען דאָס לעבן פֿון אונ־דזער יוגנט באַשרייבן בשלימות און אַן גרויסע טעאָרעטישע זוכענישן אויך. דער וועג איז אויסגעטראָטן פֿון דער אייראָפּעיִשער, און דער עיקר פֿון דער אַמעריקאַנער וויסנשאַפֿט, און עס גייט נאָר וועגן אַרי־בערטראָגן פֿיל־ווינציק אַנגעשטעלטע מעטאָדן אין אַ נייער סביבה אַרײַן. געוויינטלעך וועלן מיר מוזן לויט דער ספּעציפֿישער סביבה מאַדיפֿיצירן די מעטאָדן אויך; אַבער אין גרונט ווייסן מיר וואָס מיר האָבן צו טאָן.

יחיד און קיבוץ

אַ סך אַ גרעסערער פֿאַרשערישער פֿאַרמעסט איז די צווייטע אויפֿגאַבע; צוקומען צו דעם אופֿן, ווי אַזוי עס פֿורעמט זיך אויס די פּערזענלעכקייט פֿונעם ייִדישן יוגנטלעכן און ווי אַזוי זי ווירקט צוריק אַרײַן קיבוץ. דאָ, נעם איך זיך אונטער צו זאָגן, ליגט פֿאַר אונדז דער שווערפֿונקט פֿון דער יוגנט־פֿאַרשונג; און דעם דאָזיקן ענין — גראַד ווייל ער איז צום ווינציקסטן קלאָר — איז אָפּגעגעבן דער גרעסטער טייל פֿון דער איצטיקער שריפֿט. עס איז נישט שווער צו זען, אַז די אויפֿגאַבע לאָזט זיך ניט שטעלן אינאָלירטערהייט. ס'איז אַן איינצלפֿאַל פֿון דער האַרבער אַלגעמיינער פֿראַבלעם וועגן יחיד

⁶ Charles H. Cooley - *Case Studie of Small Institutions as a Method of Research In: Publications of the American Sociological Society* 22 (1929), pp.123-132.

און קיבוץ. מיר האָבן דאָ צוויי פּראָבלעמען אין איינס. די ערשטע פּראָבלעם איז: די אַרגאַנישע און סכּיבֿהדיקע באַדינגטקייט פֿונעם יחיד. נאָר היות דאָ אָפּערירן צוויי פּוחות, קיבוץ און יחיד, בעט זיך באַלד דער צוריקפֿרעג אויך: ווי אַזוי באַווירקן די יחידים זייער קיבוץ?

וואָס דער קיבוץ און די קולטור פֿונעם קיבוץ זיינען פֿאַרן יחיד, איז גאָר ניט שייך צו זאָגן.⁷ דער גאַנצער ווידעראַנאַנד יחיד-קיבוץ איז דאָך אַ געקוינצלטער, ווייל וווּ איז עס בנימצא אַ יחיד מחוץ אַ קיבוץ? ווען דער יחיד באַווייזט זיך אויף דער וועלט, איז שוין דער קאַלעקטיוו פֿון זיינטוועגן אַנגעגרייט. אַ מענטש ווערט געבוירן ביי די און די טאַטע-מאַמע אַרומגערינגלט פֿון אַ באַשטימטן קרייז מענטשן; פֿון שוועסטער און ברידער, פֿון אַ זיידן מיט אַ באַבען, פֿון חברים און גוטע פֿרײַנד. ער שפּילט זיך און נעמט-אויף די וועלט איידער ער גייט אין שול, ער גייט דערנאָך אין שול, ער לערנט זיך אַ פֿאַך, ער אַרבעט ערגעץ אָדער גייט-אום אָן אַרבעט, ער חבֿרט זיך צונויף מיט אַ קאַמפּאַניע, ער בויט-אויף אַן אייגענע פֿאַמיליע. נישטאַ דער מאַמענט וואָס מען זאָל קענען זאָגן: אַט דאָ האָט זיך אַנגעהויבן די ווירקונג פֿון דעם קאַלעקטיוו אויפֿן יחיד. די אינסטיטוציעס פֿון טאַטע-מאַמעשאַפֿט, פֿון משפּחה, פֿון קרובֿים וואָס זאָגן אַ דעה, פֿון אַ שול און פֿון אַן אַרבעטפֿלאַץ זיינען געווען געגעבן נאָך איידער אונ-דער יחיד ראובֿן בן שמעון איז געבוירן געוואָרן. ער, אַט דער ביאָ-לאָגישער איינס, איז אַרײַנגעבוירן געוואָרן אין אַ קאַנסטעלאַציע מיט טויזנטער פֿאַקטאָרן, נאַציאָנאַלע, סאַציאַלע, עקאָנאָמישע, פֿאַליטישע אַזווי.⁸ איז קומען מיר ממילא צו פֿרעגן: א) אויב אין אַ געוויסער

⁷ "קולטור" מיינט דאָ, מיטן אַמעריקאַנער פּשט פֿון וואָרט, נישט בלויז ליי-טעראַטור, קונסט אַזווי, נאָר אַלע אַרויסווייזונגען פֿונעם מענטשלעכן צוזאַמען-לעבן, מאַטעריעלע און גייסטיקע; "קולטור" ווערט געשטעלט אַנטקעגן "נאַטור".

⁸ וועגן דער ראַנגיקייט און דעם ווירקונגען פֿון די פֿאַרשיידענע פֿאַקטאָרן וועט אויסקומען צו האַנדלען שפּעטער. דערווייל איז דאָ דער סדר נאַציאָנאַלע,

סביבה־דיקער סיטואַציע S בײַט זיך דער עלעמענט s_1 אויף s_2 , וואָסטרע שינויים קומען יעמאָלט פֿאַר אין דער פּערזענלעכקייט פֿונעם יחיד I?

אַבער קיינער וועט דאָך נישט זאָגן, אַז דער יחיד איז נאָר אַ טראַנספֿאַרט־וועגעלע, וואָס דאָס לעבן פֿאַקט אין אים אַרײַן אַ סכּום קאָלעקטיווע קולטור. אַ מענטש ווערט געבוירן מיט אַ ביאָלאָגישער אויסשטאַטונג און ער אַרבעט־איבער דאָס, וואָס דער קאָלעקטיוו גיט אים; מוזן מיר, הייסט עס, דעם ביאָלאָגישן פֿאַקטאָר אויך אַרײַנגעמען און מסתּמא נישט אויף קיין דערונטערדיקן אַרט, צווישן די פֿורעם־פֿאַקטאָרן פֿון דער פּערזענלעכקייט. אַבער מער ווי דאָס: דער יחיד טראַגט־אַרײַן זײַן חלק אין דעם קאָלעקטיווס קולטור אויך, דאָס הייסט, ער מאַדיפֿיצירט זי. בנוגע גרויסע מענטשן, שעפֿערישע נאַטורן איז דאָס בולט קלאָר און די גאַנצע חקירה קען נאָר גיין אַרום דעם, אַז „אויב ס'וואָלט נישט געווען צעזאָר (אַדער מחמד, אַדער פּיאַטער דער גרויסער, אַדער ביסמאַרק, אַדער לענין), וואָלט געווען עמעץ אַנדערש“. אַבער אַפֿילו דער מענטש פֿון אַ גאַנץ יאָר בײַט וויפֿל עס איז די קול־טור פֿון זײַן קיבוץ, הגם דאָס זעט זיך נישט אָן אַפֿילו מיט אַ שפּאַק־טיוו. די קולטור געפֿינט זיך אין אַ שטענדיקן פּראָצעס פֿון איבער־שאַפֿונג, און אין אַ געוויסן זינען קען מען זאָגן אויף יעדן יחיד, אַז ער איז אַ מיט־איבערשאַפֿער פֿון זײַן קאָלעקטיווס קולטור. קומען מיר הייסט עס אַוועקצושטעלן די צווייטע פּראָבלעם וואָס שטעקט דאָ: (ב) אויב אין דער פּערזענלעכקייט פֿונעם יחיד I בײַט זיך דער עלע־מענט i_1 אויף i_2 , וואָסטרע שינויים קומען יעמאָלט פֿאַר אין דער סביבה־דיקער סיטואַציע S?

אַנדערע צווינגן פֿון סאָציאַלע וויסנשאַפֿטן האָבן אַפֿט צו טאָן מיט ענלעכע פּראָבלעמען, נאָר — זאָל יענע צווינגן צו קיין גנאי נישט זײַן — די פּראָבלעמען פֿון קיבוץ־און יחיד־פֿאַרשונג הייבן זיך אָן

סאָציאַלע, עקאָנאָמישע אַזױזן בלויז אַ סדר פון אַלף־בית, נישט פון פרעדיקייט אין צײַט אַדער פון לפֿי־ערבדיקער חשיבות.

פונקט דאָרט, וווּ אַנדערע דיסציפלינען האַלטן זייער אַרבעט פֿאַר אַפֿ-
געטאָן. צו באַנוגענען זיך מיט איין בנישפּיל, לאָמיר נעמען ל. הערש
אויסגעצייכנטע אַרבעט וועגן דער קרימינאָליטעט פֿון דער ייִדישער
באַפֿעלקערונג אין פּוילן⁹. אַנאָליזירנדיק די פּוילישע אָפּיציעלע מאַ-
טעריאַלן, קומט הערש צום אויספֿיר, אָז אין פּוילן גילט דער אַלגעמיי-
נער כלל: אין די שטעט און שטעטלעך איז די פֿאַרברעכערישקייט
גרעסער איידער אין די דערפֿער. אָבער אַ מאַדנע זאַך: דער דאָזיקער
איראַפּעישאַמעריקאַנער כלל, וואָס גילט אויך פֿאַר פּוילן, גילט נישט
פֿאַרן פּוילישן ייִדנטום. 75 פּראָצענט פֿון די דריי מיליאָן פּוילישע ייִדן
ווינען אין די שטעט און שטעטלעך, אין דער צינט וואָס די פּראָפּאָר-
ציע שטאַטלינט און דאָרפֿלינט ביי נישט-ייִדן איז פּונקט אַ פֿאַרקערטער.
וואָלט דאָך דער פּראָצענט פֿאַרברעכערס ביי ייִדן געדאַרפֿט זיין אַ
גרעסערער. וויזט זיך אַרויס, אָז ס'איז פּונקט קאַפּויער: אויף יעדע
הונדערט מענטשן איז ביי ייִדן ווינציקער ווי אַ העלפֿט פֿאַרברעכערס
איידער ביי נישט-ייִדן. וויטער ווערן מיר געוויר פֿון הערש טאַ-
בעלעס, אָז די פֿאַרטיילונג לויט די פֿאַרשיידענע קאַטעגאָריעס פֿאַר-
ברעכערס איז ביי ייִדן אין גאַנצן אַ ספּעציפֿישע. ייִדן זיינען לפּי-ערך
אַ סך ווינציקער פֿאַרטראַטן צווישן די פֿאַרברעכערס אַנטקעגן פּער-
זאָן (מאָרדן, קערפּער-שעדיקונגען אַאָוו); פֿאַרקערט, די קאַטעגאָ-
ריע פֿאַרברעכנס „קעגן די רעכטלעכע גיטער פֿונעם כלל“, ד״ה, די
אַזוי גערופֿענע „פּאָליטישע פֿאַרברעכנס“, פֿאַרנעמט צווישן ייִדישע
פֿאַרברעכנס אַ צוויי ביז דריי מאָל ברייטער פּלאַץ ווי צווישן די נישט-
ייִדישע.

אויב סטאַטיסטיק איז ביכולת אַרויסצוברענגען אַזעלכע קלאַרע
רעזולטאַטן, האָט זי באמת דערגרייכט אַ סך. אָבער דער מחבר פֿונעם

⁹ פּראָפּ. ל. הערש — „די פֿאַרברעכערישקייט פֿון דער ייִדישער און נישט-
ייִדישער באַפֿעלקערונג פֿון דער פּוילישער רעפּובליק“, אין עקאָנאָמישע שריפטן
פֿון יוואָוו, ווילנע 1932, זײַ 174—202.

ארטיקל גופא ענדיקט מיט א „תיקו“, בשעת ער קומט צו דיסקוטירן די סיבות פֿון דער יידישער אויסנעמיקייט¹⁰.

„דער פֿאָקט, וואָס נישט געקוקט אויף איר שטאַטישקייט האָט די יידישע באַפעלקערונג גראָד אַ סך אַ קלענערע קרימינאַליטעט ווי די ניי־יידישע באַפעל־קערונג, באַוווינט בכל־אופן, אַז אין דעם לעבן פֿון דער יידישער מאַסע שפּילט אַן אַנטשיידנדיקע ראָלע נישט נאָר איר שטאַטישקייט, נאָר נאָך אַנדערע מעכטיקע פֿאַקטאָרן, און אַז יענע פֿאַקטאָרן זינען אַפט מאָל אַן אַן ערך ווירקזאַמער ווי די שטאַטישקייט פֿון דער יידישער באַפעלקערונג. וועלכע פֿאַקטאָרן לייגן דאָס אַרויף אַזאַ מעכטיקן שטעמפל אויף דער פּסיכאָלאָגיע, אויפֿן שטייגער לעבן און ווירקן פֿון דער יידישער מאַסע? איינער וועט זאָגן: די ראַסע; דער צווייטער וועט זאָגן: די רעליגיע; אַ דריטער: די טראַדיציע; אַ פּערטער — אַ פּערטע זאָך אַאָז״וו, אַאָז״וו. זאָגן איז, פֿאַרשטייט זיך, ליכט; באַווויזן איז אַ רעכט ביסל שווערער. צו דעם פֿאָדערט זיך אַ גאַנצע מאַסע גענוי פּעסטיגעשטעלטע פֿאַקטן, און אין ערש־טער ליניע אויספירלעכע סטאַטיסטיק איבער די פֿאַרשיידענע זיטן פֿון יידישן לעבן. איך האַלט דעריבער, אַז די אויבן אַנאַליזירטע דאַטעס מכוּח דער פֿאַר־ברעכערישקייט ביי דער יידישער און ניי־יידישער באַפעלקערונג, וואָס ווייזן ווי נישט גענוג עס איז די „אורבאַניסטישע“ טעאָריע פֿון די יידישע אייגנאַרטיקייטן, שטויסן דערמיט גופא אויך צו נייע פֿאַרשונגען פֿון דער יידישער ווירקלעכקייט אַפילו אויף אַזעלכע געביטן וואָס האָבן מיט דער קרימינאַליטעט קיין דירעקטע שייכות נישט.“

ל. הערש איז גערעכט, ווען ער שטעלט מערניט אַוועק אין יענעם אַרטיקל זינע פֿראַגעס און ער מאַכט אַפילו נישט קיין פֿרוּוו זיי צו פֿאַרענטפֿערן. ער איז אויסן געווען אַ סטאַטיסטישע אויספֿאַר־שונג, און פֿאַרן סטאַטיסטיקער ליגן שוין די אַלע פֿראַגעס אויף יע־נער זיט פּלאַנקען. וואָרעם עס זינען דאָך דאָ אַרבייטעמישט ביאַלאָ־גישע, נאַציאָנאַלע, סאָציאַלע, עקאָנאָמישע, פּאָליטישע, פּסיכישע עלע־מענטן און נאָך אַנדערע, דערווייל נישט דערמאַנטע. ווי באַלד אונדזער זעפֿעלד דאַרף זיין אַזוי גרויס פּולל צו זיין אין זיך אַזוי פּיל פֿאַר־שיידענע עלעמענטן, איז דערפֿון געדרונגען, אַז די פּראָבלעמען אונ־דזערע קענען זיך נישט אויסלייגן אין גבול פֿון איין באַשטימטער

¹⁰ דצ״ו, ז' 200.

אָפגעצאָמטער וויסנשאַפֿט. די גרויסע פּראָבלעמען פֿון קיבוץ און יחיד אין זייערע קעגנזעטיקע באַווירקונגען זענען אַן ענין פֿאַר אַ ספּעציעלן נייעם צווייג פֿון סאָציאַלע וויסנשאַפֿטן. לאַמיר זי טאַקע פּראַוויזאָריש אָנרופֿן אַזוי: די וויסנשאַפֿט וועגן קיבוץ און יחיד אָדער — מיט אינטערנאַציאָנאַלע ווערטער — די וויסנשאַפֿט וועגן קולטור און פּערזענלעכקייט.

די וויסנשאַפֿט פֿון קולטור און פּערזענלעכקייט

פֿאַר וואָס ייִדן זענען הינטערשטעליק אין קרימינאָליטעט און דערגרייכן נישט דעם פּראָצענט, וואָס „עס קומט“ זיי, אויב מיר שטייען פֿאַר גלענצבאַרעכטיקונג, לויט דער פּראָפּאַרציע פֿון דער באַפֿעלקערונג אין לאַנד? נו, מעגן מיר איצט שוין אַרויסגיין מיטן גאַנצן אמת: ס'וואַלט הייסן לייגן זיך פֿייגעלעך אין בוועם, ווען מען זאָל זיך אַננריידן, אַז אויב מיר מאַכן אַ וואַרע פֿאַר אַ נייער וויסנשאַפֿט, איז שוין דערמיט געקומען דער תּשבי צו פֿאַרענטפֿערן ל. הערשט וואַגיגע קשיות. ניין, ביים הינטיקן טאַג האַלט נאָך גאַר נישט דערביי. אונדזער גאַנצער וויסנשאַפֿט פֿון קולטור און פּערזענלעכקייט שטייט נאָך ערשט ביי בראַשית. עס וועט נאָך אַוועקגיין היפש ציט, ביז וואַנען מיר וועלן זיין בכוח אַוועקצושטעלן אָפּגעמאַסטענע גרייסן אַנשטאַט די I, S, I_1, S_1, S_2, I_2 פֿון אונדזערע צוויי פֿונדאַמענטאַלע פֿאַרמלען. איז צו וואָס דער גאַנצער פּאַראַד אַזש מיט אַ נייער וויסנשאַפֿט, ווי באַלד קיין תּכלית איז פֿון איר אויך נישט? אַפֿשר וואַלט אונדז געקלעקט פּסיכאָלאָגיע, וואָס זי שטודירט דאָך דעם יחיד? אָדער אַפֿשר סאָ-ציאָלאָגיע, וואָס איז דאָך לויט איר דעפֿיניציע די לערע וועגן קאָ-לעקטיוון. און אויב נישט די און נישט יענע, איז אַפֿשר ביידע צו-זאַמען, פּדי מיר זאָלן שוין האַבן בננאַנד אי די וויסנשאַפֿט וועגן יחיד, אי די וויסנשאַפֿט וועגן קיבוץ? ניין. אַפֿילו אויב מיר וועלן נאָך מצרף זיין ביאָלאָגיע, לינגוויסטיק, עטנאָלאָגיע, עקאָנאָמיק, פּסיכיאַט-ריע און אַזוי ווייטער און דערגיין ביז אַ גאַנצן מנין וויסנשאַפֿטן, וועלן

מיר נאך אויך נישט האָבן דאָס וואָס מיר דאַרפֿן. מעכאַנישער חיבור וועט אונדז נישט פֿירן צו קיין גמר: די ספעציפֿישע צילשטעלונג פֿאָדערט ספעציפֿישע מעטאָדן און די ביידע ספעציפֿישקייטן צוזאַמען איז דער טיטש: אַ זעלבשטענדיקע וויסנשאַפֿטלעכע דיסציפּלין. זי וועט האָבן אַ סך צו לערנען פֿון אַלע אויסגערעכנטע וויסנשאַפֿטן, אָבער אַפֿילו דעם מאַטעריאַל, וואָס זי נעמט פֿון אַנדערע, דאַרף די וויסנשאַפֿט וועגן קולטור און פּערזענלעכקייט אויך פֿאַרניצן אויף איר פֿאַרזיכדיקן שטייגער.

הגם יעדע אַנאַלאָגיע הינקט אַ ביסל אונטער, וועט די אַנאַלאָגיע מיט געשיכטע, רעכנן איך, זיין אינסטרומנט. אַ היסטאָריקער קען זיך נישט באַנוגענען מיט קענען כראָנאָלאָגיע און דעם פֿאַרלויף פֿון די פֿאַקטן. ער מוז זיין אין דער היים אין פֿאַליטישער עקאָנאָמיע, ער מוז וויסן וועגן רעכט, ער מוז זיין באַהאַוונט אין דער ליטעראַטור און אין דער קונסט פֿון דער עפּאָכע וואָס ער באַאַרבעט — וועגן גע־אַגראַפֿיע און קריג־וויסנשאַפֿט און פּסיכאָלאָגיע איז אָפּגערעדט. אָבער צי קען מען אַוועקזעצן ביי אײן טיש אַן עקאָנאָמיסט, אַ סטראַטעג, אַ יוריסט, אַ סקולפּטאָר אַזױו און מײנען, אַז אַט די געהויבענע קאָלעגיע וועט געבן אַ רעכטע היסטאָרישע אַרבעט? ניין, געשיכטע איז נישט נאָר אַ סומע פֿון באַזונדערע ספעציאַליטעטן, נאָר ס'איז אַ ספעציעל פֿעלד פֿון וויסנשאַפֿט. געשיכטע שניידט־איבער די קרייזן פֿון די אַלע אויסגערעכנטע וויסנשאַפֿטן און פֿון נאָך אַנדערע, אָבער זי האָט זיך איר אײגענעם קרייז, וואָס דעקט זיך נישט מיט קיין אײַנעם פֿון די אַלע דערמאָנטע און אויך נישט מיט אַלע צוזאַמען. פֿאַר זיך — דאָס איז אַ פֿראַגע פֿון געשמאַק און פֿון אָפּשאַצונג — מעג געאַגראַפֿיע זיין חשובֿער אײדער געשיכטע, אָבער פֿאַרן היסטאָריקער איז זי מערניט אַ העלף־וויסנשאַפֿט. ווי אַ פֿלל קען ער נישט אײַבערנעמען פֿון די העלף־וויסנשאַפֿטן קיין פֿאַרטיקס; ער דאַרף אַליין בודק זיין דעם מאַטעריאַל און אויספֿאַרשן דאָס מיט זײנע אײגענע מעטאָדן, צוליב זײנע אײגענע צילן און אויפֿן סמך פֿון די דערקענ־טענישן, וואָס זײנען אים צוגעקומען פֿון זײן אײגענעם אַרבעט־פֿעלד.

דער נמשל איז: אויך די וויסנשאַפֿט וועגן דער קעגנזעטיקער באַ-
וירקונג פֿון יחיד און קיבוץ איז נישט אידענטיש מיט אַנדערע וויסנ-
שאַפֿטן, וועלכע גיבן זיך אָפּ מיטן מענטש, און נישט קיין סומע פֿון
זיי אַלע אויך. פּסיכיאַטריע, עטנאָלאָגיע, ביאָלאָגיע אַזווי זענען אַלע
פֿאַרנומען מיט טיילן, מיט געוויסע זעטן פֿון דער מענטשלעכער פּער-
זענלעכקייט אַדער פֿון מענטשלעכן קאָלעקטיוו. איטלעכע פֿון די דאָ-
זיקע וויסנשאַפֿטן איז געוויינטלעך לעגיטימירט צו באַהאַנדלען אירע
ענינים, אָבער יחיד און קיבוץ אין זייערע קעגנזעטיקע באַווירקונג-
גען איז איין גאַנצהייטיקער קאָמפּלעקס דערשטינונגען, און מיר קענען
נישט יוצא זען מיט די איינגעשטעלטע צילן און מעטאָדן פֿון די איינ-
געשטעלטע טייל-דיסציפּלינען. איין מאָל האָבן מיר באַקומען די
אויפֿגאַבע, איז מעגלעך און נייטיק אַ ספּעציעלע דיסציפּלין, וואָס איר
אַביעקט זאָל זען אַט דער גאַנצהייטיקער קאָמפּלעקס. אַט דאָס איז
עס די נייע וויסנשאַפֿט וועגן קולטור און פּערזענלעכקייט, וואָס האָט
נאָך נישט באַקומען איר גילטיקן נאָמען, נאָר וואָס אירע קאָנטורן
זעען זיך שוין אַרויס. ווי אַזוי רופֿט מען אָן דאָס קינד? סאַציאַלע
פּסיכאָלאָגיע וואָלט אַפֿשר געווען אַנגעמאַסטן, אויב דער אַדיעקטיוו
וואָלט נישט געשפּינט די אילוויע, אַז ס'איז פֿאַראַן וועלכער עס איז
אַרויסוואַרפֿט פֿון פּסיכישן לעבן וואָס איז נישט סאַציאַל באַדינגט.
מענטש-וויסנשאַפֿט וואָלט אין ייִדיש געווען אַ פּאַסיקער נאָמען, ווען
פּראָפֿ' פֿ. שניאורסאָן וואָלט עס שוין נישט געהאַט צוגענומען פֿאַר
זיין שיטה; דאָס אייגענע איז שוין פֿאַרנומען דער געלערנטער נוסח
פֿון דעם נאָמען „אַנטראָפּאָלאָגיע“. אָבער דער נאָמען זאָל זיין די
לעצטע זאַרג, זאָל נאָר די וויסנשאַפֿט זיך אַנטוויקלען. און זי איז דאָ
און אַנטוויקלט זיך — אין אַמעריקע, אין מערבֿ-אײראָפּע, אין ראַטן-
פֿאַרבאַנד. זי איז נאָך זייער ווייט פֿון צו זיין צייטיק; אָבער קוקנדיק
אויף די אָנהייבן מעגן מיר שוין זאָגן, אַז נישט נאָר קענען מיר זיך
ריכטן אויף גוטע רעזולטאַטן אין פֿאַרשן (ד"ה אין פֿאַרשטיין און
דערקענען), נאָר אַז לעתיד-לבֿוא וועט אויך אויפֿגעשטעלט ווערן אַן
אַנגעווענדטע וויסנשאַפֿט, וואָס זאָל שטיין צו דער ריינער פֿאַרשונג

אין דער זעלביקער פּראָפּאַרציע, ווי אינזשעניריע צו פֿיזיק אָדער ווי אַגראָנאָמיע צו באַטאַניק.

די פֿאַרשונג פֿון קולטור און פּערזענלעכקייט איז ממילא נישט נאָר אַ וויסנשאַפֿט לשמה, נאָר אויך אַ וויסנשאַפֿט פֿאַרן לעבן.

צוגעהערדיקייט צו אַ געצייכנטן קיבוץ

וועגן דעם וועג פֿון דער פֿאַקטנדיקער באַשרייבונג האָבן מיר גערעדט פֿריער. איצטער שטייט־אויף די פֿראַגע: ווי אַזוי קומט מען צו די פּראַבלעמען פֿון יחיד און קיבוץ?

דער ערשטער געדאַנק איז, אַז דאָ איז דער וועג אַ גרינגערער אידער בני דער פֿאַקטנדיקער באַשרייבונג. דאָרטן קענען מיר נע־מען פֿון דער פֿרעמד נישט מער ווי די מעטאָדן; אויפֿקלעבן דעם ספּעציפֿישן מאַטעריאַל וועגן די ייִדישע לעבנס־פֿאַרהעלטענישן מוזן מיר זיך מטריח זיין אַליין. אָבער בשעת מיר ריידן וועגן די פֿורעם־פֿאַקטאָרן און די אויסשטראַלונגען פֿון דער פּערזענלעכקייט, זינען מיר דאָך אין פֿלוג נישט אַזוי עלנט. סוף־פּל־סוף איז דאָך נאָר אַ טייל ייִדישע פּערזענלעכקייט נאַציאָנאַל באַדינגט. דאָס וואָס עס גילט וועגן אַ בן־יחיד, אַ בכור, אַ מיזניק סתם גילט אויך וועגן אַ יידן אין דער זעלביקער פֿאַמיליע־סיטואַציע. די זעלביקע לאַסט, וואָס ליגט אויף פּראַלעטאַרישע קינדער סתם, ליגט אויך אויף ייִדישע פּראַלעטאַרישע קינדער. קנאה, אַמביציע, ריוואַליטעט זינען אַל־מענטשלעכע אייגנשאַפֿטן. נו, וועט מען קודם נעמען דאָס אַלץ, וואָס די אַלגעמיינע וויסנשאַפֿט וועגן קולטור און פּערזענלעכקייט האָט אַרויסגעבראַכט וועגן דעם מענטשן סתם, און דערנאָך וועט מען מאַכן צוגאַב־אויספֿאַרשונגען וועגן די ספּעציפֿיש־ייִדישע פֿאַקטאָרן; צוויי־שפּראַכיקייט, אַנטיסעמיטיזם, רעליגיע, אינטעלעקטואַליזירונג און אַזוי ווייטער. אַט אַזוי ווי מען לערנט אין טייל ייִדישע שולן געאָ־גראַפֿיע; מען גייט־אָדורך אַ קורס געאָגראַפֿיע סתם און וווּ דער לע־רער געפֿינט פֿאַר נייטיק גיט ער צו ידיעות וועגן ייִדן אין דעם אָדער

יענעם לאַנד. צי דאָס איז אַ גוטער מעטאָד פֿון לערנען געאָגראַפֿיע. איז ניט שייך צו אונדזער טעמע. אָבער פֿאַר שטודירן די ייִדישע פּערזענלעכקייט, ווינזט זיך אַרויס, איז דאָס נישט נאָר אַ ספֿאָדיקער מעטאָד, עס איז גלאַט קיין גאַנג נישט. ווינל פֿון וואָנען ווייסן מיר, וואָס עס איז ייִדיש אין אונדז און וואָס עס איז „אַלגעמיין מענטש־לעך“? דרויסנדיקע סימנים קענען אונדז דאָ גאַנץ ווינציק העלפֿן. למשל, אויב אַ קינד באַקומט שטאַרקע איבערלעבונגען פֿון גיין מיטן טאַטן אין קלויז, פֿון זיצן פּסח ביים סדר אַזוי, האָבן מיר דאָ געוויס צו טאָן מיט ספּעציפֿישע ייִדישע שטייגער־פֿאַרמען. אָבער עס קען גרינלעך זיין, אַז ביי אַ גענויערן אַנאַליז זאָל זיך נישט אַרויסווייזן קיין עיקרדיקער, פּרינציפֿיעלער אונטערשייד צווישן זײַנע רעליגיעזע איבערלעבונגען און די איבערלעבונגען פֿון אַ קריסטלעכן ייִנגל אין קלויסטער. עס מוז זיך נישט אַרויסווייזן, נאָר עס קען זיך אַרויס־ווייזן. אונדזער בליק דאַרף זיין געווענדט נישט אויף דער אויסנ־ווייניקסטער, פֿאַקטנדיקער פֿאַרעם, נאָר אויף דער פּסיכישער פֿונקציע פֿון דער איבערלעבונג. דער זעלביקער רעליגיע־אַקט קען באַפֿרידיקן ביי איינעם דעם מיסטישן דראַנג צו דער אומענדלעכקייט, ביי אַ צווייטן דעם זייער ערדישן דראַנג זיך אויסצופֿענען מיט אַ קול נגינה; לאַמיר אויך נישט פֿאַרגעסן, אַז דער זעלביקער אַקט קען אויך ביי איין מענטשן אַפּטאָן עטלעכע פֿונקציעס פֿאַר אַ מאָל. און צוריק גערעדט קען געמאַלט זיין, אַז פֿאַרשיידענע אַקטן, פֿאַקטנדיק דיאָ־מעטראַל אַנטקעגנדיקע, זאָלן דינען דער זעלביקער פּסיכישער באַ־דערפֿעניש. צווישן אונדז גייען־אום גענוג מענטשן, וואָס צו 14 יאָר האָבן זיי באַפֿרידיקט זייער מיסטישן דראַנג צו דער אומענדלעכקייט מיט שלימותדיקער פֿרומקייט און צו 18 — מיט פֿאַנאַטישער אַפֿי־קורסות. מיט אַנדערע ווערטער: פּונקט ווי איין אַקט קען האָבן פֿאַר־שיידענע פּסיכישע פֿונקציעס, אַזוי קענען פֿאַרשיידענע אַקטן האָבן די זעלביקע פּסיכישע פֿונקציע. אָבער דאָס איז אַ פֿאַקט וואָס בלייבט: צווישן די אַלע פֿאַקטאָרן, פֿון וועלכע עס שטעלט זיך צונויף דעם מענטשנס סבֿיבֿה, איז אויך פֿאַראַן זיין צוגעהערקייט צו אַ נאַציאָנאַלן

אדער א ראסנדיקן קאלעקטיוו. און ס'איז א מעכטיקער פֿאקטאָר. דאָס רובֿ רעדט מען וועגן דעם קיבוצדיקן פֿאקטאָר בני יענע קיבוצים וואָס לינדן דערפֿון, אַ שטייגער, נעגערס אין אַמעריקע. קיבוצים, וואָס טיילן זיך אויס מיט זייער אַנבליק, זינען טאַקע אויסגעשטעלט אויף פּערזענלעכקייט-פּראָבלעמען, פֿון וועלכע אַנדערע זינען פּטור. אָבער אין גרונט שאַפֿט יעדע געצייכנטקייט (אויך אַן אינדיווידועלע) אַ ספּעציעלע פּסיכישע סיטואַציע. „דער מענטש וואָס לאַכט“ בני וויקטאָר הוגאָ, דאָס באַשעפֿעניש אין שלום אַשס „ערד“ האָבן אַ ספּעציעלע סיטואַציע אין דער וועלט אַ דאַנק זייער „מומיקייט“. דאַרפֿן מיר פֿאַרשטיין, אַז די צוגעהערקייט צו אַ געוויסן קיבוץ פֿור רעמט — אַדער דעפֿאַרמירט, דאָס איז שוין אַ פֿראַגע פֿון אַפּשאַצונג — די פּערזענלעכקייט פּונקט אַזוי ווי דאָס באַזיצן אַ קערפּערדיקן סימן.

לאַמיר נעמען אַזאַ מין פּרט, אַרויסגעפֿישט אויף טראַף: דער שבֿט באַקאָרי, דערציילט העוולאַק עליס, האָט נישט קיין שום געפֿיל פֿון בושה פֿאַר נאַקעטקייט, נאָר זיי שעמען זיך צו עסן פֿאַר ליטן¹¹. צי איז נישט קלאַר, ווי שטאַרק דאָס מוז באַאיינפֿלוסן די גאַנצע פּער-זענלעכקייט? אַדער לאַמיר נעמען אַן אַנדער פֿאַקט, פֿון אונדזער איי-גענער וועלט. צוויי טויזנט יאָר ווי יידן לעבן שוין אַרײַנגעשפּרענגקלט צווישן אַנדערע פֿעלקער, נאָר מיר זינען, דוכט זיך, די איינציקע, פֿאַר וועמען פֿערד איז אַ סימבאָל פֿון נאַרישקייט און הונט אַ סימבאָל פֿון בייזקייט. וועגן דעם ספּעציעלן גורל פֿון יחידים, וואָס באַלאַנגען צו אַ מיעוט-קיבוץ, זאָגט אַ דײַטשישער מחבר ריינדדיק וועגן די קאַשובן אין מזרח-פּרייסן:

„דאָס איז דאָס טראַגישע אין לעבן פֿון יעטווידער מיעוט: ווען דער יחיד פּונעם מיעוט עפּנט-אויף די אויגן פֿאַר אַ באַוווּסזיניקן לעבן, לעבט ער איבער פֿון זײַן פּריסטער קינדהייט און ביז דער צײַטיקסטער דערוואַקסנשאַפט, טאַג פֿאַר

¹¹ Havelock Ellis. *Studies in the Psychology of Sex*, II, 1909.

טאָג און שעה פאַר שעה, דאָס געפיל פון מינערקייט, וואָס מאַכט אומזיכער די איצטיקייט און שטעלט אין סכנה דעם עתיד¹².

אַזוי זאָגט אַן אינדיווידואַל-פּסיכאָלאָגישער שרייבער. דאָס מי-נערקייט-געפיל איז אַ צערטליקנד בנני די אינדיווידואַל-פּסיכאָלאָגן און די אָפּשאַצונג „טראַגיש“ דרינגט-אַרויס פֿון דעם דאָזיקן צוגאַנג. פֿאַקטיש קען זיין, אַז די צוגעהערקייט צו אַ מיעוט זאָל אַרויסרופֿן נישט קיין מינערקייט-געפֿילן, נאָר פּונקט דעם היפּוך דערפֿון; גיט נאָר אַ טראַכט וועגן אַן ענגלישן קינד, וואָס וואַקסט-אויף אין אַ קאָ-לאַניע. און אַפֿילו די פּסיכישע סיטואַציע פֿון אַ ייִדישן קינד, ווי מיר וועלן נאָך זען, פּאַסט זיך נישט אַרײַן אין דעם סדום-בעטל מינער-קייט-געפֿיל. צווישן פֿאַרשיידענע באַעוולטע מינאַריטעטן איז אויך פֿאַראַן אַ גרויסער אונטערשייד. ס'איז אַן אונטערשייד אין דעם גראַד דרוק, אונטער וועלכן דער קיבוץ געפֿינט זיך, אַן אונטערשייד אין די קעגנשטעל-פּוחות וואָס דער קיבוץ ווײַזט-אַרויס, אַן אונטערשייד אין די לעבנס-פֿאַרמען וואָס דער קיבוץ באַשאַפֿט. אָבער אַז די צוגעהער-ריקייט צו אַ מיעוט באַשאַפֿט אַ ספּעציעלע פּסיכישע קאָנסטעלאַציע, דערין איז נישטאָ דער מינדסטער ספֿק. דער קיבוץ באַשטייט פֿון יחידים; אָבער פֿאַר יעדן נײַעם יחיד, וואָס ווערט אַרײַנגעבוירן אין דעם קיבוץ, איז שוין די פּסיכישע קאָנסטעלאַציע אָנגעגרייט אין אַ היפשער מאָס. מיר מוזן גיין נאָך ווייטער: ס'איז אַ טעות, אויב מען זוכט דעם נאַציאָנאַלן אָדער ראַסנדיקן פּערזענלעכקייט-עלעמענט נאָר בנני באַעוולטע מיעוטים אָדער אַפֿילו נאָר בנני מיעוטים סתם. מיר געפֿינען אַזעלכע עלעמענטן בנני מיטגלידער פֿון מאַיאָריטעטן אויך. דער ווייטער אַמעריקאַנער פֿאַרמאַגט אויך אין זײַן פּערזענלעכקייט אַ קיבוצדיקן עלעמענט וועלכער נעמט זיך פֿון דעם, וואָס אַרום אים ווידמענען זיך שוואַרצע, צו וועלכע ער באַלאַנגט נישט.

אויף וויפֿל דאָס איז שייך צו דער ייִדישער יוגנט — וואָרעם

¹² W. Wegener. *Zur frage der Wurzeln völkischen Geschehens*, In: *Internationale Zeitschrift für Individualpsychologie* IX (1931), p. 440.

צוליב איר איז דאך דאס אלץ געקומען צו רייד — קען מען דאס איבערפארמולירן אזוי: אין דער פסיכישער סיטואציע פֿון יעדן יידישן יוגנטלעכן, צי אין מזרח צי אין מערב-איראפע, צי ער לערנט זיך אין א יידישער אָדער אַ העברעיִשער אָדער אַ לאַנדשפּראַכיקער שול, איז פֿאַראַן אַ ספּעציעלער פֿאַקטאָר — זײַן צוגעהערקייט צום ייִדישן קיבוץ.

„אלגעמיינע“ און „יידישע“ עלעמענטן פֿון דער פֿערזענלעכקייט

וואָסערע שטריכן עס זײַנען ייִדיש באַדינגט אין יעדן יחידס פֿערזענלעכקייט, איז פֿון די שווערסטע זאַכן צו פּסקענען. אויב מען איז נישט גענוג געוואָרנט אין אָפּשיידן צווישן ייִדישע פֿאַקטן און ייִדישע פּסיכישע איבערלעבונגען, קען מען אַ מאַל דערגיין צו גראַטעסקע אויספֿירן. אַ רינסיקער בנשפּיל איז דער פֿאַל מיט לודוויג לויסאַנען, דער ייִדיש-אַמעריקאַנער שרײַבער, וואָס האָט זיך באַקאַנט געמאַכט מיט זײַן אויטאָביאָגראַפֿישער בעלעטריסטיק. מיט לויסאַנען האָט געטראַפֿן אַן אומגליק: ער האָט חתונה געהאַט און זיך נישט געקענט אַננלעבן מיט זײַן פֿרוי. ער האָט געהאַט מיטגעבראַכט אין זײַן פֿאַמיליע-לעבן אַרײַן דעם אידעאַל פֿון אַ פֿאַרפֿאַלק-באַציונג, וואָס ער האָט געהאַט געזען בײַ זײַנע אייגענע טאַטע-מאַמע: אַז דער מאַן איז אין שטוב דער גאַנצער באַלעבאַס. זײַן ווייב האָט אָבער נישט געהאַט קיין חשק צו לעבן לויטן דאָזיקן אידעאַל. זי האָט געהאַט אַספּיראַציעס אויף זעלבשטענדיקייט און דערפֿון האָבן זיך גענומען קאַנפֿליקטן, וואָס האָבן לויסאַנען (און מסתּמא דעם צווייטן צד נישט ווייניקער) פֿאַרביטערט דאָס לעבן.

אַזעלכע פֿאַמיליע-קאַנפֿליקטן טרעפֿן זיך אין די טויזנטער אונ-טער אַלע געאַגראַפֿישע ברייטן. לויסאַן אָבער האָט זיך אַנגערעדט, אַז די גאַנצע צרה איז אַרויסגעקומען דערפֿון, וואָס ער האָט חתונה געהאַט מיט אַ קריסטין. ווייל בײַ קריסטן, פֿאַרשטייט איר, איז אַזאַ

איננפֿיר, אַז פֿרויען זאָלן באַלעבאַטעווען איבער זייערע מענער, אין דער צייט וואָס ביי ייִדן גילט די טראַדיציאָנעלע מאָראַל פֿונעם פֿסוק: „והוא ימשול בך“. בכּן, ייִדן, האָט נישט חתונה מיט קיין גויעס, אויב איר ווילט אויסמנדין פֿאַמיליע־טראַגעדיעס!

עס קען זיין, אַז געמישטע חתונות זינען טאַקע אָנגעלאָדן מיט קאָנפֿליקטשטאַף און קענען אויפֿרייסן פֿון אַ ליאַדע שטויס; אָבער נאָר אַן אָפּגעפֿרעמדטער ייִד קען מיינען, אַז אין אַלע ריין־ייִדישע פֿאַמיליעס ווערט פֿאַרווירקלעכט דער אידעאַל פֿון „והוא ימשול בך“. די זאַך איז אַ סך קאָמפֿליצירטער. ייִדישע שטייגער־עלעמענטן, ווייסן מיר שוין, זינען נאָך נישט קיין ראַיה אויף ספּעציפֿיש־ייִדישע עלע־מענטן פֿון דער פּערזענלעכקייט. אַט די ייִדישע עלעמענטן אַנטפלעקן זיך גאָר נישט דווקא מיט קולות וברקים; גענוג אָפֿט זינען זיי ממש פֿאַרשטויסן אין אומבאַווסטזיין אַרײַן, און פֿאַרט לאַזט דאָס אונדז הערן אַ סך.

אַ ביישפּיל אויף קלאָר צו מאַכן דעם געדאַנק: מיר איז אויסגע־קומען צו ליינען אַ טאַגבוך פֿון אַ בערלינער ייִדישן מיידל, געבוירן 1883, געשריבן בשעת זי איז אַלט געווען עפעס איבער 15 יאָר.¹³ די אינטערעסן אירע זינען דורכויס דיטשישע. וואָס עס דערמאָנט אין איר ייִדישקייט, זינען דאָס רובֿ שטייגערדיקע זאַכן: יאַרצייט נאָך איר טאַטן, אַ שטיקל אָפּקלאַנג פֿון ימים־טובֿים. אין מאָל פֿאַרטראַכט זי זיך וועגן דעם, וואָס אַ חבֿרטע וויל זיך מער מיט איר נישט חבֿרן, און ס'גנבֿעט זיך אַרײַן אין איר אַ חשד: אפֿשר איז דאָס דערפֿאַר, ווייל יענע וויל נישט האָבן קיין עסקים מיט אַ ייִדישן מיידל. אָבער דאָס איז אויך נישט זייער טיף און מען וואַלט געקענט מיינען, אַז פֿאַר דעם דאָזיקן מיידל עקסיסטירט שוין נישט קיין ייִדישקייט, סנדין

¹³ ס'איז דער מאָנוסקריפט M26 אין דער זאַמלונג יוגנטלעכע טאַגביכער, וואָס פּראָפּעסאָר שאַרלאַטע בילער (Bühler) האָט אויפגעקליבן אין פּסיכאָלאָג־גישן אינסטיטוט פֿון ווינער אוניווערסיטעט. צווישן דער מאה טאַגביכער זינען פֿאַראַן אַ צען ייִדישע.

דורך א געדעכעניש פֿון דער פֿארגאנגענהייט אָדער דורך אַ שטורך פֿון דער ניט־יידישער וועלט. נאָר אַט קומט זי צו דערציילן וועגן דעם, אַז אַ בחור האָט זיך פֿאַרליבט אין איר שוועסטערקינד... בשעת דאָס מיידל האָט אַרויסגערוקט איר ייִדישקייט, איבערקלעבנדיק אַלע אומשטאַנדן, וואָס קענען זי פֿאַרמיאָסן אין די אויגן פֿון איר שול־חברטע גרעטע, האָט דאָס געהאַט אַ זינען; אָבער דאָ, בשעת עס האָט אַבסאָלוט נישט צום ענין? גראַד אין דעם צוזאַמענהאַנג האָט דאָך די פֿראַגע ייִד־קריסט נישט געהאַט דעם מינדסטן באַטרעף. אָבער פֿאַר דעם מיידל האָט קענטיק יאָ געהאַט אַ באַטרעף דער פֿאַקט, וואָס אירס אַ שוועסטערקינד חברט זיך מיט אַ קריסטלעכער דאַמע. און בעת זי האָט גענומען באַשרייבן אירע אַלע מעלות, האָט זיך נישט ווילנדיק און נישט טראַכטנדיק אויך די דאָזיקע מעלה אַ שטופּ געטאָן אונטער דער פֿעדער. דאָ זאָגט דאָס עדות, אַז אומבאַווסטזיניק פֿאַר־נעמט איר ייִדישקייט אַ סך אַ גרעסער פּלאַץ אין איר פּערזענלעכקייט איידער זי וואָלט מודה געווען, איידער זי אַליין ווייס גאָר; און דאָס איז נישט קיין זאך, וואָס מען קען אַוועקמאַכן מיט דער האַנט, וואָרעם עס מיינט, אַז אין געוויסע סיטואַציעס (למשל, ווען זי האָט אויסצור־קלייבן צווישן אַ ייִדישער און אַ ניט־יידישער פֿרענדין, צווישן אַ ייִדישן און אַ ניט־יידישן ליבהאַבער) קענען אירע מעשים גאַנץ היפש באַשטימט ווערן פֿון די דאָזיקע אומבאַווסטזיניקע ייִדישקייט־פֿאַקט־טאַרן אין איר פּערזענלעכקייט. דערפֿון לערנען מיר אָפּ: פֿאַר אונדז זינען וויכטיק אַלע אַרויסווייזונגען פֿון דער צוגעהערקייט צום ייִדישן קיבוץ, אַלץ איינס צי זיי דערגייען צום באַווסטזיניק פֿון אונדז דזער סוביעקט גופּא אָדער נישט. דאָס איז אַ וויכטיקער אויספֿיר און מיר וועלן אים גוט האַלטן אין זינען בשעת מיר וועלן קומען צו פֿרעגן, ווי שטאַרק פּרטימדיק מיר דאַרפֿן זען אַריינצודרינגען אין אַ מענטשנס פּערזענלעכקייט, פּדי אים צו פֿאַרשטיין. דער ענטפֿער איז: קיין צו טיף איז נישטאָ.

אָבער די ווירקונג פֿון דער צוגעהערקייט צום ייִדישן קיבוץ דאַרף זיך גאָר נישט אַרויסווייזן דווקא אין שפּירן זיך ווי אַ ייִד.

יעדער פּערזענלעכקייט-עלעמענט קען קומען פֿון דעם דאָזיקן נאָ-
ציאָנאַלן מקור. אַמביציע טרעפֿט זיך ביי אַלע פֿעלקער, נאָר ביי
פּלוגני-בן-פּלוגי קען די אַמביציעזיקייט זיין אַ רעזולטאַט פֿון זיין
ייִדישקייט, און אַזוי קען יעדער פּערזענלעכקייט-עלעמענט זיין אַדער
אַ „נאַציאָנאַלער“ אַדער אַן „אַלגעמיין-מענטשלעכער“; אַ שוואַכע
טביעת-עין קען זיין, ביי אַ באַשטימטן יחיד, אַ נאַציאָנאַלע אייגנקייט;
יאַ אַדער נישט מוזיקאַליש קען זיין אַ נאַציאָנאַלע אייגנקייט; מורא
פֿאַר הינט אַ נאַציאָנאַלע אייגנקייט. מיט אַנדערע ווערטער: לכתחילה
איז נישטאָ קיין מעגלעכקייט אַפּצוטיילן די ספּעציפֿיש ייִדישע פּער-
זענלעכקייט-עלעמענטן פֿון די אַלגעמיין-מענטשלעכע. אויב ס'איז
בכלל מעגלעך צו אינזאָלירן דאָס ייִדישע אין אַ באַשטימטן יחיד, איז
יעדנפֿאַלס נישט לכתחילה, נאָר ערשט אין גאַנג פֿון דער פֿאַרשונג.

בכּן קענען מיר נישט גיין מיטן קירצערן וועג, ווי ס'האַט זיך
אונדז געהאַט אַפּגעדוכט אויף אַ ווינלע, און באַגרענעצן זיך מיט אויס-
פֿאַרשן נאָר דעם ייִדישן סעקטאָר פֿון דעם ייִדישן יוגנטלעכנס פּער-
זענלעכקייט. מיר דאַרפֿן פֿריער דערזען דעם גאַנצן ייִדישן יוגנט-
לעכן, און ערשט דערנאַכדעם, ווען מיר וועלן צוקומען גענוג נאָענט
צו פֿאַרשטיין אים אין טוונגען און מאַטיוואַציעס, וועלן מיר זען, צי
האַלטן מיר שוין אַזוי ווינט, אָז מיר זאָלן קענען דאָס ייִדישע אַרויס-
דערקענען פֿון צווישן אַלע אַנדערע פּערזענלעכקייט-עלעמענטן.

דער מיין-אַקצענט אין אונדזער זוכן איז אויף דער נאַציאָנאַלער
באַזונדערקייט. מיר וועלן אַלע מאָל אַנשטעלן אונדזער בליק אויף
זאַכן וואָס דרינגען אַפֿשר אַרויס פֿון דער צוגעהערקייט צום ייִדישן
קיבוץ און וווּ דער דאָזיקער ייִדישער פֿאַקטאָר וועט זיך אַנטפלעקן,
וועלן מיר אים נאָכגיין מיט אַ באַזונדערן אינטערעס. אָבער בכדי
אויפֿצוטאָן עפעס, מוזן מיר פֿריער דערזען אַ גאַנצן ייִדישן יוגנטלעכן;
די פֿיזיאָלאָגישע אַנטוויקלונג, די פֿאַמיליע-קאַנסטעלאַציע, די וווינ-
באַדינגונגען, די עקאָנאָמישע לאַגע — מיט איין וואָרט, דאָס גאַנצע
בילד דאַרפֿן מיר האָבן פֿאַר די אויגן, איידער מיר גייען אינזאָלירן
איינצלהייטן.

ה'מלערס פראפעסארן *

דער חלק פֿון דער דײַטשישער ווױסנשאַפֿט אין דײַטשלאַנד
פֿאַרברעכנס קעגן ייִדישן פֿאָלק

* אַ קאָפיטל פֿון דעם בוך, 326 זײַטן, דערשינען (אויך אין ענגליש) אין
ניו-יאָרק 1947.

...די גאַנצע וויסנשאַפֿט פֿון אַ פֿאַלק, וואָס איז אַזוי טיף אויפגערו-
דערט, דאַרף דינען די פירערס פֿון אַזאַ באַוועגונג דורך מסביר זיין זייערע
נאַציאָנאַלע, פֿאַליטישע און איבערנאַציאָנאַלע צילן... מיט איר פֿולער פֿאַ-
ליטישער און וויסנשאַפֿטלעכער קענטעניש פֿון ענינים, מיט איר פֿולן וויסן
וועגן פרעמדע לענדער און וועגן דער וועלט.

Professor Karl Haushofer, *Der nationalsozialistische Gedanke in
der Welt*, München, 1933, p. 48.

...דער אינטערנאַציאָנאַלער ייד!... מיר זיינען אים אַזוי פֿיל יאָרן
נאַכגעגאַנגען פֿוסטריט און דאָס ערשטע מאָל מסתמא האָבן מיר אין דעם
דאָזיקן ריזן אויפגעקלערט אויף אַ מעטאָדישן, וויסנשאַפֿטלעכן אופן אַט
די מענטשלעכע פֿראַבלעם און דערשיינונג...

היטלער אין אַ רעדע צו זיין אַלטער גוואַרדיע, נאָוועמבער 11, 1941.

...היינט מעגן מיר זאָגן מיט שטאַלן, אַז די וויסנשאַפֿט האָט צוגע-
טראָגן איר חלק צו דעם דערפֿאַלג פֿון דעם פירערס גרויסע פֿלענער...

Professor Max Clara, *Deutsches Hochschulverzeichnis 1941/
1942*, Leipzig, 1942, p. IV.

פֿלאַנירונג און צוגרייטונג

די דאָזיקע שטודיע איז אַ באַריכט וועגן דעם חלק פֿון דער
דייטשישער וויסנשאַפֿט אין דייטשלאַנדס פֿאַרברעכנס קעגן דעם
ייִדישן פֿאַלק.

אין 1939 זיינען געווען אין אייראָפּע, אַריינגערעכנט דעם איי-
ראָפּעישן טייל פֿון סאָוועטן-פֿאַרבאַנד, אַרום גיין אַ האַלב מיליאָן
ייִדן. אַרום אַכט מיליאָן מיט אַ פֿערטל זיינען אַרונטערגעפֿאַלן אונ-
טער דער ממשלה פֿון די נאַציס. פֿון זיי זיינען פֿיר מיליאָן אומגע-
בראַכט געוואָרן אין די נאַצישע אויסראַט-לאַגערן און נאָך צוויי מי-
ליאָן זיינען אומגעקומען אויף אַנדערע ארפֿנים; אַזוי האָט געשאַצט,

ווי ס'איז אַרויסגעבראַכט געוואָרן פֿאַרן אינטערנאַציאָנאַלן מיליטע-
 רישן טריבונאַל אין נירנבערג, די דייטשישע געהיימע פּאָליציי. דער
 אַטוירני-דזשענעראַל¹ פֿון די פֿאַראייניקטע שטאַטן, טאָם סי. קלאַרק
 האָט, אין אַ בריוו צום ייִדישן וויסנשאַפֿטלעכן אינסטיטוט פֿון 10טן
 דעצעמבער 1945, אויך זיך אַרויסגעזאָגט, אַז לויט די פֿאַרלאָזלעכסטע
 באַריכטן „זינען זעקס מיליאָן ייִדן אויסגעשאַכטן געוואָרן פֿון די
 דייטשן און זייערע סאַטעליטן“. אָבער דאָס איז נאָך נישט דער גאַנ-
 צער חשבון. צווישן די וואָס זינען איבערגעבליבן אויף דער טערי-
 טאָריע וווּ היטלער האָט געוועלטיקט זינען פֿאַראַן גאַר ווינציק קינ-
 דער, און אַ סך ייִדן לעבן מערניט פֿאַרמעל — זיי זינען קראַנק און
 עלנט און ס'איז אַ גאַנץ קנאַפע האַפֿענונג, אַז זיי וועלן אויסלעבן. אויף
 אַפּצושאַצן די פּראָפּאַריע קרבנות לאַמיר זיך דערמאָנען, אַז די צאָל
 געפֿאַלענע אין שלאַכט אין דער איראָפּעיִשער מלחמה ווערט געשאַצט
 אויף פֿערצן מיליאָן, פֿון אַ באַפֿעלקערונג פֿון היפּש איבער פֿינף
 הונדערט מיליאָן. און די דאָזיקע זעקס מיליאָן ייִדן וואָס פֿעלן זינען
 דאָך נישט געווען קיין זעלנערס. ייִדישע בירגערס אין פּוילן, אין
 ענגלאַנד און פֿראַנקרײַך, אין רוסלאַנד, אין די פֿאַראייניקטע שטאַטן
 און אַלע אַנדערע אַלליירטע לענדער האָבן געדינט אין די אַרמיען, און
 אונדזער ייִדישער חלק אין די וואָס וועלן זיך קיין מאָל נישט אומקערן
 איז אויסגעמאַסטן געוואָרן מיט יושר. אָבער די געפֿאַלענע אין שלאַכט
 זינען צווישן די דאָזיקע זעקס מיליאָן נישט אַרזינגערעכנט. די זעקס
 מיליאָן זינען געווען אַ ציווילע באַפֿעלקערונג, און זי איז אויסגעקוי-
 לעט געוואָרן, אויסגעקוילעט באַרעכנטערהייט, ווי ס'זינען היטלערס
 פֿייערלעכע דערקלערונג אין זיין רייכסטאַג-רעדע דעם 30סטן יאַנואַר
 1939, אַז אויב עס זאָל אויסברעכן אַ נייע מלחמה, וועט זי זיך ענדיקן
 מיט דער „פֿאַרניכטונג פֿון דער ייִדישער ראַסע אין איראָפּע“. קיין
 שום אַנדער נבואה היטלערס איז נישט מקוים געוואָרן; די נבואה
 פּמעט יאָ.

¹ גענעראַל-פּראָקוראָר.

„די געשיכטע — האָט געזאָגט ריכטער ראָבערט ה. דזשאַקסאָן אין זײַן עפֿענונג־רעדע פֿאַרן נירנבערגער טריבונאַל² — האָט נישט פֿאַרצייכנט קיין צווייטן פֿאַרברעך וואָס זאָל האָבן באַגאַנגען געוואָרן קעגן אַזוי פֿיל קרבנות אָדער אָדורכגעפֿירט געוואָרן מיט אַזאַ אויס־גערעכנטער אַכזריות... דער באַשלוס אומצוברענגען ייִדן איז געווען אַ פֿאַראַייניקנדיקער כּוח וואָס האָט אַלע מאָל צעמענטירט די עלע־מענטן פֿון דער דאָזיקער פֿאַרשווערונג“. וועמענס פֿאַרשווערונג? עס איז קיין גאַנג נישט, ווען מען רעדט וועגן די „נאַצישע באַנדיטן“. דער דאָזיקער מאָרד פֿון אַ גאַנצן פֿאָלק איז דורכגעפֿירט געוואָרן נישט נאָר דורך אַ לפֿי־ערך קליינער באַנדע פֿון די „עס־עס“ אָדער געשטאַפֿאַ־לינט, וואָס וועגן זיי ווייס מען שוין, אַז זיי זײַנען געווען פֿאַרברעכערס. ווי עס ווײַזט היטלערס סטראַשוניק וואָס איז דערנאָך אָפֿט איבערגעחזרט געוואָרן דורך אים אַליין און זײַנע יוצר־משרתים, ווי עס ווײַזט די ליטעראַטור פֿון דער נאַצישער פּאַרטיי, פֿון דער רינ־רעגירונג און פֿון דער דײַטשישער אַרמיי, האָט זיך דער גאַנצער הער־שנדיקער קלאַס אין דײַטשלאַנד צונויפֿגענומען אויף צו פֿאַרווירק־לעכן די אויפֿגאַבע. אָבער די פֿאַקטישע מערדערס און די וואָס האָבן זיי אונטערגעשיקט האָבן געהאַט שותפֿים. די דײַטשישע וויסנשאַפֿט האָט צוגעשטעלט די אידייען און טעכניקעס וואָס האָבן געפֿירט צו דער דאָזיקער נאָך נישט געזעענער שחיטה און זי באַרעכטיקט.

ווי אַזוי שטייט די פּראָבלעם?

ווען ס'האָבן נאָך דער מפּלה פֿון דײַטשלאַנד גענומען אַרײַב־טראַמען אין יוואַ אַלץ מער און מער דײַטשישע אויסגאַבעס און זײַנען פּאַוואַליע דערגאַנגען ביז פֿינף טויזנט, האָבן זיך די פּרײַערדיקע צעשאַטענע אַינדרוקן גענומען קאַמבינירן אין אַ געשלאַסן בילד.

² ריכטער דזשאַקסאָנס רעדע אין דער New York Times, דעם 22סטן נאָוועמבער 1945. די אויבן דערמאָנטע שאַצונגען פֿון דער דײַטשישער געשטאַפֿאַ אין דער New York Times, דעם 15טן דעצעמבער 1945.

אויף איבערצופרווון נאך גרונטיקער די אויספירן האָט דער מחבר דורכגעקוקט אַנדערע גרויסע זאַמלונגען נאַצישע ליטעראַטור³. אויף אַזאַ אופֿן איז דער איצטיקער באַריכט געבויט אויף אַן אַנאַליז פֿון היפשע עטלעכע טויזנט ביכער, באַשורן, זשורנאַלן און דאַקומענטן, און ער ברענגט אַ ים ראַיות, אַז די דײַטשישע וויסנשאַפֿט האָט גע- נומען אַן אַנטייל אין איטלעכער פֿאַזע פֿונעם פֿאַרברעך. די אידיען, וואָס אויף זיי איז געווען געבויט סוף-כל-סוף די „אַקציע“, זײַנען אַנטוויקלט געוואָרן אויף פֿאַרויס מיט דעם נייטיקן פֿילאָסאָפֿישן און ליטעראַרישן באַפֿון, מיט היסטאָרישע דרינגענישן, מיט מאַפעס און דיאַגראַמען וואָס גיבן אַלע פרטים מיט דער באַוווּסטער דײַטשישער גרונטיקייט. אַ סך פֿעלדער פֿון וויסנשאַפֿט, פֿאַרשיידענע אין פֿאַר- שיידענע צײַטן בהסכּם מיט די קלוג באַרעכנטע באַדערפֿענישן פֿון דער נאַצישער פֿאַליטיק, זײַנען אַרײַנגעצויגן געוואָרן אין דער אַרבעט אויף מער ווי אַ צענדלינג יאָרן; פֿיזישע אַנטראָפּאָלאָגיע און ביאָלאָ- גיע, אַלע צווינגן פֿון די סאַציאַלע און די הומאַניסטישע וויסנשאַפֿטן — ביז וואַנען עס האָבן זיך באַוויזן די אינזשענירן און גענומען בויען די גאַזקאַמערן און די קרעמאַטאָריעס.

נאָר אַפֿשר איז אַ סבֿראַ — אַזוי ווילט זיך אונדז פֿרעגן אין אַ לעצטן פֿרוו צו ראַטעווען כאַטשבי אַ ברעקל פֿון אונדזער גלויבן, אַז אין גרונט איז וויסנשאַפֿט ערלעך — אַפֿשר איז אַ סבֿראַ, אַז היטלערס שזחפֿים זײַנען געווען מערניט כּמו־געלערנטע, גאַרנישטן וואָס האָבן געקראַגן זייערע פּאַסטנס אַ דאַנק דער פּראַטעקציע פֿון זייערע נאַצישע גוטע פֿרײַנד, און זיי האָבן עס פּראָדוצירט די דאָזיקע ליטע- ראַטור וואָס ס'איז „מוקצה מחמת מיאוס“ זיך צוצורירן צו איר? נײַן, אַפֿילו די דאָזיקע טרייסט איז קיין טרייסט נישט. די געלערנטע, וואָס

³ אַחוץ דער ביבליאָטעק און אַרכיוו פֿון ייוואַ האָט דער מחבר זיך באַניצט מיט די ביכער-זאַמלונגען אין דער ניו-יאָרקער עפּנטלעכער ביבליאָטעק, אין דער ביבליאָטעק פֿון קאָלומביע-אוניווערסיטעט, דער ייִדישער אינפֿאַרמיר-ביבליאָטעק בײַם אַמעריקאַנער ייִדישן קאָמיטעט, דעם אינסטיטוט פֿאַר ייִדישע ענינים בײַם ייִדישן וועלטקאָנגרעס און דעם ייִדישן אַרבעטער-קאָמיטעט.

מיר וועלן האָבן צו ציטירן אין אַזעלכע גרויסע צאָלן, פונקט ווי די אַנדערע וואָס זינען געווען אַקטיוו אויף אַנדערע אָפּשניטן פֿון די דייטשישע אַנשטרענגונגען פֿאַר דער מלחמה און אין דער מלחמה, זינען אין אַ גרויסער מאָס געווען מענטשן אין הויכע שטעלונגען פֿון לאַנגע יאָרן, פּראָפּעסאָרן פֿון אוניווערסיטעטן און מיטגלידער פֿון אַקאַדעמיעס, טייל פֿון זיי וועלט-באַרימטע, יענער מין מענטשן, מיט וועמען אַלייטע געלערנטע פֿלעגן זיך באַגעגענען און חבֿרן אויף אינטערנאַציאָנאַלע קאָנגרעסן. די ייִנגערע אַקאַדעמיקערס וואָלטן מסתּמא געוואָרט אַ ביסל לענגער אויף דער ליסטע „פּריוואַט-דאָ-צענטן“ ווען נישט דער פֿאַקט, וואָס דורך אָפּזאָגן אַ פֿאַר טויזנט ייִדן און ליבעראַלן זינען פֿריי געוואָרן אַ סך פּראָפּעסורן; אָבער פֿאַרמעל גענומען זינען די יונגע נאַצישע אַקאַדעמישע לערערס געווען דאָס רובֿ קוואַליפֿיצירט פֿאַר די פּאַסטנס, וואָס מען האָט זיי געגעבן, פונקט ווי די וויסנשאַפֿטלעכע זשורנאַלן און פֿאַרלאַגן, אין וועלכע זיי האָבן זיך געדרוקט, זינען געווען באַוווּסט יעטווידער ספּעציאַליסט אין אויסלאַנד אין זיין פֿעלד. אויב די פּראָדוקטן פֿון זייער וויסנשאַפֿט-לעכער אַרבעט, אַפֿילו אַחוץ זייער גראַבן טאָן, מאַכן אויף אונדז אַן אינדרוק פֿון נישט-איבערציינגנדיק און פּוסט, נעמט זיך דאָס נישט פֿון שוואַכער אויסבילדונג, נאָר פֿון דער לינגער־ישקייט וואָס שטעקט אין יעטווידער וויסנשאַפֿט, אויב זי איגנאַרירט אַדער לייקנט-אָפּ אַלע מאַראַלישע און גניסטיקע ווערטן און ווייס שוין לכתחילה וואָס דער אויספֿיר וועט זיין — ווייל אַזוי האָט מען געהייסן. אָבער אויף וויפֿל עס רעדט זיך וועגן דערגיין פֿאַקטן, וועגן וויסנשאַפֿטלעכן מעטאָד, וועגן טעכניק, איז גלייכער נישט אונטערצושאַצן די דייטשישע „ייִדן-קענטשאַפֿט“ פֿון די לעצטע אַנדערטהאַלבן צענדלינג יאָרן; מען דאַרף געדענקען, וואָס ווילהעלם גרוי האָט געהאַט צו זאָגן ביים פֿעפּענען דעם פֿראַנקפֿורטער „אינסטיטוט צור ערפֿאַרשונג דער יודענפֿראַגע“

דעם 26סטן מאָרץ 1941:

...דער אינסטיטוט אַנערקענט, אַז ער קומט אַ דאַנק דער מעטאָדישער קריי-טישער שול וואָס האָט זיך אַנטוויקלט אין דער דייטשישער וויסנשאַפֿט די לעצטע

הונדערט יאָר און האָט געהויבן דײַטשלאַנדס שם אין דער װעלט... [א דאַנק אויך] דער גרויסער אַרומגעניקער קראַפט פון שילדערן, װאָס עס האָבן פאַרמאָגט די בעסטע און געראַטנסטע דײַטשישע געלערנטע...⁴

זאָל דער לײענער געדענקען, אָז די דאָזיקע שטודיע גיט זיך אָפּ נאָר מיט איין ספעציפֿישער זינט פֿון ייִדישע איבערלעבונגען אין איראָפּע. עס װערט דאָ נישט געמאַכט קיין שום פרוּוו צו געבן אַ כראַניק פֿון דעם װאָס ייִדן האָבן זיך אָנגעליטן פֿון די דײַטשן זינט 1933; ס'װערט אָנגענומען, אָז די דאָזיקע פֿאַקטן זײַנען בדרך־כלל באַװוסט, סײַדן מיר ברענגען נײַע פֿאַקטן און דאַקומענטן. אויך איז דער מחבר נישט אויסן געװען אַפּצומאַלן די טעכניקעס, מיט װעלכע די זעקס מיליאָן ייִדן זײַנען אומגעבראַכט געװאָרן. אַזױנע באַריכטן דאַרף מען האָבן, נאָר נישט דאָ װעט מען דאָס געפֿינען. די איצטיקע שטודיע, װי דער טיטל זאָגט, גיט זיך אָפּ אויסשליסלעך מיט דעם אָנטייל פֿון דער דײַטשישער װיסנשאַפֿט אין דײַטשלאַנדס פֿאַרברעכנס קעגן דעם ייִדישן פֿאָלק זינט 1933. װי באַלד אַזױ װעט שױן קיין חידוש נישט זײַן, פֿאַר װאָס אַזעלכע נאַטאַרישע פֿאַרברעכערס װי גע־רינג אָדער שטרעכער װערן דערמאָנט מערניט פֿאַרבנגייענדיק, דאָס רױב אין שניכות מיט די פֿאַרש־אינסטיטוציעס, אין װעלכע זיי האָבן זיך באַװיזן, און פֿריקן אָדער באַרמאַנען קומט פּמעט נישט אויס פּורש־בשמם צו זײַן, בשעת װען אַנדערע, נישט אַזעלכע קאַרפּנקעפּ, װערן אַרומגערעדט באַריכות. דאָס אייגענע זײַנען מיר נישט פֿאַר־אינטערעסירט אין איבערדערציילן דעם תּמצית פֿון דער אָנטי־ייִדי־שער ליטעראַטור צוליב איר אינהאַלט, און מען װעט זען, אָז אַ סך פּראָדוקטן אירע זײַנען דאָ אַפֿילו נישט דערמאָנט. פֿון דער אַנדער זינט האָט מען בײַם באַשטימען די ספעציפֿישע פֿונקציע פֿון דער װיסנשאַפֿט אין צוגרייטן און באַרעכטיקן די אָנטי־ייִדישע פּאָליטיק נישט געקאָנט אויסמײַדן אַרומצוריידן פֿאַרשיידענע „ניט־ייִדישע“ טעמעס, אַ שטייגער די פּאָליטיק פֿון שטח (Raum) און איבער־

⁴ *Wettkampf I* (1941), 19.

פֿעלקערן (Umvolkung); וואָרעם ווען מען זעט נישט אָט דעם גאַנצן הינטערגרונט, קען מען נישט פֿאַרשטיין ווי ס'געהער צו זיין נישט דאָס אָרט פֿון דער „ייִדישער פֿראַגע“ אין דער גאַנצער סיס־טעם און נישט פֿון וואַנען עס וואַקסט איר „פֿאַרענטפֿערונג“ אויף דעם אויפֿן ווי ס'איז פֿאַרגעקומען.

היות צו די מקורים איז נישט גרינג צוצוקומען און איבערגע־זעצט אין אַנדערע שפראַכן איז כמעט ווי גאַרנישט פֿון דער באַהאַנדל־טער ליטעראַטור, האָבן מיר זיך נישט צו שטאַרק געצאַמט אין ציטירן. טאַמער קומען־אויס טייל זאַצן אין די ציטאַטן שווערלעך, נעמט זיך דאָס פֿונעם פֿאַרלאַנג צו בלייבן אַזוי נאַענט ווי ס'לאַזט זיך צום דני־טשישן אַריגינאַל; אָפֿט איז דער דני־טשישער טערמין צוגעגעבן אין האַלבע לבנות.

כאַטש דער מאַטעריאַל צום ציטירן איז גוואַלדיק גרויס און אַ גרויסער טייל האָט געמוזט בלייבן אויסן, זינען טייל פרטים, פֿאַר־שטייט זיך, געבליבן אומבאַוווסט. מיר האָבן געהאַט צוטריט צו אַ צאָל דאָקומענטן וואָס זינען באַצייכנט: „נאָר פֿאַר אַפֿיציעלן באַנוץ“ (nur für den Dienstgebrauch), „געהיים“ און אָפֿילו „געהיימער ריזן־ענין“ (Geheime Reichssache), נאָר פֿון דעסט וועגן קען מען די פֿראַטאַקאָלן פֿון אַ סך קאַנפֿערענצן און באַשלוסן אַרויסבאַקומען נאָר ווען מען זאָל זוכן אין „צענטראַלן אַרכיוו פֿון דער נאַציאָנאַל־סאַציאַליסטישער דני־טשישער אַרבעטער־פֿאַרטיי“ (Hauptarchiv der NSDAP), וואָס איז בשעתו געווען אין מינכן, באַרערשטראַסע 15, אַדער אין דעם עס־עס־אַרכיוו וואָס איז לויט אַ באַריכט געפֿונען גע־וואָרן אויגוסט 1945 אין בערלין⁵. אַ סך געהיימע נאַצישע דאָקו־

⁵ Cf. *The New York Times*, August 21, 1945:

„בערלין, אויגוסט 20 (י״פ) — אַבסאָלוטע באַווייזן, אַז דער אינעווייניק־טער קריז נאַציש האָט געפֿלאַנט די אויסראַטונג פֿון אייראָפּעישע יידן, זינען אויפֿגעדעקט געוואָרן אין די אַקטן פֿון פֿיליפּ האַפּמאַן, דעם הויפט פֿון דעם טרוי־עריק באַרימטן עס־עס־אַמט פֿאַר ענינים פֿון ראַסע און איבערבאַזעצונג, האָט דאָ היינט באַקאַנט געמאַכט די אַמעריקאַנער אַרמיי־פֿאַרוואַלטונג. די אַקטן אַנטפֿעקן,

מענטן, וויכטיקע ביו גאר, זינען צוגעשטעלט געווארן דעם טריבונאל אין נירנבערג, און אין היפש פאלן האבן מיר זיך געקאנט פאררופן אויף זיי אינעם איצטיקן איבערבליק וואס איז אין זינע גרונט-שטריכן געווען פארטיק בשעת דער נירנבערגער פראצעס האט זיך אנגעהויבן. אבער די פראקוראטור אין נירנבערג האט זיך, לעת-עתי צום ווינציקסטן, קאנצענטרירט אויף א צוויי צענדלינג איי-בערשטע פון שטייסל, פאליטיקערס, אדמיניסטראטארן און מיליטער-לויט. וועגן דער ראַלע פון דער דזשטישער וויסנשאַפֿט אונטער היטלערן האבן נאך די אליזרטע אויטאָריטעטן קיין שום ארכיוואַלע דאָקומענטן נישט פובליקירט. אבער אין גרונט דוכט זיך, אַז דאָס בילד איז פֿול און דער דערווייז-מאַטעריאַל וואָס מיר שפּרייטן דאָ אויס איז גענוג צו שאַפֿן זיך אַ מיינונג. מיר גייען דערווייזן, אַז דזשטישע וויסנשאַפֿט-לויט האָבן פֿון אָנהייב ביזן סוף היטלער-תּקופֿה געאַרבעט האָנט אין האָנט מיט די מערדערס פֿונעם ייִדישן פֿאָלק און אַז די אָפֿיציעלע שולונג-ליטעראַטור פֿון 1944 וואָס האָט אָפֿן פּראַקלאַמירט „דער ייִד דאַרף פֿאַרניכט ווערן וווּ נאָר מיר באַ-געגענען אים“ האָט וואָרט בײַ וואָרט איבערגעחזרט די „פֿאַקטן“ און „ראַיות“ פֿון דער וויסנשאַפֿטלעכער ליטעראַטור. בײַ אַ געוויסן גראַד קען מען דאָס זאָגן אַפֿילו וועגן די מאַרדבאַפֿעלן גופּא אויך.

די דזשטישע וויסנשאַפֿט 1918—1933. — די פֿרויקע יאָרן פֿונעם היטלער-רעזשום

פֿאַר וואָס האָבן די דזשטישע געלערנטע געמאַכט יד-אַחת מיטן נאַציזם? ענטפֿערן מיט רחמנות „וואָס זשע דען האָבן זיי נעבעך,

אַז ריינהארד הידריך, דער „תּליון“ פון דער נאַצי-פֿאַרטיי, וואָס איז שפּעטער דער-הרגעט געוואָרן אין טשעכאָסלאָוואַקיי, האָט געהאַט אַרויסגעשיקט אַ פֿאַרבעטונג צו דרייצן הויכע נאַצי-באַאַמטע און באַאַמטע פון דער ריך-רעגירונג צו באַטראַכטן מיט זיי די פּולקומע ליקוידאַציע פון דער ייִדישער פּראַגע. בייגעלייגט צו דער פֿאַרבעטונג איז געווען אַ פֿאַסטאַטאַטישע קאַפּיע פון אַ בריוו פון הערמאַן גערינג, אין וועלכן ער באַפּולמעכטיקט הידריכן צו פֿאַרענטפֿערן די פּראַגע.

געקאנט טאָן?״ איז אוודאי נישט אויפֿן אָרט. גענוג זיך צו דערמאָנען, ווי אזוי עס האָבן זיך אויפֿגעפֿירט אַ סך געלערנטע אין די לעבן־דער וואָס דייטשלאַנד האָט פֿאַרכאַפט, אונטער באַדינגונגען וואָס זײַנען געווען נישט אין אַן ערך שווערער. מיר וועלן זען, אַז ביז אַ צײַט האָבן דײַטשן מיט איבערצײגונג און מיט מוט געקענט בלײַבן שטום אָדער אַפֿילו רײזיקרן אַרויסצוזאָגן אַן אײגענע מײנונג, זאָל זײַן שעפֿטשענדיק. נאָר די מעשה איז, וואָס די צאָל פֿון אַזױנע געלערנטע איז געווען קלײַן ביז גאָר.

דאָ איז נישט דאָס אָרט צו אַנאַליזירן, צי דער ״דײַטשער גײסט״ האָט זיך תמיד אַרומגעטראָגן מיט טרױמען וועגן באַהערשן די וועלט. פֿאַר אונדזער ענין איז גענוג פֿעסטצושטעלן, אַז פֿון 1919 ביז 1933 האָט זיך נאָר אַ קלײַנע צאָל דײַטשישע געלערנטע אינטעלעקטואַלן געשטעלט קעגן דער ריכטונג, פֿון וועלכער עס איז סוף־כל־סוף אַרויסגעוואַקסן דער נאַציאָנאַל־סאָציאַליזם.

פֿאַרן פֿעלד פֿון געשיכטע האָט אַסקאַר דזש. האַמאַן געגעבן זײער אַ קלאָרן איבערבליק אין אַן אַרטיקל ״די דײַטשישע היסטאָריקערס און דאָס אַנקומען פֿון דער נאַציאָנאַל־סאָציאַליסטישער מלוכה״. די אונטערשטע שורה פֿון האַמאַנס זאָרגעוודיקער אויספֿאַרשונג איז אַזאַ:

בדרך־כלל מעג מען זאָגן, אַז די דײַטשישע היסטאָריקערס, אַחוץ אַ מינאַ־ריטעט רעפּובליקאַנערס, האָבן זיך ווינציק געײטיקט אין ״גלײַכשאַלטונג״. דאָס קומענדיקע דײַטשלאַנד, וואָס דאָס רובֿ היסטאָריקערס האָבן אויסגעטרוימט און געוואַלט, איז אין אַ סך עיקרדיקע טײלן געווען געגליכן צו דער נאַצישער מלוכה פֿון הײַנט [1941]... זײַנט 1933 זײַנען בלױז געוואָרן אינטענסיווער די טענדענצן וואָס זײַנען שױן געווען בולט אײדער דער נאַצישער רעזשים איז אַנגעקומען.⁶

די פּראָהיטלערישע טענדענץ פֿון די היסטאָריקערס, האַלט האַמאַן נעמט זיך פֿון זײער נישט וועלן אַננעמען דעם פּסק פֿון ווער־סנלער טראַקטאַט, אַז דײַטשלאַנד איז געווען שולדיק אין דער ער־שטער וועלט־מלחמה. ביז אַ געוויסן גראַד איז ער גערעכט; מען קען

⁶ *Journal of Modern History*, XIII (1941), 161-188.

דאָס אַרויסזען אַ שטייגער פֿון דער ווינטערדיקער דערקלערונג — זי אַנטוואַפֿנט ממש מיט איר נאַזוקייט — וואָס מיר געפֿינען אין דער הקדמה פֿון דעם גוט באַוווּסטן היסטאָריקער מאַנפֿרעד לויבערט פֿון ברעסלער און בערלינער אוניווערסיטעט צו זיין בוך Die preussische Polenpolitik (קראַקע, 1944; די הקדמה איז געשריבן אין 1942); לאַמיר האָבן אין זינען, אַז אין די צוואַנציקער יאָרן איז לויט בערט געווען אַ מיטאַרבֿעטער אין דער ייִדישער Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums און פֿלעגט שיקן סעפֿאַראַטן פֿון זיינע אַרטיקלען מיט פֿריינדלעכע גערופן צו ייִדישע געלערנטע אין אויסלאַנד:

איבער צוויי צענדלינג יאָר זיינען אַוועק זינט דער ערשטער אויסגאַבע פֿון דעם דאָזיקן בוך. געשריבן לכתחילה ווי אַ וויסנשאַפֿטלעכע קאַמפֿשריפט קעגן דעם דיקטאַט פֿון ווערסלל און ווי אַן אויפרוה צום דייַטשישן פֿאַלק, האָט זי דע-מאַלט אַרויסגעבראַכט דעם גלויבן: „אונדזער אויפשטיין תחית-המתים וועט אין אַ גרויסער מאָס זיין געווענדט אין דעם, ווי אַזוי ס'וועט זיך אויספֿורעמען אין מזרח“ (ז' 4). דער דאָזיקער אויסקוק איז מקוים געוואָרן חידושדיק גיך און איבער אַלע האַפענונגען דורך דער קאַמפֿאַניע פֿון די אַכצן טעג [קעגן פּוילן] און דורך דעם פֿורעמענדיקן ווילן פֿונעם פֿירער... איך רעכן, אַז די אַלגעמיינע ליניע איז געווען אַנגעצייכנט ריכטיק און פֿאַדערט דעריבער גישט קיין קאַרעקטור.

נאָר אויב מיר זוכן די סאַמע וואַרצלען פֿון די געשעענישן, גריינט, דוכט זיך, האַמאַן. ער פֿאַרזעט דעם פֿאַקט, אַז די געשיכטע האָט זיך אין דייַטשלאַנד איבערגעחזרט. אינעם פֿעריאָד נאָך ווערסלל האָט די דייַטשישע וויסנשאַפֿט געשפּילט די זעלביקע ראַלע אין שטיצן דייַטשלאַנדס דראַנג צו וועלט־הערשאַפֿט ווי אין די טעג פֿונעם קניזער, ווען ווערנער זאַמבאַרט האָט אויפֿגעבויט דעם פֿונדאַמענטאַלן ווי-דעראַנאַנד צווישן ענגלענדער און דייַטשן — צווישן די „הענדלערס“ און די „העלדן“⁷. אַרויסזאַגונגען פֿון דעם מין זיינען געווען אַזוי פֿיל,

⁷ בעת דער צווייטער וועלט־מלחמה האָט דער באַגריף הענדלער לגבי העלדן ווינטער אויפגעלעבט און איז פֿאַרטשיטשט געוואָרן באופן, אַז דער ענגלישער „הענדל-“

אַז עס איז גאַר נישט פּדאָי זיי צו ציטירן; ס'איז גענוג אַנצווייזן אויפֿן פֿאַרנאַנטן מאַניפֿעסט פֿון די דרײַ און נײַנציק דײַטשישע פּראָ-פֿעסאַרן, וואָס די געלערנטע אין די אַלײרטע לענדער האָבן זיך אומ-זיסט נאָך 1918 אַזוי גיך אַרויסגעשלאָגן פֿון זפּרון.

אַבער איינער פֿון יענעם פּעריאָד איז פֿאַרט ווערט, מען זאָל זיך אויף אים אָפּשטעלן, ווייל ער איז געווען איינער פֿון די ערשטע גע-לערנטע וואָס זײַנען מיט שטאַלץ צוגעשטאַנען צו היטלערס מחנה. פֿיליפּ לענאַרד, דער באַרימטער פֿיזיקער, האָט געהאַט געווינען דעם נאַבעל-פּריז ביז דער ערשטער וועלט-מלחמה. אין אויגוסט 1914 האָט ער צונויפֿגענומען זײַנע באַטראַכטונגען וועגן ענגלאַנד און דײַטשלאַנד אין אַזאַ זאַץ: „עס איז... נישט קיין נײַס, אַז ענגלאַנד איז שײַער נישט אַלע מאָל געווען אַ פּאַליטישער מאַנסטער“⁸. פֿון דעסט וועגן געפֿינען מיר צווישן די דײַטשישע געלערנטע, וועמען לענאַרד האָט יעמאַלט געלויבט, די נעמען פֿון גאַלדשטיין פֿון בערלין און פֿון היינריך הערץ, וואָס איז געווען זײַן אייגענער לערער און שטיצער. אַבער אין עטלעכע יאָר אַרום איז לענאַרד געוואָרן אַזוי מלאַ חײַמה אויף ייִדן, אַז ער האָט אָפֿילו אויפֿגעבויט אַ „דײַטשישע פֿיזיק“ להיפּוך צו דער ייִדישער פֿיזיק וואָס אַלבערט איינשטיין רעפּרעזענטירט. דעם 8ן מײַ 1924, נאָך דעם ווי היטלער איז פֿאַרשפּט געוואָרן צו תּפֿיסה אין שײַכות מיטן מינכענער פּוטש, האָט לענאַרד אָפּגעדרוקט אין Grossdeutsche Zeitung⁹ אַ התּלהבֿותדיקע דערקלערונג לטובֿת היטלערן און דער נאַצישער פּאַרטיי. אין דער דאָזיקער דערקלערונג

לערגניסט“ איז אידענטיפיצירט געוואָרן מיט ייִדנטום. זע: ד"ר ווערנער דיטריך אין Der Weltkampf (מינכען), דעצעמבער, 1939, ז' 495: „ווידער אַ מאָל איז גע-קומען צו אַ צוזאַמענשטויס צווישן קרעמערגניסט און מלוכה-גניסט, סעמיטישקייט און נאַרדישע מענטשן. עס איז בײַ אונז גאַר קיין ספּק נישט, ווער עס וועט דאָס מאָל זײַן רוים און קאַרטאַגאַ...“

⁸ Philipp Lenard, *England und Deutschland zur Zeit des grossen Krieges*, (Heidelberg, Winter, 1914, 16 pp.).

⁹ אַרנאַן פֿון דער סאַרהיטלערישער באַוועגונג פֿאַר גרויס-דײַטשלאַנד.

(געזחמעט אויך פֿון אַ צווייטן באַרימטן דייטשישן פֿיזיקער, יאָהאַנעס שטאַרק, וואָס האָט געווונען דעם נאָבעל־פּריז אין 1919) געפֿינען מיר אַזווינע זאַצן:

ווי אַנערקענטע נאַטור־וויסנשאַפֿטלערס ווילן מיר דאָ מעלדן אין הסכם מיט אונדזערע סאַמע טיפע געפֿילן, אַז אין היטלערן און זינע חברים דערקענען מיר דעם זעלבליקן גניסט וואָס מיר האָבן שטענדיק געזוכט, געשטרעבט צו דערגרייכן און אַנטוויקלט פֿון זיך אין אונדזער אַרבעט, בכדי זי זאָל גיין טיף און געראַטן; אַ גניסט פֿון לויטערקייט אָן אַפּאָזיצן, פֿון אַרנטלעכקייט לגבי דער דרויסנדיקער וועלט, און פֿאַר איינס פֿון אינעווייניקסטער איינהייט, אַ גניסט וואָס האָט פֿינט יעטוידער מין פֿשרה צוליב איר נישט־אויפֿריכטיקייט. און דאָס איז דאָך פֿונקט דער גניסט וואָס מיר האָבן פֿרי דערקענט און אַרויסגעוויבן אין די גרויסע גע־לערנטע פֿונעם עבר, אין גאַליילייען, קעפלערן, ניוטאָנען, פֿאַראַדיען. מיר באַ־ווונדערן און אַכפֿערן אים אויך אין היטלערן, לודענדאָרפֿן, פֿיינערן און זייערע חברים... מיר ווילן האָבן לויטערע, פֿולע פֿערזענלעכקייטן... אַזווינע ווי היטלער. ער און זינע חברים אין קאַמף קומען־אויס ביי אונדז ווי גאַטס מתנה פֿון אַ צייט וואָס איז שוין לאַנג אַוועק, בשעת ראַסעס זינען נאָך געווען ריינער, מענטשן זינען נאָך געווען גרעסער, מוחות ווינציקער אַפּגענאַרט¹⁰.

די דאָזיקע איבערגעגעבנקייט, אַרויסגעזאָגט מיט אַזאַ באַהאַרצט־קייט אונטער דער ווימאַרער רעפּובליק, האָט אַרנינגעבראַכט דעם אמתן שכר ווען „גאַטס מתנה“ איז געקומען צו דער מאַכט. דעם 13טן דעצעמבער 1935, ביים עפֿענען אַ „לענאַרד־אינסטיטוט“ ביים היידל־בערגער אוניווערסיטעט, האָט יאָהאַנעס שטאַרק דערקלערט:

די ייִדישע פֿיזיק... וואָס איז אויפֿגעקומען אין די לעצטע דריי צענדלינג יאָר און איז געמאַכט און אַנאַנסירט געוואָרן אי דורך ייִדן אי דורך זייערע נישט־ייִדישע תלמידים און נאַכמאַכערס האָט געפֿונען — ווי דען אַנדערש? — איר כּהן־גדול אין אַ ייִד, אין אינשטיינען. ייִדישע אַנאַנסן־מאַכערז האָט אים געוואַלט מאַכן פֿאַרן גרעסטן נאַטור־וויסנשאַפֿטלער פֿון אַלע צייטן. אין דער אמתן אָבער זינען אַינ־שטיינס טעאָריעס פֿון רעלאַטיווקייט געווען מערניט אַ באַרג געקינגלטע פֿאַר־מלען אויפֿן סמך פֿון מוטווייליקע דעפֿיניציעס און טראַנספֿאַרמאַציעס פֿון די שטח־

¹⁰ J. Stark, "Philipp Lenard als deutscher Naturforscher", *Nationalsozialistische Monatshefte*, 71, Feb., 1936, pp. 106-112.

און צייט־קאָארדינאַטן... דער יידישער פּאַרמאַליזם אין נאַטור־וויסנשאַפֿט דאַרף בפּירוש אָפּגעוואָרפן ווערן...

ווען דאָס ייִדנטום האָט, נאָך דער ייִדיש־מאַרקסיסטישער מרידה [פון 1918] באַהערשט די רעגירונגען און די גאַס, האָט לענאַרד דערקענט, אַז די דעצידירנ־דיקע סיבה פונעם אומגליק פון דייטשישן פּאָלק שטעקט אין דעם מכריעדיקן אינפּלוס פון ייִדנטום, און ער האָט נישט געמאַכט פון זיין דערקענטעניש קיין סוד און האָט דאָס אַרויסגעזאָגט. ווען אינעם טאָג פון דער לוויה פונעם דערשאַ־סענעם ייִדן ראַטענוי האָט מען געהייסן פּאַרמאַכן אַלע מלוכהשע אונטערנומענען, האָט ער אינסטינקטיוו [1] נישט געלייגט קיין נאַכט אויף דער דאָזיקער פּאַראַר־דענונג... מיט פּאַרגעניגן דערמאָן איך זיך נאָך הינט אַ שמועס וואָס איך האָב געהאַט מיט לענאַרדן אין 1928 אָדער 1929. מיט אַ פּאַרזאָרגטן געמיט האָב איך אים געגעבן צו פּאַרשטיין, ווי מעכטיק עס איז דער ייִדישער אינפּלוס אין האַנדל, אין עקאָנאָמיק, אין פּאָליטיק, אין דער פרעסע און אין וויסנשאַפֿט. האָבן די אויגן ביי לענאַרדן געגעבן אַ פּלאַם־אויף, און פּאָכנדיק מיטן אַרעם האָט ער געזאָגט: „און דווקא דערפאַר דאַרפן ייִדן איינגעזונגען ווערן ביזן צענטער פון דער ערד“¹¹.

אין אַ יאָר אַרום האָט לענאַרד באַקומען דעם מלוכישן פּרינץ פּאַר־וויסנשאַפֿט און אַלפֿרעד ראָזענבערג האָט אויפֿן פּאַרטייטאָג אין נירנ־בערג אין בייזנץ פֿון פֿירער געזאָגט צווישן אַנדערע:

...ווי אַ דענקער האָט פּראָפּעסאָר לענאַרד געלערנט, אַז וויסנשאַפֿט איז נישט גלייך צו וויסנשאַפֿט, אַז ראַסנדיקע נשמות וואָס זינען פרעמד צווישן זיך שאַפן לחלוטין פּאַרשיידענע וויסנשאַפֿטלעכע פּסיכאָלאָגישע וועלטן אויך. פון איין זייט [שטייען] אויפֿנעמען שטאַרקע אידייען און סימבאָלן ווי אויסדרוקן פון אייראָ־פעזשיקייט, פון דער אַנדער זייט אומבילדערישע דאָגמאַטישקייט און פּסעוודא־לאָגישער פּילפּול ווי אַן עדות אויף ייִדישער טבע¹².

שטאַרק, אַ ייִנגערער און מער רירעוודיקער, האָט אָפּגענומען זיין שִׁכַר אויף אַ מער פּראַקטישן שטייגער איידער לענאַרד. נאָך דעם ווי

¹¹ דאַרט.

¹² *Der Parteitag der Ehre vom 8. bis 14. September 1936. Offizieller Bericht...* (München, Eher, 1936, 309 pp. ill.). דעם 7טן יוני 1942, לכבוד זיין אַכציקסטן געבוירן־טאָג, איז לענאַרד אין בייזנץ פון הויכע שררות דערהויבן געוואָרן צו דער מדרגה פון אַן „ערן־סענאַטאַר“ פון דעם הייִ־דלבערגער אוניווערסיטעט, זען: *Postarchiv* 70 (1942), 275-281.

די נאציאנאל־סאציאליסטן האבן פֿאַרכאַפֿט די מאַכט איז ער באַשטימט געוואָרן פֿאַרן פּרעזידענט פֿון דער זייער בכבודיקער און זייער אויפֿ־טוערישער *Physikalisch-Technische Reichsanstalt* און מען ווייס, אַז ער האָט אַקטיוו אַנטוויקעלט און די דזשישישע פֿאַרשונג־גען פֿון אַטאָמישער קראַפֿט. אין אַ בראַשור, וואָס ער האָט אַרויס־געגעבן אין צווייטן יאָר פֿון נאַצישן רעזשים, האָט ער איבערגעדרוקט לענאַרדס תּהילות־ותשבחות אויף היטלערן פֿון 1924 און דערנאָך גע־רעדט וועגן דער „גרויסער חשיבות“ פֿון זײַן ריכט־אַנשטאַלט „פֿאַר דער נאַציאָנאַלער פֿאַרטיידיקונג“; אין יענער צײַט איז מען נאָך צו אַזוינס נישט געווען צוגעוויינט. ער האָט אָן שום שהיות פֿאַרבונדן די מיליטערישע אויפֿגאַבעס מיט דער אַקערשט אַנגעהויבענער ראַ־סנדיקער פֿאַליטיק פֿון די נאַציס און איז אַרויסגעקומען מיט אַזוינע רייד, וואָס דער פֿולער פּשט זייערער איז ערשט קלאָר געוואָרן אַ סך שפּעטער:

אויף דער דאָזיקער ביאָלאָגישער דערקענטעניש בויט זיך אַ וואָגיקער טייל פֿון דער נאַציאָנאַל־סאציאליסטישער אידעאָלאָגיע. און פֿון אַט דער דערקענטעניש דרינגט די נאַציאָנאַל־סאציאליסטישע מלוכה־פּירערשאַפֿט אַרויס די עיקרדיקע פּרינציפּן פֿאַר אירע פֿאַלק־פּאַליטישע מאַסמיטלען [וואָס דאַרפֿן ברענגען] צו דער ראַסנדיקער העכער־הייבונג פֿונעם מין (*rassische Aufartung*) אין דעם דזשי־טשישן פֿאַלק. אירע מאַסמיטלען, וואָס זײַנען אויסן צו באַזײטיקן די פֿאַלק־שעלעכע ייִדישע השפּעה אויפֿן דזשישישן פֿאַלק, זײַנען געבויט אויף דער ביאָ־לאָגישער וויסנשאַפֿט...¹³

נאָך אין 1933, ד״ה, נאָך איידער שטאַרק איז אַרויס מיט דער דאָזיקער בראַשור, האָט די זאַקסישע אַפּטיילונג פֿונעם „נאַציאָנאַל־

¹³ Johannes Stark, *Nationalsozialismus und Wissenschaft* (München, Zentralverlag der NSDAP, Franz Eher Nachfolger, 1934, 20 pp. 16,18. און כדי נישט צו פֿאַרנעמען צו פּיל אַרט מיט ביבליאָגראַפּישע פּרטים אין די קומענדיקע הערות, וויל איך באַמערקן, אַז דער פֿאַרלאַג פֿראַנץ עהער איז געווען דער אָפיציעלער פֿאַרלאַג פֿון דער נאַצי־פּאַרטיי, און אַזוי ווערט כּסדר אַנגעוויזן אויף די שער־בלעטער. מיר וועלן אים ווייטער אַנרופֿן בלויז עהער.

סאַציאַליסטישן דניטשישן לערערבונד" אָפּגעדרוקט אַ פֿינערלעכע
 "שבועה פֿון געטרנישאַפֿט" ¹⁴ פֿון נין פּראָפֿעסאָרן, טייל פֿון זיי רעק-
 טאָרן אין זייערע אוניווערסיטעטן. די אַרויסזאָגונגען זינען פֿאַר-
 שטייט זיך געווען אין דניטש, נאָר אַזוי ווי "די דניטשישע וויסנ-
 שאַפֿט" האָט אָפּעלירט —

"צו דער אינטעליגענץ פֿון דער גאַנצער וועלט, זי זאָל זען צו פֿאַרשטיין
 דאָס דניטשישע פֿאַלק, פֿאַראַייניקט דורך אַדאַלף היטלערן, וואָס שטרעבט צו פֿרני-
 היט, כבוד, יושר און שלום, ביז דער זעלביקער מאָס ווי זי וואָלט דאָס וועלן
 פֿאַר איר אייגן פֿאַלק" —

האַט דאָס בוך אויך אָפּגעדרוקט די דעקלאַראַציע אין ענגליש, פֿראַנ-
 צייזיש, איטאַליעניש און שפּאַניש. פּראָפֿעסאָר אויגען פֿישער, רעק-
 טאָר פֿון דעם בערלינער אוניווערסיטעט, האָט אויסגעלאָזט זיין דער-
 קלערונג: "דעם פֿירער, הייל און זיג!". פּראָפֿעסאָר ד"ר מאַרטין
 היידענער, דער באַרימטער פֿרניבורגער פֿילאָסאָף, האָט אינגעוויקלט
 זינע געדאַנקען אין דער האַרבער שפּראַך פֿון וויסנשאַפֿט, נאָר דער
 אינהאַלט פֿון זינע רייד איז פֿאַרט געווען בולט קלאַר:

...וויסן מיינט פֿאַר אונדז: צו האָבן מאַכט איבער זאָכן אין דעת און צו
 זיין גרייט צו מעשים... די גאַנצאַל-סאַציאַליסטישע רעוואָלוציע מיינט נישט נאָר,
 אַז אַן אַנדער פֿאַרטיי, וואָס עס קלעקט איר דערויף (כוח, נעמט איבער די מאַכט;
 די דאָזיקע רעוואָלוציע באַטייט אַ פּולקומע רעוואָלוציע פֿון אונדזער דניטשישער
 עקסיטענץ... הייל היטלער.

פּראָפֿעסאָר ד"ר פֿרידריך נוימאַן, רעקטאָר פֿון געטינגענער או-
 ניווערסיטעט, האָט געזאָגט צו"אָנד:

¹⁴ *Bekennnis der Professoren an den deutschen Universitäten und Hochschulen zu Adolf Hitler und dem nationalsozialistischen Staat. Vow of Allegiance of the Professors of the German Universities and High-Schools [sic] to Adolf Hitler and the National Socialist State. Überreicht vom Nationalsozialistischen Lehrerbund Deutschland/Sachsen ([Dresden, 1933], 136 pp., 4°).*

[טיטל און טעקסט אויך אין איטאַליעניש, פּראַנציזיש און שפּאַניש].

מיר פאדערן, אַז יעטווידער באַזונדער פאַלק מיט אַן אמת אומאַפהענגיקן ווילן צו קולטור זאָל האָבן די מעגלעכקייט צו אַנטוויקלען זיין אייגענע ראַסנידיקע איידי און זיין אייגענעם לעבנסטיל ביז דער העכסטער מדרגה פון שלימות.

מיט ענלעכע דערקלערונגען זינען אַרויסגעטראָטן: פראַפּעסאַר ד"ר [אַרטור] גאַלף, זאַלאַג פֿון ליפּפּציגער אוניווערסיטעט; פראַפּעסאַר סאַר ד"ר ע[מאַנועל] הירש, טעאַלאַג פֿון געטינגענער אוניווערסיטעט; געהיימראַט פראַפּעסאַר ד"ר וו[ילהעלם] פינדער, קונסט-היסטאָריקער פֿון מינכענער אוניווערסיטעט; פראַפּעסאַר ד"ר [פֿערדינאַנד] וויער-ברוך, כירורג פֿון בערלינער אוניווערסיטעט¹⁵; פראַפּעסאַר ד"ר [פֿרידריך קאַרל] שומאַן, טעאַלאַג פֿון אוניווערסיטעט אין האַלע.

ס'וואַלט באמת געווען זייער אַנגעלייגט צו האָבן אַזוינע שטודיעס ווי ד"ר האַמאַנס וועגן אַנדערע פֿעלדער פֿון דניטשישער וויסנשאַפֿט אויך¹⁶. די היסטאָרישע וויסנשאַפֿט איז בשום אופֿן נישט געווען קיין יוצא-מן-הפלל. ממש איטלעכער צווייג וויסן איז געווען דורכגע-דרונגען מיט אַן אינטענסיוון נאַציאָנאַליזם וואָס האָט אַרויסגעקוקט אויף דער אַרגאַניזירנדיקער האַנט פֿונעם פֿירער. די געלערנטע, מיט וועלכע מיר האָבן זיך באַקענט ביז איצט, זינען מערניט ווי דער אַנהייב פֿון אַן אַנזעעוודיקן צעטל. און נישט אַמאָנדיק אַפֿילו דעם מינדסטן פֿרוו אויסצושעפּן טאַרן מיר נישט לאָזן אויסן דעם ווייט-אַבער נישט גענוג ווייט) זעעוודיקן געאַפּאָליטיקער פראַפּעסאַר ד"ר

¹⁵ אויב עס פאָדערט זיך אַ דערווייז, אַז וויערברוך איז געווען אַ נאַצי בפר-הסיא פון דער ערשטער צייט פון דעם דריטן רייך, האָבן מין אים דאָ. אַז ער איז געבליבן לאַיאַל צו זינע איבערצייגונגען ביזן סוף ווערט באַוויזן שפעטער. אין אמתן זינען זינע נאַצי-פאַרבינדונגען קיין סוד נישט געווען פאַר קיינעם. פאַר וואָס זשע האָבן אים די רוסן באַשטימט אויף אַ הויכער שטעלע אין דער בערלינער שטאַט-אַדמיניסטראַציע און פאַר וואָס האָבן זיי באַדאַרפט אַזוי פיל חדשים אויסצוגעפינען זיין פּאָליטישן פרצוף?

¹⁶ פאַר דעם פעלד פון פּילאָסאָפּיע, זען: Wladimir Eliasberg, "German Philosophy and German Psychological Warfare", *The Journal of David Psychology* 14 (1942), 197-215. פאַר דעם פעלד פון פּסיכאָלאָגיע: P. Boder, "Nazi Science", *Chicago Jewish Forum* 1 (1942), pp. 23-29.

קארל הויסהאָפּער (מינכענער אוניווערסיטעט) און פּראָפּעסאָר עוואַלד באַנזע, דעם פּרײַקן ראש-המדברים פֿון „פֿאַרטיידיקונגס-וויסנשאַפֿט“ (Wehrwissenschaft), וואָס האָט אונטערן דעקטוך פֿון פֿאַרטיידי-קונג פֿאַקטיש פֿאַרשפּרייט מיליטער-וויסנשאַפֿט.¹⁷ אין יוריספרודענץ פֿאַלט אונדזער אויג אויף דעם בריליאַנטן קארל שמיט וואָס האָט זיך נאָך העט אין די שלום-יאָרן פֿון דער רעפּובליק קונה שם געווען מיט אַנטוויקלען דעם באַגריף פֿון „פֿרײַנד-פֿרײַנד-באַציאָנונג“; דער פֿרײַנד, הן אין אינעווייניקסטער הן אין דרויסנדיקער פּאַליטיק, איז דער פֿרעמדער, דער וואָס איז אַנדערש; קיין שום פּשרה מיט אים קען נישט געמאַלט זײַן און דער סיכסוך קען זיך ענדיקן נאָר מיט דער פֿאַרניכטונג פֿון איינעם פֿון די צדדים.¹⁸ נישט ווינציקער בולט אין זײַנע סימפּאָטיעס איז געווען דער גאָר באַוואוסטער אינטערנאַציאָנאַלער יוריסט פּראָפּעסאָר ד״ר וויקטאָר ברונס, דירעקטאָר פֿונעם וועלט באַרימטן „אינסטיטוט פֿאַר אויסלענדישן און אינטערנאַציאָנאַלן רעכט“. קלענערע וויסנשאַפֿטלערס אין דעם פֿעלד, אָבער אויך נישט אַוועקצומאַכן מיט דער האַנט, זײַנען געווען געאָרג דאַם, פּראָפּעסאָר פֿון קרימינעלן רעכט אין קיל, און אַטאָ קעלרויטער, פּראָפּעסאָר פֿון עפּנטלעכן רעכט אין מינכען. די אַלע זײַנען אינטעלעקטועל, אויב נישט אַרגאַניזאַציאָנעל, געווען איין האַנט מיט דער „באַוועגונג“ נאָך איידער די נאַצי-פּאַרטיי האָט זיך דערשלאָגן צו דער מאַכט. דאָס אייגענע איז שייך צו פֿילאַסאָפֿן ווי מאַקס ווונט (טיבינגענער אוני-ווערסיטעט) אָדער עריך ראַטאַקער (באַנער אוניווערסיטעט), לינג-

¹⁷ מיר לאָזן אויס די געמען פֿון אַ פֿאַר הונדערט וויסנשאַפֿטלערס וועלכע האָבן זיך מצרף געווען צו די אַכט אויבן דערמאָנטע רעדנערס אין זײַער „שבועה פֿון געטריישאַפֿט“ און וואָס זײַערע געמען זײַנען געבראַכט אויף די לעצטע זײַטן פֿון *Bekanntnis*.

¹⁸ Carl Schmitt, "Der Begriff des Politischen", *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik* 58 (1927), 1-53. איבערגעדרוקט אין אַ בראַשור. עס איז גיט געווען קיין צופּאַל, וואָס זײַנע הויפּט-אַרטיקלען זײַנען איבערגעזעצט געוואָרן אויף איטאַליעניש, שפּאַניש און יאַפּאַניש.

וויסטן ווי לעצ ווייניגערבער (ראסטאקער אוניווערסיטעט), געאָרג גע-
 רוליס (קיניגסבערגער אוניווערסיטעט) און מאַקס דויטשביין (מאַר-
 בורגער אוניווערסיטעט), סאַציאַלאָגן ווי מאַקס הילדעבערט ביים (או-
 ניווערסיטעט אין יענאַ) און האַנס פֿרייער (לניפּציגער אוניווערסי-
 טעט)¹⁹, אַ פּסיכאָלאָג ווי עריך רודאָלף יענש (מאַרבורגער אוניווער-
 סיטעט) און אַ סך אַנדערע וואָס האָבן זיך גאַר נישט געשעמט אַרויס-
 צוגיין מיט זייערע איבערצייגונגען נאָך אין דער וויימאַרער רעפּובליק.
 ד"ר טעאָדאָר פֿאַן-פֿאַלען, פּראָפֿעסאָר פֿון מאַטעמאַטיק אין גרינפֿס-
 וואַלדער אוניווערסיטעט, „איז אָפּגעזאַגט געוואָרן פֿון זיין פּאָסטן אין
 די רעפּובליקאַנישע צייטן מחמת ער האָט אַראָפּגענומען אַ רעפּובלי-
 קאַנישע פֿאַן פֿונעם אוניווערסיטעטישן בנין“. אָבער ער האָט באַקו-
 מען אַ פּראָפֿעסור אין עסטרייך, וווּ די אוניווערסיטעטן זינען געווען
 נאַצישע נעסטן נאָך ביו 1933, און אין 1938 איז ער באַשטימט גע-
 וואָרן פֿאַרן פּרעזידענט פֿון דער פּרייסישער אַקאַדעמיע פֿון וויסנ-
 שאַפֿטן²⁰.

וואָס זשע איז דער חידוש, וואָס נאָך 1933 איז דער צוצי-פּוּח פֿון
 נאַציאָנאַל-סאַציאַליזם געוואָרן נישט דער ערך גרעסער: די „רעוואַ-
 לוציע פֿון רעכטס“ איז דאָך נישט נאָר געקומען, נאָר עס האָט אויס-
 געוויזן, אַז זי בלייבט. עס איז שווער זיך צו דערמאַנען אַפֿילו בלויז
 איינציקע אַקטן פֿון פּראָטעסט, ווי מען האָט דאָס געזען למשל אין
 איטאַליע, וווּ אַ צאָל פּראָפֿעסאָרן האָבן זיך אָפּגעזאַגט צו שווערן די

¹⁹ דאָס איז דער פּרייער וואָס האָט אין זיין שטאַרק דיסקוטירט ביכל
Revolution von rechts (Jena, Diederichs, 1931, 73 pp.) מבשר
 געווען: „אַ נייער פּראָנט שאַפט זיך אויף דעם שלאַכטפֿעלד פֿון דער ביר-
 גערלעכער געזעלשאַפט — די רעוואָלוציע פֿון רעכטס... זי וועט גובר זיין די
 אַלטע פּאַרטייען, זייערע אַלט געבאַקענע פּראָגראַמען און זייערע פּאַרשטייבטע אי-
 דעאָלאָגיעס...“ (1' 5).

²⁰ Paul E. Kahle, *Bonn University in Pre-Nazi and Nazi Times*
 (1929-1939). *Experiences of a German Professor* ([London, 1945],
 38 pp.), p. 33.

שבועה פֿון געטרנישאַפֿט צום פֿאַשיזם. פֿאַרקערטע פֿאַלן קען מען גראַד ברענגען די והותר, און מיר וועלן זיך באַנוגענען נאָר מיט געציילטע דוגמאות. עריך ראַטאַקער האָט אין די לעצטע קאַפּיטלען פֿון אַ וויסנשאַפֿטלעכן ווערק טויט ערנסט אַרומגערעדט היטלערס, ראַזענבערגס און דאַרעס צושטנייער צו דער פֿילאָסאָפֿיע פֿון געשיכ־טע²¹. אַנדערע וואָס האָבן נישט געהאַט בני צניטנס דערשמעקט דעם גניסט פֿון דער צניט האָבן זיך איצטער געזען וואָס גיכער אַרויפֿצו־כאַפּן אויפֿן וואַגן. אַטאָ העטש, אַ שטייגער, דער גוט באַוווּסטער היסטאָריקער פֿון מזרח־אײראָפּע, האָט נישט געקוקט אויף זײַן שטרענגן קאַנסערוואַטיום, להיפּוך צו די נאַציס, אין די וויימאַרער טעג תּמיד געהאַלטן פֿון דורכקומען מיטן סאַוועטן־פֿאַרבאַנד. נאָר אין אַ הקדמה צו אַ באַנד געזאַמלטע אַרטיקלען, דאַטירט מאַרץ 1934, האָט ער אַרײַנגעשטעלט אַזאַ פֿאַראַגראַף:

...דעם פֿאַקט וואָס מיר קענען איבער אַ נייע ערנסט טראַכטן וועגן דעם [די מזרחדיקע פֿראַבלעם] האָבן מיר, און ממילא אויך דער מחבר, צו פֿאַרדאַנקען דעם נאַציאָנאַלן אויפּהייב פֿון 1933, דעם פֿירער זײַנעם און דעם פֿירערס נאַכפֿאלגערס אין אַט דעם ספּעציעלן פעלד²².

האַנס נאַומאַן, דער באַרימטער ליטעראַטור־ און קולטור־היסטאָ־ריקער, „האַט געהאַלטן די רעדע און געגעבן זײַן ברכה אויף ברענען די ביכער וואָס די נאַציס האָבן אַרײַנגעלייגט אין חרם אויפֿן מאַרק־פּלאַץ אין באָן דעם 10טן מײַ 1933“²³. ער האָט געפרוּווט צוריק פֿראַיעקטירן דעם פֿירער־פּרינציפּ אין מיטל־עלטער אַרײַן און אײַ־בערנעמענדיק דעם רעקטאָראַט פֿון באַנער אוניווערסיטעט אין 1934 האָט ער געענדיקט זײַן רעדע מיט אַ לויבליד אויפֿן מאַן „מיטן גע־

²¹ Erich Rothacker, *Geschichtsphilosophie*, Handbuch der Philosophie (München, Oldenbourg, 1934, 150 pp.).

²² Otto Hoetzsch, *Osteuropa und der deutsche Osten* (Königsberg, Ost-Europa Verlag, 1934, 431 pp.).

²³ Kahle, *op. cit.*, p. 9.

ליבטן נאַמען", "דער אומדערשראַקנסטער, דער גרעסטער מושלם צווישן אַלע און דעריבער אונדזער פֿירער"²⁴. דער היסטאָריקער ווילי אַנדרעאַס פֿון היידלבערגער אוניווערסיטעט האָט געענדיקט זיין רעפֿעראַט וועגן דער רעפֿאַרמאַציע מיט געהויבענע ווערטער וועגן דער "אינהייט פֿון פֿאַלק, פֿירערשאַפֿט און רינד" ²⁵. אויפֿן פֿעלד פֿון באַפֿעלקערונג-סטאַטיסטיק זינען צוגעשטאַנען צו דער מחנה ביי צייטנס און מיט חשק אַזעלכע מענטשן ווי פֿרידריך בורגדערפֿער, וואָס מיר וועלן אים נאָך באַגעגענען נישט איין מאָל.

ס'וואַלט געווען די גרינגסטע זאַך אין דער וועלט צו ציען וויי-טער אָט דעם רייסטער גאָר חשובֿע "צעך"-געלערנטע וואָס זינען צו-געשטאַנען צום נאַציזם. נאָר די נעמען וואָס מיר האָבן געבראַכט ביי איצט זאָגן שוין עדות אויף איין זאַך: אַז בשעת היטלער איז געקומען צו דער מאַכט איז דער נאַציאָנאַל-סאָציאַליזם נישט געווען פֿרעמד די דייטשישע אוניווערסיטעטן.

ביים אַריינציען די אוניווערסיטעטן אין דער נאַציסטישער נעץ זינען געווען שטאַרק אַקטיוו צוויי אַרגאַניזאַציעס: דער "נאַציאָנאַל-סאָציאַליסטישער דייטשישער סטודענטן-בונד" און נאָך מער דער "נאַציאָנאַל-סאָציאַליסטישער דייטשישער דאַצענטן-בונד". דורך זיי-

²⁴ Hans Naumann, *Der Hohe Mut und das Freie Gemüte* (Bonn, Gebr. Scheur, 1934, 16 pp.) פֿאַר דער יובל-פֿעיערונג פֿון דעם ביסמאַרקישן רינד, דעם 18טן יאַנואַר 1935, האָט דער באַנער אוניווערסיטעט פֿאַרבעטן אַ גענעראַל-לייטענאַנט ווי אַ גאַסטרעדנער, און אָט וואָסערע רייד ער האָט זיך פֿאַרגונען לפֿי-ערך פֿרי: "דאָס דריטע רינד איז אַרויסגעוואַקסן פֿון זעלנערשאַפֿט פֿון קעמפֿערשאַפֿט. זעלנערשאַפֿט און קעמפֿערשאַפֿט זינען זיין גרונטשטיין און זינע האַפֿענונגען. וואָרעם בלוין אונטער דער שוץ פֿון מילי-טערישער מאַכט קאָנען די דייטשע קולטור, ציוויליזאַציע און עקאָנאָמיק האָבן הצלחה." Cf. Oscar Vogl, Generalleutn. a. D., *Grosse Soldaten als Wegbereiter deutscher Einheit*, Festrede zur Reichsgründung am 30. Januar 1935 (Bonn, Scheur, 1935, 18 pp.).

²⁵ Willy Andreas, in *Der deutsche Mensch* (Stuttgart, Deutsche Verlagsanstalt [1935], 180 pp.), p. 64.

נע קעמערלעך האָט דער דאַצענטן-בונד פֿון סאַמע אָנהייב געהאַט מער כּוח אידער מען וואָלט זיך געקאַנט ריכטן לויט דער צאַל פֿון זינע מיטגלידער, און סוף-כל-סוף איז ער געבליבן דער איינציקער הער-שער אויפֿן פּלאַץ.

צוויי גרופּעס זינען ווערט אַ בכבודיק אַרט ווען מען רעדט וועגן דעם ווער עס האָט געמאַכט די דייטשישע וויסנשאַפֿט-לייט פֿאַר משר-תים ביי די נאַציס: איין מאָל די פֿיזישע אַנטראַפּאָלאָגן און די ביאָלאָגן, און צווייטנס די יוריסטן. מיר וועלן באַלד זען, אַז דאָס גאַנצע גע-ביי פֿון אַנטי-יידישן געדאַנק און אַנטי-יידישע מעשים האָט זיך געשטיצט אויף דער אַזוי גערופֿענער „ראַסע-וויסנשאַפֿט“. מיט דער דאָזיקער וויסנשאַפֿט האָט זיך אַרומגעטראָגן שטרענגער וואָס האָט נישט געוואָסט דעם חילוק פֿון וויסל ביז זרע און איז דעריבער גרינג געוואָרן צו לייטיש געלעכטער אין אויסלאַנד, אָבער געוואָקסן איז זי פֿון קאָפּ פֿון אַזוינע וועלט באַרימטע געלערנטע ווי ערווין בויר, ערנסט רידיין און, מער ווי אַלץ אַפֿשר, אויגען פֿישער. ווייטער האָבן זיך אויסגעצייכנט די יוריסטן. זיי האָבן נישט געזשאַלעוועט קיין כּו-חות און איבערגעקנאַטן די געפּלאַנטערטע געדאַנקען פֿון די נייע הערשערס אין שאַרף געשניטענע געזעצן און תקנות; און ווען מען האָט אין אויסלאַנד אַרויסגעזאָגט ספּקות וועגן לעגאַלקייט, האָבן די יוריסטן אויפֿגעוויזן, אַז ס'איז כּשר-וישר.

**ווי אַזוי די געלערנטע האָבן זיך אַ לאַז געטאָן אין נאַצישן
לאַגער אַרײַן**

אויב מען נעמט אין אַכט די אַקערשט אויסגעלייגטע פֿאַקטן, בלייבט פֿאַרט אַ קשיה: אויב אַזוי, פֿאַר וואָס זינען די נאַציס די ערשטע יאָרן אַלץ נישט געווען שווה-בשווה מיט די אוניווערסיטעטן? עס איז דאָך אַ פֿאַקט, אַז ביז אַ צייט זינען זיי מער גערן געווען צו שאַפֿן אייגענע נייע אינסטיטוציעס, אַ שטייגער, די „אַקאַדעמיע פֿאַר דייטשישן רעכט“ און דעם „רייך-אינסטיטוט פֿאַר דער געשיכטע פֿון

ננעם דײַטשלאַנד“ אָדער אַרננצונעמען אין די הענט אַזוינע אינסטי-
טוציעס וואָס זײַנען נישט געווען דירעקט פֿאַרבונדן מיט די אונז-
ווערסיטעטן. אין דער דאָזיקער קאָטעגאָריע דאַרף מען אויסטיילן די
„דײַטשישע אייבערשול פֿאַר פּאָליטיק“ אין בערלין און די „דײַטשי-
שע אַקאַדעמיע“ אין מינכען וואָס האָט נאָך געהאַט אַ צווייטן נאַמען:
„אַקאַדעמיע פֿאַר וויסנשאַפֿטלעך אויספֿאַרשן און קולטיווירן דײַ-
טשישקייט“.

געוויינטלעך האָט מען נישט אַרויסגעלאָזט פֿון אויג די אָנפֿירנ-
דיקע ערטער אין די אוניווערסיטעטן אויך און באַלד אין ערשטן יאָר
פֿונעם רעזשים האָט מען אַ היפשע צאָל רעקטאָראַטן שוין געהאַט
אייבערגעגעבן אין „זיכערע“ הענט. ערנסט קריק, למשל, וועמען די
נאַציס האָבן אַוועקגעזעצט פֿאַר אַ רעקטאָר אין פֿראַנקפֿורטער אונז-
ווערסיטעט באַלד נאָך דעם ווי זײַ האָבן פֿאַרכאַפט די מאַכט, איז גע-
ווען אַ נאַצי אַ קנאי פֿון לאַנגע יאָרן; נאָך אין 1925 האָט ער דער-
קלערט:

דער עתיד... איז געווענדט... אין דער פראַגע, צי סײַנען נאָך אַלץ פֿאַראַן
יאָדער-מענטשן (Kernmenschen) וואָס פֿאַרמאָגן אינסטינקט און מוט אויף אַן
אמת צו הערשן, מיט האַרטקייט צו פֿורעמען און צו רייניקן דאָס עפנטלעכע לעבן
אַן אינוועניש²⁶.

²⁶ Ernst Krieck, *Menschenformung* (2. Auflage, Leipzig, Quelle
14טער אויסגאַבע פֿון זײַן בוך: Leipzig, Nationalpolitische Erziehung, (Leipzig, Armanen-Verlag, 1933, 186 pp.
1933 אויגוסט, und Meyer, 1933, 371 pp. 1. Auflage, 1925). אין דער קודמה צו דער
באַרימט זיך קריק: „דאָס בוך האָט אַ סך צושטמער געגעבן צו דער [נאַצי-סאַצ-]
רעוואָלוציע דורך דעם וואָס עס האָט געווען פֿאַר דער באַוועגונג גאַנצע
שיכטן פֿון די געבילדעטע, פֿאַר וועמען די עלעמענטאַרע פֿאַפּולערע באַוועגונג איז
געווען צוטריטלעך בלוז דורך פֿאַרשטיין און באַנעמען זי, און נישט דורך אַ
תיכפּדיקן אַנטיילנעמען אין איר... עס איז געווען דער ערשטער פֿרוו אַרננצו-
דרינגען פּילאָסאָפּיש אין דעם נאַציאָנאַל-סאַציאַליזם“.

אין בערלין האָט אויגען פֿישער איבערגענומען דעם רעקטאָראַט. נאָך אַלעמען האָבן אָבער די נאַציס נישט געהאַט קיין צוטרוי צו די אוניווערסיטעטן. אין אַזאַ געמיט פֿון חשדימדיקייט האָט קריק מיט פעס אויסגערופֿן פֿאַר אַ מאַסן-פֿאַרזאַמלונג פֿון היידלבערגער סטודענטן: „זיי [די פּראָפּעסאָרן פֿון אַלטן שניט] קענען נישט יוצא זיין מיט זאַגן: מיר זינען אַלע מאָל געווען נאַציאַנאַל; מיר [נאַציאַנאַל-סאַציאַליסטן] דאַרפֿן פֿירן ווייטער דעם קאַמף אויף אַ ראַדיקאַלן אופֿן“²⁷.

נישט איין אַלטפֿרענקישער פּראָפּעסאָר האָט געמוזט פֿרעגן „היתכן?“ ווען ער האָט דאָס געלייענט. וווּ איז דאַנקבאַרקייט? קריק האָט געהאַט געקראָגן דעם טיטל ערן-דאַקטאָר פֿונעם פֿילאָסאָפֿישן פֿאַקולטעט אין היידלבערג בשעת די רעפּובליק האָט נאָך געצאָלט די פּראָפּעסאָרן שכירות. אָבער עס זינען געווען נאָך און נאָך אַרויס-זאַגונגען, פֿון וועלכע מען האָט געקאַנט אַרויסגיין פֿון די פֿלים. קריקס קאַלעגע, פּראָפּעסאָר ד״ר וואַלף מיינער-ערלאַך, רעקטאָר פֿון יענאַער אוניווערסיטעט. איז אַן ערך אין דער זעלביקער צייט אַרויס מיט אַזוינע רייד:

דער קאַמף איז נאָך נישט געענדיקט. אין די ווינקלען און עקן פֿון די אור-ניווערסיטעטן הענגט נאָך גענוג שפּינוועכס. פּאַראַן נאָך אַלץ דאַצענטן און סטודענטן, וואָס זייערע אויגן זינען געווענדט הינטערוויילעכץ, צום לעבן פֿון איי-ביקן געכטן. אָבער מיר ווייסן, אַז... דער עתיד איז מעכטיקער איידער דער עבר...²⁸

אַנדערע פּראָפּעסאָרן און סטודענטן-פֿירערס וואָס האָבן יאָרן געקעמפֿט פֿאַר פֿולער נאַציזירונג האָבן אין 1935 און 1936 געהאַלטן,

²⁷ Cf. *Der Heidelberger Student*, № 3, 29. Mai, 1935.

²⁸ פֿון מיינער-ערלאַכס הקדמה צו דער דיסערטאַציע פֿון Hans Joachim Dünning, *Der S. A. - Student im Kampf um die Hochschule* (1925-1935, Jena 1936). שוין דער פּאַקט גופּא וואָס אַ רעקטאָר האָט געשריבן אַ הקדמה צו אַ דאַקטאָר-דיסערטאַציע איז געווען אַ גרויסער חידוש.

אַז די פעולה איז דערווײל נאָר אַ טיילווייזע.²⁹ מערנישט אַרום 1936, ווען אַרום 1,500 פראַפּעסאָרן האָבן געקראָגן דימיסיע איבער ראַסנדיקע (און אין אַ סך אַ קלענערער מאַס אויך איבער פּאַליטישע) טעמים,³⁰ האָט זיך דער רעזשים דערשפּירט זיכערער, הגם די טענות, אַז די „צערך“—געלערנטע שטייען אין אַ זינט, האָבן זיך געהערט נאָך מיט עטלעכע יאָר שפעטער.³¹ אַ שאַרפּער אַמעריקאַנער אַבסערוואַטאָר האָט אין אַ שטודיע וואָס נעמט אַרום דאָס יאָר 1936 געקאָנט פּעסטשטעלן, אַז „די אינסטיטוציעס פֿון הויכער בילדונג זינען לחלוטין טין אויסגעגליכט געוואָרן מיט די געפֿילן און אַמביציעס פֿון דער צענטראַלער רעגירונג“³².

אַצינד קענען מיר שוין פֿאַרשטיין די דערשיינונג, וואָס צום אָנ-הייב האָט זי אונדז אויסגעזען ווי אַ סתירה. דער אומצוטרוי פֿון די

Dr. Richard Oechsle, Gaustudentenbundsführer in: למשל:²⁹ Baden, *Der Heidelberger Student*, № 5. 23. Januar 1936; [Professor] Georg Dahm in: *Zeitschrift für deutsche Kulturphilosophie* II, 3 (1936), 211.

Edward Y. Hartshorne, Jr., אַז אויסגערעכנט: ³⁰ *The German Universities and National Socialism* (London, Allen & Unwin [1937], 184 pp.). *Zeitschrift für freie deutsche Forschung* פֿאַריו, 1938, זוי 157—158, האָט אָנגעגעבן אַ פּערציק פראַפּעסאָרן וואָס זינען אָפּגעזאָגט געוואָרן פֿון זייערע שטעלעס אין 1937 צוליב די זעלביקע טעמים. — מיר קענען מעסטן דעם גראַד פֿון איינשטימיקייט מיט דער אידעאָלאָגיע פֿון דער נאַצישער מלוכה בײַ די דײַטשישע פראַפּעסאָרן אויף אַזאַ אופן: פֿון דער צאָל אָפּגעזאָגטע פראַפּעסאָרן רעכענען מיר אַראָפּ די צאָל פֿון די וואָס זינען אָפּגע-זאָגט געוואָרן צוליב ראַסיסטישע טעמים, דהײַנו, יידן און די וואָס שטאַמען פֿון יידן; די איבעריקע, הגם אָן אַ פּרימה פֿון דעם ראַסיסטישן שטאַנדפּונקט, זינען משמעות אָפּגעזאָגט געוואָרן צוליב זייער אָפּאָזיציע צו די נאַציס. מיר קענען פֿאַרויסזאָגן, אַז זייער צאָל איז געווען זייער קליין.

³¹ Cf. e.g., Walter Frank, *Deutsche Wissenschaft und Judenfrage* (Hamburg, Hanseatische Verlagsanstalt, I. Auflage [1937], 2. Auflage, 1940, 51 pp.).

³² Hartshorne, *op. cit.*

נאַצִים צו די אַלטע געלערנטע פֿון פֿאַך האָט זיך גענומען פֿון זייערע אייגענע טאַטאַליטאַרע אַספּיראַציעס. אין דער אַלטער אַקאַדעמישער אַטמאָספֿער איז מען געווען אינגעוויינט צו דיסקוטירן אָן לינדנשאַפֿט, מען האָט געהאַט שלום געמאַכט מיט דער עקסיסטענץ פֿון דער ״יודען־רעפּובליק״, טייל געלערנטע זינען אַפֿילו אומגעגאַנגען מיט יידן. ביי די נאַצִים האָט דאָס נישט געטויגט. אין זייערע אַקציעס און אין זייער פּראָפּאַגאַנדע האָט אַלץ געדאַרפֿט זיך פֿינק ניי, ווייל נאָר אַזוי, האָבן זיי אויסגעפֿונען, קען מען דערגרייכן דעם מאַקסימום דינאַ־מישקייט. אַפֿאַר די נאַצִים האָט נישט געקלעקט, מען זאָל מיט זיי מסכים זיך ״פֿיל־ווייניק״; זיי האָבן פֿאַרלאַנגט, אַז מענטשן זאָלן אָנ־נעמען די נייע אַרדענונג בלב־ונפֿש און זיך אין גאַנצן אַפּרײַסן פֿון דער פֿאַרגאַנגענהייט.

די דאָזיקע פֿאָדערונג איז אַגבֿ כאַראַקטעריסטיש פֿאַר דער נאַ־צישער פּאָליטיק בכלל, און זי האָט זיך מסתמא גענומען פֿון אַ טיפֿן פּסיכאָלאָגישן פֿאַרשטאַנד; לאַמיר זיך דערמאַנען, אַז היטלער האָט זיך שטאַרק אויסגעהיט פֿון אידענטיפּיצירט ווערן מיט די פֿריערדיקע נאַציאָנאַליסטישע גרופּעס און גרופּקעלעך. דאָס איז דער טעם פֿאַר וואָס מען האָט געקוקט קרום אויף די אַלטע פּראָפּעסאָרן אויך. אמת טאַקע, זייער האַלטן זיך אין אַ זינט, וואָס די נאַצישע ראשי־המדברים (קריק, וואַלטער פֿראַנק, יענש) האָבן זיי אויפֿגעוואַרפֿן, איז געוואַקסן נישט חלילה פֿון אַ קריטישער באַציונג צו היטלערס אידעאָל, גיכער איז דאָס געקומען פֿון דעם אינטעליגענטס דערווידער קעגן דער פּראָסטער שפּראַך און קעגן דער מגושמדיקייט אין אַרגומענטירן, וואָס מיט דעם האָט זיך אויסגעצייכנט — אַפֿט בכיוון — דער נאַ־ציוזם אין די יאָרן פֿון קאַמף פֿאַר מאַכט. אין יענער צייט האָבן גע־בילדעטע מענטשן נאָך געקאָנט זען, אַפֿילו אויב דער אינהאַלט איז זיי געווען צום האַרצן, אַז Mein Kampf איז געשריבן פֿון אַן אוי־טאַדידאַקט אין אַן אַנגעבלאָזענעם סטיל וואָס קלינגט אַפֿט ווי אַ פּאַ־ראַדיע אויף זיך אַליין; אַז ראַזענבערגס Der Mythos des 20. Jahrhunderts איז נישט ווערט רעצענירט צו ווערן אין אַ לייטשן

זשורנאל; אז פֿעדערס אַרבעטן וועגן עקאָנאָמיק זענען זשורנאַליסטיק פֿונעם דערונטערדיקן סאַרט. וואָס שייך די אַנטי־ידישע שריפֿטן ממש, אַ שטייגער אַרטור דינטערס Die Sünde wider das Blut אָדער האַנס פֿ. ק. גינטערס ערשטע חיבורים וועגן ראַסיזם אָדער די כּסדר איבערגעדרוקטע „פּראַטאַקאָלן פֿון די זקני־ציון“, האָבן זיי אויך קיין פנים נישט געהאַט לגבי דער דורכשניטלעכער אַקאַדעמישער פּראָדוקציע און גאַנץ אַפֿט פֿלעגט מען פֿון זיי חוּזק מאַכן. אָבער מיט דער ציט זענען די נאַציס געוואָרן נישט נאָר דער קוואַל פֿון מאַכט און פֿון עשירות און די קעמפֿערס פֿאַר דייטשלאַנדס גרויסקייט, נאָר זיי האָבן זיך אויך אויסגעלערנט זיך אַן עצה צו געבן מיט הערות און ציטאַטן. די סיטואַציע האָט זיך, הייסט עס, געביטן גאַנץ שטאַרק, און איין דייטשישער וויסנשאַפֿטלער נאָכן צווייטן האָט זיך מיישׂבֿ געווען, אז ער איז אַ נאַציאָנאַל־סאַציאַליסט, אויב ער האָט נאָר נישט געהאַט קיין ייִדישן פֿלעק אין דער משפּחה. דער גוט באַוווּסטער דע־מאַקראַט פּראָפֿעסאָר ווילי העלפּאַך פֿון הידלבערגער אוניווערסיטעט, וואָס אין 1925 האָט ער קאַנדידירט אין נאַמען פֿון דער ליבעראַלער „דעמאַקראַטישער פּאַרטיי“ פֿאַר פּרעזידענט פֿון דער ווימאַרער רע־פּובליק, האָט נאָך אין 1928 רעקאַמענדירט געמישטע חתונות מיט יידן און געזאָגט מיטן פֿולן מויל:

די דייטשן זענען נישט קיין ראַסנדיק פּאַלק. ווער עס וויל פון זיי מאַכן אַזוינס, ווער עס וויל אויפבויען זייער פּאַלקישקייט אויף ראַסע, זייער נאַציאָנאַלן באַוווּסטזיין אויפן ראַסנדיקן אינסטינקט, דער מוז ווערן אַ צעשטערער פון דייטש־קייט.³³

אָבער נאָך עטלעכע יאָר תּשובַה איז אַפֿילו פּראָפֿעסאָר העלפּאַך געוואָרן אַן אייגענער. אויף צו פֿאַרשטיין דעם פּראָצעס פֿון נאַציזם־רונג, דאַרף מען אַרײַנקוקן אין דער פֿרײַער דערמאָנטער בראַשור פֿון קאַלע, אַלץ איינס צי מען איז מסכים מיט זענע „פּראַקטישע“ פֿאַר־

³³ Willy Hellpach, *Politische Prognose für Deutschland* (Berlin, Fischer, 1928, 519 pp.), p. 9.

שלאַגן צי ניין³⁴. און נאָך דעם ווי די נאַציזירונג איז געווען אַדורכ־געפֿירט, האָט זיך די דייטשישע וויסנשאַפֿט גענומען שטיצן אויף איין פֿונדאַמענטאַלער הנחה, וואָס קריק האָט זי פֿאַרמולירט בזה הלשון:

יעטווידער פֿאַלק מוז אין יעטווידער תקופה פֿורעמען זיין לעבן בהסכּם מיט זיין אייגענעם געזעץ און גורל, און דאָס דאָזיקע געזעץ איז חל אויף וויסנשאַפֿט אויך פֿונקט ווי אויף אַלע אַנדערע ספּערעס פֿון לעבן.

...די אידעע פֿון הומאַניזם, מיט איר תורה פֿון ריינעם מענטשלעכען דעת און מיטן אַבסאָלוטן גניט וואָס איז דערויף געבויט, איז אַ פּילאָסאָפּישער פּרינציפּ פֿון אַכצנטן יאָרהונדערט, אַרויסגערופן דורך די באַדינגונגען פֿון יענער צייט. מיר זינען דורך דעם דאָזיקן פּרינציפּ בשום אופן נישט געבונדן, מחמת מיר לעבן אין אַנדערע באַדינגונגען און אונטער אַן אַנדער גורל³⁵.

³⁴ פֿ"גל הערה 20, כדי תופס צו זיין פּראָפּעסאָר קאַלעס קוק — און ער איז בלי ספּק רעפּרעזענטאַטיוו פֿאַר אַ היפש ביסל פֿאַרמלחהדהדיקע דייטשישע ליי־בעראַלע פּראָפּעסאָרן — איז גענוג צו ליינען די ווינטערדיקע זאַצן זינע וועגן די דייטשישע סטודענטן־אַרגאַניזאַציעס, וואָס צווישן 1919 און 1933 זינען זיי געווען אמתע נעסטן פֿון רעאַקציע און זינען שפּעטער פֿאַרבאַטן געוואָרן פֿון די נאַציס צוליב זייערע מאָנאַרכיסטישע גטיות: „אין פֿאַרנאַצי־זייטן זינען די דיי־טשישע סטודענטן נישט געווען ספּעציעל פֿאַראַינטערעסירט אין פֿאַליטיק... די סטודענטן זינען געווען אַרגאַניזירט אין קאַרפּאַראַציעס (Verbindungen) . . . די קאַרפּאַראַציעס וואָס מען האָט גערופן „קאָר“ (Corps) זינען געווען שטאַרק מיוחסדיקע... אין קאָר „באַרוסיאַ“ [אין באָן]... זינען אַלע מיטגלידער געווען פּרינצן, גראַפּן און באַראָנען... קיין שום זאַך איז נישט געווען אַזוי אומפּאַפּולער אין די דייטשישע אוניווערסיטעטן ווי דער פֿאַרבאַט אויף די „סטודענטן־קאַרפּאַ־ראַציעס“. דאָס מבטל זיין די גזירה קעגן די דאָזיקע אינסטיטוציעס... וואָלט אפשר געהאַלפּן אין צוריקברענגען די סטודענטן צו דעם נאָרמאַלן אוניווערסיטעטישן לעבן פֿון די פֿאַרנאַצי־זייטן. עס איז קיין ספּק נישט, אַז די דאָזיקע אינסטיטו־ציעס זינען נישט געווען בתכלית השלימות, און שינויים וואָלטן גייטיק געווען אויף יעדן פּאַל, אָבער מיט די דאָזיקע שינויים וואָלטן די אינסטיטוציעס געווען בכוח צו קאָמפּענסירן די סטודענטן פֿאַר יענע אַטראַקציעס אין דער נאַצי־אַרגאַ־ניזאַציע וואָס אַפּעלירן צו יונגע מענטשן“ (זו' 23, 37—38).

³⁵ די רעדע איז געהאַלטן געוואָרן ביי דער פּיערונג פֿון דעם 550סטן יאָר־טאָג פֿון היילבערגער אוניווערסיטעט, אין בייזיין פֿון אַ סך אויסלענדישע געסט.

אין די פֿאַרשיידנסטע נוסחאות הערן מיר דעם אייגענעם גרונט-
געדאַנק:

אַז מין פֿאַלקישער פֿאַרוויסקער אָפּשאַץ טראַגט זיין זיכערקייט אין זיך
אַליין און נישט אין לאַגישע קריטעריעס פון אמת, מחמת די לאַגיק קומט נישט
צו צו דאָס מעטאַלאַגישע, ווי אַ שטייגער סימבאָל, מיטאַס, גורל, העלדישקייט
אַדער השגחה.³⁶

אַדער ווי אַ דזיטשישער פֿילאָסאָף האָט דאָס פֿאַרמולירט אין אַ
געוואָרנטן פרוו צו פֿאַרטידיקן די פֿילאָסאָפֿיע קעגן דעם „גניסט פֿון
דער צייט“:

דעם „דזיטשישן מאַן“, דעם „נאַרדישן מאַן“ מאַכט מען פֿאַרן כלל-גדול,
וואָס אַנטקעגן אים מעסט מען די גילטיקייט פון די קוקן אויף דער וועלט.³⁷

פֿון זינט דעם 1טן סעפטעמבער 1939 ווייסן מיר, אַז „קוקן אויף
דער וועלט“ האָט מען געדאַרפֿט פֿאַרשטיין פשוטו כמשמעו; די נאַציס
האַבן זיך נישט אָפּגעשטעלט ביי די גרענעצן פֿון דזיטשלאַנד. דער
אמת איז, אַז זיי האָבן קיין מאָל ערנסט נישט באַהאַלטן זייערע פּונוות;
זיי האָבן נאָר מאַנעוורירט ווי בריות. אין אַ בראַשור וואָס די „דזי-
טשישע אַקאַדעמיע“ האָט אַרויסגעגעבן אין די ערשטע חדשים פֿונעם
רעזשים האָט קאַרל הויסהאַפֿער געבעטן זיך ביי אויסלאַנד, מען זאָל
פֿאַרשטיין דעם נייעם דזיטשלאַנד:

די נאַציאָנאַל-סאָציאַליסטישע אידעע אין דער וועלט האָט... דאָס זעלביקע
צווייטקע פנים ווי דער מיסטישער יאַנוס: איין פנים זעט וועלט־מרחקים אויס-
מעסטנדיק די ערדקויל און דאָס אַנדערע קען מען משיג זיין נאָר אין דעם סאַמע
אייגענעם פֿאַלקישן באַדן פון איטלעכער ראַסע.³⁸

³⁶ Professor Dr. Walter Schulze-Sölde, *Politik und Wissenschaft* Berlin, Junker und Dünhaupt, 1934, 62 pp.).

³⁷ Theodor Litt, *Philosophie und Zeitgeist* (Leipzig, 1934, 61 pp.), p. 15.

³⁸ Karl Haushofer, *Der nationalsozialistische Gedanke in der Welt* (München, Callwey, 1933, 48 pp.), p. 46.

אַבער די וועלט איז געווען אַננגעשפּאַרט: זי האָט געוואָלט זען נאָר איין פּנים יאַנוסעס — דאָס פּנים וואָס איז געווען אויסגעקערט אויף אינעווייניק. וויקטאָר ברוּנס האָט גערעדט אָפּענע דיבורים וועגן דרויסנדיקער פּאָליטיק:

...דער אומגערעכטער טראַקטאַט ווי אַ פּאַרקערפּערונג פּון מאַכט איז אַ פּאַרניינג פּונעם באַגריף רעכט און ממילא פּון דער לעגאַלער אָרדענונג. באַזיי-טיקן דעם טראַקטאַט איז אַ פּאַדערונג פּון רעכט גופּא³⁹.

ער האָט נישט איבערגעלאָזט דעם מינדסטן ספּק, אַז דאָס ריין, און נאָר דאָס ריין, דאַרף באַשטימען וואָס עס איז גערעכט און וואָס עס איז אומגערעכט. אַבער כאַטש קאַרל שמיט האָט נאָכגעזאָגט אַמין מיט התלהבות און כאַטש די גאַנצע דייטשישע פּאָליטישע וויסנשאַפּט האָט אַנגענומען דעם שטאַנדפּונקט, איז די דרויסנדיקע וועלט געווען טויב און בלינד: מען האָט זיך געמאַכט נישט וויסנדיק, אַז דאָ קלינגט אַרויס דער טאָן פֿון „הינט דייטשלאַנד — מאַרגן די גאַנצע וועלט“. און מען האָט זיך אַננגערעדט, אַז נאַציאָנאַל-סאַציאַליזם איז אַן אי-נעווייניקסטער, אַ ריין דייטשישער ענין.

ניו-יאָרק 1946

³⁹ Victor Bruns, *Völkerrecht und Politik* (Berlin, Junker und Dünhaupt, 1934, 27 pp.), p. 23.

**אין דער געשיכטע
פון דער יידישער ליטעראטור**

שלמה עטינגער, זיין לעבן און זיין פערזענלעכקייט *

...ד' טבת תרט"ז איז ער געשטאָרבן. אין שטאָט האָט מען געזאָגט, אַז ער איז געשטאָרבן „ראַפּטאַוונע“; אַלע האָבן געזען, ווי זײַן גײַסט איז נאָך פֿריש, האָט מען זיך נישט געריכט, אַז ער שטייט אַזוי נאָענט צום קבר. ווען מען האָט אים געבראַכט פֿון זשאַנאַוו אין שטאָט אַרײַן, איז דאָס בית־דין אים אַרויס אַנטקעגן און געטראָגן דעם אַרון ביזן בית־עולם¹. דאָס איז געווען אַ גוואַלדיקער פֿבּוד, אַ ראַייה אויף דעם, ווי שטאַרק דאָס שטעטל האָט פֿון אים געהאַלטן. גאַנץ שטאָט האָט אים באַגלייט אין דער לעצטער רו אַרײַן.

שלמה עטינגער איז טאַקע נישט געווען קיין פּורץ גדר, קיין שטור־רעמער פֿון דער ייִדישער טראַדיציע. „איזאַק איז גאַט־פֿאַרכטיק און רעליגיעז, ווייל ער איז מײַן זון“, שרײַבט ער צו אַ גוטן פֿרײַנד; און שטאָט האָט אויך געהאַט וועגן אים אַזאַ מײַנונג. נישט נאָר וואָס רבנים פֿלעגן קומען צו אים צו גאַסט אויף אַ וויילע; ס'איז אויך באַוווּסט אַ פֿאַל, אַז דער איזביצער רבי איז געקומען מיט זײַן מוטער קיין זאַ־מאַשטש צום דאָקטער זיך קורירן, זײַנען זײַ אײַנגעשטאַנען בײַ עטינגערן אין הויז². דאָס וואַלט געווען אוממעגלעך, אויב בײַם עולם וואַלט געווען כאַטש דער מינדסטער ספֿק וועגן דער ייִדישלעכער פֿירונג פֿון דעם דאָקטערס שטוב.

* אַ פּראָגענט פֿון גרויסן אַרײַנפיר צו אַלע כתבים פֿון ד"ר שלמה עטינגער, רעדאַקטירט פֿון מאַקס ווינער, ווילנע, 1925, צוויי בענד, 556 זײַטן.

¹ מיטטיילונג פֿון דער פרוי גאַלדמאַן.

² דאָס אייגענע.

א סך פרטים און דאָטעס פֿון עטינגערס לעבן זינען נאָך פֿאַר אונדז נישט אויפֿגעקלערט, אָבער דאָס בילד פֿון אַט דעם ריינעם, ציכ־טיקן, פשוטן יידן שטייט פֿאַרט קלאָר פֿאַר אונדזערע אויגן. ווייניקער ווי אַלץ איז ער געווען אַ צוימען־ברעכער. יעדן בריוו, וואָס ער האָט געשיקט, האָט ער געשריבן פֿריער אויף שוואַרץ און געפֿילט און גע־שליפֿט די מליצה, ביז וואָנען עס האָט זיך אים אויסגעדוכט, אָז זי איז שוין גענוג געהויבן. לאַנגווייליקע באַגריס־שירים אין ייִדיש און אין דײַטש האָט ער געשריבן, אויב עס איז געווען נייטיק. און טאַמער שרעמט דער זון פֿון לובלין אין אַ בריוו: „פֿריידעלען מיט איהר ליבען מאַן אונד קינדערליך גריסע איך הערצליכסט“, האָט ער פֿאַראיבל: „וואַרום גריסט דואַ מײַן זאהן! אונזערע פֿריינדן הגבירה הצנועה המושלמת מ' פֿריידעלע פֿהן תי' זאָ גלאַט־וועג... גאַנץ אָהנע טיטעל, דאָס וואָר איין וועניג ניכט שעהן פֿאַן דיר“. אָבער ער איז געווען אַ קלוגער מענטש. די מליצה איז דאָך סוף־פֿל־סוף געווען אַזאַ סטיל פֿון דער צײַט, ווי דער הויכער קאַלנער. און אַ ליבער מענטש איז ער אויך געווען. ווען ער פֿלעגט שטעכן, פֿלעגט דאָס וויי טאָן, אָבער ס'איז פֿאַרט געווען אַן ביי.

*

עטינגערס גרעסטע טראַגעדיע איז געווען, וואָס ער האָט נישט דערלעבט צו זען קיין איין שורה זינע אַ געדרוקטע, הגם געשטרעבט האָט ער דערצו אַלע זינע יאָרן. אָבער אַפֿילו נאָך זיין טויט האָבן זינע פֿתֿים קיין מזל נישט געהאַט. 1861 האָט איינער א. גאַנשאַראָוו־סקי אָפֿגעדרוקט אינעם פֿרייסישן שטעטל יאַהאַניסבורג³: „קאַמע־דיאַ אין 5 אַקטן פֿאַן סערקעלע אָדער דיא פֿאַלשע יאַהרצײַט געשעהן אין לעמבערג שנת תקצה“. דער טעקסט פֿונעם ביכל איז פֿאַרדרייט און פֿאַרגרייזט; קענטיק, מען האָט געדרוקט פֿון אַן עקזעמפֿלאַר, וואָס איז געווען איבערגעשריבן דורך אַ דריטער האַנט. אין גיכן, אין 1862,

³ דאָס איז די זעלביקע דרוק, אין וועלכער ס'האַט זיך געדרוקט דער המגיד די ערשטע יאָרן איידער ער איז אַריבער קיין ליק.

האָט זיך געפֿונען אַ מוכר־ספֿרימניק אין וואַרשע, וואָס האָט געוואָלט איבערדרוקן „סערקעלע“. עטינגערס צוויי זין, מיכל און יעקב⁴, תלמידיים פֿון דער וואַרשעווער ראַביגער־שול, זינען אָבער וועגן דעם געווייר געוואָרן און האָבן זיך געווענדט צום וואַרשעווער צענזור־קאָמיטעט מיט אַ בקשה, מען זאָל קיינעם נישט געבן קיין דערלויבעניש צו דרוקן זייער פֿאַטערס ווערק איידער עס וועט זיין פֿאַרענדיקט זייער תביעה צו די איבערדרוקערס; דער קאָמיטעט האָט באַוויליקט זייער פֿאַרלאַנג. אין אַ קורצער צייט אַרום האָבן זיך ביידע זין נאָך אַ מאָל געווענדט צו דער צענזור, דאָס מאָל שוין מיט אַ האַנט־עקזעמפּלאַר פֿון זייער פֿאַטער, און אַליין געבעטן אַ דערלויבעניש דאָס ווערק צו דרוקן. די בקשה זייערע איז ווידער באַוויליקט געוואָרן. סוף 1862 איז אין צענזור־קאָמיטעט צוגעשטעלט געוואָרן אויך אַן עקזעמפּלאַר פֿון די משלים און קאָטאָוועסלעך, און אויך דערויף האָט דער צענזור־קאָמיטעט, אַרזינטראַגנדיק געוויסע שינויים, געגעבן אַ דערלויבעניש צו דרוקן⁵. פֿון דער דאָזיקער אונטערנעמונג איז אָבער אויך גאָר נישט געוואָרן. טאָמער איז סערקעלע יאָ אַפּגעדרוקט געוואָרן אין וואַרשע, איז אין דעם פֿאַרגריזטן יאָהאַניסבורגער נוסח⁶; אויך אין לעמבערג איז אַרויס אַזאַ אויסגאַבע⁷. די משלים און קאָטאָוועסלעך האָט אַלפּסנדר צעדערבוים אָנגעהויבן דרוקן אין קול מבשר 1863, דערנאָך האָבן זיי זיך געדרוקט אויך אין דער וואַרשעווער ייִדישע צייטונג און אין ייִדיש פֿאַלקסבלאַט אין פעטערבורג. געזאַמלטערהייט זינען זיי אַרויס ערשט אין 1889 — אין אַ צווייטער אויפֿלאַגע 1890 — בהש־תּדלות פֿון עטינגערס זון ווילהעלם (יעקב) אין פעטערבורג.

⁴ יעקב האָט זיך שפּעטער געשמדט. באַקאַנט אונטערן נאָמען ווילהעלם ע' ווי אַן אַרויסגעבער פֿון רוסישער מעדיצינישער ליטעראַטור אין פעטערבורג.
⁵ פֿ"גל דעם עקסקורס: „די השתדלות פֿון מיכל און יעקב עטינגער פֿון יאָר 1862“ אין די הערות הינטערן טעקסט אין צווייטן באַנד אַלע כתבֿים.
⁶ וואַרשע, 1875; דער צענזור־קאָמיטעט האָט שוין משמעות דעמאָלט געהאַט פֿאַרגעסן אין זיין אייגענעם איסור (פֿון 1862) אויף דער יאָהאַניסבורגער אויסגאַבע.
⁷ מיטט' פֿון דעם בוכהענדלער ה' ל. מאַרגענשטערן אין וואַרשע.

סערקעלע ווערט אין דער איצטיקער אויסגאבע אונדזערער, אין אַלע כתב־ים, געדרוקט בשלימות צום ערשטן מאל. אָבער מען דאַרף זיך נישט פֿאַרשטעלן, אַז דער עולם האָט די פּיעסע נישט געקענט. עטינגערן אליין האָט זיך אַזוי געוואָלט, מען זאָל קענען זינע ווערק, אַז ער האָט אָפּגעגעבן היפש פֿרייע צייט אויף צו שרייבן קאַפּיעס מיט זיך געטאַקטן, פינקטלעכן כתב־. פֿון סערקעלע זינען אונדז נאָך היינט באַוויסט פֿינף עקזעמפּלאַרן⁸; און וויפֿל זינען פֿאַרפֿאַלן גע- וואָרן?

די משפּילים זינען געווען באַגניסטערט פֿון עטינגערס פּיעסע, און מיר ווייסן אויך, אַז זי איז נישט איין מאל געשפּילט געוואָרן אויף דער בינע. וועגן איינער אַזאַ אויפֿפֿירונג אין 1863, וווּ די ראַלע פֿון סערקעלען האָט געשפּילט נישט קיין אַנדערער ווי אַברהם גאַלדפֿאַדען, דערציילט אונדז פֿאַפּירנאָ אין זינע זכרונות⁹; צעדערבוים ברענגט אַ צווייטן פֿאַקט, אַז אין טערקיש-מאַהלעוו (ביים דניעסטער) האָט אַ גרופּע משפּילים אויפֿגעפֿירט דאָס טעאַטער-שטיק, און דאַרטן האָט די ראַלע פֿון יוחנן שדכן געשפּילט ר' יעקב־ אייכענבוים¹⁰. ס'זינען גע-

⁸ איינער, פֿון אַדוו' לודוויק עטינגערן, ביי נח פּרילוצקין; אַ צווייטער אין וואַרשע ביי ה' לעוויטען, דעם מאַן פֿון עטינגערס אַן אייניקל; אַ דריטער אין לאַדזש ביי ה' שפּיראַ; אַ פּערטער אין דער „נאַציאָנאַל-ביבליאָטעק“ אין ירושלים (מיט' פֿון ה' נחמן מוזיל); אַ פינפטער אין ניו-יאָרק („דאָ אין פֿאַבליק לייברערי, אין דער יידישער אָפּטיילונג, געפינט זיך אַ כתב־יד פֿון „סערקעלע“, וואַרשענילעך אַן אַקטיאָרישער, אַן ערך 50 יאָר אַלט; דער טעקסט אָפט מאל אַנדערש ווי אין אַלע געדרוקטע אויסגאַבעס, אַפילו שטאַרק אַנדערש. פֿון וואַנען קומט אַהין דער כתב־יד? לויט מײַנע אויספֿאַרשונגען האָט מען אים געקויפט מיט אַ פֿאַר יאָר צו- ריק, און קומען קומט ער אַהין פֿון אַקטיאָרישע הענט; אַ באַווייז, אַז פּראָפּעסיאָ- נעלע טרופּעס האָבן געשפּילט „סערקעלע“; פּריוואַטע מיטטיילונג פֿון ד"ר י. שאַצקי, ניו-יאָרק). זאָגן עפּעס אויף געוויס, נישט זעענדיק דעם כ"י, איז אוממעגלעך, נאָר מיר לייגט זיך אויפֿן שכל, אַז אויך ניו-יאָרק זאָל האָבן עטינגערס אַן אייגנאַנטיקן עקזעמפּלאַר.

⁹ פּנקס ו, ז' 189.

¹⁰ „וכה נתפרסם שמו וחבוריו ברוסיא ופולין בלי מכבש הדפוס ויקראום

ווען נאָך פֿיל פֿאַלן אַזעלכע און פֿון עטלעכע ווייסן מיר בפֿירוש¹¹. אָבער נאָך אַלעמען איז עטינגערס ווירקונג פֿאַרט געווען אַ קנאַ-פע, באַגרענעצט מיט ענגע קרייזן. וואָלט ער פֿאַרמאָגט דעם טעמפע-ראַמענט פֿון אַן איבערקערער, וואָלט ער אַפֿשר געוואָרן דער זיידע פֿון אונדזער ליטעראַטור. די ליטעראַרישע מסוגלקייט דערצו האָט ער פֿאַרמאָגט. אויב ער איז הינטערשטעליק אַנטקעגן מענדעלען אין טאַ-לענט, שטייט ער געוויס העכער פֿון אים אין פֿרט פֿון פֿאַרעם-געפֿיל, כאַטש ער האָט געשריבן מיט דרנסיק יאָר פֿרזער. אָבער אַזוי ווי ער איז געווען אין זײַן כאַראַקטער, האָט ער נישט געקענט צעברעכן, איז ער געבליבן דער עלטער-זיידע פֿון דער ייִדישער ליטעראַטור, דער ווייניק געקענטער, האַלב-פֿאַרגעסענער עלטער-זיידע, וועלכן מען מוז אויפֿן וועג פֿון פֿאַרשוונג פֿאַרשטעלן פֿאַר אונדזער הינטיקן ליענער. עטינגער איז אַוועקגעשטאַרבן אַן דעם באַוווּסטזײַן, אַז עס וועלן קומען בעסערע צייטן פֿאַר ייִדישע שרײַבערס. אָבער ווען ער איז אַוועק פֿון דער וועלט, איז שוין אומגעגאַנגען לעבן אים זײַן ווערדיקער, גרוי-סער יורש. 1856 איז אין זאַמאַשטש געשטאַרבן שלמה עטינגער, 1851 איז אין זאַמאַשטש געבוירן געוואָרן יצחק-לייבוש פֿרץ.

במסיבת משכילים אשר התענונו לשמע אזנם וגם נסו להעלות את סערקעלע על במת ישחק בכמה מקומות, והכסף הגבץ מהבאים לראות נקדש לצדקה, והמשח-קים היו מבני עליה. כה עשו במאהילוב על נהר דניעסטער ובן יתר המשחקים יצא המשורר המפואר ר' יעקב אייכענבוים ז"ל בתור ר' יוחנן שדכן. נקל להבין כי גם יתר המשחקים היו אנשים נכבדים בני גילו". (צעדערבוים).

¹¹ פֿיגל דעם פֿרזעריקן ציטאַט און נאָך אַזוינע ווערטער צעדערבוים: „כבר נסו במקומות רבים אנשים משכילים מתנדבים לשחוק על הבמה את החזיון „סער-קעלע“, ויתמהו כל הרואים והשומעים, כי הוא נעשה על פי חוקי הוראמא בשפות חיות ומסודרות אשר להן ספרות רחבה“. — פֿרינד ש. מענדעלסאָן, וואַרשע, האָב איך נאָך צו פֿאַרדאַנקען אַזוינע צוויי מיטטיילונגען: א) די קוילער רביצין, איצט אַ ייִדענע פֿון אַ יאָר 70, געדענקט, אַז בײַ זײַ אין קויל (Kolo, לעבן קוטנע, אַמאַ-ליקע קאַלישער גובערניע) האָט מען, בשעת זי איז געווען יוג, אויפגעפירט אום פֿורים סערקעלע; ב) דאָס אייגענע דערציילט פֿרוי באַראַדינאָ אין טאַמאַשאָו.

מענדעלעס אָנהייב *

...אַבראַמאָוויטש איז געווען נישט נאָר אַ בעל־רחמים, ער איז אויך געווען אַ משפּיל; האָט ער זיך דעריבער נישט באַנוגנט נאָר מיט אויס־העלפֿן יידן, וואָס נייטיקן זיך אין אַ גמילות־חסד. ער האָט געהאַט אַ גאַנצע פּראַגראַם פֿאַר זיך. מען דאַרף אויסבעסערן די דערציִונג און בילדונג בײַ יידן; מען דאַרף נעמען לערנען ייִדישע קינדער אַ מלאַכה; מען דאַרף זען מאַכן אַן אַרדענונג אין די בתי־מדרשים און שולן. און עס האַנדלט זיך נישט נאָר וועגן באַרדיטשעווי; זי איז אַפֿילו „די ייִדי־שע הויפּטשטאָט“¹, נאָר מיט איר עקט זיך נישט די וועלט. מען דאַרף ווירקן ווייטער, אויף אַלע יידן. דערויף איז דאָ אַ פען. אַבראַמאָוויטש האָט שוין לאַנג געניצט אַט דאָס געווער, נאָר עפעס האָט ער געשפּירט, אַז עס דינט נישט. ער טרעפֿט נישט צום עולם; דער גרעסטער טייל יידן פֿאַרשטייען דאָך נישט קיין לשון־קודש. „די ליבשאַפֿט צום נוציקן האָט גוֹבֵר געווען אין מיר דעם איינגערעדטן כַּבֹּד“, און ער האָט אַנגעהויבן שרײַבן ייִדיש. אין האַרבסט 1864 האָט אַבראַמאָוויטש צו־געשיקט צו צעדערבויען קיין אַדעס אַ מאַנסקריפט צו דרוקן דאָס אין קול מִבְּשָׂר. אַבראַמאָוויטש איז, אַגבֿ, געווען אויך איינער פֿון די וואָס האָבן געעצהט צעדערבויען צו גרינדן אַ ייִדיש בלאַט.

„אַלליין בין איך אַ געבוירענער פֿין צביאַטשיץ, איך הייס סענ־דעריל דער מוכר ספֿרים“. אַזוי האָט זיך אַנגעהויבן דער מאַנסקריפט. נאָך פֿון די יונגע יאָרן, דערציילט ראַבֿניצקי, האָט אַבראַמאָוויטש גע־דענקט איינעם אַ מוכר־ספֿרימניק סענדערל, וואָס פֿלעגט אַראַפקומען

* פּראַגמענט פֿון דער שטודיע, מיט וועלכער מאַקס ווינערן האָט געשלאָסן

זײַן בוך בילדער פֿון דער ייִדישער ליטעראַטור־געשיכטע.

¹ צעדערבויען אַן אויסדרוק אין „קול מבשר“ 1865, נ' 4.

צו זיי קיין קאפוליע; האָט ער באַשלאָסן אים דאָ צו פֿאַראייביקן. נאָר צעדערבויםען, דעם רעדאָקטאָר, איז דער נאָמען פֿונעם העלד נישט געפֿעלן געוואָרן. דאָס ווערק האָט זיך געדאַרפֿט דרוקן אין קול מַבְשׁוֹר אָן אַן אונטערשריפֿט — געוויס אויף דער פֿאַדערונג פֿון מחבר, וועל אנדערע אַרטיקלען פֿלעגן יאָ גיין געחתמעט — און דעריבער האָט מען געקענט משער זיין, אַז דער עולם וועט באַלד פֿרווון טרעפֿן, ווער דאָס האָט געשריבן. סענדער (אַלפֿסנדר) איז אָבער געווען צעדערבויםען נאָמען, וואָלטן געוויס אַלע געפֿסקנט אויף אים, בֿפֿרט נאָך, אַז באַלד אין די ערשטע שורות איז צווישן די אַרטיקלען, מיט וועלכע דער מוכר־ספֿרים האַנדלט, געווען דערמאָנט: „יאָ פֿראַוודע, זינט דער קול מַבְשׁוֹר איז אַרויסגעקוממען פֿיהר איך אַ מאָהל פֿון איהם מיט מיר עטליכע נומערן“. דעריבער האָט צעדערבויםען, אַ פֿנים נישט פֿרעגנ־דיק זיך בנים מחבר, אים משנה שם געווען אויף מענדעלע מוכר־ספֿרים, און אַזוי איז שוין דער פֿסעוודאָנים פֿאַרבליבן בנ־אַבראַמאָוויטשן ביז צו לעצט.

צי קענען מיר זיך פֿאַרשטעלן, אַז דער זיידע פֿון דער נַצער ייִדי־שער ליטעראַטור זאָל זיין עפעס אַ סענדערל מוכר־ספֿרים? מיר אַלע, וואָס קענען מענדעלעס קליין מענטשעלע² פֿון דער לעצטער יוביליי־אויסגאַבע, ווערן נשתומם פֿון דער דערציילונג, וואָס מיר געפֿינען אונטערן זעלביקן נאָמען אין קול מַבְשׁוֹר. די מעשה האַלט דאָ, אין די 12 פֿאַרזעצונגען, בלויז אַ פֿערטל פֿון דעם, וויפֿל זי האַלט אין דער צווייטער באַאַרבעטונג. אין פֿלוג זעט דאָס אויס, ווי אַ ניט־דערטראַגן קינד; אַ האַלבע אַרבעט, אַ ניט־דערענדיקטער עסקיז. אָבער ס'איז אַ טעות: מענדעלע האָט זינע זאָכן בכלל קיין מאָל נישט פֿאַרענדיקט, און ווען ער זאָל געווען לעבן נאָך הונדערט יאָר, וואָלט ער איטלעך ווערק זינס איבערגעבויט נאָך אַ מאָל און נאָך אַ מאָל. גאָט אַליין, זאָגט ער, האָט אויך נישט אַרויסגעבראַכט פֿון זיין האַנט קיין פֿאַרטיקע זאָך. אַלצדינג מאַכט מענדעלע איבער כמעט פֿון אויס־

² זע: יודישע פּאָלקסביבליאָטהעק ו, 1888, אַריינפיר צו „סטעמפעניו“.

גאַבע צו אויסגאַבע — די אויסדרוקן, דעם זאַגבויו, די פֿונאַנדערטיי-
לונג פֿון די קאַפּיטלעך, אַפֿילו דעם עצם סוּזשעט. און ס'איז באמת אַ
פֿרוכפּערדיקע, אַ נחת-רוחדיקע אַרבעט צו פֿאַרגלעכן די פֿאַרשיידענע
וואַריאַנטן פֿון מענדעלעס ווערק. מיר דערזען דאָ באַלד, אַז ער האָט
נישט נאָר געוויסט צו געבן יענעם גוטע עצות, נאָר ער האָט אַליין
שטרענגער ווי ווער עס איז מקיים געווען דעם כלל, וואָס ער האָט אַ
מאַל אַרויסגעזאָגט אין דעם אַפֿט ציטירטן בריוו צו שלום עליכמען:
„איבער אַ ווערק בעדאַרף מען שוויצן, מען בעדאַרף אַרבייטען,
פֿיללען אַיטלעכס וואָרט; געדענקט וואָס איך זאָג אַנך — פֿיללען, פֿני-
לען!“

פֿון „קליין מענטשעלע“ זענען פֿאַראַן, אויף וויפֿל מיר איז באַ-
וווסט, 7 פֿאַרשיידענע אַפֿדרוקן: 1) דער ערשטער דרוק אין קול מִבְּשָׁר,
פֿון נומ' 45, 1864 ביז נומ' 6, 1865; 2) אַן אַפֿדרוק פֿון דעם טעקסט
פֿון קול מִבְּשָׁר אַרויס נאָך דעם ווי ס'האַט געענדיקט גיין אין בלאַט 3;
3) אַ דריטע אויפֿלאַגע, אין ווילנע, נאָך אין זעלביקן יאָר 1865 (?) 4;
4) דאָס קליינע מענטשעלע אַדער אַ לעבנס-באַשרייבונג פֿון יצחק-
אַבְרָהָם תּוֹרִיף (נאָר אין גאַנצן אויף דאָס נײַ איבערגעמאַכט) געדרוקט
בהשגחת מִעֲנַדְלֵע מוכר-ספֿרים, ווילנע, 1879; 5) דאָס קליינע מענ-
טשעלע, וידוי ליצחק אַבְרָהָם. אין אַלע כתבֿים פֿון מִמּוֹס, יוביליי-אויס-
גאַבע, אַדעס 1907 (ס'איז אַרויס בלויז דער איין באַנד; דאָס קליינע
מענטשעלע און פֿישקע דער קרומער); 6) אויסגאַבע פֿון דער היברו
פֿאַבלישינג קאַ. אין ניו-יאָרק; 7) דאָס קליינע מענטשעלע, פֿאַרלאַג
„מענדעלע“, יוביליי-אויסגאַבע, 1911.

³ זע דעם אַנאָנס אין קול מִבְּשָׁר 1865 נומ' 11: „אַזוי וויא דעם עולם איז
תּוֹהָר געפֿעלען דיא מעשה און פֿיעלע האַבען געווינט זייא זאַללען עס האַבען
אין אַ בעזונדער ביכיל, ניט צוטיילט אויף שטיקליך אין „קול מִבְּשָׁר“, האַבען מיר
אַ ביסל אַפּגעדרוקט בעזונדערע ביכליך. אַ ביכיל קאַסט 30 קאַפּיקעס.“
⁴ דעם פֿרעגזייכן ביים האָט אַוועקגעשטעלט מִמּוֹס אַליין אין זײַן אויטאָ-
ביאָגראַפֿיע אין ספר הזכרון, ז' 123. ער שרייבט אַבער בפֿירוּשׁ: „מהדורא שלישיית“.

פֿון די זיבן אויסגאבעס גייען-אַראָפּ: נומער 2, וואָס איז אַ פשוטע קאָפּיע פֿון 1; נומער 3, וואָס איך קען נישט; נומער 6, וואָס איז אַ פֿאַרטאַטשישער איבערדרוק פֿון 5. אויך נומער 7 איז אין גאַנצן גע- גליכן צו 5. מיר וועלן זיך דעריבער אָפּשטעלן נאָר אויף די דריי וואַריאַנטן: 1, 4 און 5 אָדער, מיט אַנדערע ווערטער, אויף די באַאַר- בעטונגען פֿון 1864, 1879, 1907.

*

ביים ערשטן אַרויספֿאַר האָבן מיר מערניט ווי דעם סקעלעט פֿונעם גאַנצן ווערק און דאָס נאָך אויך אַ ניט אויסגעוואַקסענעם. ערשט שפעטער נעמט דאָס קליין מענטשעלע אָן אויף זיך הויט און ליב. דער ערשטער וואַריאַנט איז נאָר אַ שילדערונג פֿון די צייט- אומשטאַנדן, אַ טענדענצזאך, וואָס דאַרף אַרויסברענגען דעם שריי- בערס געזעלשאַפֿטלעכע פּראָגראַם. דעריבער איז דאָ די געשיכטע אויסדערציילט גראַדליניק, אָן קונצן, אָן ״זייטיקע״ זאַכן. מענדעלע מוכרס-פֿרים קומט צו פֿאַרן אין גלופּסק (נישטאָ דאָ, אַגב, די באַשריי- בונג פֿונעם שיינעם האַרבסטיקן טאָג, נישטאָ די סצענע ווי מענדעלע לאַזט-איבער דאָס פֿערדל צו פֿאַרקערעווען זיך אויף רעכטס אָדער אויף לינקס) און טרעפֿט אויפֿן מאַרק דעם גרויסן גערודער צוליב יצחק-אַבֿרהם טויט. מען שיקט אים רופֿן צום רבֿ און ער געפֿינט דאַרטן די דיינים און נגידים. דער רבֿ נעמט לייענען פֿאַרן עולם יצחק-אַבֿרהם ווידוי — און אַזוי לייענט ער דאָס אָפּ ביזן סוף. אין אונדזער היינטיקן טעקסט קומט מענדעלע צו גיין שוין נאָכן לייענען די ערשטע העלפֿט ווידוי; דער רבֿ גיט אים די שוין געלייענטע בלעט- לעך און בעט אים קומען מאַרגן אויסהערן דעם סוף; אין דעם ערשטן נוסח איז אַט די המצאה נישטאָ. נישטאָ אויך דער איבעררייס אין לייע- נען צוליב בעניען דעם וואַסער-פֿירער, נישטאָ דער שמועס מיט דער רביצין און איר גאַנצע טיראָדע וועגן דער פֿרויען-פֿראַגע. די פֿעמי- ניסטישע דרשה איז צוגעקומען אין 1879; די נייע איינטיילונג, וואָס מאַכט דעם שטאַף ווייניקער מאַנאַטאַן, ערשט אין 1907.

דער אינהאַלט גופּא איז אויך אינעם ערשטן נוסח שטאַרק אַרעם.

מיר וועלן זיך נישט אָפשטעלן אויף עפּיזאָדן, וואָס זיינען אין די שפּע-
טערדיקע באַאַרבעטונגען דערציילט זאָפּטיקער, יאָדערדיקער, איידער
צום ערשטן מאל; ווען מיר זאָלן זיך אַרײַנגלאָזן דערין, וואָלטן מיר
געמוזט פֿאַרפֿולן זייטן גאַנצע. נאָר לאַמיר נעמען אַזאַ עיקר-זאָך, ווי
די באַשעפֿטיקונגען, וועלכע איציק-אַבֿרהם האָט איבערגעהאַט איידער
ער איז געוואָרן אַ שיקינגל בײַ גוטמאַנען:

אין דער אויסגאַבע 1879

אין קול מבשר 1864

תלמוד-תורה-ינגל

תלמוד-תורה-ינגל

קלייט-משרת

גיסער אין אַ מצה-בעקערײַ
באַהעלפֿער

שניידער
שוסטער

שניידער

משורר בײַ אַ חזן

משורר בײַ אַ חזן

שיקינגל בײַ גוטמאַנען

שיקינגל בײַ גוטמאַנען

ערשט אין דעם צווייטן נוסח זיינען צוגעקומען, הייסט עס, די
פֿאַרביקסטע שטיקלעך פֿונעם ווערק; דאָס אייגענע איז אין דער אויס-
גאַבע 1879 געווען אַ ניס די באַשרייבונג פֿון גוטמאַנס אידילישן
פֿאַמיליע-לעבן. נאָר דער עיקר, וואָס וואַרפֿט זיך אין די אויגן בײַם
לייענען דעם טעקסט פֿון קול מבשר, באַשטייט דערין, וואָס דער גאַנ-
צער „ראַמאַן“ איציק-אַבֿרהם איז דאָ נישטאַ. עס פֿעלן לחלוטין די
געשטאַלטן פֿון גאַלדען, פֿון איר מוטער, פֿון שיינדעלעך, פֿון מיכלען,
די געשיכטע פֿונעם שדכנען זיך, פֿון דער חתונה און פֿון גט. פשוט
איז פשוט: איציק-אַבֿרהם איז „די נשמה“ בײַ איסר וואַרגערן און

קלנבט זיך אויף אַזאָ אױפֿן צוזאַמען שיינע עטלעכע טויזנטער. „...נאָר אין מיטען בין איך דאָך אַ שליממזל, דאָרף זיך פליצים טרעפֿען, אַז דער גבֿיר, װאָס איסר איז באַ איהם געװעזען דיא נשמה, זאָלל אָבֿ־שטאַרבען, נוא איז איסר געװאָרען אויס נשמה, אויס תקיף“. ווי באַלד אַזוי, האָט איציק־אַבֿרהם פֿאַרלאָזן איסרן און איז אַװעק קיין גלופסק, פֿדי דעם דאָרטיקן גבֿיר צו נעמען אויף דער אַרענדע. אַזוי איז ער געװאָרן תקיף אין גלופסק — און דאָ הייבט זיך טאַקע באַלד אַן זײַן װידוי. פֿאַרשטייט זיך, אַז צוליב די בלויזן פֿאַרלירט דאָס װערק אַ גרויסן טייל פֿון זײַן אַינדריקלעכקייט, בשעת מיר נעמען עס צוגלײַכן צום היינטיקן קליין מענטשעלע.

נאָר צוויי ערטער זײַנען דאָ, װאָס מיר געפֿינען זיי נאָר אין דער ערשטער אויסגאַבע, און עס איז נישט קיין צופֿאַל, װאָס מענדעלע האָט זיי שפּעטער אויסגעמעקט.

*

...גרויס זײַנען אויך די אונטערשיידן אין דער שפּראַך און אין דעם זאַצבױ. װען מיר גלײַכן־צו די ערשטע אויסגאַבע צו די שפּע־טערדיקע. מענדעלעס „פֿילן“ די װערטער איז באַשטאַנען איבער הױפּט אין דעם, װאָס ער האָט געמעקט אַן רחמנות די סלאַװיזמען, מיט װעלכע דער ערשטער טעקסט איז נאָך געװען פֿול. איציק־אַבֿרהם, װאָס איז אין קול מַבֿשר געװען אַ „גראַביטעל“, האָט זיך דערנאָך פֿאַר־װאַנדלט אין אַ „באַרײַסער“; די נגידים האָבן שױן שפּעטער נישט קיין „װאַזשנע געדאַנקען“, נאָר „הױכע געדאַנקען“. איר געדענקט די סצענע, ווי איציק־אַבֿרהםל שטייט הינטער דער טיר און הערט־אונ־טער גוטמאַנס אַ שמועס מיט יאַקאַבזאַנען. אַט ווי דער אַינדרוק װערט באַשריבן:

:1879

איך האָב דעם דאָזיגען שױעס כמעט אין גאַנצען פֿאַרשטאַנען, דאָס הייסט נישט דעם געדאַנק, דעם פּשט דערפֿון, דאָס איז געװען נישט פֿאַר מײַן מוח, איך האָב נאָר פֿאַרשטאַנען װערטער.

:1864

איך האָב דעם גאַנצן ראַזגאַװאַר אַביסיל פּערשטאַנען, דאָס הייסט דעם סמיטיל האָב איך נישט פּערשטאַנען, האָטשי דיא װערטער האָב איך כמעט אַללע פּער־שטאַנען.

אַט לויט דעם שניט מאַכט מענדעלע איבער. צענטנוויזן בישט ער אַ וואַרט, און אויסדרוק, ווייל ס'דוכט זיך אים, און פֿריער איז געווען נישט גענוג איידל; קענטיק ביים אָנהייבן שרייבן ייִדיש האָט ער נאָך נישט געהאַט ביי זיך דעם באַגריף פֿון אַ פֿאַרפֿינערטער ליטעראַרישער שפראַך; ער האָט אָפּערירט מערניט ווי מיט דער פֿאַלקשפראַך, האָט ער נישט אַזוי שטאַרק מקפּיד געווען. אַ שטייגער וווּ עס שטייט אין דער ערשטער אויסגאַבע: „מזן פֿערדלס שוואַנץ“ איז דערנאָך פֿאַרריכט אויף „מזן פֿערדעלעס וויידעל“; וווּ דער ערשטער נוסח שרייבט „ס'איז דאָך אַ האַזוּ [העזוּה] פֿין אַזוי אַ פּישער, פֿין אַזוי אַ מאַלאַקאַסאַס, פֿין אַזוי אַ שלעפּער, אַ בחורעל“, איז אין דעם טעקסט פֿון 1879 אַרבינגע־שטעלט אַ צווייטער זאַץ, אויך נישט קיין איבעריקס צערטלעכער, נאָר דער מגושמדיקסטער אויסדרוק איז פֿאַרט באַזונטיקט.

פֿון דער צווייטער אויסגאַבע צו דער דריטער האָט מענדעלע ווייִטער געפֿירט אַט די אַרבעט פֿון שלניפֿן און פֿינלן. אין דעם נוסח פֿון 1907 גיסן זיך שוין נישט קיין „ריקעס טרערען“, נאָר „טייכען“, עמע־צער טויג דאָרטן שוין נישט אויף „סיס סאַט פּפרות“, נאָר אויף „ניין און נינציק“; מען וואַרט שוין נישט אין „פּערעדניע“, נאָר אין „פֿאַ־דער־צימעו“, דאָס וואַסער איז שוין נישט „ביסטרע פֿליצענדיג“, נאָר „האַסטיג פֿליצענדיג“. אין דער נאַטור־באַשרייבונג, וואָס איז אין דער צווייטער באַאַרבעטונג צוגעקומען צום אָנהייב ווערק, לייענען מיר: „אין דער לופֿט זענין אומעטום געפֿלויגען לאַנגע וויסע פֿעדים פּויטי־נע, אַ סימן אויף גוטער שיינער פּאַגאַדע, האַטש דער לוח האָט גע־שריבן אויף חמאַרנע טעג, קאַלטע רעגענס און בלאַטע“. נעמענדיק אַרויסגעבן דאָס קליינע מענטשעלע איבער אַ ניס, האָט מענדעלע אין 1907 דאָס איבערדערציילט אַזוי: „אין דער לופֿט זענען אומעטום גע־פֿלויגען לאַנגע וויסע פֿעדים שפּינגעוועב, אַ סימן אויף גוט, שוין ווע־טער, הגם דער לוח האָט געשריבן אויף וואַלקענדיקע טריבע טעג און קאַלטע רעגענס“.

דאָ קען זיך שוין אָפּדוכטן, און מיט זיין פּוריזם האָט דער זיידע אַריבערגעכאַפט די מאָס: „כמאַרנע טעג“ וואַלט גאַנץ גוט אַנגעגאַנגען.

„כאַטש“ האָט שוין פֿון הונדערטער יאָרן באַקומען בירגעררעכט אין אונדזער שפּראַך, און וואָס האָט מענדעלע געהאַט צו דער בלאַטע נע- בעך? בלאַטע איז דאָך געוויס ייִדיש!...

*

ווי מיר זעען האָט דאָס ערשטע קליינע מענטשעלע געהאַט גאָר אַן אַנדער פנים ווי דאָס הונטטיקע. אַפֿילו אַזאָ וויכטיקע קלייניקייט האָט געפֿעלט, ווי די אַנטיילונג אין קאַפיטלעך; דאָס גאַנצע איז געווען געשריבן פּסדר, אַן אַפֿטיילונגען, און הפּסקות זינען אַרויסגעקומען בלויז צוליב דעם, וואָס צעדערבוים האָט געדרוקט די זאָך אין המשׁ- כים, אַ מאָל גרעסערע, אַ מאָל קלענערע.

פֿון דעסט וועגן איז דער דערפֿאַלג געווען אַ גוואַלדיקער. דער עולם איז געווען אַ פּראַסטער, אַן אַן אַנטוויקלטן געשמאַק, און געדרוקט האָט זיך דאָס ווערק אַנאַנים. נאָר מען האָט דערשמעקט. אין נומער 6 פֿון 1865, נאָך אַידער די זאָך איז געווען געענדיקט, געפֿינען מיר אין קול מַבְשָׁר אַ בריוו פֿון קעשעניעוו, „אַן דער רעדאַקציע“, וואָס לייענט זיך אַזוי: „אויב דער קול מַבְשָׁר איז ניצליך, זענין שוין אַצינד מודה פֿיעל קליגע אין געבילדעטע מענשען. טהייל אַרטיקעל וואָס קימען דאָ פֿאַר אין קול מַבְשָׁר זענין ווירקליך צו זעהר אַ גוטען צוועק געשריבען, און ווירקען אויף פֿיעלע צום בעסטען. בעזאַנדערס אין דער לעצטען צייט דער אַרטיקעל דאָס קליינע מענטשעלע איז אויסעראַר- דענטליך גוט געשריבען, מיר ווינשען דער רעדאַקציע פֿיעל אַזעלכע קאַרעספּאַנדענטען, דאַנן זענין מיר איבערצינגט, אַן יעדער וועט מו- זען געשטעהן⁵ וויא ניצליך דאָס בלאַט איז. מיר ערוואַרטען מיט אונ- געדולד צו וויססען, ווער דער שרייבער איז פֿון דעם אַרטיקעל“...

אין איינעם פֿון די נומערן פֿון קול מַבְשָׁר האָט צעדערבוים פֿאַר- פֿעלט צו דרוקן די פֿאַרזעצונג פֿונעם קליינעם מענטשעלע, איז מען באַלד געקומען צו אים מיט אַ טענה. אין נומער 9 פֿון 1865, לייענען מיר: „יענע וואָך, אַז מיר האָבען געלעזען דעם נומער 5 פֿינעם קו“מ,

⁵ מודה זיין.

דעם אַרטיקעל דער טעלעגראַף, וועלכן דאָס קליינע מענשעלע האָט אויף איין וואָך אַבגעטרעטען זיין פּלאַטץ, האָבען מיר געהערט אַסך מענשען זיך קלאַגען דאַרויף: סטאַטש, פֿאַר וואָס איז ניט דאָ דאָס קליינע מענשעלע? און וויא איז דאָס אַהינגעקוממען?"

די סצענעס און בילדער פֿון דעם ווערק זיינען באַלד געוואָרן פֿאַר פּולער צווישן עולם. ווען אַ קליינשטעטלדיקער קאַרעספּאַנדענט⁶ וויל דערלאַנגען זיינע קעגנערס דעם אמתן שטאַך, שרייבט ער אויף זיי: די קינדער „קענין פֿיין דעם תּלמוד תּורה רבין אַזוי פֿיעל וויא דאָס קליינע מענשעלע פֿון זיין רבין ויאמר למך לנשיר“.

דער גרויסער אינטערעס האָט באַווויגן צעדערבויםען, ווי מיר האָבן שוין געזען, אַפּצודרוקן די געשיכטע אין אַ באַזונדער ביכל; באַלד האָט מען דאָס צעכאַפט און ס'איז נייטיק געווען אַ ניער איבערדרוק. פֿאַרן מחבר איז דער דערפֿאַלג געווען אַ גרויסע אויפֿמונטערונג. ער האָט דערשפּירט בחוש, אַז ער איז אויפֿן ריכטיקן וועג, און גענומען שרייבן אַ צווייטע זאַך. דאָס איז געווען דאָס ווינטשפֿינגערל. ער האָט עס אַבער מער נישט געדרוקט אין קול מִבֿטָר.

*

...דער 24 נאָוועמבער 1864 איז פֿאַר אונדז מער ווי סתּם אַ דאַטע: ער איז דער אויסגאַנגפּונקט פֿאַר אַ ניער צייט־רעכענונג אין דער ייִדישער ליטעראַטור.

⁶ קול מבשר 1865, נומער 17.

דער ייוואַ און די פראבלעמען פון אונדזער צייט¹

...מיטן יידישן וויסנשאַפֿטלעכן אינסטיטוט איז נישט נאָר צוגע-
קומען בני ייִדן נאָך אַן אינסטיטוציע, נאָר עס האָט זיך אָנגעהויבן
עפעס נייעס אין גרונט; איך וועל אננשמעלן און וועל זאָגן, אַז עס
האָט זיך אין 1925 אָנגעהויבן אַ ניי קאָפיטל אין דער ייִדישער קול-
טור. אָבער דאָס דאָזיקע יאָר, ווען דער ייוואַ יערט זיך צום 20סטן
מאָל איז פֿאַר איינס דאָס בלוטיקסטע, דאָס גורלדיקסטע אין דעם
לאַנגן בלוטיקן גורל-וועג פֿון דער ייִדישער געשיכטע.

...אָבער איינס ווייסן מיר אויף זיכער און — שיקנדיק אונדזערע
גרוסן צו אונדזערע זין און ברידער אין אוניפֿאַרמען — לאַמיר נאָך
אַ מאָל בציבור אַרויסזאָגן אונדזער זיכערקייט: דער מערדער־רעזשים,
וואָס איז אין 1933 אַרויס פֿון ברודיקן רינשטאַק, וועט ענדיקן אויפֿן
מיסטקאָסטן פֿון דער וועלט-געשיכטע.

נאָר וואָס פֿאַר אַ פֿרייז האָבן מיר ייִדן דערפֿאַר באַצאָלט? אַנדערע
ציילן די געפֿאַלענע, מיר ציילן די איבערגעבליבענע.

און אַפֿילו דאָס איז נאָך נישט אַלץ. אַ מאָל ווערט גרינגער פֿון
יענעמס מיטגעפֿיל. אָבער די וועלט וויל דאָך אַפֿילו נישט הערן אונ-
דזער בראַך. די מעכטיקע פֿון דער וועלט האָבן זיך נישט וואָס צו
רעכענען מיט אונדז, וועל וואָס דען — אַנישט וועלן מיר גיין מיט
היטלערן? געוויס ווייסן מיר פֿון היפש פֿאַלן אין פֿאַרשיידענע לעג-
דער, ווען מענטשן פֿון אַ גאַנץ יאָר האָבן ריזיקירט מיט זייער לעבן
צו ראַטעווען ייִדן; אַזעלכע פֿאַקטן דאַרפֿן מיר קלייבן. אָבער דעם
גרויסן עולם, זאָגט מען, אינטערעסירט נישט צו ליענען וועגן ייִדישע

¹ רעדע געהאַלטן אויף דער עפענונג־זיצונג פון דער 19טער יאָריקער קאַנ-
פּערענץ פון "ייוואַ" אין גוי-יאָרק דעם 5טן יאַנואַר 1945.

צרות. איז ווען די וואָר רעפּודזשי באַרד אין וואַשינגטאָן גיט־אַרויס אַ באַריכט וועגן די אויסראַט־לאַגערן פֿון אַשפיצין, וווּ עס זײַנען אומגעבראַכט געוואָרן, נאָכן באַריכט גופּא, איבער אַנדערטהאַלבן מי־ליאַן יידן, וויקלט זי דאָס אַזן אין אַ זאַץ, אַז די דײַטשן קוילענען־אויס ״יידן און קריסטן באַגלינד״ און באַשריבט דאָס ווי ״אַ טייל פֿון דעם דײַטשישן פּלאַן אונטערצוויאַכן די פֿרײַע פֿעלקער פֿון אײראָפּע״.² און ווען די מאַסקווער איזוועסטײַאָ רעדט וועגן די ווילנער, וואָס מען האָט אומגעבראַכט אין פּאַנאַר, נעבן ווילנע, כאַראַקטעריזירט זי זיי ווי ״ליטווינער, פּאַליאַקן, רוסי, וויסרוסי און יידן״.³

מיר זײַנען געוואָרן ווי זאַמד, וואָס איז הפֿקר.

וואָס יעדערער טרעט מיט די פֿיס⁴...

לאַמיר כאַטש פֿון איינס זיך אויסהיטן אין די דאָזיקע טעג פֿון אונדזער דריטן חורבן; פֿון באַנאַליטעט. מען זאָגט אונדז נאָך אַלץ, פּדי אונדז און זיך אַליין גרינגער צו מאַכן דאָס האַרץ: ס'וועט זיך אויפֿבויען צוריק, יידן ווערן נישט פֿאַרפֿאַלן...

...מיר גאַרן אַלע נאָך אַ נס. און פּונקט ווי מיר ווילן נישט לאָזן אויסגיין דעם לעצטן פֿונק האַפֿענונג, אַז אפֿשר וועלן זיך נאָך אָפּזוכן די צוויי פֿירערס פֿון יוואָ, זלמן רייזען און זעליק קאַלמאַנאוויטש⁵, אַזוי וואַלטן מיר געוואַלט אַננעמען פֿאַר אַ סימבאָל, וואָס אין דער ווילנער געטאָ האָבן מענטשן ריזיקירט מיט זייער לעבן און דערראַטעוועט פֿון צווישן די אוצרות פֿון יוואָ טיילן פֿון אַלפֿרעד לאַנדויס ייִדישן ווערטערבוך־מאַטעריאַל צוזאַמען מיט בריוו פֿון ר' חיים־עוזר

² *New York Times*, November 26, 1944.

³ איזוועסטײַאָ, 14 יולי 1944.

⁴ באַמ' פֿון רעד': שמעון־שמואל פּרוג — ״זאַמד און שטערן״, מוסטער־

ווערק ב' 10, ז' 47.

⁵ זלמן רייזען איז אין אַקטאָבער 1939 אַרעסטירט געוואָרן דורך די סאָוועטישע מאַכט־אַרגאַנען און אַרויסגעפֿירט געוואָרן פֿון ווילנע. זעליק קאַלמאַנאוויטש איז אין סעפטעמבער 1943 דעפּאָרטירט געוואָרן דורך די נאַציס קיין עסטלאַנד.

גראַדזשענסקין און מיט פּנקסים פֿון קהילות און חבֿרות. אוי, וואָלטן מיר דאָס וועלן אָננעמען פֿאַר אַ סימבאָל, אַז אויב נישט קיין בריק, איז כאַטש אַ קלאַדקע פֿאַראַן צווישן דעם נעכטן און דעם מאָרגן.

...און לאַמיר זיך אויסהיטן פֿון געשטרויכלט ווערן איבער אַ צווייטער באַנאָליטעט: „נו, וועלן מיר איבערנעמען די ירושה“. אַזעל-כע רייד קענען געמאַלט זיין נאָר דערפֿאַר, וואָס אונדזער ייִדישער געזעלשאַפֿטלעכער געדאַנק איז געוואָרן טרוקן ווי ביין און דיין ווי שפינוועבס, און ס'איז נישטאָ קיין אויטאָריטעט, וואָס זאָל אָנשרייען:

— מיט וואָס קומט מען איבערנעמען די ירושה? מען האָט דען כאַטש מיט וואָס קבֿורה-געלט צו באַצאָלן?!

למען השם, לאַמיר דאָס פֿאַרשטיין: מיט רייד נעמט מען נישט איבער קיין ירושה, אַ גניסטיקע ירושה אַוודאי נישט. דער יוסטער באַלעבאָס קען נישט אַזוי צווישן יאָ און גיין ירשענען זיין ברודער דעם ראש-ישיבֿה. ער קען נאָר טרוימען וועגן דעם. און איידער וואָס ווען דאַרף ער זיך פֿלעסן בדחילו ורחימו צו גיין אין יענעם פֿוס-טריט. לאַמיר טאָן וואָס מער און ריידן וואָס ווינציקער. לאַמיר בכלל נישט דערמאָנען וועגן איבערנעמען די ירושה. לאַמיר בעסער טראַכטן וועגן דעם, אַז דאָס אַמעריקאַנער ייִדנטום זאָל אַרײַננעמען אין זיך די ירושה, אַז עס מוז אַראָפֿ פֿון קעסט און פֿאַרט לעבן ייִדיש. דעם אַנטייל פֿון אַמעריקאַנער ייִדנטום אין גניסטיקן פֿאַרמעג פֿון פֿלל-ישראל וועט באַשטימען די צוקונפֿט. מיר לאַמיר טאָן, וואָס אין אונ-דזערע פּוחות, און לאַמיר דערביי, ווי ווינט מעגלעך, לערנען פֿון דער פֿאַרגאַנגענהייט.

אין דעם וויל דער ייִוואָ אַרײַנטראַגן זיין חלק. און ווי גליקלעך זינען מיר, וואָס אונדזער אויפֿטו ווערט גרעסער פֿון יאָר צו יאָר און פֿון יאָר צו יאָר הערט זיך אַזיין די ייִדישע אַמעריקע אַלץ מער אין אונדזער קול... איך זאָג דאָס, נישט אויף צו נאָרן זיך אַדער אַנדי, אַז די ייִדישע אַמעריקע איז שוין מיט אונדז. מיר שטייען נאָך אַלץ נענטער צום אָנהייב. מיר ווייסן, אַז דער פֿאַרשטאַנד פֿאַר ייִדישער פֿאַרשונג האַלט בכלל אין וואַקסן זייער פֿאַמעלעך. ווען מען האָט

שעכטערן אַראָפּגעבראַכט קיין אַמעריקע, האָבן נאָך אַמעריקאַנער ייִדן נישט געוויסט, אַז מען דאַרף אויסבילדן רבנים אויך. הַזַּיַט איז מען מושווה געוואָרן אויף דעם. אָבער ווען עס גייט וועגן אַן אינסטיטוט ציע פֿאַר ייִדישער סאַציאַלער וויסנשאַפֿט, קען מען נאָך אַלץ אַנטרעפֿן אויף אַ פֿראַגע: „וויפֿל יתומים האַדעוועט איר?“ אויך ווייסן מיר, אַז עס שאַט אונדז, וואָס מיר ריידן ייִדיש. אַ סך מענטשן שרעקן זיך אָפּ. פֿינף און זיבעציק יאָר⁶ נאָך אַנאַנד האַט מען דאָך פֿסדר איינ־געוויגט דעם עולם, אַז שפּראַכן האָבן זייערע קאַלירן און אַז דער קאַליר פֿון ייִדיש איז — גרין. מיט שטאַלץ מעג איך זאָגן, אַז מער ווי וועלכע עס איז אַנדערע ייִדישע אינסטיטוציע האַט דער ייִוואָ פֿאַר זינע קורצע עטלעכע יאָר אין אַמעריקע צוגעטראָגן דערצו, אַז די דאָזיקע צונויפֿפֿאַרונג פֿון ייִדיש מיט גרינקייט זאָל צעריסן ווערן, מען זאָל פֿאַרשטיין, אַז ייִדיש איז אַן אינסטרומענט נישט נאָר פֿאַר די וואָס האָבן זיך נאָך, נעבעך, נישט אויסגעלערנט קיין ענגליש. מיר טוען דאָס, און מיר וועלן דאָס טאָן, נישט דורך רעזאָלוציעס. מיר ווירקן דורך דעם, וואָס עס ווירקט צום מערסטן — דורך מעשים.

אין פֿאַרגלעך מיט דער גראַנדיעזקייט פֿון דער אויפֿגאַבע האָבן מיר דערווייל, געוויינטלעך, אויפֿגעטאָן נאָר אויפֿן שפיץ מעסער. און ווען איינער זאָגט אונדז, אַז Yivo איז גוט, נאָר Yiddish Scientific Institute טויג נישט, וואָלט געווען בעסער, און אַז אונדזער געדאַנק איז אים צום האַרצן, נאָר צו וואָס דאַרפֿן מיר אַנשרייבן אויף די טירן פֿון אונדזער בנין ציען און שטופֿן, pull און push וואָלט דאָך געווען גענוג — זעען מיר, אַז מיר זינען נאָך מיט דעם דאָזיקן נייעם גוטן פֿרענד אונדזערן נישט פֿאַרטיק און מיר מוזן זיך נאָך אַ מאָל אַוועקזעצן קנעלן מיט אים די פֿרשה ייִדישער וויסנשאַפֿטלעכער אינסטיטוט. דאָס איז נישט קיין שמועס וועגן אַן אינסטיטוציע. דאָס איז, אין תּוֹך, אַ גאַנג אין דער ייִדישער געשיכטע אַרײַן און דער עיקר

⁶ באַמ' פֿון רעד': דאָ רעדט זיך אַלץ וועגן ייִדי' נאָרדאַמעריקע און דער אויסגאַנגפּונקט איז פֿון יאַנואַר 1945.

אין אונדזערע איבערלעבונגען פֿאַר די לעצטע הונדערט און פֿופֿציג יאָר.

ביים פֿלאַקער פֿון די דעמשישע גאַזאוינונס, ביי די פֿינערן פֿון קלאַגאַ האָבן מיר אַליין אויך בעסער פֿאַרשטאַנען די פֿונדאַמענטאַלע איינהייט פֿון דער ייִדישער געשיכטע, דאָס וואָס אַבֿרהם סוצקעווער האָט אין זײַן ווילנער געטאַ-ליד⁷ פֿון פֿסח 1943 אַרײַנגעפֿרעסט אין די ווערטער: „ווי ווינט איז די וויליע פֿונעם גילוס?“... די שפּראַך אין אונדזער מויל איז נישט נאָר גריין, נאָר זי האָט אין זיך אַלע קאָ-לירן פֿון ייִדישן רעגן-בויגן. עס איז נישט נאָר די שפּראַך פֿון פּרצן. מיר לעבן, צי מיר קלערן וועגן דעם צי נישט, מיט דער שפּראַך און מיט דער לופֿט פֿון ר' נחמן בראַצלאַווער, פֿונעם בעש"ט אַליין און פֿון זײַן גרויסן בר־פֿלוגתא, דעם ווילנער גאון. אָבער מיט זיי האָט זיך דען אָנגעהויבן? אַזוי גייען מיר דורך ייִדיש צוריק צו דער קדושה פֿונעם אַרי הקדוש און ביז ר' גרשם מאור הגולה, וואָס האָט אין אַן אַנדער צײַט פֿון פֿאַרלענדונג, אין דער צײַט פֿון די קרייצצוגן, גע-גרונטפֿעסטיקט דאָס אַשכּנזישע ייִדנטום אויף אַ טויזנט יאָר.

פֿון וואַרמס, פֿון מײַנץ און פֿון שפּייער,
דורך פּראַג און לובלין ביז אַדעס,
האָט אַלץ זיך געצויגן איין פֿייער,
האָט אַלץ זיך געצויגן איין נס⁸.

דורך יהודה חסיד און דעם מהרם ראַטנבורג, דעם פּראַגער מהרל און דעם רמאָ ציט זיך פֿאַר אונדז די זעלביקע קייט ביז דעם חמדת שלמה און דעם חפֿץ-חיים, ביז דעם וואַרשעווער שימעלע קאַפּטאַן און דער ווילנער דבורה-אסתר, ביז הירש לעקערטן און יוסף טרומ-פעלדאַרן און שלום שוואַרצבאַרדן, ביז ברוך פּהן-ווירגילי און זײַן

⁷ אייניקייט, מאַסקווע'נ' 17 (77), אַפּריל 27, 1944. איבערגעדרוקט אין די יוואָז-בלעטער, XXV, 1 (יאָנאַר-פֿעברואַר) 1945.

⁸ רעד': א. ליפּסין — "ייִדיש", מוסטערוערק ב' 33, ז' 56.

נאַענטן פּערזענלעכן פֿריינד בערל קאַצענעלסאָן, ביז מרדכי אַנילע-
וויטשן און מיכאל קלעפֿפֿישן. יעדערער אויף זײַן שטייגער — און
אין דער היסטאָרישער פּערספּעקטיוו אַלע אויף איין שטייגער —
האַט אונדז געלערנט „צו לעבן מיט הייליקע תּורות און שטאַרבן מיט
פֿעסטקייט פֿאַר זיי“.⁹

אַבער צי איז דען דאָס אַשפּנזישע ייִדנטום געוואָרן ווי אַ ישׁ
מאַין? צי האָט זיך די ייִדישקייט פֿון שולחן-ערוך נישט געבויט אויף
דער גמרא? און צי וואָלט די גמרא-ייִדישקייט געקאָנט געמאַלט זײַן
אַן דעם תּנך? אויב מען וויל, קען מען אונטערשטרעכן דעם גוואַל-
דיקן מהלך פֿון דעמאַלט ביז היינט, און ס'איז אויך ריכטיק, אַבער
ווען מיר זוכן די גרויסע ליניעס, בלייבן מיר געפלעפֿט: אויב ס'איז
טאַקע אַזוי, טאָ ווי ווייט איז די וויליע פֿונעם נילוס?

ביז דער עמאַנציפּאַציע האָבן אַלע איראַפּעישע ייִדן אַזוי גע-
זאַגט, אין די טערמינען פֿון זייער צייט. ווען גאַט האָט אַבער גע-
מאַכט די צוויי גרויסע ליכטער, די אויפֿקלערונג און דעם קאַפיטאַל-
ליזם, האָט דער גורל אונדז אַוועקגעשטעלט אין סאַמע מיטן פֿון
דער ניט-ייִדישער וועלט און גענומען פֿאַדערן פֿון אונדז, מיר זאָלן
זיך נישט נאָר אויבנאויפֿיק צופאַסן צו דער וועלט, נאָר מיר זאָלן
זיך אויך פּסיכיש אַרײַנפאַסן אין איר. דעמאַלט האָבן זיך די וועגן
פֿון מערבֿ-ייִדן און מזרח-ייִדן פֿונאַנדערגעשיידט. די מערבֿדיקע
ייִדן, איטלעכע גרופּע אין איר לאַנד, האָבן גענומען מאַכן (שבת
קען מען דאָך נישט זאָגן) זונטיק פֿאַר זיך. נו, אַדרבה, וואָס פֿאַר אַ
ווערדע האָט די „ייִדישע גאַס“ געקענט האָבן ביים ייִדישן אינטע-
ליגענט, וואָס ער האָט דאָך געגעבן דעם טאַן? אין דער געביטענער
וועלט האָט דער מערבֿ-ייִדישער אינטעליגענט אידענטיפֿיצירט
ייִדישקייט מיט קליינשטעטלידיקייט, און ס'האַט זיך אים אָפּגעדוכט,
אַז עס איז אַזוי גרינג אויסצובייטן דעם ייִדישלעכן ריח פֿון טשאַלנט

⁹ רעד': א. ליפּסין — „ייִדיש“, מוסטערוערק ב' 33, ז' 59.

און קוגל אויף דער ריינער באַרגלופט פֿון הומבאַלדטס אוניווער-
סאַליזם.

פֿאַרזען האָט אָט דער אינטעליגענט נאָר איין קלייניקייט: די
ספעציפֿישקייט פֿון דער ייִדישער סיטואַציע, וואָס לאָזט זיך נישט
מניסטערן מיט דעם וואָס מען פֿאַרלייקנט זי. יאָגנדיק זיך נאָך גאַלד,
האָט מען גאַנץ אָפֿט אינגעהאַנדלט נאָר גאַלדענעם שטויב, און אַ
מאָל ערגערס — נאָר כּמו־גאַלדענע פֿליטערלעך. אינעם דראַנג צו
ווערן עכט דײַטש האָט מען זיך געפֿלניסט צו זיין נאָר דײַטש, האָט
מען זיך פּסיכיש איזאָלירט פֿון ייִדן מחוץ ביסמאַרקס אימפּעריע.
און כּאָטש מען האָט זיך געלערנט בײַ הומבאַלדטן אין בערלינער
אוניווערסיטעט אוניווערסאַליזם און מען האָט אין דער „גרויסער
וועלט“ טייל מאָל דערגרייכט די אמתע הייכן פֿון אָנערקענונג, איז
מען בנוגע ייִדישע פּראָבלעמען, דאָס הייסט אויך בנוגע פּראָבלעמען
פֿון דער אייגענער פּערזענלעכקייט, געוואָרן טיף פּראָווינציעל.

דער שניט צווישן מזרח און מערבֿ איז נישט געווען אַזאַ מאַ-
טעמאַטישער. טיילן פֿון מזרח-איראָפּעיִשן ייִדנטום זײַנען אויך גע-
ווען פֿאַרכאַפט פֿון נאַציאָנאַלער אַטראַפֿירונג. פֿון דער אַנדערער
זײַט האָבן אויך בײַ דײַטשישע ייִדן אויפֿגעבליצט נתן בירנבוים,
פֿריץ מרדכי קויפּמאַן און פֿראַנץ ראָזנצווייג. אָבער אין גרונט
גאַפלען זיך שאַרף פֿונאַנדער די ביידע וועגן, דער אַטאַמיסטישער
וועג און דער אַרגאַנישער וועג, וואָס סימבאָליזירט קענען זיי ווערן
אין זייער עקסטער פֿאַרעם דורך די פֿיגורן פֿון וואַלטער ראַטענוי
און יצחק-לייבוש פּרין: דער טייל-ייִדישער וועג קעגן דעם אַל-
ייִדישן וועג.

די ייִדישע וויסנשאַפֿט ביזן ייִוואָ האָט אויך נישט באַנומען די
דאָזיקע אַרגאַנישע אינהייט. די טרעגערס פֿון דער טראַדיציע האָבן
נישט געוואַלט זען די המשכֿדיקייט אינעם איבערבײַט. זיי האָבן
מורא געהאַט, אַז די נײַע ייִדישקייט מיינט אויס ייִדישקייט. די ראַ-
ציאָנאַליסטישע מערבֿדיקע חכמת-ישראל ווידער האָט מבוֹה געווען
די לעבעדיקע ענדגלידער פֿונעם המשך. זי האָט זיך פֿאַרכלינעט

מיט אַ „גאַלדענער תקופה“ אין שפּאַניע. ערשטנס, איז דאָס געווען אַריסטאָקראַטיש. צווייטנס, איז דאָס געווען העט ווען... אָבער זי האָט געוואַרפֿן אַן אומחן אויפֿן שולחן-ערוך, פֿאַרמיאָסט דעם פּיל-פּול, אַרזינגעלייגט אין חרם ייִדישע לעבנס-פֿאַרמען, געמיגלט זיך מיט דער ייִדישער שפּראַך. מיר, דער ייוואָ, זינען געקומען אין דער ייִדישער וויסנשאַפֿט עס מתקן זיין. מיר האָבן פֿאַרשטאַנען דעם צוזאַמענבונד און מיר ווילן דערקענען די בינדונגען, און דאָס דריקט זיך אויס אין יעדער ברעקל פֿון אונדזער טעטיקייט — אין די טע-מעס און אין גייסט פֿון אונדזער אַרבעט. אונדזער עיקר אינטערעס איז יענער טייל פֿון אונדזער פֿאַלק, פֿון וואַנען מיר אַליין וואַקסן אַרויס און וואָס האָט אין די לעצטע הונדערט יאָר, וואָס ווינטער אַלץ מער, געפֿירט דאָס וועלט-ייִדנטום. גיט נאָר אַ קוק אויף אונדזערע פּובליקאַציעס און לעקציעס, גיט אַ קוק אין אונדזער געדרוקטער רשימה פֿאַרשוונגען, וואָס זינען איצט אין גאַנג אין ייוואָ, וועט איר זען, וואָס עס מיינט די פֿונדאַמענטאַלע אינהייט פֿון ייִדישן לעבן: פֿון גלות בבֿל און תּלמוד בבֿלי ציט זיך אונדזער אינטערעס ביז צו די איצט חרובֿ געוואַרענע ייִדישע קהילות אין איראָפּע און ביז די פּראַבלעמען פֿון ייִדישן אויפֿבוי אין דער גאַנצער וועלט און אין אַמעריקע גוּפֿאַ.

דאָס איז אונדזער אויסגאַנגפּונקט: די ספּעציפֿישקייט פֿון ייִדישן גורל זעען מיר אין אַמעריקע אויך. דאָס הייסט נישט, אַז אין אַמע-ריקע מוז זיך, חלילה, איבערחזרן די ייִדישע געשיכטע פֿון איראָפּע. אָבער עס הייסט יאָ, אַז ס'איז אַן אַנזריידעניש, ווען מען מיינט, אַז זאָל נאָר אויפֿהערן דיסקרימינאַציע, האָבן שוין אַמעריקאַנער ייִדן נישט וועגן וואָס צו טראַכטן. די זעלביקע פֿונדאַמענטאַלע פּראַבלעם פֿון לעבן ווי ייִדן אין אַ ניט-ייִדישער וועלט שטייט דאָ אין לאַנד אויך. ווייל נאָר אויב מיר וועלן לעבן ווי ייִדן קענען מיר לעבן ווי געזונטע מענטשן. נישט צופֿעליק וועט איר אין די אויס-גאַבעס פֿון ייוואָ גאַנץ אַפֿט געפֿינען אַרטיקלען וועגן דער פּראַבלע-

מאָטיק פֿון דײַטשישן ייִדנטום אין 19טן און 20סטן יאָרהונדערט:
ס'איז אַמעריקאַנער פּראַבלעמאַטיק.

אָודאי זינען די טענדענצן פֿון אַטאָמיזאַציע און צעפֿאַל אין אַמעריקע גוואַלדיק מעכטיק. מיר ווייסן אַזוי גוט ווי ווער עס איז צווישן אַנך, אַז אַראַפּלאַזן די הענט איז אַ סך גרינגער ווי אָנגעמען זיך מיט מוט און פֿאַרקאַשערן די אַרבל. אָבער פֿאַרט וואַקסט דער גרעסטער טייל אַמעריקאַנער ייִדן פֿון מזרח-איראָפּעיִשן ייִדנטום. ווען עס זאָל גיין נאָר וועגן דעם, אַז ייִדישע שרײַבערס זוכן אַ סגולה צו זייער עלנטקייט און ייִדישע פּלל־טוערס ווילן נישט ריידן צו טויבע אויערן, וואַלט טאַקע געווען פֿאַרפֿאַלן, ווייל דער מאַרגן איז שטאַרקער ווי דער הײַנט. אָבער צי איז דען די אויסייִדישונג, וואָס מען רופֿט אויף אַן אומגעלומפּערטן שטייגער מיטן נאָמען „אַמעריקאַניזאַציע“, די אמתע תּרופֿה צו די פּסיכישע און סאַציאַלע פּראַבלעמען פֿון די פֿינף מיליאָן אַמעריקאַנער ייִדן?

איך וועל אַנך דאָ איבערלייענען, וואָרט בײַ וואָרט, די קאָמפּאַ-
זיציע פֿון אַ ייִדישן ייִנגל פֿון בראַנקס, וואָס גייט אין פֿערטן זמן אין
איינער פֿון אונדזערע ייִדישע שולן. דער מחבר איז אַ ייִנגל פֿון אַ
יאָר צוועלף, נאָר ס'איז אַ גרויסער מענטשלעכער דאָקומענט. ס'איז
געשריבן אין אַפּריל 1944.

איינמאל אַ ייִדיש קינד האָט געוואוינט אין אַ קריסטליכע געגענט.
ער האט געהאַט אַ מוטער און אַ פּאָטער אָבער, ער האָט נישט גע-
האַט קיין שוועסטער און נישט קיין ברודער. ער איז געווען זייער
אומעטיק. פּאַר ער האט נישט געהאַט קיין קינדער צו שפּילן מיט.
איינמאל זיין מוטער האט געדינקט ער איז קראַנק פּאַר ער זיך
אין הויז אלעמאל. האט זי אים געפרעקט, „פּאַר וואָס גייסטו נישט
אין גאָס און שפּיל זיך מיט קינדער?“ האט ער געענטפּערט,
„אַלע מאָל די קריסטליכע קינדער שלאָגן מיר, לאַמיר וואוינען
אין אַ ייִדישע געגנט.“ אַ וואך שפּעטער זיי האבן געמופּט אין אַ
ייִדישע געגענט און ער איז געגאַנגען צו שול און האט געטראָפּן

ידישע קינדער און האט געמאכט א סך פריינט. און איז געווען זייער גליקלעך¹⁰.

איר זעט פֿון דער דאָזיקער קאָמפּאָזיציע, אַז מען האָט דעם שרײַבער מיט ייִדישקײט נישט איבערגעקאַרמעט. און מיר פֿרעגן אויפֿגעטרייסלטע: אַט דאָס איז עס די אַמעריקאַניזאַציע, וואָס מען האָט אונדז אַזוי פֿאַרלויבט און וואָס מען האָט אונדז אַנגעשמועסט, אַז מיט פֿאַרגעסן ייִדיש האָט מען זי שוין דערגרייכט? עס דערמאָנט זיך מיט ביטערניש דער ווייץ: וואָס קען זײַן נאָך ערגער ווי געפֿינען אין אַן עפֿל אַ וואָרעם? דער ענטפֿער איז: אַ האַלבן וואָרעם. די דאָזיקע נישט־דערגאַנגענע אַסימילאַציע, וואָס האָט צוגערויבט בײַ פֿיל הונדערטער טויזנטער ייִדישע קינדער אין אַמעריקע אַלע גוטי־קײטן פֿון ייִדישקײט און זיי איבערגעלאָזן נאָר די ביטערנישן — דאָס איז די גרויסע, די צענטראַלע פֿראַבלעם פֿון ייִדישן לעבן אין אַמעריקע.

לאָמיר פֿרעגן ווינטער: צי איז דאָס בילד, וואָס ווערט געמאַלט אין דער דאָזיקער קאָמפּאָזיציע, אַן אַפּשפּיגלונג פֿון דער רעאַלער סיטואַציע פֿון ייִדישע קינדער אויף די גאַסן פֿון ניו־יאָרק? אויב יאָ, זײַנען אונדזערע קהלשע פֿירערס פֿאַרברעכערס, וואָס זיי לייגן נישט אַוועק אַלע אַנדערע קהלשע געשעפֿטן און פֿאַרנעמען זיך נישט מיט דעם. אָבער איך בין זיכער, אַז עס איז נישט. איך וואָלט אַפֿילו נישט געשווירן, אַז דער שרײַבער גופּא האָט פֿאַרפֿיקסירט אייגענע אי־בערלעבונגען; אַפֿשר האָט ער נאָר אין די פֿאַרמען פֿון אַ רעאַליס־טישער סקיצע אַרויסגעבראַכט זײַן בענקשאַפֿט נאָך היימעלעכקײט, נאָך וואָרעמקײט, און צוגעפּוצט מיט פֿאַקטן, וואָס וואָלטן געקאָנט זײַן. אָבער אויב דאָס איז נישט רעאַליזם, קען מען עס אַנרופֿן אין די טערמינען פֿון דער מאָדערנער קונסט סיררעאַליזם. די דאָזיקע פֿאַנטאַזיע שפּרײַזט־אַריבער די גרענעצן פֿון פֿלאַכלעכער אַפּשפּיגל־לונג פֿון אַ פֿאַקט און מאַלט אונדז אַ גײַסטיקן צושטאַנד — אַ געפֿיל

¹⁰ איבערגעגעבן אות באות.

פֿון שוואַכקייט וואָס וואַקסט, גאָט צו דאַנקען, נישט פֿון דער רעאַ-
ליטעט פֿון הנינט און, לאַמיר האַפֿן, נישט פֿון אַ שוואַרצער נבואה
אויף מאַרגן, נאָר פֿון נעווראָטישע אַנטוויקלונגען, וואָס פֿאַדערן אַ
פסיכישע מאַסן-קוראַציע.

איצטער זעט איר שוין, פֿאַר וואָס מיר האַלטן אַזוי שטאַרק פֿון
די גרויסע מעגלעכקייטן פֿון יוואָ און פֿאַר וואָס מיר זינען אַזוי זי-
כער, אַז מיר קענען דינען נישט נאָר דעם ייִד, וואָס זינע קינדער
ריידן צו אים ייִדיש, אַפֿילו נישט נאָר דעם וואָס רעדט ייִדיש צו
זינע קינדער, נאָר אויך יענעם אַפּגעפֿרעמדטן וואָס ווייס, נעבעך,
גאָר נישט אַחוץ איינס: Hitler made me a Jew.¹¹ דאָס איז אונ-
דזערס אַ צושטענער אין קאַמף קעגן אַנטיסעמיטיזם. דער יוואָ איז
נישט קיין אַרגאַניזאַציע פֿאַר קהלשער אַרבעט סתם. מיר זינען אַן
אינסטיטוציע פֿאַר וויסנשאַפֿטלעכער פֿאַרשונג און פֿאַר ברענגען די
רעזולטאַטן פֿון דער פֿאַרשונג צום עולם. אַבער מיט אונדזערע מיט-
לען ווילן מיר העלפֿן פֿירן די ייִדישע אַמעריקע וואָס נענטער צו
פּרצעס וועג, וואָס ווינטער פֿון ראַטענויס וועג. ראַטענוי האָט זיך אין
מבטל זיין דעם ייִדישן יש דערקניקלט ביזן זאַץ: ״ווען איך גיב גוט
אַ גראַב אין זיך, געפֿין איך אויס, אַז עס טוט מיר מער וויי, אויב
אַ בנייער רעדט אויף די פּרינסן איידער ווען ער רעדט אויף ייִדן״¹².
פּרץ לערנט אונדז: פֿאַרלייקנט נישט די ייִדישע סיטואַציע, נאָר
מאַכט פֿון איר עפעס; זינט גאַנץ אין אַנזערע נשמות, וועט איר דער-
פֿון פסיכיש אויפֿגעריכט ווערן. אַגבֿ וועט שוין דערפֿון די ניט-
ייִדישע וועלט אויך געניסן אַ סך מער, ווייל מיט פסיכיש גאַנצע
מענטשן איז גרינגער צו האַנדלען און די רעזולטאַטן זינען בעסערע.

¹¹ רעד: ״היטלער האָט מיך געמאַכט פֿאַר אַ ייִד״... דאָס איז אַ ביטערער
אמת. דער אַנטיסעמיטיזם ״מאַכט״ נישט ווייניק ייִדן.

¹² פֿ״גל סאָל ליפּצין, ״וואַלטער ראַטענוי״, יוואָבלעטער XVI, 1 (סעפטעמ-
בער-אָקטאָבער 1940), ז״ 9-19; אינקאַרפּאָרירט אין ז״ן בוך Germany's
Stepchildren, 1944.

אָוודאי, יידן גופא פֿאַרשטייען אונדז נאָך אזוי ווינציק. מען קען זאָגן, זיי ווייסן נאָך נישט רעכט, אָז זיי האָבן שותפֿישע אויפֿגאַבן, ווייל זיי זינען נאָך נישט דערגאַנגען צום געדאַנק, אָז עס שטייען פֿאַר זיי שותפֿישע פראַבלעמען. אפשר דאַרף מען פֿאַרמולירן נאָך אומברחמנותדיקער, אָז אַמעריקאַנער יידן זינען נאָך לעת-עתה מער אַ געאַגראַפֿיש-סטאַטיסטישער באַגריף איידער אַ סאַציאַלאַגישער. דערווייל זינען זיי מערניט אַ רבים; אַ קיבוץ דאַרפֿן זיי נאָך ערשט ווערן; דערווייל האָבן מיר אַמעריקאַנער יידן; דאָס אַמעריקאַנער יידנטום דאַרף זיך נאָך ערשט אויספֿורעמען. און נאָך אַ זאָך: יענער טייל אַמעריקאַנער יידן, וואָס איז פֿאַרבונדן מיט ייִדיש, איז דאָך אזוי טראַגיש ווינקלדיק, אזוי אומגלייביק אין זיך אַליין, אזוי אינערט און אזוי אומבאַהאַלפֿן, ווען ער נעמט שוין יאָ עפעס טאָן. איז פֿון וואָנען זאָל זיך נעמען צו אים אַטראַקטיווע קראַפֿט?

אַבער מיר קענען פֿירברענגען אַנדערע סימנים אויך. פֿריער האָט אונדז נאָר דאָס האַרץ געזאָגט; איצטער ווייסן מיר שוין דאָס פֿון הונדערטער בריוו און פּערזענלעכע קאַנטאַקטן. מיר הערן זיך איין אין דעם, וואָס עס שרייבן און ריידן צו אונדז בחורים אין דער אַרמיי, ציווילע סטודענטן און סטודענטינס, מענטשן וואָס זינען שוין אַרויס פֿון דער אַרמיי און טראַגן דעם בכבודיקן נאַמען וועטעראַנען. איר דאַרפֿט מיר נישט גלייבן אויפֿן וואַרט: קוקט-אַרײַן סיסטעמאַ-טיש אין ידיעות פֿון יוזאָ, און לאַמיר טייטשן די סימנים אין איינעם. דאָס ערשטע, וואָס מיר לערנען-אַפֿ: די מענטשן פֿעלט עפעס, און מיט מער ייִדישקייט קען מען זיי מאַכן גליקלעכער. דאָס צווייטע: אונדזערע רייד וועקן צוטרוי. נישט תמיד פֿאַרשטייט מען אונדז, און אַפֿט זינען מיר מסתמא אַליין דערין שולדיק, ווייל מיר טאַפֿן דאָך נאָך ערשט דעם גרונט. דאָס דריטע: מען שפירט בחוש, אָז מיר ברענגען צו די אַמעריקאַנער געבוירענע און אַמעריקאַנער דערצויגענע יונגע-לייט עפעס פֿרישס, עפעס עיקרדיק ניס, אַפֿילו ווען מיר זוכן זיי צו באַקענען מיט די מאַטעריאַלן פֿון אונדזער מוזיי פֿון די אַלטע היימען. דעריבער קען מען נישט זאָגן, אָז מען האָט

שוין דאָס אויך געפרוּווט אין ייִדישן לעבן. ניין, דער דאָזיקער צוֹ-
נויִפֿשמעלץ פֿון אַלגעמיינער און ייִדישער אינטעלעקטועלקייט, פֿון
אַקטיוון ייִדישן ווילן און פֿון אַמעריקאַנער מעטאָדן איז נאָך נישט
געווען.

אין ד"ר סאָל ליפצינס בראַשור *Yivo's Way*¹³, געפֿינען מיר
דעם יונגן ייִדן, וואָס איז אויסגעוואַקסן אין אַמעריקע. ער וואַלט
נאָך זײַן קאַריערע אין דער דרויסנדיקער וועלט און נאָכן פֿעלד פֿון
זײַן שטודיום אין פֿלוג זיך געקענט באַגיין אָן אונדו. נאָר עס צײַט
אים צום ייִדישן מקור, ווייל ער זוכט עכטיקייט, ער זוכט זיך אַליין.
ד"ר ליפצין דערציילט וועגן זײַנעם אַ וויזײַט, צוזאַמען מיט אַ סך
ניט-ייִדישע סטודענטן און פּראָפֿעסאָרן אין שיקאַגאַ. ביים עולם
באַזוכערס האָט זיך געמוזט שאַפֿן דער אַינדרוק (און די ייִדישע
סטודענטן, וויל איך צוגעבן פֿון זיך, האָבן אַפֿשר פֿון פֿריער געהאַט
דעם אַינדרוק), אַז דאָס איז דאָס ספּעציפֿישע ייִדישע לעבן; מחוץ
די טיפֿיש-ייִדישע געטאַגאַטן (די אונטערגעשטראַכענע ווערטער
זײַנען פֿון דער רעדאַקציע) זײַנען פֿאַראַן ייִדן, זיער אַפֿט חשובֿע
ייִדן, אַבער קיין אַנדער ייִדישקייט איז נישטאַ — סײַדן טעמפל-
ייִדישקייט, וואָס זי איז דאָך נאָר אויף דער צײַט פֿון דער תּפֿילה,
נישט פֿאַרן ממשותדיקן לעבן. צי אַנטפלעקט זיך דאָ נישט אַ גראַנ-
דיעזע אויפֿגאַבע? דער דורכשניטלעכער ייִדישער יונגער-מאַן ווייס
נישט, אַז ייִדן אין אַמעריקע האָבן באַשאַפֿן אַ פּרעכטיקע ליטעראַ-
טור, וואָס איז זי איז ממשיך די ייִדישע ליטעראַטור פֿון יענער זײַט
יב, איז זי איז אַ פּראָדוקט פֿון אַמעריקע. מיר דאַרפֿן דאָס אים וויזן.
אין ווילנע איז אויך געווען אַ מאָל אַ צײַט, ווען די ראַבינער-שול
און דער לערער-אינסטיטוט און די גימנאַזיעס זײַנען געווען אויף
רוסיש, און ייִדיש האָט ממילא געמיינט יאַטקעווער גאַס. אַבער דורך
פּלאַנמעסיקער געזעלשאַפֿטלעכער אַרבעט איז אויסגעוואַקסן אויפֿן
באַזײַס פֿון מער עלעמענטאַרער קולטור-אַרבעט דער בנין פֿון יוואָ

¹³ אַרויסגעגעבן אין נ"י 1944.

אויף וויװולסקי-גאָס 18 ווי אַן עדות, צו װאָס די ייִדישקײט פֿון יאַטקעװער גאָס קען דערגרייכן. מיר גלייבן באַמונה שלימה, אַז אויך אין אַמעריקע קען אַזוינס געשען. די ייִדישע אַמעריקע לינדט נאָך דערווײל פֿון אַמנעזיע. עס פֿעלט איר דאָס געפֿיל און באַװוסט־זײַן פֿון המשכֿדיקײט; אָבער בכדי איר אַליין זאָל זײַן בעסער, דאַרף זי זיך אַרומזען, אַז ייִדיש מײנט נישט נאָר העסטער סטריט, נאָר אויך יװאָ. דעמאָלט װעט דער יונגער ייד אין אַמעריקע פֿטור װערן פֿונעם געפֿיל, אַז ער איז אַן ערגערער סאַרט מענטש דערפֿאַר, װײל זײַן זײַדע האָט, אָדער האָט געהאַט, אַ ייִדישע באַרד און רעדט, אָדער האָט גערעדט, אויף אַ גרינעם לשון. דערווײל איז נאָך די ייִדישע שפּראַך דער אַרעמער קרובֿ, דער ישובֿ־ניק, און אַזוי באַ־האַנדלט מען זי אין אַ לײטישער ייִדישער געזעלשאַפֿט. װער רעדט נאָך װען ס'איז פֿאַראַן אַ הוואַ־אַמינא¹⁴, אַז אַ פּריץ קען אַרײַנקומען אין שטובֿ. געדענקט מײנע װערטער, עס קען נאָך קומען אַ צײַט, װען דווקא די אַמעריקאַנער ייִדישע יוגנט, װאָס זוכט אַן אָנהאַלט פֿאַר זיך, װעט מאַכן אַ סוף צו דער דאָזיקער באַצײונג. אונדזערע בריוו מיט די שטאַלצע ייִדישע אותיות, אונדזערע ידיעות פֿון יװאָ, װוּ דער ייִדישער טעקסט איז נישט װינציקער שטאַלץ װי דער ענג־לישער, קומען צו צענדלינגער טויזנטער מענטשן נישט װי אַ גע־דעכעניש פֿון דער צעכראַסטעטער „העסטער סטריט“, נאָר װי אַן אָנזאָג פֿון אַ לײטישערער צײַט. דאָס איז אויך אונדזערס אַ צו־שטיצער אין קאַמף קעגן אַנטיסעמיטיזם.

װען מיר האָבן אין דער „ד״ר צמח שאַבאַד־אַספּיראַנטור“ גע־האַט אַ קורס פֿון צוואַנציק לעקציעס אויף דער טעמע „פּראָבלעמען אין דער געשיכטע פֿון דער ייִדישער שפּראַך“¹⁵, איז איין מאָל צווישן

¹⁴ (אַראַמיש) װאָלט איך מײנען, איך װאָלט זאָגן אַז...

¹⁵ די פּולע פּראָגראַם פֿון דעם קורס זע: יװאָ־בלעטער XXXIII, נ' 3 (מײַנוי

די צוהערערס אויך אַרזנגגעפֿאלן אַ לערער פֿון אַ בראַנקסער „היסקול“. ער איז געקומען קיין אַמעריקע ווי אַ קינד און האָט פֿאַר דער גאַנצער צייט קיין מאָל נישט געהערט, אַז ייִדיש האָט אַ געשיכט־טע און קען דינען פֿאַר העכערע ענינים אויך. איין מאָל, נאָך אַ לעקציע, גייט ער צו צו מיר און פֿרעגט: „וואָס איז דער חילוק פֿון אַ דיאַלעקט ביז אַ שפּראַך?“. האָב איך געמיינט, אַז עס רופֿט זיך אָפֿ אין אים דער משפּילישער ביטול, און האָב אים געפרוווט אַרויפ־פֿירן אויפֿן ריכטיקן וועג. נאָר ער האָט מיך איבערגעריסן: „דאָס ווייס איך, אָבער איך וועל איך געבן אַ בעסערע דעפֿיניציע — אַ שפּראַך איז אַ דיאַלעקט מיט אַן אַרמיי און פֿלאַט“. איך האָב זיך דעמאָלט באַלד פֿאַרגעדענקט, אַז די דאָזיקע ווונדערלעכע פֿאַרמוליי־רונג פֿון דער סאַציאַלער מערכה פֿון ייִדיש מוז איך ברענגען צו אַ גרויסן עולם. ייִדיש — און אין אַ ברייטערן זינען ייִדישקייט בכלל — האָט נישט קיין אַרמיי און פֿלאַט, און דערפֿאַר פֿאַררעכנט מען עס צווישן די דיאַלעקטן פֿון די אַרעמע קרובֿים. אָבער לאַמיר נישט אַראַפֿלאָזן די הענט אין רעזיגנאַציע. צוריק גערעדט איז דאָך פֿאַרט די דעפֿיניציע נישט קיין פֿולע. דאָס רובֿ שאַצט מען טאַקע הינט לענדער נאָך זייער מיליטערישן כוח און דער שטאַרקער קומט־אויס דער גערעכטער. אָבער אַט האָט דאָך די שווייץ גאָר קיין פֿלאַט נישט און איר אַנזען אין דער וועלט איז אויך אַ סך אַ גרעסערער אידער אין פּראַפּאַרץ צו איר אַרמיי; און דער אַנזען פֿון נאָרוועגיע, פֿון דע־נעמאַרק, פֿון דער מיטל־עלטערישער פֿלאַרענץ און פֿון דער אַנטי־קער העלאַס און פֿון אונדזער איגענער ווילנע צווישן די צוויי וועלט־מלחמות ווערט דען געמאַסטן מיט זייער מיליטערישן תקיפֿות? ייִדיש, און ייִדישקייט בכלל, קען ווערן קאַנקורענץ־פֿעיק — נישט אין דעם זינען, אַז מיר זאָלן אויסקאַנקורירן אַנדערע, נאָר מיר זיי־נען אויך עפעס, אַז מיר מעגן זיך פֿילן ווי עפעס; יעמאָלט איז מען נישט געפֿאַלן ביי זיך. מיר קומען נישט אַננרייזן אונדזער יוגנט, אַז מיר זיינען בעסערע מענטשן ווי אַלע. אָבער מיר זאָגן איר יאָ:

מיר זינען אַ באַזונדער סאַרט מענטשן, וואָס איז זיכער נישט ערגער ווי יעדער אַנדער סאַרט.

מיר ריידן כסדר וועגן יוואָ אין פאַרבינדונג מיט די פראַבלע- מען פֿון דער ייִדישער יוגנט. אָבער מיר ריידן נאָך צו ווינציק. ווי נאָר מיר וועלן קענען אָפּאַטעמען אַ ביסל פֿרניער נאָכן לייגן די פֿונדאַמענטן און מיר וועלן פֿאַרברייטערן אונדזער אָספיראַנטור און איבערבויען זי אין אַ פֿולער אייבערשול פֿאַר ייִדישע סאָציאַלע וויסנשאַפֿטן, וועלן זיך ערשט אַ שאַט טאָן אויף אונדז די פראַבלע- מען. מיר וועלן מוזן שאַפֿן — און מיר האַלטן שוין אין שאַפֿן — נייע פראַגראַמען; מיר וועלן דאַרפֿן שאַפֿן פּאַסיקע לערן־ביכער, האַנטביכער און מקורים־ביכער. אַ סך פֿון די סטודענטן און אויך אַ טייל דאַצענטן וועלן זיך דאַרפֿן צולערנען ייִדיש און, פֿאַרקערט, וועט אויך אַ מאָל אויסקומען צו גיין אויף קאַמפּראַמיסן מיט ענג- ליש. מיר וועלן דאָ דאַרפֿן אָפּוועגן פֿון פֿאַל צו פֿאַל צווישן דער קנאות פֿונעם גבאי דעם מחמיר וואָס האָט געוואַרטשעט: „ביים דאוונען שמירט ער די רעדער“ און דער סבֿלנות פֿון ר' לוי יצחקן וואָס האָט מלמד־זכות געווען: „אַפֿילו ווען ער שמירט די רעדער, דאוונט ער!“...

נאָך פראַבלעמען, מיט איין וואָרט, זינען מיר נישט זשעדנע. אָבער די יסודות זעען זיך שוין קלאַר. מיר האָבן דער יוגנט וואָס צו געבן, און זי איז באַרעכטיקט עס בני אונדז צו באַקומען. קענ- טעניש פֿון ייִדישן לעבן אַליין וואַלט שוין געווען דיינו. אינטעלעק- טועלע קאַמפּעטענטקייט פֿאַר דער ייִדישער געזעלשאַפֿטלעכער אַר- בעט, וואָס האָט טויזנטער פּאַזיציעס דאָ אין לאַנד, וואַלט געוויס געווען דיינו. אַ פֿאַרקניפונג מיט דער גרויסער ייִדישער וועלט מחוץ די פֿאַראייניקטע שטאַטן קענען מיר אויך געבן — דער יוואָ איז אַ וועלט־אינסטיטוציע. אויך וועט אונדזער אייבערשול רוקן פֿאַרויס די ייִדישע וויסנשאַפֿט דורך יענער קליינאַרבעט פֿון סעמינאַר־אַר- בעטן, טעזיסן און דיסערטאַציעס, וואָס אָן זיי קענען די גרויסע אויפֿ- טוען פֿון גדולים זיין, אין בעסטן פֿאַל, נאָר ברייאַנטענע סבֿרות.

נישט קיין באַגרינדעטע סיסטעמען. על אַחת כמה וכמה דאַרפֿן מיר זיין צופֿרידן, וואָס מיר וועלן זיין בכוח צו מאַכן פּסיכיש געזינטער, פּסיכיש שטאַרקער יעדער יונגן יידן דאָ אין לאַנד — אויב נישט דירעקט, איז דורך די אויסשטראַלונגען פֿון אונדזער אַרבעט.

עס קומט צו נאָך אַ זאָך, וואָס מיר אליין האָבן זי ערשט דער-זען בהדרגה און וואָס איז וויכטיק ביז גאַר. עס האָט צו טאָן מיט דער סיטואַציע פֿון ייִדישן אַקאַדעמיקער דאָ אין לאַנד. אויף די גרויסע ייִדישע שפּיטאַלן אין אַמעריקע זאָגט מען שוין לאַנג, אַז זיי זינען וויכטיקער פֿאַרן ייִדישן דאַקטער פֿאַרן ייִדישן חולה. דער חולה וואָלט זיך אפֿשר ווי עס איז אַן עצה געגעבן אין אַנדערע אינסטיטוציעס; אפֿילו מיט פּשרות וואָלט מען אים אפֿשר פֿאַרוואַרגט; נאָר אַ סך ייִדישע דאַקטוירים וואָלטן נישט געהאַט קיין אַרט וווּ זיך צו פֿאַרפֿולקומען, וווּ זיך צו האַלטן אויף דער הייך פֿון וויסנשאַפֿט, ווען זיי זאָלן נישט געווען האָבן קיין ייִדישע אינסטיטוציעס. איך וואָלט וועלן, מען זאָל אַ טראַכט טאָן, צי וואַקסט נישט אַן ענלעכע פּראַבלעם פֿאַר דער ייִדישער אַקאַדעמישער אינטעליגענץ אויך אויף די פֿעלדער פֿון הומאַניסטיק און פֿון סאָציאַלע וויסנשאַפֿטן. הלוואַי זאָל איך ליגן זאָגן!

מען וועט דערויף ענטפֿערן, אַז מען זעט עפעס נישט אַזאַ גוואַל-דיקן אַנגעלאַף פֿון סטודענטן אין דער אַספּיראַנטור פֿון ייִוואָ. ריכ-טיק. אַבער אַ וויסנשאַפֿטלעכע אינסטיטוציע, ענטפֿערן מיר, קען זיך נישט באַנוגענען מיט רעגיסטרידן אַן אינטערעס; זי מוז קענען אַרויסרופֿן אַן אינטערעס אויפֿן באַזיס פֿון פֿאַראַנענע, הגם נישט דערקענטע רעאַלע אינטערעסן. און טאַמער וועט זיך געפֿינען אַ בעלן אונדז צו זאָגן: הערט זיך אַיין, וווּהיין שלעפט איר די יוגנט? איר זענט דאָך די זעלביקע געטאַ-יידן (מיינענדיק מיט דעם וואָרט דעם באַגריף, וואָס די השפּלה האָט אין 19טן יאָרהונדערט איבער-גענומען ביי די אַנטיסעמיטן); נעמען מיר דאָס וואָרט מיט זיין נעעם טענטש, וואָס די יאָרן פֿון אומקום האָבן אונדז געבראַכט, און מיר ענטפֿערן מיט עניוּות: ניין, מיר זינען נישט קיין געטאַ-יידן, מיר

זינען נאָך נישט; מיר ווילן נאָך ערשט דורך עבודה און לייטערונג דערגיין דערצו, אַז מיר זאלן זוכה זיין כאָטש אין עפעס געגליכן צו ווערן צו די געטאַ-יידן פֿון וואַרשע און ווילנע. ווער צווישן אונ- דזערע פֿינף מיליאָן יידן דאָ אין לאַנד וואָלט ראוי געווען צו שטיין אין זייערע ד' אַמות? מיר וועלן זיך נאָך לאַנג דאַרפֿן לערנען ביי די, וואָס זייער לעבן איז געווען אַזוי הייליק ווי זייער טויט.

מיר האָבן זיך געפֿליססט צו ברענגען צום יידישן פֿלל אין אַמע- ריקע און צו דער אינטעלעקטועלער ניט-יידישער אַמעריקע, וואָס זי איז אויך אונדזער אַדרעסאַט, די בשורה וועגן געטאַ. מיר האָבן אַנגעהויבן אין 1942, ווען מיר האָבן מענדעלסאָנס באַריכט: „ווי אַזוי לעבן פּוילישע יידן אין די געטאַס“ אַרויסגעבראַכט דורך די ייוואָ-בלעטער און אויך אין 9,000 עקזעמפּלאַרן באַזונדערע באַשרון אין יידיש און אין ענגליש¹⁶. דורך דער צייט איז די ווירקונג פֿון ייוואָ היפש אויסגעוואַקסן. די ייוואָ-בלעטער גייען אין צווייען אַזוי פֿיל ווי דעמאָלט, און חוץ דעם זיינען פֿון סעפּאַראַטע אַפּדרוקן פֿון מענ- דעלסאָנס באַשרון וועגן וואַרשעווער אויפֿשטאַנד אין ענגליש אַליין אַריינגעבראַכט געוואָרן אין עולם 30,000 עקזעמפּלאַרן¹⁷, און ווען מען זאל רעכענען דעם פֿולן איבערדרוק אין *Menorah Journal*, די גרויסע אויסצוגן אין P.M. און אין *Congressional Record*, די איבערדרוקן אויף יידיש אין אַנדערע לענדער און די שפּאַנישע איבערזעצונג וואָס דער אַרגענטינער אַפּטייל פֿון ייוואָ האָט אַרויס- געגעבן אין 5,000 עקזעמפּלאַרן, האָבן מיר די בשורה דערבראַכט צו הונדערטער טויזנטער. אָבער דאָס מאָל איז עס געווען אַ באַריכט, ווי אַזוי עס זיינען געשטאַרבן פּוילישע יידן אין די געטאַס. דורך

¹⁶ ייוואָ-בלעטער XIX, 1 (יאַנואַר-פּעברואַר, 1942), ז' 1—27. די ענגלישע איז אַרויס אונטערן טיטל: *The Polish Jews Behind the Nazi Ghetto Walls*.
¹⁷ „דער הידערישטאַנד אין וואַרשעווער געטאַ“, ייוואָ-בלעטער XXIX, 1 (יאַנואַר-פּעברואַר, 1944), ז' 17—40, און אין אַ באַזונדערער באַשרון אונטערן זעלביקן נאָמען; די ענגלישע איבערזעצונג אונטערן טיטל: *The Battle of the Warsaw Ghetto*.

אונדז איז אויך געקומען צו דער עפנטלעכקייט דער בריוו פֿון עמנואל רינגעלבלומען¹⁸, געשריבן מיט אַן עפישער רויקייט, פֿון וועלכער דאָס בלוט ווערט פֿאַרגליווערט אין די אַדערן, און דעם זעלביקן טאָן פֿון גבורה אין פנים פֿון אומקום פֿילן מיר אין דעם נומער געטאָ-ידיעות, אַ צייטונג וואָס איז אַרויסגעגאַנגען אין וויל-נער געטאָ... דאָס איז דער ערשטער, און אפֿשר דער איינציקער עק-זעמפלאַר פֿון דער צייטונג, וואָס איז דערגאַנגען צו דער דרויסנדי-קער וועלט; ער טראָגט דעם נומער 25, אַרויס דעם 21סטן יאָנ' 1943.

דאָס איז איינער פֿון די צינורות, דורך וועלכע די אַמעריקאַנער ייִדישע יוגנט קען אַננזאָפֿן אין זיך די אייביקע ייִדישקייט פֿון אַלע דורות. דאָס איז נאָך אַ צושטענער אין קאַמף קעגן אַנטיסעמיטיזם.

פֿאַרגאַנגענע יאָרן פֿלעגן מיר אַיך דערציילן, און ס'איז געווען מיט וואָס זיך צו באַרימען, ווי אַזוי עס וואַקסן בני אונדז די אַמערי-קאַנער טעמעס. איצט קומען מיר שוין צו צו יענער מדרגה פֿון אַינ-געפֿונדעוועטקייט, ווען יעדע טעמע איז אַנגעלייגט און יעדע טעמע ווערט אַ קלאַרער טייל פֿון אַ גרעסערער גאַנצקייט. לאַמיר אָבער כאַטש באַמערקן, אַז ווען איך האָב צונויפֿגענומען די אַמעריקאַנער טעמעס, וואָס זענען באַהאַנדלט געוואָרן אין אונדזערע ביכער, זשור-נאַלן, רעפֿעראַטן און פֿאַרשונגען אין גאַנג, בין איך אַליין נתפעל געוואָרן. נישט נאָר וואָס מיר דרוקן אַרבעטן אויף אַמעריקאַנער טעמעס, נאָר מיר האָבן שוין פּוח צו איינציילן גרעסערע אַרבעטן, און דער דאָזיקער קרייז אינטערעסן ווערט, פֿאַרשטייט זיך, אַלץ ברייטער. דערמאַנען וועל איך איצט נאָר צוויי זאַכן פֿון דעם פֿעלד. איינע איז דער צווייטער באַנד געשיכטע פֿון דער ייִדישער אַרבע-טער-באַוועגונג אין די פֿאַראייניקטע שטאַטן און די צווייטע — אַן אויספֿאַרשונג וועגן קלאַסיפֿיקאַציע פֿון ייִד' אימיגראַנטן אין יוואָ-בלעטער.

¹⁸ אויף ייִדיש אין יוואָ-בלעטער XXIV, 1 (סעפטעמבער-אָקטאָבער, 1944),

זו' 3—8, אויף ענגליש אין ידיעות פֿון יוואָ, אויך אין סעפֿאַראַטע אַפֿדרוקן.

דאָס וואָס אַזאַ גרויסע צאָל פֿון די בעסטע געלערנטע און פּלל-טוערס האָבן רעאַגירט אויף אונדזער פֿאַרשונג איז אַ סימן, אַז די טעמע איז געווען וויכטיק. ס'איז אויך אַ סימן, ווי ס'איז אויסגע-וואַקסן דער צוטרוי צום ייוואָ. נאָך אַ ראַיה אויף אונדזער אויס-געוואַקסענעם אַנזען אין וויסנשאַפֿטלעכע קרייזן איז די פֿאַרמירונג פֿון אונדזער אַקאַדעמישן ראַט, צווישן זיי דער ערן־פרעזידענט פֿון אונדזער קוראַטאָריום אַלבערט איינשטיין, וואָס זיי האָבן זיך אויף אַזאַ אופֿן פֿאַרבונדן מיט אונדזער אינסטיטוציע. מיר דאַרפֿן זיי גייטיק האָבן. ערשטנס צוליב פּרעסטיזש; אויב קרובֿ 50 פֿון די בעסטע סאָציאַל־פֿאַרשערס אין אַמעריקע זינען גרייט אַרײַנצוטרעטן אין אַ ייוואָ־קערפּערשאַפֿט, איז דאָס אַ סימן, אַז דער ייוואָ איז נישט אַבי וואָס; אַפֿילו אונדזערע נאָענטע פֿרײַנד קען אַזאַ שטאַרקונג פֿון געמיט נישט פֿאַרשאַטן. צווייטנס, בכדי מיר זאָלן האָבן מיט ווע-מען זיך שואַל עצה צו זיין. דער גרעסטער טייל מיטגלידער פֿון אַקאַדעמישן ראַט האָט טאַקע אויף ייִדישע פֿעלדער נישט געאַרבעט, אָבער אין וויסנשאַפֿט, ווייסן מיר דאָך, איז מי יודע ווי וויכטיק די מעטאָדיק, און אַ מאָל קען מען אָפּלערנען פֿון ענלעכע פֿאַלן אין אַנדערע סביבֿות, און דאָ איז אונדז די הילף זייער אָנגעלייגט. דרי-טנס, ווייל די געלערנטע וואָס האָבן זיך מיט אונדז פֿאַרבונדן וועלן ממילא זיין מער פֿאַראינטערעסירט אין די רעזולטאַטן פֿון אונדזערע פֿאַרשונגען, דאָס הייסט מיט אַנדערע ווערטער, אַז די ייִדישע וויסנ-שאַפֿט ווערט דורך דעם אַלץ מער אַ טייל פֿון דער אינטערנאַציאָנאַלער וויסנשאַפֿט. עס קען אַ מאָל מקוים ווערן דער פֿאַראַדאַקס, אַז די חכמת־ישׂראַל, הגם זי האָט געשריבן אויף פֿרעמדע שפּראַכן, וועט זיך סוף־פּל־סוף אַרויסווייזן פֿאַר מער ווינקלדיק איידער אונ-דזער אַרבעט, וואָס ווערט לכתחילה געטאָן אויף ייִדיש. ווייל אַחוץ וואָס מיר לייגן מער אַכט אויף מעטאָדאָלאָגיע אין אַלע פֿעלדער פֿון אונדזער אַרבעט, האָבן מיר נאָך אַ גרויסע מעלה; אונדזער ערשטי-קער אַדרעס זינען ייִדן; פֿון ייִדנס וועגן, פֿון אונדזער אייגענער

אַליין-דערקענטעניש וועגן, אַרבעטן מיר; פֿאַלט שוין אָפּ דער חשד פֿון אָפּאַלאַגעטיק, וואָס איז געלעגן אויף דער חכמת-ישראל. ווידער וואָקל איך זיך צווישן דעם חשק צו וויזן אין פֿולן גלאַנץ די וואָג פֿון אונדזער אַרבעט און דער מורא פֿאַר איבערשאַצן דאָס, וואָס ס'איז שוין דערגרייכט געוואָרן. לאַמיר דורכקומען אויף דעם, אַז גראַנדיעז זינען אונדזערע אויפֿגאַבן און, איך זאָג דאָס מיטן פֿולן מויל, אונדזערע מעגלעכקייטן. אַז די אויפֿטוען זאָלן אויך זיין גרויס — דאָס איז שוין אונדזער אַלעמענס זאָרג. לאַמיר נאָר קיין מאָל נישט פֿאַרלירן פֿון די אויגן דעם גרויסן אויסקוק פֿון שאַפֿן בע-סערע לעבנס-מעגלעכקייטן פֿאַר אונדזער פֿאַלק מיט די מיטלען, וואָס געפֿינען זיך אין אונדזער רשות. און לאַמיר געדענקען, אַז סאָלידע געזעלשאַפֿטלעכע אַרבעט מיינט: געזעלשאַפֿטלעכע פּלאַני-רונג, נישט לעבן פֿון האַנט אין מויל. פּלאַנירונג מיינט:

(1) פֿאַרמולירן וואָס מען וויל; (2) פֿון אַלץ וואָס עס ווילט זיך אויסקלייבן דאָס נייטיקסטע; (3) זען די מניעות; אויסרעכענען, צי מען קען זיי בניקומען; קיין מאָל אין זיי נישט פֿאַרגעסן; (4) נישט לאָזן זיך אָפּשרעקן פֿון אַ מפּלה, און (5) קיין מאָל נישט מאַכן דעם זעל-ביקן טעות אַ צווייט מאָל.

צי ווילן אַמעריקאַנער יידן מאַכן מיט אונדז דעם גרויסן עקס-פּערימענט? איך וועל ענטפֿערן דערויף, אויפֿן ייִדישן שטייגער, מיט אַ פֿראַגע צוריק: איר זעט דען נישט, אַז מען וויל אונדז היינט אָן אַ שיעור מער איידער מיט פֿיר יאָר צוריק? מיר זינען שוין עפּעס, מיר קענען ווערן גאָר אַ סך. מיט איין תּנאי: יעדערער, וואָס האַלט מיט אונדז, זאָל אונדז העלפֿן.

איר האַלט דאָך אַלע מיט אונדז. טאָ גייט אַרויס און דערציילט דאָס איינערע שוכנים!

צו דער כאראקטעריסטיק פון מאַקס וויינרייכס לעבן און שאַפן

פון מאַקס וויינרייכס קאַרעספּאָנדענץ מיט בוענאַס-איירעס

ניו-יאָרק, 19 אַפּריל 1959

טײַערער פֿרײַנד שמואל ראָזשאַנסקי: שוין עטלעכע טעג ווי עס ליגן בײַ מיר דרײַ נייע ביכער אײַערע: נײַדוס, נאַמבערג, מענדעלע — און ערשט אײַצט קלײַב אײַך אויס אָפּצודאַנקען אײַך, וואָס איר האָט מײַך געהאַט אין זײַנען; און פֿאַר אײַנס ווײַל אײַך אײַך זאַגן, ווי שטאַרק אײַך באַווײַנדער אײַער אַרײַנגעטאַנקײַט אין דער זאַך און אײַער אײַמ־פעט פֿון אַ האַרעפּאַשניק. נאָך אַנומלט האָב אײַך געוואָלט שרײַבן, ווען אײַך האָב זײַך פֿון גלאַטשטיינס אַרטיקל דערוואַסט, אַז איר האָט אַרויסגעגעבן אַ באַנד נײַדוס. אײַך האָב אײַך געוואָלט גראַטולירן צום גאַלדענעם אײַנפֿאַל: ס'איז אַ מצווה וואָס איר האָט געטאַן מיט אַ טױטן, אָבער ס'איז אַ גרעסערע מצווה ווען איר טראַכט וועגן די לע־בעדיקע. אַפֿילו די וואָס זײַנען אַרײַנגעטאַן אין דער ייִדישער ליטע־ראַטור טראַגן זײַך סוף־פֿל־סוף אַרום נאָר מיט אַ צענדלינג שרײַבערס. נײַדוס איז אַן אוצר וואָס ליגט אַבסאַלוט פֿאַרשלאָסן (איר האָט דאָס געקענט אַרויסזען פֿון גלאַטשטיינס אַרטיקל אויך), און השֶׁבֶת־אַבְדֵּה איז פֿון די גרעסטע מצוות. הלוואַי ווײַטער. — נאַמבערג האָט געוויס אויך פֿאַרדינט צו זײַן אין אײַער סעריע. אײַך האָב נאָר מורא, אַז דער אַדרעסאַט פֿונעם ביכל איז נישט קלאַר. אפֿשר דאַרף אײַך זאַגן אַב־דערש; מײַך אײַנטערעסירן דער עיקר יונגע לײַענערס; ווי קליין זײַער צאַל זאַל נישט זײַן, קען נאָר זײַער צאַל וואַקסן; און פֿאַר זײַ, האָב אײַך מורא, זײַנען די כוללדיקע אָפּשאַצונגען נישט גענוג. פֿאַר זײַ איז

פּרץ אין בעסטן פֿאַל אַ נעפּל-געשטאַלט, נאַציאָנאַליזם נישט מער ווי אַ וואָרט אָן אַ קאָנטעקסט. און אפֿשר האָט איר אין אַרגענטינע אָן אַנדער עולם, בין איך אַנזך מקנא. נאָך שווערער איז מיין אומרו וועגן דעם באַנד מענדעלע, כאָטש ער האָט אַ היפּשן אָפּקלייב עסייען, און ווידער אַ ביבליאָגראַפֿיע. מיין פּראַקטיק ווייזט מיר, אַז מען דאַרף פֿאַרן טעקסט אַ סך, אַ סך מער פּירושים — אי אויף ווערטער אי אויף „רעאַליאַ“. דאָס האָט אָבער אַלץ גאַרנישט צו מיין באַווונדערונג פֿאַר אַינער ענערגיע און אָנגעציילטקייט אין דער אַרבעט. גאָט זאָל אַנזך געבן געזונט און לאַנגע יאָרן.

איך שטויס זיך אָן, אַז ביים קולטור-צוזאַמענפֿאַר זינט איר נישט געווען. איין זאך האָט איר געוויס פֿאַרוואַמט — צו זען זיך מיט גוטע פֿרײַנד, וגם אַני בתּוכם, און אָפּצוהאַלטן אַ זיצונג מיט דער גאַנצער קאָמיסיע דורכצופֿירן דעם איינהייטלעכן אויסלייג, מען זאָל זיך מיט אַנזך נישט דאַרפֿן קאָמוניקירן בלויז דורך בריוו. מיט פֿרייד זע איך אַגבֿ, אַז פֿון זינט דעם עטינגער-בוך זינען אַנזך שוין צוגעקומען ייִ, נאָך מיט אַ ביסל אָנשטרענגונג וועט איר געוויס קענען רײַסן ביים דרוקער פֿ. ב. ג. אױך, אַזוי ווי ער האָט אַנזך שוין נאָכגעגעבן מיט א. ייִ. אַנזער פֿולע אויסגעהאַלטנקייט וועט מעורר זײַן אַנדערע אױך צו אויסגעהאַלטנקייט, מען וועט אַנזך קענען ברענגען פֿאַר אַ משל. און וואָס דאַרפֿן מיר היינט צום מערסטן? קיין רעדעס פֿעלן אונדז נישט, אָבער אָפּשטופּן אַ ביסל די צעכראַסטעטקייט איז — באַקעמפֿן מיט מעשים דעם „טו מיר עפעס“ — דאָס איז קאָנסטרוקטיווע אַר-בעט. זינט געזונט און שטאַרק, וועט איר שוין אַרבעטן ממילא. גריסט אַינער משפּחה און זינט אַליין געגריסט פֿון אַנזער

מ. וויינרניך

אַ דאַנק אַנזך פֿאַר דעם פֿאַרשלאַג צו שרײַבן ביכער, נאָר פֿרײַער מוז איך ענדיקן מײַנס.
איר האָט מסתּמא דאָס נײַע בוך, נאָר פֿון דעסט וועגן שיק איך אַנזך מיין אַרטיקל פֿון דאַרטן.

חנה גארדאן-מלאטען

ד"ר מאַקס וויינרייך

זכרונות

איך האָב געקענט ד"ר וויינרייך פּינף און צוואַנציק יאָר. איך בין געווען זיין סעקרעטאַרין בעת ער איז געווען אין ניו-יאָרק דער וויסנשאַפֿטלעכער דייִרעקטאָר פֿון יוֹאָ, זיין תּלמידה, און לסוף — זיין פּרעזידענט, וועמען ער פּלעגט אָפט מוטיקן צו טאָן פּאַרשיידענע פּאַרשאַרבעטן.

...ער האָט נישט נאָר געוועקט אין מיר און שפּעטער אויך געהאַלפֿן אַנט־וויקלען מיין אינטערעס און ליבע צו ייִדיש, צו ייִדישן פּאַלקלאָר און צו ייִדישער ליטעראַטור; ער האָט פֿאַר מיר אַנטפּלעקט אַ וועלט וואָס איז מיר געווען פּרעמד און וואָס איז איצט דער גרעסטער אינטערעס אין מיין לעבן.

ווען איך בין אָנגעקומען אַרבעטן אין יוֹאָ, אין פעברואַר 1944, האָב איך געקענט אַ ביסל ייִדיש, וואָס איך האָב געהערט אין דער היים און געלערנט אין דער מיטלשול. אָבער דעם מין ייִדיש וואָס מען האָט געהערט אין יוֹאָ און די פּאַרשיידענע דיאַלעקטן וואָס איך האָב געהערט ריידן זענען פֿאַר מיר געווען אומפּאַרשטענדלעך. איך געדענק ווי נישט לאַנג נאָך דעם ווי איך בין אָנטעקומען אַרבעטן, האָט מען אין יוֹאָ געגרייט די משה־לייב ליליענבלום־אויסשטעלונג און ס'איז אויסגעקומען ד"ר וויינרייך, זיין זון גאַבין און מיר צו זיצן עטלעכע נעכט צוזוגרייטן די אויפּשאַריפטן פֿאַר דער אויסשטעלונג. איך פּלעג זיך צו־הערן צו די שמועסן וואָס גאַבי פּלעגט פירן מיט זיין פּאַטער אויף זיין ווילנער לשון און עס פּלעגט זיך מיר אָפט אויסדוכטן, אַז זיי ריידן עפעס אַן אַנהער שפּראַך. איך דערצייל דאָס כדי אַרויסצוברענגען ווי „גריין“ איך בין געווען וואָס שיין ייִדיש, און וויפּל געדולד וויינרייך האָט געדאַרפט אַרויסווייזן צו אַזאַ סע־קרעטאַרין. וויינרייך איז תּמיד געווען דער לערער. און אויב איך האָב זיך עפעס אויסגעלערנט, איז עס נאָר אַ דאַנק דעם וואָס יעדע מינוט מיט אים איז געווען פֿאַר מיר ווי אַ לעקציע. די קאָמפּלימענטן אַ בריוו, פּלעגט ער זיך אָפּשטעלן, פֿאַר־טשטשן, אויפקלערן — געוואַלט אַז איך זאָל פּאַרשטיין יעדעס וואָרט וואָס איך פּאַרשטייב. פּינקטלעכקייט אין שרעבן און אויסלייג איז געווען אויפּן ערשטן אָרט. אין אָנהייב האָב איך גיט פּאַרשאַטאַנען פֿאַר וואָס יעדעס וואָרט און יעדער אות מוז דווקא ווערן אויספּאַרייכט, פֿאַר וואָס ער לייגט אַזוי פּיל אַכט אויף די

שטריכעלעך און פינטעלעך, ווען ער איז אזוי פארנומען מיט וויכטיקערע וויסנ-
שאפטלעכע פארשונגען און אדמיניסטראטיווע ארבעטן. יעדן בריוו האט ער
געלייענט און געהיט, ער זאל זיין פערפעקט איידער ער ווערט ארויסגעשיקט.
...מיר איז אויסגעקומען צו ארבעטן אין יוואָ ביים סוף פון דער צווייטער
וועלט-מלחמה. דאָס איז געווען אַ גורלדיקע תקופה פארן גאַנצן יידישן פּאָלק און
אויך אין דער געשיכטע פון יוואָ. איך בין בינגעווען אַ סך רירנדיקע און אומ-
פאַרגעסלעכע מאָמענטן וואָס וועלן אייביק בלייבן אין מיין זכרון. איינער פון
זיי איז געווען ווינער'ס אַרבעט אויף דעם מעמאָראַנדום פארן אַמעריקאַנער
פאַרשטייער ביים נירענבערגער טריבונאַל. נאָכן אַוועקשיקן דעם מעמאָראַנדום מיט
די דאָקומענטן און גבית-עדותן האָט זיך ווינער'ך ערשט אויף סיני גענומען
צו זאַמלען און פאַרשן די פאַרשיידענע דאָקומענטן און אויפגעבויט זיין אַקט
פון באַשולדיקן היטלערס פראָפּעטאָרן. אַ קנאַפּ יאָר האָט ער זיך אָפּגעגעבן נאָר
מיט דער אַרבעט און האָט איבערגעלעבט די שרעקלעכע פּיין ביים לייענען און
פאַרשן די גרוילטאַטן, וואָס היטלערס פראָפּעטאָרן האָבן פלאַנירט און געהאַלפּן
דורכפירן אויף די יידן.

עס געדענקט זיך אַ פּרט דערביי: ווען דאָס בוך איז פאַרענדיקט געוואָרן,
האָט ווינער'ך געבעטן אַ פאַפּיראַס. ער איז פאַר דער מלחמה געווען אַ רייכערער,
אַבער אזוי ווי דאָס האָט אים פאַרשאַפט הנאה, האָט ער צוליב דער מלחמה דאָס
רייכערן אויפגעגעבן. איצט נאָכן פאַרענדיקן היטלערס פראָפּעטאָרן האָט ער ווי
געפילט, אַז ער האָט אָפּגעצאָלט אַ געוויסן חוב און ער האָט זיך דערלויבט צו
פאַררייכערן אַ פאַפּיראַס. ער האָט אַבער דעם פאַפּיראַס נישט פאַרענדיקט...

גלייך נאָך דער באַפרייג האָט זיך ד"ר ווינער'ך און דער יוואָ געשטעלט
אין פאַרבינדונג מיט זאַמלערס איבער גאַר דער וועלט. דאָס זיינען געווען גע-
וועזענע זאַמלערס און קאַרעספּאָנדענטן פון יוואָ אין ווילנע, און אויך נייע, וואָס
ער האָט באַזיירקט זיי זאָלן טאָן די הייליקע אַרבעט פון צוגיפּזאַמלען אַלע
מיגלעכע דאָקומענטן און גבית-עדותן פונעם חורבן. ווי אַ לעגענדע איז געווען
די געשיכטע פון צוריק באַקומען די אָפּגעראַטעוועטע יוואָ-ביבליאָטעק וואָס איז
פאַרשלאַפט געוואָרן דורך די נאַציס קיין אָפּנבאַך, דנישלאַנד.

איך ווייס נישט צי עס וועט עמעצער ווען עס איז קענען אָפּשאַצן וויפיל
פּרעציווע פלאַנירונג, אינטערעווענצן און פאַרהאַנדלונגען עס האָבן זיך געפּאָדערט
דורכצופירן די דאָזיקע היסטאָרישע אַרבעט. ד"ר ווינער'ך האָט דאָס אַלץ געטאָן
שטיל, בסוד-סודות, מיט דער הילף פון עטלעכע מענטשן — צווישן זיי ז. שיי-
קאַווסקי און ליבע שילדקרייט-דאָוידאָוויטש, וואָס האָבן זיך דעמאָלט געפונען
אין אייראָפע, און מאַיאָר שלום פּאַמעראַניץ וואָס האָט דעמאָלט געדינט אין דער
אַמעריקאַנער אַרמיי. ווען די קאַסטנס מיט די צוריק אָפּגעפונענע אותיות פון

ווילנער יװאָ האָבן אָנגעהויבן אָנקומען קיין ניו־יאָרק, אין יװאָ, זײַנען דאָס געווען גליקלעכע מינוטן אין ווײַנרײַכס לעבן.

ענלעכע רירנדיקע און פריידיק-טרויעריקע מאַמענטן האָט דײַר ווײַנרײַך איבערגעלעבט אַ ביסל פּרונער, ווען דורך פּאַרשידענע געהיימע וועגן זײַנען אים איבערגעגעבן געוואָרן מאַטעריאַלן וואָס זײַנען אויסבאַהאַלטן געוואָרן פון די דײַטשן דורך סוצקעווערן, קאַטשערינסקין א״אַנד, וואָס האָבן געאַרבעט אין ווילנער יװאָ־בנין, פּאַרוואַנדלט דורך די דײַטשן אין אַן אַפּטייל פון דעם אַלפּרעד ראָזענ־בערג־שטאַב. נישט נאָר צו ביכער און דאָקומענטן האָט ווײַנרײַך אַרויסגעוויזן אַ רירנדיקע באַצונג. איך וועל קיין מאָל נישט פּאַרגעסן דעם טאַג ווען אין ווײַנרײַכס צימער האָט זיך פּלוצעם באַוויזן בערנאַרד גאַלדשטיין מיט דער לאַג־גער און ברייטער באַרד, און ווי אַזוי זיי האָבן זיך אינגעקלאַמערט אין זייערע אַרעמע; מינוטן לאַנג זײַנען זיי געשטאַנען, זיך אָנגעקוקט שטומערהייט און געוויינט.

ווען ווײַנרײַך איז פּאַרבעטן געוואָרן זומער 1948 צו געבן אין לאַס־אַנדזשע־לעסער אוניווערסיטעט צוויי קורסן אין ייִדישן פּאָלקלאַר און פּאָלקס־ליטעראַטור און אין ייִדישער לינגוויסטיק, בין איך געווען צווישן די לכתחילהדיקע 12 יװאָ־סטיפּענדאַטן וואָס האָבן זיך באַטייליקט אין די קורסן. צווישן די אַנדערע זײַנען געווען: אוריאל ווײַנרײַך, שיקל פּישמאַן, בינה סילווערמאַן־ווײַנרײַך, יאַסל מלאַ־טעק, לייבל כּהן, הערשל געלפּאַר א״אַנד, די לעקציעס זײַנען פּאַרגעקומען טעג־לעך אין משך פון זעקס וואָכן. חוץ דעם האָבן די סטופּענדאַטן אָפּגעהאַלטן אַפּטע סעמינאַרן מיט ווײַנרײַכן אין די נאַכמיטאַג־שעהען. יעדע וואָך פּלעגן מיר דורכפירן „זינגערניען“, צו וועלכע עס פּלעגן קומען אַ הונדערט ייִדישע סטודענטן, וואָס אַ טייל האָבן אפּשר צום ערשטן מאָל געהערט אַ ייִדיש ליד. אונטער דעם טייערן אוריאלס אָנפירונג האָבן מיר דורכגעפירט אַ מאַריאַנעטן־שפּיל פון שלום עליכּם דאָס גרויסע געווינט, לעקציעס אילוסטרירט מיט געזאַנג וועגן ייִדישן פּאָלקלאַר, וועגן ליבע אין ייִדישן פּאָלקס־ליד. די זעקס וואָכן וואָס מיר זײַנען דאָרט געווען האָט עס געקאַכט און גערוישט אין אוניווערסיטעט מיט ייִדיש און ייִדישער קולטור־שאַפּונג.

איך דערמאַן זיך, ווי סטודענטן, וואָס האָבן כלומרשט קיין וואָרט ייִדיש ניט פּאַרשטאַנען און האָבן „פּאַרבלאַנדזשעט“ אין פּאָלקלאַרקורס, זײַנען שוין פון אונדז נישט אָפּגעטראָטן די גאַנצע זעקס וואָכן צייט. ווײַנרײַכס אופן לערנען, זיין גרוניק וויסן נישט נאָר אין ייִדיש, נאָר אויך אויף אַלע אַנדערע פעלדער, זינס אַ ציטאַט, אַן אַנעקדאָט, אַדער אַ ווערטל — האָט צוגעצויגן די סאַמע אָפּ־געפּרעמדסטע. זיי האָבן זיך גענומען דערמאַנען אַ ייִדיש וואָרט און אַ ייִדיש ליד, זיי האָבן זיך וויהער דערפילט ווי אַ טייל פון אַ פּאָלק מיט אַ רייכער ירושה. יוגנטרוף נ' 17, ניו־יאָרק 1969

אוריאל וויינרייך

ביאָגראַפֿישע שטרייכן

פראַפּעסאָר און אין 1957 אַסאָציאָרטעד פראַפּעסאָר פון ייִדיש, ליטעראַטור און ייִדישער קולטור אויף דער קאָטעדראַע. דער קאָפּ איז אים געווען בײַם לער־נען און בײַם אַרגאַניזירן יוגנט פאַר ייִדיש אַפילו ווען ער האָט געדינט, גע־ווען לייטענאַנט אין אַמעריקאַנער אַרמיי, אין די יאָרן 1944-1946. אַפילו פון דער ווייטנס מיטגעאַרבעט מיט די יוגנט־גרופּעס, געשאַפּענע פאַר ייִדיש אין די פאַראייניקטע שטאַטן, ספּעציעל אין פֿי־לאַדעלפּיע און ניו־יאָרק, אינפּיק און יוגנט־רוף, בעתן שטודירן אין ציריך.

*

אין די אַלע יאָרן, וואָס אוריאל ווינרניך האָט געלערנט אין אוניווער־סיטעט, האָט ער אַקטיוו זיך עוסק גע־ווען אינעם ייִדישן וויסנשאַפּטלעכן אינ־

אוריאל ווינרניך, דער עלטערער זון פון מאַקס ווינרניך און רעגינע שאַבאַד, געבוירן דעם 23סטן מיי 1926 אין וויל־נע — אַ יאָר נאָך דעם ווי עס איז טאַקע בײַ זײַנע עלטערן אין שטוב באַשטימט געוואָרן אַנצוהייבן די אַרבעט און שאַפּן די היים פאַרן ייִדישן וויסנשאַפּטלעכן אינסטיטוט — יוואָ טאַקע אין דער זעלביקער שטאַט ווילנע — איז געווען דער אידעאַלער יורש פון טאַטנס אידעאַל, דער יורש פון זײַן באַשיידנ־קייט, צניעות און טוערישקייט בסתּר.

די פּאַלקשול, אין וועלכער ער האָט געלערנט, איז געווען געבויט אויף ייִדיש. אויך די ווילנער ייִדישע העאַל־גימנאַזיע.

על־פי נס ניצול געוואָרן פון דעם ווילנער גיהנום אונטער די נאַציס, ווילנער דער טאַטע האָט אים אין אויגוסט 1939 מיטגענומען מיט זיך, ווען ער איז גע־פאַרן צום אינטערנאַציאָנאַלן קאָנגרעס פון שפּראַכפּאַרשערס אין בריסל, בעל־גיע, און ער איז צוזאַמען מיטן טאַטן אַנגעקומען אין מאַרץ 1940 אין ניו־יאָרק. ער איז אַוועק לערנען אין די שלום עליכם־שולן, און נאָכן ענדיקן די „היסקול“ און „קאַלעדוזש“ אין קאַ־לאַמביאַ אין 1948 געלערנט אין דער פראַ־אַספּיראַנטור פון יוואָ, וואָס האָט געצילט ממשיך צו זײַן די אַספּיראַנטור פון יוואָ אין ווילנע. און פון דעם זעל־ביקן קאַלאַמביאַ־אוניווערסיטעט, וואָס האָט אים געגעבן אין 1951 דעם דאָק־טאָראַט אין אַלגעמיינער און פאַרגלײַ־כיקער לינגוויסטיק, איז ער אין 1952 געוואָרן דאָצענט, אין 1953 אַסיסטענט־

סיטיזוט, צי אין דער אַספּיראַנטור, צי אויף די ספּעציעלע קורסן פאַר סטודענטן, מיטגעאַרבעט אין י.ל. כהן פּאַלקאַרקלוב, געווען מיטרעדאַקטאָר פון יוואָזשורנאַל יודישער פּאַלקאַר און געווען דער רוח־החיים פון יוגנט־רוף, אַרום וועלכן עס האָבן זיך גע־זאַמלט באַגאַבטע יונגע מענטשן, פון וועלכע עס זיינען אויסגעוואַקסן וויכ־טיקע פיגורן פאַר יודיש. אין 1949 גיט דער ניו־יאָרקער יוואָ אַרויס College Yiddisch אַ לערנבוך פון יודיש פאַר דערוואַקסענע, וואָס וועט בלי שום ספּק אַרבינגיין אין דער יודישער קולטור־געשיכטע ווי אַ וויכטיקער פּאַקטאָר, וואָס האָט געהאַלפּן אַרבינברענגען לשון־יודיש צווישן סטודענטן, אוניווערסיטאַ־קערס. די פּראָצע, וואָס פּירט־אַרצין אין בוך, זאָגט: „א מתנה די אַלע, וואָס ביי זייערע קינדער אין מויל וועט יודיש לעבן“.

די דריי זאַמליכער The Field of Yiddish בינדן א.ו.וו. מיט אַ סך געלערנטע פון פאַרשידענע ספּעציאַליטעטן אין דער שפּראַכפּאַרשונג, און דאָס גיט אים נייע אימפּולסן פאַר דער ברייטפאַרנעמיקער איניציאַטיוו, מיט וועלכער ער איז אַנגעגאַנגען פון 1952, זינט ס'איז גע־שאַפּן געוואָרן די אַטראַן־פּונדאַציע: די דיאַלעקטן־פאַרשונג וואָס פּירט צום יודישן שפּראַך־און קולטור־אַטלאַס. אַזוי ווי זיין נאָמען שטייגט שנעל אין די גייט־יודישע אַקאַדעמישע קרייזן, גע־לינגט אים צו געווינען פאַר דער דאָ־זיקער קאַלאַסאַלער אונטערנעמונג סוב־

די דריי זאַמליכער The Field of Yiddish בינדן א.ו.וו. מיט אַ סך געלערנטע פון פאַרשידענע ספּעציאַליטעטן אין דער שפּראַכפּאַרשונג, און דאָס גיט אים נייע אימפּולסן פאַר דער ברייטפאַרנעמיקער איניציאַטיוו, מיט וועלכער ער איז אַנגעגאַנגען פון 1952, זינט ס'איז גע־שאַפּן געוואָרן די אַטראַן־פּונדאַציע: די דיאַלעקטן־פאַרשונג וואָס פּירט צום יודישן שפּראַך־און קולטור־אַטלאַס. אַזוי ווי זיין נאָמען שטייגט שנעל אין די גייט־יודישע אַקאַדעמישע קרייזן, גע־לינגט אים צו געווינען פאַר דער דאָ־זיקער קאַלאַסאַלער אונטערנעמונג סוב־

אזריאל ווינרין דער מענטש איז נישט ווייניקער ווי דער געלערנטער אַ יחיד במינו. זיין ראַנגלען זיך אַ ריי יאָרן מיטן טויט, וואָס ער האָט קלאָר פאַרויסגעזען, אָבער ער האָט עס אויס־באַהאַלטן אַפילו פון זיינע בעסטע פּרייזן, איז אַ זעלטענער ביישפּיל פון העראַזשקייש אין דער יודישער קול־טורוועלט. ער איז געשטאַרבן אין על־טער פון 41 יאָר דעם 30סטן מאַרץ 1967.

*

נאכבאמער קונגען

◆ ווען דער באַנד האָט געהאַלטן ביים אויסגענדיקט ווערן, איז אַוועק פֿון דער וועלט רעגיוע וויננרין, די אַשתיחיל פֿון דער יודישטישער וועלט, וועלכע האָט אויף מיין ווענדונג תּיכף ומיד געגעבן ברייטהאַרציק איר שריפטלעכע הסכמה און דערלויבעניש אָן קיין שום תנאי, עס זאָל דערשינען דאָס דאָזיקע בוך, מאַקס וויננרין—אויסגעקליבענע שריפטן.

◆ אַט דער 60סטער באַנד מוסטער־ווערק פֿון דער יודישער ליטעראַטור, אַרויס געגעבן דורכן יוסף ליפשיץ־פּאַנד, איז גאַר אַ באַזונדער גרויסע אַנשטרענגונג פֿאַר דער ליטעראַטור־געזעלשאַפֿט ביים יוֹאָ, אין אַ היפשער מאַס גייט ער אַרײַן אין גבול פֿון אַקאַדעמישקייט און פֿאַרשונג. נישט על־פי צופּאַל, נאָר מיטן פּולן באַווסטזײַן ווילן מיר און צילן צו דערנענטערן דעם ערנסטן לייענער און לער־נער פֿון בעלעטריסטיק צו דער יודיש־פּאַרשונג. פֿאַרטיפּט מען זיך אין תּורת יודיש, באַנעמט מען בעסער דעם כּישוף פֿון דער בעלעטריסטיק.

◆ נישט לשם קוריאַז ווערט אין דעם באַנד געדרוקט „די געשיכטע פֿון בייזן בייז“, וואָס איז אַפּילו פֿאַר אַ סך קענערס פֿון מאַקס וויננרין געווען לחלוטין אומבאַקאַנט. די שפּילעוודיקע מעשה כאַראַקטעריזירט די געמיטלעכקייט און הוֹר־מאָר פֿון דעם שטרענגן פֿאַרשער און אַקאַדעמיקער, וואָס אַ דאַנק די דאָזיקע וואַרעמע מענטשלעכע אייגנאָייטן איז ער געוואָרן אינגעבאַקן אין האַרצן בײַ די וואָס האָבן אים געקענט פֿון דער נאָענט און מיט אים צוזאַמענגעאַרבעט.

◆ זיכער וועט רופן די אויפּמערקזאַמקייט, וואָס אין דעם בוך גייען־אַרײַן אַזוי ווייניק פֿערסאָנאַליע־בילדער. די רעדאַקציע האָט זיי דווקא געזוכט און זיי געבעטן בײַ דער פּרוי, בײַ רעגיוע וויננרין. עס איז אָבער זייער כאַראַקטעריסטיש, וואָס דער דאָזיקער מאַן, וועלכער איז געשטאַנען אין צענטער און בראש פֿון אומצײַ־ליקע גאַר גרויסע פֿאַרזאַמלונגען, קאַנפּערענצן און סעסיעס, האָט אַזוי פֿאַרעקשנט אויסגעמיטן פּאַטאַגראַפּיעס...

◆ עס קומט אַ דאַנק די לעקטאָרן פֿון יודישן וויסנשאַפֿטלעכן אינסטיטוט אין ניו־יאָרק, לאַנגיאַריקע מיטאַרבעטערס און תּלמידים פֿון מאַקס וויננרין, ד״ר שלמה נאַבל, בינה וויננרין־סילווערמאַן, ד״ר שאַשקע ערליך, ד״ר מיכל י. הער־צאָג, ד״ר מרדכי שעכטער, מיט וועלכע דער רעדאַקטאָר האָט זיך שוואַל עצה געווען ביים פּלאַנירן דעם דאָזיקן באַנד.

ביו איצט דערשינען פֿאַר דער ביבליאָטעק
מוסטער־ווערק פֿון דער ייִדישער ליטעראַטור
אונטער דער רעדאַקציע פֿון שמואל ראַזשאַנסקי

- 1) שלמה עטינגער — אויסג' שריפֿטן, 3טע אויפלאַגע (312 זיטן)
- 2) מאַרק וואַרשאַוסקי — ייִד' פֿאַלקסלידער, 3טע אויפלאַגע (216 זיטן)
- 3) ה. ד. נאַמבערג — אויסג' שריפֿטן, 2טע אויפלאַגע (256 זיטן)
- 4) מענדעלע — מסעות בנימין השלישי, 3טע אויפלאַגע (256 זיטן)
- 5) לייב ניידוס — אויסגעקליבענע שריפֿטן, 2טע אויפלאַגע (208 זיטן)
- 6) יעקב דינעזאָן — יאַסעלע, קריזיס, 3טע אויפלאַגע (256 זיטן)
- 7) משה בראַדערזאָן — אויסגעקליבענע שריפֿטן, 2טע אויפֿל' (272 זיטן)
- 8) אליהו בחור — בבֿא־בוכ 2טע אויפלאַגע (256 זיטן)
- 9) דוד פינסקי — אויסגעקליבענע שריפֿטן, 3טע אויפלאַגע (352 זיטן)
- 10) שמעון פֿרוג — אויסגעקליבענע שריפֿטן, 2טע אויפלאַגע (216 זיטן)
- 11) י. ל. פֿרץ — אין 19טן יאָרהונדערט, 3טע אויפלאַגע (272 זיטן)
- 12) י. ל. פֿרץ — אין 20סטן יאָרהונדערט, 2טע אויפלאַגע (272 זיטן)
- 13) מאַריס ראָזענפֿעלד — אויסג' שריפֿטן, 2טע אויפלאַגע (240 זיטן)
- 14) האַפֿשטיין — כאַריק — פֿעפֿער, 2טע אויפלאַגע (272 זיטן)
- 15) מרדכי ספעקטאָר — דער ייִד' מוזשיק, 2טע אויפלאַגע (272 זיטן)
- 16) ה. לייזיק — אויסגעקליבענע שריפֿטן (352 זיטן)
- 17) שלום עליכם — מגחם־מענדל, 3טע אויפלאַגע (272 זיטן)
- 18) אַברהם גאַלדפֿאַדען — אויסג' שריפֿטן, 2טע אויפלאַגע (256 זיטן)
- 19) י. י. שוואַרץ — קענטאַקי, א. ראַבאי — הער גאַלדענבאַרג
(פֿיאַנערן אין אַמעריקע), 2טע אויפלאַגע (312 זיטן)
- 20) חיים־נחמן ביאַליק — אויסגעקליבענע שריפֿטן (384 זיטן)
- 21) ש. אַנ־סקי — אויסגעקליבענע שריפֿטן (296 זיטן)
- 22) מענדעלע מוכר־ספֿרים — פֿישקע דער קרומער (256 זיטן)
- 23) יוסף אַפֿאַטאַשו — אין פּוילישע וועלדער (416 זיטן)
- 24) זלמן רייזען — אויסגעקליבענע שריפֿטן (304 זיטן)
- 25) יהואַש — אויסגעקליבענע שריפֿטן (320 זיטן)
- 26) גליקל האַמיל — זכרונות (352 זיטן)

- (27) שלום עליכם — טביה דער מילכיקער, בטע אויפלאגע (288 זיטן)
- (28) אברהם רייזען — אויסג' שריפטן, בטע אויפלאגע (320 זיטן)
- (29) אנטאלאגיע — די פרוי אין דער יידישער פאָעזיע (416 זיטן)
- (30) ר' נחמן בראַצלעווער — סיפורי־מעשיות, בטע אויפלאגע (224 זיטן)
- (31) מרדכי אַלפערסאָן — אין אַרגענטינע (320 זיטן)
- (32) פרץ הירשביין — אויסגעקליבענע שריפטן (336 זיטן)
- (33) אַנטאלאגיע — יידיש אין ליד (264 זיטן)
- (34) מנחם באַרישאַך — דער פֿרעמדער, זאָול רימער (320 זיטן)
- (35) אַנטאלאגיע — ווען אַ פֿאַלק דערוואַכט (464 זיטן)
- (36) אַנטאלאגיע — נוסח השפלה (272 זיטן)
- (37) ז. סעגאַל־אָוויטש — לידער, דערציילונגען, זכרונות (352 זיטן)
- (38) מעשה־בוך, פֿון 1602 (368 זיטן)
- (39) אונטער אַקופאַציע: עוזר וואַרשאַווסקי — שמוגלערס. (328 זיטן)
- (40) ערבֿ חורבן: מ. בורשטיין/מאַזאַוויע און 14 פּאַעטן (256 זיטן)
- (41) חורבן: אַנטאלאגיע — פּאַעזיע, פּראָזע און דראַמע (432 זיטן)
- (42) ווידערשטאַנד און אויפֿשטאַנד/פּאַעזיע, פּראָזע, דראַמע (336 זיטן)
- (43) איציק מאַנגער — לידער, פּראָזע, עסייען (384 זיטן)
- (44) דוד בערגעלטאָן — אויסגעקליבענע שריפטן (320 זיטן)
- (45) משה נאָדיר — הומאַר, קריטיק, ליריק (288 זיטן)
- (46) אַנטאלאגיע: דאָס קינד אין ייִד' פּאַעזיע און פּראָזע (320 זיטן)
- (47) י. אַקסנפֿעלד — שטערן־טיכל, ערשטער ייִד' רעקרוט (288 זיטן)
- (48) פליטים צווישן פֿייערן, אַנטאלאגיע (304 זיטן)
- (49) אויסגעוואַרצלטע און אַנגעוואַרצלטע, אַנטאלאגיע (272 זיטן)
- (50) דרום־אַפֿריקאַניש, אַנטאלאגיע (360 זיטן)
- (51) שלום אַש — פֿון שטעטל צו דער גרויסער וועלט. (400 זיטן)
- (52) דער אַרבעטער־דור אין אַמעריקע (224 זיטן)
- (53) עבר־ייִטשט / צאינה וראינה (368 זיטן)
- (54) אַנטאלאגיע / טשילעניש (272 זיטן)
- (55) אין דעם אייגענעם לאַנד, 25 יאָר ישראל (568 זיטן)
- (56) שלום אַש — אַנקל מאַזעס, ראַמאַן (264 זיטן)
- (57) יעקבֿ גאַרדין — 3 דראַמעס, (352 זיטן)
- (58) אַנטאלאגיע: בראַזיליאַניש. (352 זיטן)

MAX WEINREICH

**IDISH: IDIOMA,
LITERATURA, ESTUDIOS**

YIDDISH: LANGUAGE, LITERATURE, STUDIES

Director: SAMUEL ROLLANSKY

1 9 7 4

ATENEO LITERARIO EN EL INSTITUTO CIENTIFICO JUDIO

Pasteur 633 - 3°

Buenos Aires

